

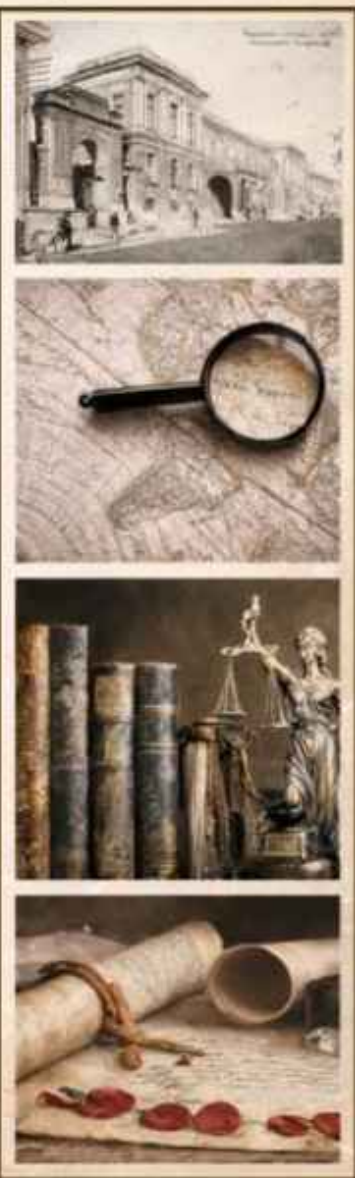
Олександр ГАВРИЛЕНКО, Сергій ЛИМАН

D. Kachenovskiy

JURIS PRUDENS:

**міжнародні відносини,
державна і право в творчості
Дмитра Каченовського
(1827–1872)**

Олександр ГАВРИЛЕНКО, Сергій ЛИМАН

Juris prudens:

**міжнародні відносини, держава і право
в творчості Дмитра Каченовського (1827-1872)**

Монографія

Київ – 2026

*Рекомендовано до друку вченою радою
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 30 березня 2026 р.)*

Рецензенти:

Бойко Ігор Йосипович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Переболькін Сергій Михайлович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного права Університету митної справи та фінансів.

Чучко Михайло Костянтинович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Автори:

Гавриленко Олександр Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (вступ, підрозділи 1.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6, 2.7, 3.4, висновки)

Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу Навчально-наукового інституту «Каразінський інститут міжнародних відносин та туристичного бізнесу» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академік Академії наук вищої школи України (вступ, підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.8, 3.1, 3.2, 3.3, 3.5, 4.1, 4.2, 4.3, 4.4)

Гавриленко О. А., Лиман С. І.

Г 12 Juris prudens: міжнародні відносини, держава і право в творчості Дмитра Каченовського (1827-1872). Монографія. – К.: Видавничий центр “Кафедра”, 2026. – 560 с.

ISBN 978-966-370-275-9

Монографія є першим у вітчизняній та зарубіжній історіографії комплексним дослідженням науково-педагогічної, міжнародно-правової, історико-правової та політологічної спадщини Дмитра Івановича Каченовського – одного з найвизначніших учених Харківського університету, класика університетської науки міжнародного права XIX століття. У праці запропоновано цілісну реконструкцію його поглядів на міжнародні відносини, міжнародне право, державу та політичні науки в контексті європейської історико-правової думки доби модерну.

Дослідження ґрунтується на всебічному залученні корпусу джерел, що охоплює наукові праці, лекційні курси, актові промови, публіцистичні тексти, енциклопедичні статті та матеріали біографічного характеру. Методологічною основою монографії є історико-правовий і порівняльний підхід, у межах якого концепції Д.І. Каченовського співвідносяться з ідеями його європейських сучасників і наступних поколінь учених. Особливу увагу приділено аналізу методології вченого, а також його спробам осмислити право як цивілізаційний регулятор міждержавних відносин і чинник історичного поступу

Монографію підготовлено до 200-річчя від дня народження Дмитра Івановича Каченовського. Вона спрямована на актуалізацію його місця в історії європейської та української міжнародно-правової науки й адресована науковцям у галузі історії права, міжнародного права, історії політичної думки, а також викладачам, аспірантам і студентам юридичних та гуманітарних спеціальностей.

© Гавриленко О. А., Лиман С. І., 2026
© Видавничий центр “Кафедра”, 2026

Oleksandr Havrylenko, Serhii Lyman

Juris prudens: international relations, state and law in the work of Dmytro Kachenovsky (1827-1872). Monograph. – Kyiv: Publishing Center “Kafedra”, 2026. – 560 p.

ISBN 978-966-370-275-9

This monograph is the first work in Ukrainian and international historiography to offer a comprehensive study of the scholarly, pedagogical, and theoretical legacy of Dmytro Ivanovych Kachenovskyi – one of the most prominent scholars of Kharkiv University and a classic representative of nineteenth-century university-based international law. The book presents a coherent and conceptually integrated reconstruction of his views on international relations, international law, the state, and the development of political sciences within the broader context of European historical and legal thought of the modern era.

The study is based on an extensive corpus of sources, including Kachenovskyi's scholarly works, lecture courses, ceremonial speeches, journalistic writings, encyclopedic articles, and biographical materials. Its methodological foundation combines historical-legal and comparative approaches, through which Kachenovskyi's ideas are examined in relation to those of his European contemporaries as well as later generations of scholars. Particular attention is devoted to his methodological position, formed at the intersection of Romanticism and Positivism, and to his understanding of law as a civilizational regulator of interstate relations and a driving force of historical progress.

The structure of the monograph encompasses biographical, pedagogical, theoretical, and country-focused dimensions of Kachenovskyi's intellectual activity. It highlights the role of Kharkiv University as the formative intellectual environment of the scholar; analyzes his *Course of International Law* as one of the earliest systematic university concepts of the discipline; examines his key works on maritime law, diplomacy, and the history of political sciences; and explores his comparative observations on the political and legal systems of Great Britain, France, Italy, and Spain.

Prepared to mark the bicentenary of Dmytro Ivanovych Kachenovskyi's birth, the monograph aims to reaffirm his place in the history of European and Ukrainian international legal scholarship. It is addressed to researchers in legal history, international law, and the history of political thought, as well as to university lecturers, postgraduate students, and students of law and the humanities.

ЗМІСТ

ВСТУП	6

Розділ 1. ВІХИ ЖИТТЯ ТА СВІТОГЛЯДНІ ЦІННОСТІ

Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО	18
1.1. Юридичний факультет Харківського університету за часів Д.І. Каченовського (1843–1872).....	18
1.2. Життєвий шлях Д. І. Каченовського та формування його суспільно-політичних поглядів	58
1.3. Теоретико-методологічні засади творчості Д. І. Каченовського	95

Розділ 2. ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО. «КУРС МІЖНАРОДНОГО ПРАВА»..	117
2.1. Предмети викладання. Лекторська майстерність і проведення іспитів.....	117
2.2. Вступна лекція з міжнародного права читана Д. І. Каченовським 24 вересня 1859 року після першого повернення з-за кордону	131
2.3. Лекція з міжнародного права, читана 6 жовтня 1861 р. після другої подорожі Європою	157
2.4. Проблеми теорії міжнародного права в «Курсі» Д.І. Каченовського	181
2.5. Погляди Д.І. Каченовського на міжнародне право Стародавнього Сходу	220
2.6. Давньогрецьке міжнародне право в «Курсі» Д.І. Каченовського	241
2.7. Міжнародне право Давнього Риму в «Курсі» Д.І. Каченовського	265
2.8. Міжнародне право та міждержавні відносини доби Середньовіччя	285

Розділ 3. ГОЛОВНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО	312
3.1. Докторська дисертація «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі»	314
3.2. «Життя та твори Даніеля Вебстера»	333
3.3. «Погляд на історію політичних наук в Європі»	349

3.4. «Про сучасний стан політичних наук на Заході Європи та в Росії».....	368
3.5. Публікації з історії дипломатії для «Енциклопедичного словника, складеного російськими вченими та літераторами»	416
Розділ 4. КРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО	432
4.1. Вивчення політично-правової системи, науки і освіти Великої Британії.....	434
4.2. Спостереження за державними інститутами та навчальними закладами Франції	457
4.3. Ретроспективний аналіз соціально-політичної та культурної історії Італії	473
4.4. Популяризація сюжетів із середньовічної та модерної Іспанії.....	489
Висновки	505
Список джерел та літератури.....	509

ВСТУП

У 2027 році виповнюється двісті років від дня народження Дмитра Івановича Каченовського (1827-1872) – видатного українського юриста, фахівця з міжнародного права, педагога та науковця, чия постать посідає почесне місце в історії вітчизняної та європейської правової думки. Цей ювілей має значення не лише як пам'ятна дата, а й як важливий стимул для сучасної юридичної та історичної науки переосмислити спадщину вченого крізь призму актуальних викликів міжнародного правопорядку. Вшанування пам'яті Д. І. Каченовського передбачає не лише реконструкцію його біографії та аналіз наукових праць, а й глибше розуміння інтелектуальної атмосфери XIX століття, у якій формувалися його погляди та методологія.

Постать Д. І. Каченовського є показовою для усвідомлення процесів становлення науки міжнародного права на українських теренах, що тоді перебували у складі Російської імперії, та водночас для аналізу взаємодії національної правової традиції з провідними інтелектуальними течіями Європи. Його науковий доробок, відомий як у межах батьківщини, так і за кордоном, засвідчує високий рівень інтегрованості вченого у міжнародний науковий дискурс і зберігає свою значущість для сучасної юридичної теорії та практики. Таким чином, двохсотлітній ювілей Д. І. Каченовського є не лише актом історичної пам'яті, але й важливим етапом у відновленні тяглості та глибинного сенсу національної правової традиції.

Дмитро Іванович Каченовський уособлював класичний ідеал правника, закарбований у відомому латинському вислові *juris prudens* – «мудрий у праві». Як видатний представник науки міжнародного права, чия фахова репутація сягала далеко за межі батьківщини, він поєднував глибоку та системну ерудицію з майстерним володінням юридичною методологією і здатністю концептуально осмислювати складні явища міждержавних відносин. Його наукова спадщина вирізнялася ретельним історико-правовим аналізом, увагою до джерел і прагненням виявити універсальні закономірності правового розвитку, що надавало його працям вагомого теоретичного й практичного значення.

Водночас Д. І. Каченовський не залишався осторонь питань, пов'язаних із правовим становищем та культурною самобутністю українського народу. Один з його сучасників М. Ф. Де-Пуле, який близько знав професора, відзначав, що Дмитро Іванович, дуже любив свою «малу батьківщину» – Орловщину, де він народився та зростав,

проте «...все українське, південне, було, здається, йому більше до душі: так, він був у захваті від Києва і постійно нарікав, що в Харкові малоросійський елемент з кожним роком зникає»¹. У своїх наукових і публіцистичних міркуваннях Д. І. Каченовський часто наголошував на самотності України, підкреслював специфічні риси, притаманні українцям. Наприклад, у вступній лекції, прочитаній в Харківському університеті 24 вересня 1859 року, після повернення з наукової подорожі Європою, він з відтінком гіркоти зауважував: «Нас не даремно вважають на Заході відмінними дипломатами. Ці якості особливо помітні у малоросіян, хоча дозвольте зізнатися, вони видаються багатьом не стільки привабливими, скільки небезпечними. Як би там не було проникливість, винахідливість, спритність, стійкість, знання людей, всі ці якості не можна назвати другорядними, якщо їм дати напрямок, підпорядкувати їх ідеї правди і добра, просвітити наукою»². Прагнення слобожанського вченого донести до міжнародної спільноти правду про культурні та етнопсихологічні особливості українців свідчать про глибоку повагу Д. І. Каченовського до національної ідентичності та усвідомлення значення українського чинника у формуванні культури Європи.

Вірність принципам справедливості, послідовне відстоювання ідеалів права та високі моральні орієнтири дозволяють розглядати Дмитра Івановича Каченовського як одну з найяскравіших і водночас найбільш репрезентативних постатей свого часу. Він поєднував у собі риси вченого-гуманіста, тонкого аналітика правових явищ та громадянина, здатного відстоювати суспільно значущі ідеали навіть у непростих політичних умовах ХІХ століття. Його інтелектуальна діяльність була спрямована не лише на збагачення науки, але й на зміцнення моральних засад правопорядку, що у його розумінні було невід'ємним завданням справжнього правника.

У наукових працях Д. І. Каченовський виявляв здатність гармонійно поєднувати раціональну суворість юридичного аналізу з глибоким розумінням людської природи та культурно-історичних особливостей народів. Він розглядав право не лише як систему норм, а як інструмент забезпечення справедливості, миру та гідності, що

¹ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 581.

² [Каченовский Д. И.] Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д. И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 15.

відповідало класичному ідеалу, закладеному у самому понятті *juris prudens*. Саме ця єдність наукової мудрості й громадянської добресті, здатність поєднати академічну об'єктивність із моральною відповідальністю, робить Д.І. Каченовського постаттю, чия спадщина має неперехідне значення як для історії міжнародного права, так і для сучасної правової думки.

Пропонована увазі читачів монографія «*Juris prudens: міжнародні відносини, держава та право у творчості Дмитра Каченовського (1827-1872)*» підготовлена на основі вивчення письмових джерел, які умовно можна поділити на дві великі групи: офіційні (актові) та наративні.

До офіційних джерел належать документи службового характеру та призначення, які розкривають особливості нормативної бази університетської науки та системи освіти, функціонування імператорського Харківського університету, організацію у ньому навчального процесу, інституційні зміни тощо.

Серед офіційних документів – загальнодержавне законодавство¹, у тому числі збірники розпоряджень Міністерства народної освіти² та університетські статuti³, звіти про діяльність імператорського Харківського університету та протоколи засідання його ради, членом якої був Д.І. Каченовський⁴, списки гімназистів⁵, студентів⁶, університетських викладачів⁷ тощо. Ці джерела дозволяють відстежити урядові розпорядження, зміни в організаційній структурі юридичного факультету, процес створення нових кафедр, призначення Д.І. Каченовського на відповідні посади, що є суттєвим доповненням

¹ Полное собрание законов Российской империи. Т. XII. № 9425. Санкт-Петербург, 1830.

² Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. имп. АН, 1866. Т. 2. С. 994.

³ Университетский устав 1835 г. Соловьёв И.М. *Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников*. Санкт-Петербург, б.г. Вып. 1. С. 37–46; *Общий устав и штаты императорских Российских университетов. Университетские известия*. 1863. №7. Прибавление 1. С. 1–53.

⁴ Див. наприклад: Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1864 года. №7. 31 с.; Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1870 г. № 7. С. 145–207.

⁵ Список воспитанников, окончивших курс в Первой Харьковской гимназии за столетний период её существования. 1805–1905 гг. Харьков: В тип. «Южного края», 1903. 26 с.

⁶ Список студентов, ветеринарных воспитанников и вольнослушающих императорского Харьковского университета на 1845/46 академический год. Харьков: б.н., 1845. 33 с.

⁷ Список Преподавателей и Чиновников императорского Харьковского университета по учебной части на 1858–1859 учебный год. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1858/1859 учебный год*. Харьков, 1858. С. 3–8.

до архівних рукописних «Формулярних списків» про службу вченого¹. Особливо інформативним активим джерелом є щорічні «Огляди викладання предметів в імператорському Харківському університеті», зміст яких дозволяє реконструювати особливості навчального процесу, встановити назви дисциплін, лекції з яких читав Д. І. Каченовський, кількість годин викладання тощо².

Друга група джерел – наративні. З урахуванням мети та завдань даної монографії головними наративними джерелами для нас апіорі є наукові праці та курси лекцій самого Д. І. Каченовського. Незважаючи на те, що умови російсько-української війни суттєво обмежують мобільність і можливості дослідників у цьому напрямку, проте автори монографії зуміли опрацювати практично всі опубліковані роботи, які вийшли з-під пера Дмитра Івановича. Головними з них є докторська дисертація «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі»³, наукові нариси «Життя та твори Даніеля Вебстера»⁴, «Погляд на історію політичних наук у Європі»⁵, «Звіт про подорож Західною Європою»⁶, «Флоренція та її старі майстри»⁷, велика актова промова «Про сучасний стан політичних наук на заході Європи та в Росії»⁸, статті для «Енциклопедичного словника»⁹, двотомний «Курс

¹ Формулярный список о службе адъюнкта Харьковского университета 8 класса, Каченовского (1852). *Центральный державный историчный архив Украины у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. 85–87; Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского. *Центральный державный историчный архив Украины у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Д. 94. Л. 88–93. Л. 88 (зв.)–89.

² Див. наприклад: Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1849/1850 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1849. 32 с.

³ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва: Тип. В. Готье, 1855. XVI, 174 с.

⁴ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниеля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. С. 385–416; Т. 4: июль, кн. 2. С. 239–278.

⁵ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва: В Типографии Каткова и К°, 1859. [2], 142 с.

⁶ [Каченовский Д. И.] Отчет о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858–59 года. Харьков: Унив. тип., 1860. [2], 47 с.

⁷ Каченовский Д. И. Флоренция и ее старые мастера: (из путешествия по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4, кн. 8. С. 634–683; Т. 5, кн. 10. С. 678–750.

⁸ Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжеств. собр. императ. Харьк. унта, 1862 г. Харьков: Унив. тип., 1862. [2], VI, [4], 172 с.

⁹ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург: Тип. И. И. Глазунова и К°, 1861. С. 8–9; [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими*

міжнародного права»¹ тощо. Ці та інші роботи (понад 40) дозволяють розкрити не лише внесок вченого у розробку їм конкретних наукових проблем, визначити рівень його дослідницьких досягнень, але й методику роботи Д. І. Каченовського, його суспільно-політичні погляди, історіософські підходи, ступінь його знайомства з досягненнями європейської та американської науки його часу.

Крім праць самого Дмитра Івановича окрему категорію наративних джерел становлять спогади про нього його студентів та колег. Їх почали публікувати одразу після його смерті². Зрозуміло, меморіальний характер цих перших публікацій не передбачав всебічного аналізу його робіт, як і мемуаристика останньої чверті XIX – початку XX століття. Першими мемуаристами, які залишили цінні спогади про Д. І. Каченовського, були його однодумці та друзі М. Ф. Де-Пуле³, А. М. Стоянов та І. П. Сокальський⁴. Згодом було опубліковано мемуари низки авторів, наприклад М. М. Ковалевського, П. Вейнберга, О. Воронова цілком або частково присвячені Д. І. Каченовському⁵. Але найбільш докладною за змістом серед таких видань стала збірка промов у засіданні Харківського юридичного товариства 22 листопада 1903 року «Пам'яті Дмитра Івановича Каченовського». Авторами цих промов були представники різних наук, які мали змогу слухати лекції Дмитра

ученими и литераторами / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург: Тип. И. И. Глазунова и К°, 1861. С. 454-464.

¹ Каченовский Д. И.. Курс международного права. Вып. 1. Харьков: В университетской тип., 1863. 120 с.; Каченовский Д. И.. Курс международного права. Харьков : В университетской тип., 1866. Ч. 1. Кн. 2 : Часть Общая. 121–336 с.

² Див. наприклад: О кончине Д. И. Каченовского. Корреспонденция из Харькова. *Голос*. 1872. 25 декабря; Сокальский И. П. Речи, произнесенные над гробом Д. И. Каченовского, 23 декабря 1872 года. *Харьковские губернские ведомости*. 1872. 30 декабря;

³ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45, кн. 1. С. 75–115; Т. 45, кн. 2. С. 565–588.

⁴ Стоянов А. Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском : биографический очерк : публичная лекция, читанная 2 февраля 1873 г. Харьков: Унив. тип., 1874. 36 с.; Стоянов А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д. И. Каченовском. Харьков : Типография Адольфа Дарре, [1894]. 40 с.

⁵ Ковалевский М. М. Мое научное и литературное скитальчество. *Русская мысль*. 1895. Кн. 1. С. 61–80; Ковалевский М. М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нем воспоминаниями : сообщ. в торжеств. заседании Харьковского юридического общества. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1904. 24 с.; Вейнберг П. Харьковский университет в пятидесяти годах : (из моих воспоминаний). *Русское богатство*. 1905. № 2. С. 245–258; Воронов А. [Г]. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. *Русская старина*. 1913. Кн. 6. С. 571–595.

Івановича та спілкуватися з ним – М. М. Ковалевський¹, А. М. Фатєєв, М. Ф. Сумцов, Л. Л. Гіршман, А. П. Шимков².

Ця збірка спогадів, якою ми завершуємо огляд наративних джерел, може вважатися водночас і першим великим біоісторіографічним виданням робіт, присвячених аналізу окремих граней творчості Д. І. Каченовського.

Взагалі, історіографія про харківського вченого має свої особливості. У ХХ столітті, особливо у другій його половині, наукові досягнення Д. І. Каченовського вивчалися мало. Певною мірою це було пов'язано з політико-ідеологічними реаліями СРСР і завдяки досить ґрунтовному для свого часу аналізу основних віх його творчості в узагальнюючій академічній праці В. Е. Грабаря «Матеріали до історії літератури міжнародного права в Росії (1647-1917)»³. Хоча і до, і після публікувалися окремі короткі, насамперед енциклопедичні статті⁴, матеріал для яких був запозичений в основному з ювілейної біобібліографічної публікації В. А. Ястржембського⁵, все ж таки по справжньому інтерес до творчості Д. І. Каченовського відроджується лише з 1990-х років.

¹ Спогади М. М. Ковалевського «Мое життя. Розділ III. Університет», у тому числі про Д. І. Каченовського, увійшли також до збірки джерел «Харківський університет ХІХ початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. / Наук. ред. С. І. Посохов. Харків: «Видавництво Сага». Т. 2. С. 47-71.

² Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжественное заседание Юридического общества при Императорском Харьковском университете, 22 ноября 1903 г. : характеристики и воспоминания В. А. Ястржембского, М. М. Ковалевского, А. Н. Фатеева, Н. Ф. Сумцова, Л. Л. Гиршмана, А. П. Шимкова. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1905. XIV, 93 с.

³ Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). Москва, 1958. С. 167, 227, 230, 232, 244, 265, 269, 270, 282–285, 289, 298, 299, 310, 320, 321, 323–326, 330, 365, 372, 373, 376, 378, 382–384, 387, 391, 422, 430, 443, 444, 446.

⁴ Див. наприклад: Каченовский Дмитрий Иванович. *Дипломатический словарь* : в 2 т. / гл. ред.: А. Я. Вышинский, С. А. Лозовский. Москва : Госполитиздат, 1948. Т. 1 : А – К. С. 762–764; Каченовский Дмитрий Иванович. *Дипломатический словарь* : в 3 т. / гл. ред.: А. А. Громыко, С. А. Голунский, В. М. Хвостов. Москва : Госполитиздат, 1961. Т. 2 : К – П. С. 37; Каченовский Дмитрий Иванович. *Большая советская энциклопедия* / гл. ред. А. М. Прохоров. Третье изд. Москва : Совет. энцикл., 1973. Т. 11 : Италия – Кваркуша. С. 550; Каченовский Дмитро Иванович. *Українська радянська енциклопедія* / голов. редкол.: О. К. Антонов [та ін.]. Вид. друге. Київ : Голов. ред. Укр. радян. енцикл., 1980. Т. 5 : Кантата — Кулики. С. 74.

⁵ Ястржембский В. А. Каченовский Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* / под ред.: М. П. Чубинского, Д. И. Багалая. Харьков : Тип. "Печатное Дело", 1908. VIII, 310, III с. : Ч. 2 : Биографический словарь профессоров и преподавателей. С. 242–247.

В умовах відродження української державності значно посилюється увага до історії науки в університетах України, у тому числі у дореволюційному Харківському, незаперечні здобутки якого у науці історії права були пов'язані з науково-педагогічною діяльністю Д. І. Каченовського. Статті про нього С. І. Посохова та О. Н. Ярмиша¹, В. С. Кульчицького, О. А. Вівчаренка, І. Й. Бойка², Є. О. Скрипільова³, М. Лапіної⁴, В. Н. Денисова і К. О. Савчука⁵, П. В. Голобуцького⁶, С. М. Погодіна⁷ відбивали не лише основні віхи його біографії, але і його реальне місце в історії права.

Значний внесок у вивчення творчості Д. І. Каченовського зробили Т. Є. Кагановська та А. О. Червяцова⁸. Джерелознавчий характер має актуальна стаття В. Ю. Іващенко «Професор Д. І. Каченовський у спогадах сучасників останньої чверті XIX – початку XX ст.»⁹

Увага на правовому аспекті творчої спадщини Д. І. Каченовського фокусується в статтях К. О. Савчука¹⁰. Автор наголошує на оригінальних наукових рішеннях харківського вченого та їхній значущості для формування ранньої наукової теорії міжнародного

¹ Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Каченовський Дмитро Іванович. *Юридична енциклопедія : в 6 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького*, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3 : К – М. С. 68–69.

² Кульчицький В. С., Вівчаренко О. А., Бойко І. Й. Каченовський Дмитро. *Українська юриспруденція в персоналіях*. ІваноФранківськ, 1995. С. 15.

³ Скрипильев Е. А. Каченовский Д. И. / Е. А. Скрипильев. *Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / Нац. обществ.-науч. фонд ; рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин*. Москва : Мысль, 1999. Т. 4. С. 569.

⁴ Лапина М. Жизнь, отданная университету: научная и просветительская деятельность профессора Харьковского университета Д. И. Каченовского. *Новий колегіум*. 2004. № 1/2. С. 71–81.

⁵ Денисов В. Н., К. О. Савчук. Каченовський Дмитро Іванович. *Антологія української юридичної думки*. Київ : Юрид. кн., 2004. Т. 8 : Міжнародне право. С. 73–76.

⁶ Голобуцький П. В. Каченовський Дмитро Іванович. *Енциклопедія історії України / НАН України, Ін-т історії України*. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4 : Ка – Ком. С. 156

⁷ Погодин С. Н. Правовые взгляды Д. И. Каченовского. *Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 2008. С. 163–179.

⁸ Кагановська Т. Є., А. О. Червяцова. Дмитро Іванович Каченовський. *UNIVERSITATES. Наука и просвещение*. 2008. № 3. С. 24–32.

⁹ Іващенко В. Ю. Професор Д. І. Каченовський в споминах сучасників. *Харківський історіографічний збірник*. 2002. Вип. 5 : Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. С. 88–94.

¹⁰ Савчук К. О. Дмитро Іванович Каченовський та його внесок у становлення світової та вітчизняної науки міжнародного права. *Український щорічник міжнародного права*. 2009. Київ, 2014. С. 575–585. Савчук К. О. Дмитро Іванович Каченовський як юрист-міжнародник. *Правова держава*. Вип. 20. Київ, 2009. С. 404–411.

права, показує зв'язок його поглядів із панівними правничими течіями того часу, їхній внесок у розвиток юридичної науки.

Різні аспекти наукової спадщини Д. І. Каченовського протягом тривалого часу вивчає С. І. Лиман. Ці праці переважно присвячені аналізу внеску Дмитра Івановича у вивчення історії середніх віків взагалі¹, ключових тем медієвістики – проблеми феодалізму² та міжнародних відносин в Європі³, середньовічного минулого окремих країн (Франції⁴, Іспанії⁵, Флоренції⁶, Арабського халіфату⁷). Крім статей, в яких повністю або частково розглядався внесок Д. І. Каченовського у вітчизняну медієвістику С. І. Лиман присвятив цій постаті частину своєї монографії «Ідеї в латах: Захід чи Схід. Середньовіччя в оцінках медієвістів України (1804- перша половина 1880-х років)». На сторінках своєї монографії автор схарактеризував віхи біографії і суспільно-політичні погляди Д. І. Каченовського⁸, його професіональне кредо, викладацьку діяльність, методологію досліджень⁹, вивчення ним особливостей історії середньовічних держав¹⁰.

В контексті аналізу міжнародних комунікацій вітчизняних науковців С. І. Лиман плідно досліджує й наукові закордонні подорожі

¹ Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості Д. І. Каченовського (1827–1872) . *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету*. Сер.: Історія та географія. Харків, 2007. Вип. 25–26. С. 159–163.

² Лиман С. И. Изучение проблемы феодализма в трудах медиевистов Украины (1804 – первая половина 80-х гг. XIX в.). *Древности : историко-археологический сборник*. Харьков, 2010. С.100.

³ Лиман С. И. Международные отношения средневековой Европы в творчестве Д. И. Каченовского (1827–1872). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна*. 2019. Серія «Історія». Вип. 56. С.67-77.

⁴ Лиман С. І. Французька середньовічна історія та історіографія в працях медієвістів України в 1805 – 60-ті рр. XIX ст. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2004. Вип. 15. С. 57-58.

⁵ Лиман С. І. Історія середньовічної Іспанії в працях медієвістів українських земель Російської імперії в 1805–1880-ті рр. *Вісник Харківської державної академії культури*. Харків, 2006. Вип. 17. С. 68-69.

⁶ Лиман С. И. Средневековая Флоренция в трудах историков украинских земель Российской империи (1804–1885 гг.). *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Чернігів, 2006. Вип. 34. №4. С. 81-82.

⁷ Лиман С. И. Арабское средневековье: история и культура (опыт исследования в украинских землях Российской империи в 1804 – первой половине 1880-х гг.). *Хазарский альманах*. Київ; Харків, 2007. Т. 6. С. 145-146.

⁸ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 83, 104, 564-565.

⁹ Там само. С. 117, 129, 190-191.

¹⁰ Там само. С.190-191, 301-302, 317-319, 518.

Д. І. Каченовського до Європи¹, зокрема до Франції², Німеччини та Австрійської імперії³, їх значення в історії освітнього туризму XIX століття. Це пов'язано з тим, що сучасники традиційно звертали увагу на досить активну академічну мобільність Дмитра Івановича, а його друг і колега М. Ф. Де-Пуле зазначав: «до імені відомого вченого він приєднав ім'я відомого російського туриста, якого знають в Європі, – чого же більше!»⁴.

Окремим аспектам творчості Д. І. Каченовського, у тому числі вивченню ним міжнародного морського права, присвячені статті Н. Г. Охотникової⁵. Переважно методологічні питання у працях Дмитра Івановича розглядав у своїх статтях А. О. Пастушенко⁶. Про внесок Д. І. Каченовського у розробку теми каперства та пропоновану ним

¹ Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип 1 (34). С. 126-130.

² Lyman S. I., Bogdan N. M., Segeda I. V., Abramov V. V., Boniak V. O. From the history of professional internships: travels of Ukraine's university lecturers to France in the third quarter of the XIX century. *Analele Universității din Craiova. Istorie*, Anul XXV, Nr. 2(38)/2020. P. 20, 21, 25-28.

³ Лиман С. І. Науковий туризм земляків Г. С. Сковороди у другій та третій чверті XIX ст. : подорожі Німеччиною та Австрійською імперією. *Щастя у подорожах : реактуалізація духовно-творчої спадщини та і дозвілєвих практик мандрівного філософа-богослова Г. С. Сковороди* : матеріали методологічного міждисциплінарного інтернет-семінару до 45-річчя факультету харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу (м. Полтава, 3 грудня 2019 р.). Полтава: ПУЕТ, 2020. С. 39-42.

⁴ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 570.

⁵ Охотнікова Н. Г. Питання міжнародного морського права у творях Д. І. Каченовського. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2009. № 872, вип. 6. С. 218–220; Охотнікова Н. Г. Вплив Д. Каченовського на розвиток вітчизняної школи міжнародного права у XIX столітті. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2010. № 945. С. 59–62. Охотнікова Н. Г. Роль Дмитра Івановича Каченовського у становленні та розвитку вітчизняної науки міжнародного права. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2010. № 919. Вип. 7. С. 171–173; Охотнікова Н. Г. Вплив наукової спадщини Д. І. Каченовського на становлення і розвиток основних принципів міжнародного морського права. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2012. № 1000. С. 343–345.

⁶ Пастушенко А. О. Наукова робота Д. І. Каченовського і Західний світ: взаємні рефлексії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. Історичні науки. 2015. Вип. 8. С. 84–93; Пастушенко А. О. Між ідеалізмом та позитивізмом: методологічний бунт Д. І. Каченовського. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 118 (№ 3). С. 178–182.

періодизацію цього інституту зазначено у монографії В. М. Малишка¹. У статті О. К. Малютіної здебільшого розглядаються матеріали збірки «Пам'яті Дмитра Івановича Каченовського: урочисте засідання Юридичного товариства при Імператорському Харківському університеті 22 листопада 1903 р.»². З'являються публікації, в яких, як, наприклад, у статті О. Пересади «Внесок Д. І. Каченовського в розвиток політичної науки в Харківському університеті» об'єктом дослідження стає окремий нарис харківського вченого – його «Погляд на історію політичних наук у Європі»³. Однак найбільш докладною за змістом та обсягом на сьогодні є стаття В. Г. Буткевича «Невичерпні міжнародно-правові скарби-знахідки українського професора Д. І. Каченовського». У ній розглядається життєвий шлях та основні проблеми досліджень Д. І. Каченовського, насамперед на основі аналізу його «Курсу міжнародного права»⁴. Втім, твердження автора про те, що він «маловідомий» у сучасній науці дисонує із реальним внеском вчених у вивчення різних сторін його творчості⁵.

Про місце Дмитра Івановича в юридичній науці, викладання відповідних дисциплін та його громадянську позицію йшлося в узагальнюючих виданнях, таких, наприклад, як «Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років»⁶.

Досить інформативними слід визнати видані останніми роками бібліографічні покажчики, як безпосередньо присвячений роботам Д. І. Каченовського⁷, так й роботам вчених Харківського університету, у тому числі історикам права⁸. Вони певною мірою полегшують роботу

¹ Малишко В. М. Феномен приватирства в Британській імперії (1583–1856) як предмет історико-правової науки: поняття, методологія, джерела та наукові концепції. Дніпро, 2020. С. 201.

² Малютіна, О. К. Дмитро Іванович Каченовський – учений-правознавець, педагог-просвітник (за матеріалами діяльності Харківського юридичного товариства. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4 (103). С. 24–35.

³ Пересада О. Внесок Д. І. Каченовського в розвиток політичної науки в Харківському університеті. *European Political and law Discourse*. 2017. Vol. 4. Issue 2. С. 77–84.

⁴ Буткевич В. Г. До 195 річниці з дня народження професора Дмитра Каченовського. Невичерпні міжнародно-правові скарби-знахідки українського професора Д. І. Каченовського. *Український часопис міжнародного права*. 2022. № 4. С. 66–122.

⁵ Там само. С. 66.

⁶ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. Харків : Фоліо, 2004. С. 93, 94, 129, 172, 184, 185, 193, 194, 204.

⁷ Каченовський Дмитро Іванович, 1827–1872 [Електронний ресурс] : персон. бібліогр. покажч. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Наук. б-ка ; [уклад.: О. І. Самофал, Л. В. Покусай, В. В. Щабельник; відп. за вип. Н. П. Пасмор]. Харків, 2018. 37 с.

⁸ Історія Харківського університету (1804–2006) : сист. бібліогр. покажч. : у 3 ч. / М-во освіти і науки України, Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Центр. Наук. б-ка ; уклад.: М.

дослідникам творчості відомого правознавця над встановленням реального списку його публікацій.

До окремих аспектів творчості Д. І. Каченовського зверталися не лише вітчизняні, але й зарубіжні дослідники. Наприклад, американський юрист, фахівець з міжнародного права та порівняльного правознавства В. Е. Батлер опублікував статтю «Про життя та праці Д. І. Каченовського»¹ та надрукував деякі його праці, видані свого часу англійською мовою, зокрема докторську дисертацію². Компаративний аналіз творчості Е. Лабуле та Д. І. Каченовського зробив у своїй статті французький історик права Р. Каєн³. У ній Дмитра Івановича слушно названо піонером інституціоналізації міжнародного права, проте викликає заперечення твердження автора, що він «мало публікувався»; адже для свого часу при тому стані розвитку науки міжнародного права в Російській імперії він був одним із найбільш плідних дослідників.

Пропонована до уваги читачів монографія – перший досвід узагальнення усієї творчості Д. І. Каченовського у форматі окремої книги. Специфіка робіт Дмитра Івановича зумовила особливості структури монографії, в якій автори послідовно розглядають академічне середовище та організацію в імператорському Харківському університеті вивчення міжнародного права, життєвий шлях та суспільно-політичні погляди Дмитра Івановича, методологію його творчості, викладацьку діяльність, ораторське мистецтво, зміст його «Курсу міжнародного права», особливості та значення його наукових праць з урахуванням їхньої проблематики та країнознавчої спрямованості.

Автори розглядають цю монографію не як завершальний, а як проміжний рубіж вивчення творчості Д. І. Каченовського. З урахуванням реального значення його праць для науки, очевидно, буде цілком необхідним перевидання Харківським національним

Г. Швалб [та ін.] ; наук. ред.: С. І. Посохов, О. О. Кучер ; ред.: О. С. Журавльова. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 770 с. С. 39-4, 44, 45, 116, 118, 169, 172, 205-208, 315, 322, 387.

¹ Butler W. E. On the life and Works of D. I. Kachenovskii: Kharkiv International lawyer. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків: Право, 2017. № 3 (90). С. 19-35. https://visnyk.kh.ua/web/uploads/journals_pdf/323242422.pdf

² Butler W.E., ed. *Selected Works of D.I. Kachenovskii: Ukrainian International Lawyer*. Clark, NL, Talbot Publishing, 2014. 316 p. <https://www.amazon.com/Selected-Works-D-I-Kachenovskii-International/dp/1616194065>

³ Cahen R. Laboulaye et Kachenovsky et la fabrique du droit international : voyages, réseaux, circulation des savoirs juridiques. *Clio@Themis Revue électronique d'histoire du droit*. 2022. N°22. URL: <https://doi.org/10.4000/cliiothemis.2076>

університетом імені В. М. Каразіна праць Дмитра Івановича українською мовою. У той же час автори сподіваються, що показані в монографії деякі висновки вченого, які були спочатку не вільні від критики або не витримали випробування часом, враховуватимуться наступними поколіннями дослідників творчості Д. І. Каченовського, а об'єктивні наукові оцінки не допустять певної глорифікації чи перебільшення його реального внеску у розробку проблем історії міжнародних відносин, держави та права. Адже невинуватана глорифікація загрожує пам'яті вченого не менше, ніж його повне забуття. Впевнені, однак, що оскільки вже неможливо друге, не стане можливим і перше. На боці репутації Д. І. Каченовського завжди стоятимуть його праці, доступні для ознайомлення, та їх неупереджені дослідники.

Автори висловлюють щирю й глибоку вдячність співробітникам Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а передусім її директорці І. Журавльовій, за неоціненну допомогу в доборі матеріалів для цієї монографії, надану в надзвичайно складних умовах воєнного часу.

РОЗДІЛ 1

ВІХИ ЖИТТЯ ТА СВІТОГЛЯДНІ ЦІННОСТІ Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО

1.1. Юридичний факультет Харківського університету за часів Д.І. Каченовського (1843–1872)

У першій половині XIX століття Харківський університет утвердився як один із провідних освітніх і наукових центрів Східної України, що мав значний вплив не лише на академічний розвиток регіону, а й на формування адміністративно-управлінської та інтелектуальної еліти. Його юридичний факультет, який виріс із морально-політичного відділення, відкритого разом з університетом у 1805 році, у 1840–1850-х роках вступив у фазу інституційної консолідації та стабілізації кадрового складу. Цей період припав на час глибоких соціально-економічних і політичних трансформацій у Російській імперії, що зумовлювали необхідність модернізації правової системи та підготовки кадрів, здатних діяти в оновлених умовах. Юридична освіта у Харкові виконувала подвійну роль: з одного боку, вона була інструментом кадрового забезпечення державної служби – судів, адміністрації, поліції, органів фінансового управління, з іншого – виконувала культурно-просвітницьку функцію, формуючи середовище носіїв правової культури та правосвідомості.

Інституційний розвиток факультету в середині століття визначався нормами Загального статуту університетів від 26 червня 1835 року¹, який, обмеживши університетську автономію, водночас унормував структуру викладання і закріпив спеціалізацію юридичної освіти. Статут передбачав на етико-політичному відділенні, що фактично становило юридичний факультет, існування семи кафедр, які охоплювали всі ключові галузі правознавства. До них належали кафедра енциклопедії та загального огляду системи законодавства, що забезпечувала вступ до правознавства та окреслювала загальні

¹ Юридичний факультет: нариси з історії / авт. кол. юрид. ф-ту; гол. ред. А.О. Червяцова. Харків, 2005. С. 25.

принципи законодавчої системи і методи її дослідження; кафедра римського законодавства та його історії, яка знайомила студентів із римським правом як підґрунтям європейської правової традиції; кафедра цивільних законів (загальних, особливих, місцевих), де вивчалоя чинне цивільне право імперії та окремих регіонів, що мало важливе значення в умовах багатонаціонального правового простору; кафедра законів благоустрою та благочинства, яка охоплювала норми міського управління, громадського порядку та поліцейського нагляду; кафедра законів про державні повинності та фінанси, де аналізувалася податкова система, державні повинності та фінансове право; кафедра поліцейських та кримінальних законів, присвячена вивченню кримінального законодавства та діяльності органів поліції; а також кафедра основ загальнонародного правознавства, яка фактично виконувала функції кафедри міжнародного права, охоплюючи питання зовнішньополітичних відносин і правових засад міжнародної взаємодії¹.

Така кафедральна структура забезпечувала комплексну підготовку майбутніх правників, поєднуючи вивчення вітчизняного та зарубіжного права, теоретичних і прикладних дисциплін. Водночас вона відображала ідеологічні орієнтири імперської влади: домінування державницької парадигми, пріоритетність дисциплін, пов'язаних з адміністративним контролем, фінансовим управлінням і підтриманням громадського порядку. Період 1840–1850-х років, на який припадає студентська доба Д.І. Каченовського, характеризувався переходом від початкового організаційного етапу до стабільної роботи факультету з чітко визначеними навчальними програмами та усталеним викладацьким колективом. Попри обмеження автономії, юридичний факультет залишався одним з небагатьох інтелектуальних центрів, де формувалася правнича думка, зберігався доступ до європейських правових ідей, а сам університет виконував роль інтеграційного майданчика для наукових контактів між українськими, російськими та західноєвропейськими інтелектуальними колами.

Матеріальна база юридичного факультету Харківського університету у середині XIX століття відповідала потребам підготовки висококваліфікованих правників і на той час вважалася однією з кращих у Східній Україні. Центральним елементом цієї бази була університетська бібліотека, яка виконувала не лише освітню, а й дослідницьку функцію. Її фонди систематично поповнювалися завдяки

¹ Юридичний факультет: нариси з історії / авт. кол. юрид. ф-ту; гол. ред. А.О. Червяцова. Харків, 2005. С. 25.

як державним поставкам, так і приватним пожертвам професорів та меценатів. Важливим було й те, що бібліотека підтримувала тісні контакти з європейськими книготорговими домами, завдяки чому до Харкова надходили найновіші видання з Німеччини, Франції, Австрії та інших країн.

Особливу цінність становили праці з міжнародного права та суміжних галузей, які формували інтелектуальний горизонт студентів і викладачів. У бібліотечних фондах зберігалися видання класиків європейського *jus gentium* – Гуго Гроція¹, Джона Селдена², Корнеліуса ван Бянкерсхука³, Емера де Ваттеля⁴. Ці твори не лише вивчалися, а й активно використовувалися у навчальному процесі як зразки систематизації та інтерпретації правових норм у контексті міжнародних відносин. Відомими були й праці німецького професора-юриста Йоганна Людвіга Клюбера, зокрема переклади його «Новітнього європейського народного права»⁵, які служили підґрунтям для порівняльного аналізу сучасних на той час правових систем.

Окрім того, бібліотека надавала доступ до фахових журналів, збірників законів, матеріалів парламентських дебатів і дипломатичних документів. Ці джерела дозволяли студентам працювати не лише з теоретичними концепціями, а й з актуальною практикою міжнародних і внутрішньодержавних відносин. Саме такий комплексний доступ до доктрини й джерел забезпечував ґрунтовну підготовку, яка виходила за межі стандартних університетських програм.

Для Д. І. Каченовського бібліотека стала невід'ємним інструментом становлення як дослідника. За спогадами Андрія Миколайовича Стоянова, під час захисту магістерської дисертації Д. І. Каченовський вражав опонентів «живими цитатами цілими тирадами з Гуго Гроція, Сельдена, Бінкерсгука та фрагментів Родоського закону» у відповідь на

¹ Rattigan W. (1914). Hugo Grotius. *Great Jurists of the World* / ed. J. MacDonell, E. Manson. Boston: Little, Brown and Co. P. 169-184.

² Бакаєв О.В., Дубина О.К. Селден Джон. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т.5. П-С. Київ, 2003. С. 454-455.

³ Гавриленко О.А. Корнеліус ван Бянкерсхук – видатний представник голландської школи міжнародного права кінця XVII – першої половини XVIII ст. *Правова держава*. 2024. № 53. С. 21-31.

⁴ Jouannet E. Emer de Vattel (1714-1767). *The Oxford Handbook of the History of International Law* / ed. B. Fassbender, A. Peters. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 1118-1121.

⁵ Клубер И.Л. Новейшее европейское народное право. Москва: Тип. Августа Семена, 1828. 374 с.

суворі й методично побудовані зауваження «визначного знавця римського права» професора Олександра Міцкевича¹.

Така ерудиція була б неможливою без системної роботи з першоджерелами, більшість з яких Д. І. Каченовський опанував саме в стінах університетської бібліотеки.

Матеріальні умови навчання доповнювалися наявністю спеціалізованих аудиторій для читання лекцій і проведення практичних занять, що відповідали тогочасним вимогам. На факультеті існував бібліотечний фонд, завдяки якому забезпечувався належний рівень академічної роботи. Важливу роль відігравали й особисті бібліотеки викладачів, до яких студенти часто мали доступ, що створювало додаткові можливості для поглибленого вивчення окремих галузей права.

Таким чином, матеріальна база юридичного факультету середини XIX століття – і насамперед його бібліотечний фонд – була одним із ключових чинників формування високого наукового рівня випускників. Для Каченовського вона стала інтелектуальним фундаментом, який дозволив йому впевнено інтегрувати класичну міжнародно-правову традицію в сучасні йому наукові дискусії та зробити власний внесок у розвиток української й російської школи міжнародного права.

Прийняття нового університетського статуту 18 червня 1863 року стало поворотним моментом у розвитку юридичного факультету Харківського університету. Ця реформа була реакцією на очевидні недоліки попередньої моделі, закріпленої статутом 1835 року, яка надмірно обмежувала автономію університетів, скорочувала кількість викладачів і залишала низку кафедр вакантними, що негативно позначалося на якості підготовки фахівців. Новий статут повернув університетам значну частину самоврядування, наблизивши його до принципів, закладених ще у статуті 1804 року. Зокрема, було відновлено принцип виборності університетських посад, зокрема деканів факультетів та ректора, що знову надало викладацькому колективу реальний вплив на управління закладом.

Реформа 1863 року прямо торкнулася і організаційної структури юридичного факультету. Кількість кафедр було збільшено майже вдвічі – з семи до тринадцяти, що відповідало європейським тенденціям до поглибленої спеціалізації в юридичній освіті. Штат факультету зріс з восьми професорів і двох ад'юнктів до тринадцяти професорів і шести

¹ Стоянов А.Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском : биогр. очерк : публич. лекция, читанная 2 февр. 1873 г. Харьков, 1874. С. 16.

доцентів. У результаті було створено нові напрями, які раніше або взагалі не викладалися, або розглядалися у складі ширших курсів. Поряд із кафедрою енциклопедії права, римського права, цивільного права і судочинства, кримінального права і судочинства, поліцейського та фінансового права з'явилися кафедра іноземних законодавств, кафедра історії російського права, кафедра історії слов'янських законодавств, кафедра міжнародного права, кафедра політекономії та статистики, а також кафедра церковного права¹. Така розширена структура дозволяла більш комплексно й порівняльно вивчати як національні, так і зарубіжні правові системи, приділяючи увагу історичним, теоретичним і практичним аспектам.

Особливо важливим нововведенням стала поява окремої кафедри міжнародного права, яка відокремила цю дисципліну від загального курсу «основ загальнонародного правознавства». Це відповідало загальноєвропейським освітнім тенденціям другої половини XIX століття, коли міжнародне право утверджувалося як самостійна галузь юридичної науки і навчальної дисципліни. Для Д. І. Каченовського, який у цей час уже активно працював на факультеті, це відкривало нові можливості для систематичного викладання предмета, що становив ядро його наукових інтересів.

Важливою особливістю третього періоду розвитку факультету (1863–1884) стало різке зростання студентської чисельності. Наприкінці 1865 року на юридичному факультеті навчалося 323 студенти – більше, ніж на всіх інших факультетах університету разом узятих (222 особи). Це свідчило про підвищений суспільний попит на юридичну освіту в умовах реформ 1860-х років, зокрема судової реформи 1864 року, яка створила нові можливості для кар'єри в судових установах, адвокатурі та органах державного управління.

Реформа 1863 року також передбачала низку механізмів для підготовки наукових кадрів². Факультет отримав право залишати при університеті здібних випускників як стипендіатів для підготовки до професорського звання, направляти їх на навчання за кордон, а також присуджувати звання приват-доцентів. Це створювало кадровий резерв, який забезпечував безперервність викладацької та наукової роботи, а також стимулював інтеграцію в європейський науковий простір.

¹ Юридичний факультет: нариси з історії / авт. кол. юрид. ф-ту; гол. ред. А.О. Червяцова. Харків, 2005. С. 31-32.

² Посохов С.І. Харківський університет у другій половині XIX ст. *Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років*. Харків: Фоліо, 2004. С. 126-216.

Таким чином, реформа 1863 року не лише розширила організаційні можливості юридичного факультету Харківського університету, а й заклала основу для поглиблення наукової спеціалізації, розвитку нових напрямів досліджень та підвищення престижу правничої освіти. Для Д. І. Каченовського вона стала етапом, що відкрив перед ним ширші горизонти викладацької та наукової діяльності, особливо у сфері міжнародного права, яке відтепер здобуло власний інституційний простір у межах факультету.

Попри жорсткий адміністративний контроль, який імперська влада здійснювала над університетами упродовж усього XIX століття, юридичний факультет Харківського університету залишався одним із небагатьох осередків, де зберігалися елементи інтелектуальної автономії та наукової свободи. Хоча статут 1835 року значно обмежив університетське самоврядування, а підзаконні акти ще більше посилили владу попечителів і міністерських чиновників, внутрішнє життя факультету формувалося під впливом традицій вільного академічного обміну думками, який склався ще з часів заснування університету.

Атмосфера інтелектуальної взаємодії між викладачами та студентами була складною комбінацією офіційно регламентованих норм і неформальних практик, що дозволяли обходити надмірну бюрократичну опіку. Публічні лекції з права часто перетворювалися на дискусійні платформи, де аналізувалися не лише чинні закони, а й наукові концепції, які перебували поза офіційною доктриною. У приватних розмовах і наукових гуртках обговорювалися європейські правові ідеї, перекладалися й коментувалися новітні західні публікації, включно з працями, що не були схвалені офіційною цензурою.

Для студентів юридичний факультет ставав своєрідним інтелектуальним притулком, де можна було ознайомитися з різними підходами до тлумачення права, порівняти російське законодавство з європейськими зразками, а також навчитися критично оцінювати правову дійсність. Навіть за умов обмежень викладачі нерідко використовували в навчальному процесі приклади з історії європейського права чи міжнародних відносин, які демонстрували альтернативні моделі правопорядку.

Для Д. І. Каченовського саме ця комбінація офіційно дозволених курсів і напівформальних інтелектуальних обмінів стала вирішальною у формуванні його наукового світогляду. Він увібрав у себе дух критичного мислення, який був характерний для кращих представників харківської професури, і навчився поєднувати глибоке знання джерел з

умінням вести аргументовану дискусію. Розбудована кафедральна структура, багата бібліотека, постійний контакт із європейською правовою думкою та внутрішня академічна солідарність викладачів і студентів створювали умови, у яких можна було зберегти й розвивати наукову незалежність навіть у межах імперських обмежень.

Таким чином, юридичний факультет Харківського університету середини XIX століття був не просто навчальною установою, а й простором, де в умовах складної політичної ситуації формувалася правнича культура, орієнтована на поєднання національних інтелектуальних традицій з досягненнями європейської науки. Для Д. І. Каченовського цей простір став фундаментом, на якому він збудував власну наукову школу, заклавши підвалини розвитку української та російської доктрини міжнародного права.

Роки навчання та ранньої викладацької діяльності Дмитра Івановича Каченовського припали на період, коли політика Російської імперії щодо університетів мала подвійний характер: з одного боку, держава визнавала потребу у висококваліфікованих кадрах і підтримувала розвиток вищої освіти, з іншого – суворо контролювала інтелектуальне життя, обмежуючи автономію закладів і свободу викладання. Особливо жорстким цей контроль став після прийняття статуту 1835 року, який суттєво звузив права університетських рад, обмежив виборність посад і надав попечителям широкі адміністративні повноваження. Згодом низка додаткових розпоряджень ще більше посилила бюрократичний нагляд: викладання здійснювалося виключно в межах затверджених програм, будь-яке відхилення від яких могло стати підставою для догани чи звільнення.

У середині 1840-х років університет було підпорядковано військовому генерал-губернатору, а право факультетів обирати деканів суттєво обмежено. Міністерство освіти отримало право призначати на вакантні кафедри професорів та ад'юнктів без погодження з університетською радою, нерідко ігноруючи академічну кваліфікацію претендентів. Це викликало невдоволення професорсько-викладацького складу і провокувало напруженість між університетською громадою та імперською адміністрацією.

Відносини між студентами і владою теж були складними. Міністерство видало спеціальну інструкцію, яка забороняла будь-які прояви публічної підтримки чи критики викладачів під час лекцій: аплодисменти, свист чи демонстративний вихід з аудиторії вважалися неприпустимими і каралися дисциплінарно. Деканам наказувалося

стежити, аби професори «не шукали суєтної популярності» і впливали на студентів «у дусі суспільного порядку та підпорядкування встановленій владі». Такий підхід мав на меті не лише регламентувати навчальний процес, а й формувати лояльність до державної системи серед майбутніх службовців.

Однак суворий контроль не зміг повністю викоринити дух інтелектуальної свободи, який зберігався на факультеті завдяки особистому авторитету викладачів і внутрішній академічній солідарності. Неформальні зустрічі, студентські гуртки, приватні лекції та обговорення нових наукових праць, що не завжди відповідали офіційній доктрині, продовжували існувати в університетському середовищі. Саме тут формувалася здатність мислити критично, аналізувати джерела права в порівняльному контексті та оцінювати їх з позицій не лише чинної законодавчої системи, а й ширших історико-правових перспектив.

Для Д. І. Каченовського цей період став школою адаптації та внутрішньої стійкості. Він навчився працювати в умовах жорстких адміністративних рамок, але водночас зберігав здатність мислити самостійно, розвивати власні наукові ідеї та відстоювати їх у дискусіях. Досвід співіснування з імперською системою, яка прагнула підпорядкувати собі університет, але не могла цілковито знищити його науковий потенціал, сформував у нього переконання у необхідності відстоювання академічної свободи. Це переконання згодом стане однією з ключових рис його діяльності як ученого, педагога і декана факультету.

Період студентства Дмитра Івановича Каченовського (1843–1847) та перші десятиліття його викладацької діяльності припадають на час, коли юридичний факультет Харківського університету перебував у стані поступового зростання наукового потенціалу та зміцнення викладацьких позицій. Кадровий склад формувався переважно з випускників провідних університетів Російської імперії – Харківського, Дерптського, Віленського, Московського, Петербурзького, – причому чимало з них пройшли наукові стажування за кордоном, зокрема у Німеччині та Франції. Це сприяло не лише підвищенню загального фахового рівня викладання, а й забезпечувало безпосереднє залучення до навчального процесу новітніх наукових ідей та методик, запозичених із західноєвропейських правових шкіл.

Академічне середовище факультету вирізнялося поєднанням двох тенденцій: з одного боку, дотриманням імперських освітніх стандартів і

державницьких настанов, з іншого – прагненням окремих викладачів до інтелектуальної свободи, творчого підходу та залучення студентів до самостійної наукової роботи. Саме в такій атмосфері формувалися перші наукові інтереси Каченовського, які згодом знайдуть своє відображення у його працях з історії та теорії міжнародного права.

Серед професорів, лекції яких слухав Д. І. Каченовський, були відомі науковці, що зробили вагомий внесок у розвиток різних галузей правознавства. Григорій Семенович Гордеєнков відзначався глибокими знаннями цивільного права та судочинства; Михайло Петрович Клобуцький працював у сфері кримінального та поліцейського права; Олександр Васильович Куніцин викладав дисципліни з державного права та теорії законодавства; Олександр Миколайович Міцкевич, брат відомого польського поета Адама Міцкевича, був авторитетним знавцем римського права та його історії, і саме з ним Каченовський вів інтелектуальні дискусії під час захисту магістерської дисертації. Іван Васильович Платонов та Сергій Васильович Пахман працювали в галузі цивільного права, Анатолій Григорович Станіславський – у сфері історії права та законодавства. Важливу роль у науковому становленні молодих кадрів відігравали й ад'юнкти, зокрема Олександр Іванович Палюмбецький, який згодом став професором і деканом факультету.

Кадровий склад факультету мав певну стабільність, але водночас підлягав природному оновленню через прихід молодих науковців, підготовлених у стінах самого університету. Така внутрішня тяглість забезпечувала спадковість академічних традицій, але не виключала впровадження нових підходів і навчальних курсів. Особливістю факультетського колективу цього часу було й те, що викладачі часто поєднували викладання кількох суміжних дисциплін, що давало змогу формувати в студентів комплексне бачення правової системи.

Атмосфера інтелектуальної взаємодії між професорами і студентами виходила за межі аудиторних занять. Викладачі підтримували обговорення актуальних правових проблем у неформальному колі, залучали обдарованих студентів до перекладу й аналізу європейських наукових праць, заохочували участь у наукових диспутах. Для Д. І. Каченовського ці контакти стали важливим досвідом – він навчався в умовах, де, попри адміністративні обмеження імперської влади, діяла жива традиція наукової дискусії, що цінувала ґрунтовне знання джерел та вміння відстоювати власну аргументовану позицію.

Таким чином, академічне середовище юридичного факультету середини XIX століття було складним сплавом офіційних імперських норм, професійної майстерності викладачів і неформальних наукових практик, які створювали можливості для інтелектуального розвитку. Саме в цьому середовищі Д. І. Каченовський пройшов шлях від старанного студента до авторитетного професора, перейнявши як європейські правові підходи, так і внутрішні традиції харківської юридичної школи.

З повагою і теплом згадував Д. І. Каченовський про своїх вчителів, відзначаючи їхню освіченість та ерудованість, а також високі загальнолюдські якості. Його молодший колега А. М. Стоянов пізніше писав: «Пам'ятаю зі слів Каченовського, що з університетських предметів насамперед звернув він увагу на римське та цивільне право. Кримінальне право Д. І. Каченовський слухав у талановитого й рано померлого професора Г. С. Гордієнко, який щойно тоді повернувся з-за кордону. Енциклопедією, філософією права та історією германського права займався Каченовський, дуже багато користуючись порадами й наставництвом А. І. Палумбецького, що довгий час був слухачем Ганса і Савінії. Саме тут виник між студентом і шанованим професором моральний зв'язок, який згодом був скріплений спільною боротьбою проти пансіонерства й інших застарілих зловживань у тодішньому юридичному факультеті»¹.

Рис. 1.1.1. Тихон Федорович Степанов (1795-1847)

¹ Стоянов А.Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском : биогр. очерк : публич. лекция, читанная 2 февр. 1873 г. Харьков, 1874. С. 15.

Міжнародне право на курсі Д. І. Каченовського викладав професор Т. Ф. Степанов (рис. 1.1.1) – «людина високої освіченості, про педагогічний талант якої всі студенти того часу відгукувалися із симпатією»¹. **Тихон Федорович Степанов** (1795-1847) отримав початкову освіту в семінарії, після чого у 1814 році вступив на морально-політичне відділення Харківського університету.

Після завершення університетського курсу здобув звання кандидата наук. У 1823 році він був призначений учителем загальної історії та географії в Харківському пансіоні шляхетних дівочих, паралельно викладаючи у кількох приватних пансіонах. У 1824 році захистив наукову працю «Про політичну рівновагу» і здобув ступінь магістра політичної історії та статистики (за іншими даними – магістра політичної економії та дипломатії)².

Після короткочасної служби в Державній комісії погашення боргів у Санкт-Петербурзі (1830–1832), де набув цінного досвіду у сфері публічних фінансів, Т. Ф. Степанов повернувся до Харкова, де був призначений екстраординарним професором кафедри політичної економії Харківського університету. Уже 5 вересня 1832 року він виступив зі вступною лекцією з політичної економії³, яка засвідчила не лише ґрунтовне знання предмета, але й широкий інтелектуальний кругозір, що охоплював питання дипломатії, права та державного управління.

Хоча за основною посадою Т. Ф. Степанов викладав політичну економію, його наукові інтереси охоплювали значно ширше коло дисциплін, зокрема міжнародні відносини, дипломатію та право народів. Про це свідчить його промова «Про сутність, важливість та призначення політичних наук», виголошена на урочистому зібранні університету 30 серпня 1833 року⁴. У ній Степанов концептуалізував

¹ Стоянов А.Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском : биограф. очерк : публич. лекция, читанная 2 февр. 1873 г. Харьков, 1874. С. 15.

² Біобібліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805-2020 рр.) / [уклад. І. С. Воєводін, О. А. Гавриленко, Д. В. Гайдар та ін. ; ред. Т.Л. Сироїд, О.А. Гавриленко, І.С. Воєводін, А.Л. Шевченко]. Харків, 2020. С. 121.

³ Степанов Т.Ф. Вступительная лекция по политической экономии, читанная в Императорском Харьковском университете сентября 5 дня 1832 года. Харьков : Унив. тип., 1833. 20 с.

⁴ Речь о сущности, важности и назначении политических наук, произнесенная в торжественном собрании Императорского Харьковского университета з.о. профессором политической экономии и дипломатии Тихоном Степановым, 30 августа 1833 года. Харьков : Унив. тип., 1833. 64 с.

дипломатію як наукову дисципліну, що синтезує політичну економію, політику та етику, покликана формулювати універсальні правила взаємовідносин між державами. Він підкреслював, що завдання дипломатії полягає у встановленні норм поведінки держав у межах глобального співжиття, а міжнародне право розглядав як природну надбудову над політичними і моральними законами людства.

Із 1837 року Т.Ф. Степанов почав викладати курс загальнонародного правознавства, який за суттю був присвячений міжнародному праву. Саме в цьому напрямку проявилася його наукова зрілість та здатність до синтезу ідей політичної теорії, економіки й права. Призначення на викладання цієї дисципліни вважалося свідченням великої довіри та наукового авторитету, зважаючи на надзвичайну актуальність та складність предмета в умовах міжнародної політики першої половини XIX століття¹.

Паралельно з викладацькою роботою Т.Ф. Степанов обіймав низку адміністративних посад: у 1833–1834 роках – синдика Харківського університету, у 1835 році – декана морально-політичного факультету, а з 1837 року – проректора університету. У 1839 році йому було доручено нагляд за навчальною частиною Педагогічного інституту при університеті, де він виконував обов'язки директора.

В останні роки своєї наукової та викладацької діяльності Тихон Федорович зосередився на укладенні систематизованого курсу міжнародного права (права народів). Витяги з початкового варіанту курсу «Право народів і дипломатія», що зберігається в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна², в 2016 році було опубліковано О.В. Тарасовим³. Доопрацьована рукописна праця під назвою «Загальнонародне право в сукупності з дипломатією», завершена, ймовірно, у 1846–1847 роках, була допущена до друку цензурою, однак через смерть автора так і не була опублікована за його життя. Сучасні дослідники історії науки міжнародного права вважають цей твір першим вітчизняним курсом міжнародного права, що вирізнявся як широтою джерел, так і

¹ Butler W. E. Biographical Note: On the Life and Work of Tikhon Fedorovich Stepanov. *Jus Gentium. Journal of International Legal History*. 2017. Vol. 2, No. 2. P. 607-611.

² Право народов и дипломатия. Рукопис. 476 с. [Дарунок професора А.М. Стоянова]. Шифр у каталозі ЦНБ ХНУ імені В.Н. Каразіна 938 1841/С.

³ Тарасов О.В. Зі спадщини харківської школи міжнародного права (фрагменти рукопису Т. Ф. Степанова "Право народів і дипломатія" 1844 р.) [Текст] : / О. В. Тарасов ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. міжнар. права. Харків : Оберіг, 2016. 39 с.

концептуальною новизною¹. У цій праці Степанов запропонував оригінальну інтерпретацію співвідношення між дипломатією і правом народів, акцентуючи на морально-правових засадах міжнародної взаємодії. Рукопис «Загальнонародного права в сукупності з дипломатією» Т.Ф. Степанова зберігся у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Вперше фрагменти цієї праці були опубліковані лише на початку ХХІ століття, спочатку у виданій в Києві «Антології української юридичної думки»², а за кілька років у США в часописі «Jus Gentium»³, що дало змогу сучасним дослідникам відновити історичну тяглість вітчизняної школи міжнародного права.

У 1845 році через тяжку хворобу Тихон Федорович залишив університетську службу. Після його виходу на пенсію викладання міжнародного права з 1846 по 1849 рр. здійснював професор С.М. Орнатський (рис. 1.1.2).

Сергій Миколайович Орнатський – відомий правознавець, доктор права, професор, науковець і викладач. Народився 19 (31) березня 1806 року в Городищеському погості (тепер село Городище Волховського району Ленінградської області, РФ).

Юридичну освіту він здобув у престижних навчальних закладах: у 1828–1832 роках навчався на юридичних факультетах Петербурзького та Берлінського університетів. По завершенні освіти працював кодифікатором цивільного законодавства у 2-му відділенні Власної Його Імператорської Величності канцелярії, що дало йому глибокий практичний досвід у галузі законодавства. У 1835 році С.М. Орнатський розпочав науково-педагогічну діяльність в Університеті святого Володимира (Київ), де обіймав посаду завідувача кафедри російських цивільних законів і процесу. Також був секретарем юридичного факультету (1835–1836), двічі – деканом (1839, 1841–1843), а в 1840 році обіймав посаду проректора університету. Паралельно активно займався охороною історичної спадщини, працюючи у складі Тимчасового комітету розвідування і збереження старожитностей у Києві.

¹ Савчук К.О. Внесок професора Т.Ф. Степанова в становлення вітчизняної науки міжнародного права. *Правова держава : щорічник наукових праць*. 2004. Вип. 15. С. 284–288.

² Степанов Т.Ф. Общеправное право в совокупности с дипломатией. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 8 : Міжнародне право / упоряд. : В.Н. Денисов, К.О. Савчук : відп. ред. В.Н. Денисов. Київ : Вид. дім «Юридична книга», 2004. С. 39–72.

³ Stepanov T. F. All-People's Law in Aggregate with Diplomacy. *Jus Gentium. Journal of International Legal History*. 2017. Vol. 2, No. 2. P. 612-646.

У 1846 році С. М. Орнатського було запрошено до Харківського університету, де він посів кафедру міжнародного права і дипломатії. Цей харківський період став визначальним у його професійній діяльності як правознавця-міжнародника. Його лекції з міжнародного права користувалися популярністю серед студентів і молодих науковців. Зокрема, їх слухав і Д. І. Каченовський. Така спадкоємність свідчить про вагомий вплив Орнатського на становлення юридичної науки в Харкові та розвиток української правничої думки загалом.

Рис. 1.1.2. Сергій Миколайович Орнатський (1806-1884)

У 1848 році С. М. Орнатський перейшов до Московського університету, де обійняв посаду професора кафедри енциклопедії законодавства і російських державних законів.

Наукові інтереси С. М. Орнатського зосереджувалися на питаннях цивільного права, філософії права та порівняльного правознавства¹. Його основними науковими здобутками можна вважати праці «Про співвідношення між загальним і одиничним у законодавстві та правознавстві»², «Порівняльний погляд на сучасні уявлення про

¹ Кудін С. В. Ідеї порівняльного правознавства у працях С. М. Орнатського. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 18-22.
URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000330666>.

² Орнатский С. Н. Об отношении между общим и частным в законодательстве и законоведении. Журнал Министерства народного просвещения. 1839. Август. С. 63–110.

енциклопедію і уявлення про неї у давніх греків та римлян»¹. Окрім іншого, він розвивав ідею «закону вічної правди» – універсального морального начала, що, на його переконання, є вищим джерелом людських законів². Ця його ідея була сприйнята та в подальшому розвинена Д. І. Каченовським. Орнатський виступав за гармонізацію законодавств різних країн, визнаючи водночас неминучу їх відмінність через природно-географічні, історичні та соціокультурні чинники.

У 1859 році через тяжку хворобу С. М. Орнатський залишив державну службу і оселився в Курську, де й провів решту життя. Помер у січні 1884 року.

Наукова спадщина С. М. Орнатського була предметом вивчення низки дослідників, зокрема Ю. Я. Касяненка³, О. В. Кресіна⁴, С. В. Кудіна⁵ та інших. Його діяльність висвітлюється у біографічних словниках Київського, Харківського та Московського університетів. Завдяки своїм глибоким філософським поглядам, педагогічному таланту і вченому авторитету Орнатський залишається вагомим постаттю у вітчизняній юридичній науці XIX століття.

Після того, як С. М. Орнатський залишив Харків, міжнародне право на факультеті недовго викладав професор Г.С. Гордеєнков (Гордієнко)⁶, який свого часу проводив заняття з кримінального права на курсі, де навчався Д.І. Каченовський.

Гаврило Степанович Гордієнко (Гордеєнков) народився 1805 року в дворянській родині. Після завершення повного курсу Слобідсько-Української (Харківської) гімназії у 1825 році він вступив на юридичний факультет Харківського університету, який закінчив у

¹ Орнатский С. Н. Сравнительный взгляд на нынешние понятия об энциклопедии, и понятия о ней древних греков и римлян. Москва: Унив. тип., 1855. 59 с.

² Орнатский С. Н. Об отношении между общим и частным в законодательстве и законоведении. Журнал Министерства народного просвещения. 1839. Август. С. 63–110. С. 74–76, 84.

³ Касяненко Ю. Я. Орнатський Сергій Миколайович. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т.4. Н-П. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2002. С. 326.

⁴ Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століть / За ред. О. В. Кресіна; упоряд. О.В. Кресін, К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Вид-во «Логос», 2008. Серія наукових видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». Вип. 5. 414 с. С. 5–6.

⁵ Кудін С. В. Ідеї порівняльного правознавства у працях С. М. Орнатського. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 18–22.

⁶ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / ред. М.П. Чубинский, Д.И. Багалей. Харьков, 2007. С. 41–42.

1828 році зі ступенем кандидата¹. Серед його наставників особливу роль відіграв професор І.М. Данилович² – один із провідних представників харківської правничої школи, що справив значний вплив на становлення Гордієнка як науковця.

У 1831 році за дорученням факультету Г. С. Гордієнко розпочав викладацьку діяльність, спершу читаючи курси публічного права (де широко використовував історичний підхід), цивільного судочинства та кримінального права. У 1834 році його було затверджено у званні ад'юнкта, а в 1837 році – призначено екстраординарним професором кафедри поліцейських і кримінальних законів. Після здобуття у 1838 році наукового ступеня доктора права, Г. С. Гордієнко став ординарним професором цієї ж кафедри.

Наукові зацікавлення Г. С. Гордієнка концентрувалися передусім у сфері кримінального права. У своїй магістерській дисертації «Розбір основних засад науки кримінального права» він запропонував концептуальне осмислення природи покарання, пов'язуючи її з актуальними завданнями кримінальної політики. Він одним із перших у вітчизняній науці окреслив практичну значущість кримінального права як самостійної юридичної дисципліни. Його докторська дисертація «В чому має полягати вчене кримінальне законодавство у теперішній час?» стала логічним продовженням попередніх досліджень і демонструвала схильність до поєднання історико-правового та філософського підходів у трактуванні змісту кримінально-правової науки³. У цьому дослідженні простежується вірність науковим позиціям його вчителя І. М. Даниловича, зокрема у визнанні провідної ролі юридичної доктрини та історико-правового джерелознавства у формуванні кримінального права⁴.

У 1841–1844 роках Г. С. Гордієнко перебував у науковому відрядженні за кордоном, зокрема у Німеччині, Франції, Італії та

¹ Про закладення правових основ присвоєння наукових ступенів у Російській імперії див.: Міхневич Л.В. Юридична освіта та наука в Україні поза класичними університетами (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.): монографія. Київ, 2019. С. 74-75.

² Turkowski T. Daniłowicz Ignacy (1787-1846). *Polski Słownik Biograficzny*. T. IV/1. Zeszyt 16. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937. S. 412-414.

³ Біобібліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805-2020 рр.) / [уклад. І.С. Воеводін, О.А. Гавриленко, Д.В. Гайдар та ін. ; ред. Т.Л. Сироїд, О.А. Гавриленко, І.С. Воеводін, А.Л. Шевченко]. Харків, 2020. С. 59.

⁴ Сороковик И. И. Данилович – первый декан юридического факультета Киевского университета. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки; Вип. 1 (112). Київ, 2020. С. 51-57.

Бельгії. Метою подорожі було ознайомлення з університетськими курсами кримінального та поліцейського права, а також з чинним законодавством провідних європейських держав. Повернувшись до Харкова, він значно оновив зміст власних лекцій, що сприяло зростанню інтересу до кримінально-правових дисциплін серед студентства¹.

Особливого значення для історії міжнародного права в Харківському університеті набуває той факт, що у 1848 році, у зв'язку з нагальною потребою, Г. С. Гордієнкові було доручено читання курсу міжнародного права². Цей факт засвідчує як широку юридичну ерудицію вченого, так і авторитет, який він здобув серед колег. Хоча його викладацька діяльність у цій галузі тривала недовго через передчасну смерть, вона позначилася на розвитку вітчизняної науки міжнародного права, адже її здійснював один із провідних правознавців свого часу, добре обізнаний з європейськими юридичними системами.

Гаврило Степанович Гордієнко помер у 1849 році. Його наукова спадщина, особливо в галузі кримінального права, стала складовою формування теоретичних основ правознавства у Харківському університеті. Його короткотривале, але знакове залучення до викладання міжнародного права підтверджує, що у Харкові середини XIX століття існувала ґрунтовна підготовка кадрів, здатних осмислювати і транслювати ключові положення цієї галузі права в європейському контексті.

Раптова смерть Г.С. Гордієнка, зважаючи на нагальну необхідність, спричинила тимчасове покладення викладання загальнонародного права на тодішнього декана юридичного факультету, фахівця з римського права та історика цивільного права польсько-литовської держави О.М. Міцкевича³.

Олександр Миколайович Міцкевич (Aleksander Julian Mickiewicz) народився у 1801 році на хуторі Заосся поблизу м. Новогрудок Гродненської губернії Російської імперії (нині це територія Гродненської області Республіки Білорусь) у родині адвоката дрібношляхетського походження Миколая Міцкевича. Він був рідним

¹ Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского Университета. Харьков, 1906. 19–21, 35–37.

² Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / ред. М. П. Чубинский, Д. И. Багалей. Харьков, 2007. С. 224.

³ Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Кафедра міжнародного і європейського права Харківського університету: класична традиція та сучасність. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право*. 2018. Вип. 26. С. 11.

братом одного з найвідоміших польських поетів – Адама Міцкевича (1798–1855), що позначилося на його політичних симпатіях і ранній громадянській активності.

Рис. 1.1.3. Олександр Миколайович Міцкевич (1801-1871)

З 1819 року О. М. Міцкевич навчався на юридичному факультеті Віленського університету, де виявив виняткові успіхи в академічній діяльності. У 1825 році посів друге місце в університетському конкурсі наукових праць з історії права, представивши дослідження під назвою «Який вплив римське законодавство мало на законодавство польське та литовське?». Праця здобула визнання в науковому середовищі, а її публікація у часописі «Dziennik Warszawski» (1825) супроводжувалася коментарями провідного тоді польського юриста Йоахіма Лелевеля¹.

Як студент, О. М. Міцкевич долучився до діяльності патріотичних молодіжних гуртків, зокрема до філоматського товариства, й був ув'язнений у зв'язку з так званим «процесом філоматів». Із листопада 1823 по квітень 1824 року перебував у слідчому ув'язненні у францисканському монастирі у Вільно. Через відсутність доказів вини був звільнений.

Здобувши у 1826 році диплом правника, О. М. Міцкевич став лауреатом почесної нагороди Віленського університету як найкращий студент-юрист. У 1827 році захистив латиномовну дисертацію «De nominis pignore», на підставі якої йому було присуджено ступінь

¹ A. Mickiewicz, Jaki wpływ prawodawstwo rzymskie na prawodawstwo polskie i litewskie mieć mogło? *Dziennik Warszawski* 1.4/1825, s. 457-502, 2.6/1825, s. 133-162.

магістра права і церковного законодавства¹. Після цього він був призначений викладачем Кременецького ліцею (Волинь), де здійснював викладання римського права та польсько-литовського цивільного права. Широко відомий на той час правознавець, історик права, археограф, член багатьох наукових товариств Ігнатій Данилович у листі до Й. Лелевеля (з Харкова 15 квітня 1828 року) писав: «Я надзвичайно радий, що Олександр дістався Кременця і що наука країни отримає міцну правову опору»². У цей період Міцкевич підготував низку наукових праць з історії права, зокрема з історії польсько-литовського законодавства, переважно польською мовою. Частина цих текстів залишилась неопублікованою.

Після Листопадового повстання 1830–1831 років, у зв'язку з репресивними заходами російської влади, Віленський університет і Кременецький ліцей були ліквідовані (1832), а Міцкевича у 1833 році призначено до складу комісії з реорганізації освітніх інституцій, що передбачала перенесення майна та функцій ліквідованого ліцею до новоствореного Університету святого Володимира в Києві³. З початком викладання в університеті (1834) О. М. Міцкевич став викладачем римського права, а згодом – екстраординарним (1835) і ординарним професором (1836) юридичного факультету⁴.

Попри блискучі професійні характеристики, О. М. Міцкевич залишався в очах урядовців особою політично неблагонадійною. Це, ймовірно, стало причиною його переведення до Харківського університету, де з 1838 року він обіймав посаду ординарного професора кафедри римського права (пізніше – римського законодавства та його

¹ Sondel J. Aleksander Mickiewicz i jego poglądy na tle sporu z początków XIX wieku na temat roli prawa rzymskiego w dawnej Polsce. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* / red. W. Uruszcak i D. Malec. 2004. S. 9-24.

² Godek S. O roli prawa rzymskiego w dawnej Rzeczypospolitej w świetle „Kursu prawa cywilnego polskiego” Aleksandra Mickiewicza z 1829 roku. *Zeszyty Prawnicze*. 2015. № 15/2. S. 161-190. S. 164. https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/zeszyty-prawnicze/2015-tom-15-numer-2/zeszyty_prawnicze-r2015-t15-n2-s161-190.pdf

³ Відомий польський поет і драматург Юліуш Словацький (1809-1849) у листі до Ігнація Домейка від 15 жовтня 1833 року, надісланому з Женеви, писав: «Мені написали з Кременця, що брат Адама поїхав до Києва, щоб стати професором, і коли він від'їжджав, він попросив мене повідомити про це Адама, тож, будь ласка, повідомте йому про цю новину» (Godek S. O roli prawa rzymskiego w dawnej Rzeczypospolitej w świetle „Kursu prawa cywilnego polskiego” Aleksandra Mickiewicza z 1829 roku. *Zeszyty Prawnicze*. 2015. № 15/2. S. 161-190. S. 165).

⁴ Біобібліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805-2020 рр.) / [уклад. І.С. Воеводін, О.А. Гавриленко, Д.В. Гайдар та ін. ; ред. Т.Л. Сироїд, О.А. Гавриленко, І.С. Воеводін, А.Л. Шевченко]. Харків, 2020. С. 86-87.

історії). Протягом двадцяти років у Харкові Міцкевич викладав курси: «Історія римського права», «Система римського права», «Сімейне і спадкове право за римським законодавством», «Система римського цивільного права у вигляді пандектів». Його публічна латиномовна промова «De juris Romani indole oratio» («Промова про властивості римського права»), виголошена на урочистому засіданні університету 30 серпня 1848 року, засвідчує його глибоке володіння як джерелами римського права, так і традицією університетської юридичної риторики.

Сучасний польський дослідник С. Годек зазначає, що свого часу на О. М. Міцкевича справила сильне враження книга «Початкове польське цивільне та кримінальне законодавство до часів Ягеллонів», опублікована Й. Лелевелем у Варшаві у 1828 році. Вона містила, фактично, дві праці, а саме «Історичний аналіз польського цивільного та королівського законодавства до часів Ягеллонів за допомогою дипломатів» та «Критичний аналіз Віслицьких статутів». На це звернув увагу й Адам Міцкевич, який, наскільки це йому вдалося, слідкував за долею брата. Принаймні у вересні 1843 р. Адам Міцкевич писав іншому своєму братові Францішеку: «Про Олександра я знаю з газет, що він став статським радником і якимось там кавалером. Чув, що він одружився з полькою і постійно мешкає в Харкові»¹. У листі до Йоахіма Лелевеля з Рима 6 лютого 1830 року він зазначав: «Олександр не зміг не захопитися Вашою правознавчою роботою, і вона повністю змінила його уявлення про крайове (тобто польське – авт.) право»².

Після смерті професора Гаврила Степановича Гордієнка у 1849 році, який одночасно викладав курси кримінального і «загальнонародного» права (термін, що на той час відповідав сучасному поняттю міжнародного права), саме Міцкевичу було доручено виконання його викладацьких обов'язків. Таким чином, О. М. Міцкевич долучився і до формування основ міжнародно-правової освіти у Харківському університеті. Його призначення свідчить про високий рівень універсальної юридичної підготовки, що охоплювала не лише романістичну, а й міжнародно-правову традицію.

¹ Godek S. O roli prawa rzymskiego w dawnej Rzeczypospolitej w świetle „Kursu prawa cywilnego polskiego” Aleksandra Mickiewicza z 1829 roku. *Zeszyty Prawnicze*. 2015. № 15/2, S. 161-190. S. 164. https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/zeszyty-prawnicze/2015-tom-15-numer-2/zeszyty_prawnicze-r2015-t15-n2-s161-190.pdf

² Godek S. O roli prawa rzymskiego w dawnej Rzeczypospolitej w świetle „Kursu prawa cywilnego polskiego” Aleksandra Mickiewicza z 1829 roku. *Zeszyty Prawnicze*. 2015. № 15/2, S. 161-190. S. 165. https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/zeszyty-prawnicze/2015-tom-15-numer-2/zeszyty_prawnicze-r2015-t15-n2-s161-190.pdf

У тому ж 1849 році О. М. Міцкевича було обрано деканом юридичного факультету, а його кандидатуру затвердив Міністр народної освіти. На цій посаді він перебував до початку 1850 року.

Науковий доробок О. М. Міцкевича налічує близько двох десятків праць із римського, польського та литовського права. Частина з них залишилася неопублікованою, що значно ускладнює повне оцінювання його внеску в історико-правову науку. Водночас його роль у розвитку правничої освіти у Харкові та Києві, а також залучення до викладання міжнародного права, робить постать О. М. Міцкевича знаковою в контексті становлення юридичної науки на теренах України у XIX столітті.

Вплив Олександра Миколайовича Міцкевича на формування наукових поглядів Дмитра Івановича Каченовського, попри відмінності у методологічних підходах, був відчутним і важливим. О. М. Міцкевич, як професор римського права з ґрунтовною освітою у Віленському університеті, репрезентував історико-правову традицію в душі європейської юридичної науки першої половини XIX століття. Його лекції, що спиралися на класичні джерела, читалися латинською мовою, демонстрували не лише глибоке знання римської юриспруденції, а й метод історичного аналізу права як органічного явища, пов'язаного з розвитком суспільства.

Д. І. Каченовський, який представляв наступне покоління харківських правників, хоч і був більше зорієнтований на позитивістські підходи, не міг не враховувати авторитету О. М. Міцкевича як вчителя і наставника в академічному середовищі. Особливо це проявлялось у сфері римського та кримінального права, які обидва професори викладали. Певні елементи історичного аналізу, притаманні працям Д. І. Каченовського, – наприклад, увага до генези правових норм, їхньої еволюції у європейських правових системах – можна розглядати як наслідок інтелектуального середовища, в якому працював Міцкевич.

Окрім того, інтерес О. М. Міцкевича до польсько-литовського правового спадку, зокрема до Литовських статутів, які діяли й на території Лівобережної України, мав вплив на формування у Д. І. Каченовського ширшого історико-регіонального бачення правових джерел. Таким чином, навіть якщо безпосередній ідейний вплив був опосередкованим, роль Олександра Міцкевича як авторитетного викладача і носія глибоких традицій історико-правової науки була важливим чинником у становленні наукової школи права в Харкові, до якої належав і Д. І. Каченовський.

Значний вплив на формування наукового світогляду та професійне становлення Дмитра Івановича Каченовського як юриста справило тісне спілкування з одним із провідних правознавців того часу – **Олексієм Васильовичем Куніциним** (1803–1883). Цей визначний юрист-цивіліст, доктор права, ординарний професор, багаторічний декан юридичного факультету та ректор Харківського університету належав до когорти науковців, які відіграли ключову роль у становленні юридичної освіти на сході Російської імперії.

Народившись у родині священика, О. В. Куніцин (рис. 1.1.4) отримав початкову освіту в Тверській духовній семінарії, після чого навчався в Санкт-Петербурзькій духовній академії. У 1829 р. серед найуспішніших вихованців академії був переведений до Санкт-Петербурзького університету для поглибленого вивчення законознавства, а також стажувався в I відділенні імператорської канцелярії під безпосереднім керівництвом М.М. Сперанського. У 1831–1834 рр. перебував у науковому відрядженні в Берлінському університеті, де студював юридичні науки, зокрема доробок історичної школи права, під впливом Фрідріха Карла фон Савінії. Цей досвід сформував глибокий інтерес О. В. Куніцина до системного й історико-догматичного підходу в правознавстві.

Після захисту в 1834 р. дисертації «Про спадкування за законом за початками російського законодавства» та отримання ступеня доктора права він був зарахований до II відділення імператорської канцелярії, а вже у 1835 р. призначений викладачем цивільного права до Харківського університету¹. Тут він швидко зайняв провідні академічні позиції: у 1837 р. став екстраординарним, а в 1838 р. – ординарним професором кафедри цивільного права. Окрім цивільного права, О.В. Куніцин викладав також римське право, енциклопедію законознавства, кримінальне право, а в пізніші роки – цивільний процес і судоустрій. Його лекції вирізнялися методологічною чіткістю, аналітичністю та високим науковим рівнем.

У 1836–1837 рр. О.В. Куніцин виконував обов'язки синдика університету та входив до складу комісії з підготовки університетських постанов. У 1839–1841, 1849–1850 та 1852–1853 рр. він обіймав посаду ректора Харківського університету, а згодом – проректора. Протягом

¹ Куніцын, Алексей Васильевич. *Русский биографический словарь : в 25 томах* / Под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцева. Санкт-Петербург, 1903. Т. 9: Кнаппе — Кюхельбекер. С. 552.

1842–1858 рр. (з невеликими перервами) був деканом юридичного факультету, а також директором Педагогічного інституту¹.

Рис. 1.1.4. Олексій Васильович Куніцин (1803–1883)

Його вплив виходив далеко за межі адміністративної діяльності. Як викладач, О.В. Куніцин формував наукову культуру студентів та молодих викладачів. У цьому середовищі розвивався й Дмитро Іванович Каченовський, який у роки свого становлення не тільки навчався за викладеними Куніциним дисциплінами, а й формував свої погляди в безпосередньому науковому діалозі з професором. Саме завдяки Куніцину Каченовський долучився до історико-догматичного аналізу права, а також до методологічного осмислення співвідношення позитивного та природного права.

Після виходу у відставку з Харківського університету у 1862 р. О.В. Куніцин продовжив викладацьку діяльність у Новоросійському університеті в Одесі, де викладав цивільне і римське право, а також обіймав посаду декана юридичного факультету (1866–1874). Саме за його ініціативою в університеті було засновано кафедру цивільного

¹ Куніцын, Алексей Васильевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805—1905* / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. Харьков, 1908. С. 193—196.

судочинства. Навіть після формального завершення кар'єри у 1873 р. він ще певний час продовжував викладати через брак належної заміни.

Безсумнівно, багатогранна науково-педагогічна діяльність Олексія Васильовича Куніцина справила глибокий вплив на інтелектуальне середовище юридичного факультету Харківського університету. Його науковий авторитет і особиста участь у підготовці фахівців, зокрема й Дмитра Івановича Каченовського, сприяли формуванню цілого покоління правознавців, які заклали підвалини для подальшого розвитку юридичної науки.

Знаковою постаттю у формуванні інтелектуального середовища юридичного факультету Харківського університету середини ХІХ століття був **Олександр Іванович Палюмбецький** (1811–1897) – правознавець, історик права, ординарний професор і двічі ректор університету. Його багаторічна науково-педагогічна діяльність, присвячена історико-правовим дослідженням та енциклопедії права, суттєво вплинула на юридичну освіту та світогляд молодших колег і учнів, серед яких – Дмитро Іванович Каченовський.

О. І. Палюмбецький здобув класичну освіту в Казанській духовній семінарії та Головному педагогічному інституті, що поєднувало в собі богословсько-гуманітарну традицію з елементами системного вивчення права. Починаючи з 1838 року, він працював у Харківському університеті, де протягом десятиліть читав низку базових курсів: історію російського права, енциклопедію законодавства, державне право, кримінальне право та основні закони Російської імперії¹. Його лекції вирізнялися широким історико-порівняльним аналізом, особливо у контексті ранньої історії права².

У 1844 році О.І. Палюмбецький захистив докторську дисертацію «Про систему судових доказів давнього германського права порівняно з Руською Правдою та пізнішими російськими законами»³, в якій запропонував глибоке порівняльне дослідження правових систем

¹ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 577-578.

² Сумцов Н. Палюмбецкий Александр Иванович. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург, 1997. Т. 22. П/т. 44. С. 663.

³ Палюмбецкий А. О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русскою Правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ним в ближайшем соотношении. Рассуждение, написанное адъюнктом А. Палюмбецким для получения степени доктора права. Харьков: Унив. тип., 1844. 76 с.

ранньої Європи¹. Саме тому ця праця розглядається не лише правознавцями, але і медієвістами як перша за часом докторська дисертація з історії середніх віків, підготовлена в Харківському університеті². Вона не лише відзначалася високим рівнем джерелознавства, а й демонструвала його прагнення вивчати право як історично зумовлений феномен, що еволюціонує в культурному контексті³. Такий підхід перегукувався з історичною школою права, до якої був близький і Д. І. Каченовський.

Як науковець, О. І. Палюмбецький пропагував історико-філософське осмислення правових категорій. У цьому контексті його вплив на Д. І. Каченовського був багатоаспектним. По-перше, саме О. І. Палюмбецький послідовно розвивав концепцію права як продукту історичного розвитку суспільства – ідея, яка знаходила відгук у Каченовського, прихильника гармонізації природного і позитивного права. По-друге, О. І. Палюмбецький мав авторитет як викладач філософії права, дисципліни, що сприяла формуванню у студентів глибшого світоглядного розуміння юриспруденції. Ймовірно, під його безпосереднім або опосередкованим впливом Д. І. Каченовський розвинув інтерес до методологічних проблем юридичної науки, які згодом стали центральними у його науковій діяльності.

Варто також відзначити адміністративну діяльність О.І. Палюмбецького – він двічі обіймав посаду ректора Харківського університету (1850–1852, 1872–1873), а також тривалий час був деканом юридичного факультету. У цій якості він відіграв важливу роль у кадровій політиці факультету, сприяючи просуванню талановитих викладачів, зокрема Каченовського. Повага до наукової гідності, вимогливість і педагогічна культура Палюмбецького створювали

¹ Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст. : монографія. Харків : Константа, 2018. 471 с.

² Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 234-236; Лиман С. И. История права германских племён в творчестве профессора Харьковского университета А. И. Палюмбецкого (1811-1897). *История античного мира и средневековья в университетах Украины . К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В.Н. Каразина*. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25-26 октября 2018 г.). Харьков, 2018. С. 102-105.

³ Греченко В.А. Дослідження професором О. І. Палюмбецьким (1811-1897) судових доказів доби Київської Русі. *Право і безпека*. 2018. №2. С. 23-28.

середовище, в якому формувалося покоління освічених і критично мислячих правознавців¹.

Залишаючись активним викладачем навіть після формального виходу у відставку в 1876 році, О. І. Палюмбецький до останніх років життя був духовним авторитетом юридичного факультету. У 1886 році була заснована університетська премія його імені за найкращі студентські праці – символ наукової спадщини, яку він залишив.

Отже, інтелектуальний вплив Олександра Івановича Палюмбецького на Дмитра Івановича Каченовського був частиною ширшого формотворчого процесу, що відбувався в Харківському університеті. Завдяки таким постатям, як Палюмбецький, у середині ХІХ століття закладалися засади системного вивчення права в Україні, заснованого на історико-філософському осмисленні та методологічній рефлексії.

У колі наукових та педагогічних впливів, що формували світогляд і правові погляди Дмитра Івановича Каченовського, вагоме місце належить **Івану Васильовичу Платонову** (1805–1890) – видатному представникові юридичної науки Російської імперії, професору та почесному члену Харківського університету. Його глибока ерудиція, вишукана наукова культура й послідовне прагнення до методологічної ясності справили безперечний вплив на молодших колег і студентів, серед яких був і Каченовський.

І. В. Платонов отримав фундаментальну богословсько-гуманітарну освіту у Віфанській духовній семінарії та Московській духовній академії. Його здібності були помічені. У 1829 році, ще під час навчання, він був прикомандирований до II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії для вивчення законодавства. Після завершення академії, у 1831 році Платонова було направлено для вдосконалення правових знань до Берлінського університету, де він увійшов у коло західноєвропейських юристів і безпосередньо ознайомився з ідеями німецької історичної школи права².

Цей досвід мав вирішальне значення для його подальшої наукової кар'єри. Повернувшись до Російської імперії, І. В. Платонов успішно склав іспит на ступінь доктора законодавства і в 1835 році розпочав

¹ Сумцов Н. Палюмбецкий Александр Иванович. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург, 1997. Т. 22. П/т. 44. С. 663.

² Кувшинский Н. Платонов (Холмогоров), Иван Васильевич. *Русский биографический словарь* : в 25 томах. Санкт-Петербург, 1905. Т. 14: Плавильщиков — Примо. С. 37-38.

викладацьку діяльність у Харківському університеті. Йому було доручено викладання дисциплін із законів благоустрою та державного благочиння – галузей, що поєднували адміністративне (поліційне) та соціальне право¹. До нашого часу зберігся текст його лекції з камералістики², виголошена в Харківському університеті у 1845 році³.

Як вчений, І. В. Платонов був прихильником раціонального осмислення права, поєднуючи глибоку теоретичну підготовку з прагненням до прикладної практичності. Він зробив певний внесок у розвиток вітчизняної медієвістики⁴, ґрунтовно вивчав одну з головних проблем у вітчизняному слов'янознавстві – кирило-мефодієвську проблему⁵. Його педагогічний стиль вирізнявся аналітичністю, увагою до логічної структури юридичних норм і послідовною методологічною роботою з термінами та категоріями. Саме такий підхід був співзвучним пошукам Дмитра Каченовського, який також прагнув поєднувати природно-правові засади з позитивним правом у рамках єдиної концептуальної системи.

І. В. Платонов не лише викладав правові дисципліни, а й активно формував інституційне середовище Харківського університету як один з його авторитетних професорів. Його наукова культура і західноєвропейський досвід справили опосередкований, але глибокий вплив на колектив кафедр і факультету в цілому. Вірогідно, саме через безпосередній контакт із такими постатями, як І. В. Платонов, Каченовський утвердився у переконанні про необхідність філософського осмислення права й методологічної дисципліни в юридичних студіях.

Загалом, інтелектуальна спадщина Івана Васильовича Платонова є важливою складовою тієї наукової традиції, в якій зростав Дмитро Іванович Каченовський. Його діяльність стала прикладом того, як

¹ Левитский В. Платонов, Иван Васильевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805—1905* / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. Харьков, 1908. С. 279—281

² Пересада О.О. Вчення про камералістику професорів імператорського Харківського університету І. Платонова та Л. Якоба і професорів Віденського університету І. Юсті та І. Зонненфельса. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. 2016. Вип. 29. С. 168.

³ Платонов И. Речь о камеральном образовании, произнесённая доктором прав, ординарным профессором законов благоустройства и благочиния государственного, Иваном Платоновым. Харьков, 1845. 144 с.

⁴ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков: ХГАК, 2009. С. 415-420.

⁵ Лиман С. И. Кирилло-мефодиевская проблема в научном наследии И. В. Платонова (1803–1890). *Харківський історіографічний збірник*. 2008. Вип. 9. С. 154–163.

західноєвропейські правові ідеї адаптувалися в університетському середовищі імперії й інтегрувалися у вітчизняну правову думку – через постаті освітян, що поєднували класичну освіченість зі здатністю мислити історично й системно.

Значну роль у формуванні правових уявлень Дмитра Івановича Каченовського відіграла наукова постать **Семена Вікентійовича Пахмана** (1825–1910) – видатного юриста-цивіліста, професора Харківського університету впродовж 1858–1866 років, згодом сенатора та заслуженого професора, одного з найавторитетніших представників російської догматичної школи права другої половини XIX століття¹.

Рис. 1.1.5. Семен Вікентійович Пахман (1825–1910)

С. В. Пахман (рис. 1.1.5) розпочав свій шлях у юридичній науці в Одесі, навчаючись у Ришельєвському ліцеї, а пізніше – в Московському університеті, де здобув ступінь кандидата прав. Його ранні дослідження – зокрема, магістерська дисертація «Про судові докази за давньоруським правом, переважно цивільним, в історичному їхньому розвитку» (1851)² – виявили глибоку зацікавленість у правових традиціях стародавньої Русі та прагнення поєднати історичний аналіз із

¹ Греченко В.А. Професор С.В. Пахман: життя в науці та наука в житті. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип.13. С. 149-150.

² Пахман С.В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому в историческом их развитии. Москва: Унив. тип., 1851. 212 с.

системною побудовою теоретичних узагальнень¹. Вже в цій праці проявляється характерна для нього риса – прагнення встановити внутрішню логіку права, відмежовуючи її як самостійне наукове знання від філософії, політики чи прикладної техніки правозастосування.

У 1852 році С.В. Пахман здобув ступінь доктора юридичних наук за латиномовне дослідження «*De dominio private nec non publico apud Romanos historica commentatio*» («Історичний коментар щодо приватної та державної власності у римлян»)², присвячене римському праву власності – темі, яка стала важливою у подальшій традиції вітчизняної цивілістики. Вже незабаром, після недовгого періоду в Казанському університеті, він переходить до Харківського університету, де викладає спершу поліцейське право, а з 1862 року – цивільне право. Його лекції в Харкові відзначалися високим рівнем теоретичного узагальнення, методологічною дисципліною, тяжінням до внутрішньо злагодженої, логічно витонченої системи правових понять.

Важливо зазначити, що саме в період перебування С.В. Пахмана в Харкові активно формувався науковий світогляд молодого Д.І. Каченовського. Попри те, що останній спеціалізувався передусім у галузі міжнародного права, його академічне зростання відбувалося в університетському середовищі, де правова наука під впливом Пахмана дедалі більше тяжіла до методологічної вимогливості, системності та історико-догматичної орієнтації.

С. В. Пахман послідовно відстоював розуміння догми права як самостійної наукової галузі, що вивчає юридичні інститути незалежно від їхнього соціального змісту, натомість зосереджується на їхній логічній структурі. Така позиція знайшла теоретичне обґрунтування у полеміці з представниками філософської школи права, зокрема С. А. Муромцевим. Для Пахмана право – це насамперед сукупність норм, що підлягають раціональному осмисленню, систематизації й кодифікації. Цивільне право, на його думку, мало спиратися не лише на чинне законодавство, а й на загальнолюдські принципи, закорінені в природі особистості – таких, як почуття власності чи інстинкт самозбереження.

У цьому сенсі його багатотомна праця «Звичаєве цивільне право Росії»³, а також «Історія кодифікації цивільного права» (1876)⁴

¹ Головкин О.М., Греченко В.А. С.В. Пахман як теоретик та історик права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 6-15.

² Ця його праця не була опублікована.

³ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России: юридические очерки. В 2 т. Т. 1-2. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1877-1879.

⁴ Пахман С. В. История кодификации гражданского права. В 2 т. Т. 1-2. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876.

репрезентували не лише глибокий історико-правовий аналіз, а й зразок формально-логічного моделювання правової матерії на підставі звичаєвих та писаних норм¹. Вони могли служити методологічним орієнтиром і для Д.І. Каченовського, котрий прагнув осмислити розвиток міжнародного права в його історичній тягlostі, але при цьому залишити місце для системного, чітко структурованого викладу.

С. В. Пахман також був перекладачем та редактором першого тому «Підручника пандектного права» Б. Віндшайда (Bernhard Windscheid)², фундаментального твору німецької догматичної школи, який у XIX столітті вважався еталоном юридичної систематики (рис. 1.1.6). Через цей переклад Каченовський міг отримати додатковий доступ до пандектної традиції – напряму, що став особливо впливовим у юридичній освіті Російської імперії та вплинув на стиль викладання й наукового мислення на багатьох правничих факультетах, включно з харківським.

*Рис. 1.1.6. Титульна сторінка підручника Б. Віндшайда
у перекладі С.В. Пахмана.*

¹ Головка О. М., Греченко В. А. С. В. Пахман як теоретик та історик права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 6-15.

² Віндшейд Б. Учебник пандектного права. Т. 1: Общая часть / пер. с нем., под ред. С.В. Пахмана. Санкт-Петербург: Изд. Гиероглифова и Никифорова, 1874. 372 с.

Нарешті, в особі Пахмана молоді харківські правники, серед яких був і Д.І. Каченовський, бачили втілення академічного ідеалу – поєднання глибокої ерудиції, методологічної суворості й органічного зв'язку з практикою правозастосування (адже С. В. Пахман згодом став сенатором і членом кодифікаційної комісії). Цей зразок ученого-правника, здатного поєднувати теорію з державницькою діяльністю, міг також вплинути на уявлення Д.І. Каченовського про місію правознавця в імперському суспільстві.

Таким чином, хоча б і опосередковано, інтелектуальна присутність С.В. Пахмана в університетському Харкові сформувала контекст, у якому Каченовський здобував наукову зрілість. Під впливом його ідей утверджувалося розуміння права як формалізованої дисципліни, що потребує не лише історичного чуття, а й логічного мислення, системності та поваги до догми – риси, які невдовзі визначають і характер наукової творчості самого Дмитра Івановича Каченовського.

Не з усіма колегами по факультету у Д.І. Каченовського склалися відносини, засновані на взаємній повазі чи дружбі. Траплялися випадки, коли старші колеги через об'єктивні, або ж суб'єктивні обставини не сприймали молодшого за віком науковця як рівного та дистанціювалися. Так, наприклад, сталося з професором М.П. Клобуцьким.

Михайло Петрович Клобуцький народився у 1808 році в купецькій родині¹. Вищу освіту здобув у Харківському університеті, який закінчив у 1830 році зі ступенем кандидата. У 1834 році він розпочав педагогічну діяльність у Харківському інституті шляхетних дівчат як викладач історії, а з листопада того ж року йому було доручено викладання загальної історії та статистики в Харківському університеті під керівництвом Т. Ф. Степанова. Викладання в інституті він при цьому не припиняв. У 1837 році Клобуцького було затверджено на посаді ад'юнкта юридичного факультету з дорученням викладання російського та державного права, яке він викладав до серпня 1839 року. У 1839 році М. П. Клобуцький захистив магістерську дисертацію «Дослідження головних положень основних законів Російської імперії в історичному їхньому розвитку» і був затверджений у званні ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси.

У 1840 році за клопотанням Ради університету М. П. Клобуцького було призначено виконувачем обов'язків екстраординарного професора

¹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / ред. М. П. Чубинский, Д. И. Багалей. Харьков, 2007. С. 209.

із зобов'язанням у встановлений строк скласти докторський іспит¹. Проте він не виконав цієї вимоги – іспит не був складений, як і не була подана докторська дисертація. У такому становищі справа перебувала майже шість років. У вересні 1846 року попечитель Харківського навчального округу князь М. А. Долгоруков під загрозою звільнення зобов'язав М.П. Клобуцького скласти іспит протягом року. Через рік новий попечитель С.О. Кокошкін поцікавився перебігом справи, на що М. П. Клобуцький відповів, що не міг подати дисертацію через тяжкі сімейні обставини – смерть від холери дружини, залишення великої родини на його утриманні. За клопотанням Ради попечитель надав відстрочку на пів року. У грудні 1848 року попечитель знову надіслав запит, на який М. П. Клобуцький подав детальне пояснення причин затримки – страх перед епідемією холери, значне навчальне навантаження, вимога Міністерства освіти терміново скласти програму викладання фінансового права, труднощі з обраною темою дисертації та необхідність її ретельного перегляду у зв'язку з обставинами часу.

У квітні 1849 року попечитель визнав пояснення Клобуцького не переконливими та поставив остаточний термін – вересень 1849 року – для складання іспиту. Лише 25 серпня М. П. Клобуцький подав прохання про допуск до іспиту, а 15 вересня представив факультету дисертацію у рукописному вигляді під назвою «Про походження і користь паперових грошей загалом і про їх запровадження в Росії». Розгляд дисертації тривав майже рік. Попечитель наполегливо вимагав завершення справи, і захист відбувся 23 та 25 серпня 1850 року. Дисертацію було визнано задовільною, і факультет дозволив М. П. Клобуцькому проходити іспити.

У цей момент виникло ускладнення щодо особи екзаменатора. Факультет призначив екзаменатором професора О. М. Міцкевича з предмету державного права Російської імперії та провідних європейських держав. Проте ректор О. І. Палюмбецький наполягав, що відповідно до §11 положення про присудження вчених ступенів, іспит має проводити ад'юнкт Д. І. Каченовський, який на той момент викладав ці предмети². Справу було передано на розгляд Ради університету. Декан факультету О. В. Куніцин та сам М. П. Клобуцький подали розлогі пояснення, доводячи, що участь Каченовського як

¹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / ред. М. П. Чубинский, Д. И. Багалей. Харьков, 2007. С. 209.

² Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / ред. М. П. Чубинский, Д. И. Багалей. Харьков, 2007. С. 210.

екзаменатора суперечить духу §11, оскільки він не лише щойно отримав ступінь магістра, але й нещодавно був студентом М. П. Клобуцького. Сам Клобуцький у зверненні до Ради писав, що «професору-наставнику, який на 17 році служби має здавати іспит на вищий ступінь перед своїм недавнім слухачем, що щойно почав університетську службу, має бути вкрай прикро...». Попри ці аргументи, більшість Ради вирішила доручити Д. І. Каченовському прийняти іспит у М. П. Клобуцького лише з загальнонародного (тобто міжнародного) права і дипломатії, а решту предметів передати іншому викладачеві з дозволу попечителя. Попечитель, однак, погодився з ректором і зобов'язав, щоб Д. І. Каченовський прийняв іспити з усіх предметів: енциклопедії права, державного права Росії та Західної Європи і загальнонародного права.

М. П. Клобуцький не склав Д. І. Каченовському жодного іспиту, пропустивши встановлений строк. У жовтні 1852 року він повторно подав прохання про допуск до іспитів, а у травні 1853 року – про дозвіл на захист дисертації у рукописному вигляді. Обидва прохання були задоволені. 5 червня 1853 року М.П. Клобуцький успішно захистив дисертацію перед офіційними опонентами – професорами О. М. Міцкевичем та І. В. Платоновим¹. У серпні того ж року він був затверджений у ступені доктора політичних наук, а в січні 1854 року – у званні екстраординарного професора. Повноцінну професорську посаду (ординатуру) він отримав у грудні 1857 року.

У 1859 році, після 25 років служби у вищій школі, Рада університету обговорювала питання про продовження перебування Клобуцького на службі ще на п'ять років. Більшість (11 проти 8) ухвалила представлення його до звільнення, однак міністр ухвалив залишити М. П. Клобуцького на посаді до призначення іншого відповідного викладача. У відповідь на це М. П. Клобуцький звернувся до Ради з розлогим проханням скасувати оголошення конкурсу на заміщення кафедри. У зверненні він наголосив на своїх заслугах перед університетом, висловив скорботу з приводу рішення Ради та задоволення з приводу розпорядження міністра. Також він виклав своє бачення університетського викладання та політичні переконання. Зокрема, він підкреслював, що кафедра фінансового права потребує спеціальної підготовки, багаторічного вивчення предмета, педагогічного досвіду і, головне, «благонравного напрямку, зігрітого

¹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / ред. М. П. Чубинский, Д. И. Багалей. Харьков, 2007. С. 211.

теплотою щирої любові до всього вітчизняного». М. П. Клобуцький критикував сучасних йому «прогресистів», що «говорять про гласність, а при цьому чинять зло потайки», і протиставляв їм поступовий прогрес, що має ґрунтуватися на релігії, моралі, законності та відповідності національним умовам¹.

Отже М. П. Клобуцький мав доволі складні стосунки з Дмитром Івановичем Каченовським. Ситуація з призначенням останнього його екзаменатором і викликана цим публічна полеміка і звернення до Ради стали виявом глибокого конфлікту поколінь і професійних ієрархій в академічному середовищі. М. П. Клобуцький гостро сприймав необхідність скласти іспит перед своїм колишнім студентом, вбачаючи в цьому приниження і порушення академічного такту. Водночас цей епізод свідчить про зростання наукового авторитету Д. І. Каченовського, який, попри молодий вік і недавнє здобуття ступеня магістра, отримав високе довір'я як фахівець з галузей, пов'язаних з міжнародним та державним правом.

Михайло Петрович Клобуцький відіграв помітну роль у розвитку юридичного факультету Харківського університету в середині XIX століття, передусім як викладач фінансового права. Його тривалий шлях до здобуття докторського ступеня і пов'язаний із цим конфлікт із Каченовським відбивають складні механізми академічного визнання та внутрішні суперечності університетського життя того часу.

Тісні зв'язки Д.І. Каченовський підтримував з **Антонієм Григоровичем Станіславським** (1817–1883) – широко відомим правознавцем, заслуженим професором Харківського та Казанського університетів², фахівцем із загальнотеоретичних дисциплін, зокрема енциклопедії права, історії філософії права, римського права та державного законодавства³.

А.Г. Станіславський (рис. 1.1.7) народився 13 (25) січня 1817 року в містечку Ставище Таращанського повіту Київської губернії та походив зі старовинного дворянського роду. Початкову освіту здобув у приватних пансіонах і василіанському училищі в Каневі, а 1834 року вступив на юридичний факультет університету Св. Володимира в

¹ Там само, с. 212–213.

² Станіславський Антон Григорович (1817–1883) – юрист, професор Казанського та Харківського університетів. *ЦДІАК України*. Ф. 1320. Оп. 1. Спр. 1.

³ Тацій В.Я. Станіславський Антон Григорович. *Юридична енциклопедія*. Т.5. П-С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П.Бажана, 2003. С. 617.

Києві¹, де слухав лекції визначного професора Костянтина Неволіна. Однак за підозрою у приналежності до таємного політичного товариства (так звана справа Конарського) Станіславського за кілька тижнів до завершення курсу було переведено до Казанського університету. Тут у 1840 році він завершив навчання зі ступенем кандидата прав, а вже в 1842 році – магістра цивільного законодавства, захистивши першу на юридичному факультеті Казанського університету магістерську дисертацію «Про акти зміцнення прав на майно»².

У Казані він зробив перші кроки як викладач, читаючи курси з римського права, поліцейського права, загального правознавства, дипломатії, а також міжнародного права. У 1851 році здобув ступінь доктора права за дослідження давньоруських правових пам'яток.

Рис. 1.1.7. Антон Григорович Станіславський (1817–1883)

1853 року А.Г. Станіславський переїхав до Харкова, де став ординарним професором кафедри енциклопедії законодавства юридичного факультету Харківського університету. Тут розпочався один із найважливіших періодів його академічної діяльності. У Харкові

¹ Фатеев А. Станиславский, Антон Григорьевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805-1905* / под ред. М.П. Чубинского и Д.И. Багаля. Харьков, 1908. С. 295-298.

² Станиславский А.Г. Об актах укрепления прав на имущества. Казань, 1842.

Станіславський зарекомендував себе як талановитий викладач і адміністратор. Він не лише читав курси з енциклопедії права, римського права, державних законів, але й на прохання факультету склав розгорнуту програму курсу римського права, ініціював впровадження практичних занять із діловодства. Професор не був істориком права у власному розумінні, однак низка його праць – таких як «Дослідження початків майнових відносин у найдавніших пам'ятках російського законодавства»¹, «Про хід законознавства в Росії» (1853)² чи «Про походження позитивного права» (1856)³ – містить істотні елементи історичного аналізу, що відображають вплив історичної школи права, яку він поділяв і розвивав. Він прагнув пояснити розвиток права не лише з позитивістських чи формально-догматичних позицій, а й через історичне, морально-релігійне, навіть метафізичне осмислення, як це видно, наприклад, з його праці «Про вплив християнства на розвиток сімейного права, переважно у римлян» (1860)⁴.

Працюючи в університеті, Станіславський кілька разів обирався деканом юридичного факультету (1858–1859, 1866–1869), а в 1866–1868 роках тимчасово виконував обов'язки ректора університету. Його професійна репутація у 1860-х роках сприяла зростанню авторитету юридичного факультету Харківського університету.

За роки роботи в університеті між А.Г. Станіславським та Д.І. Каченовським склалися довірливі та інтелектуально насичені зв'язки. Свідченням цього є листи Дмитра Івановича до Станіславського, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві⁵ (Ф. 1320). Ці листи не лише підтверджують повагу між двома професорами, а й вказують на спільність наукових зацікавлень та прихильність до філософсько-правового осмислення юридичної матерії.

У 1869 році Станіславський повернувся до Казанського університету, де продовжив викладання енциклопедії права та історії філософії права, а згодом і державного права. У 1879 році, після відставки, переїхав до Варшави, де планував зайнятися вихованням

¹ Станиславский А. Г. Исследование начал имущественных отношений в древнейших памятниках русского законодательства. *Юридический сборник*. Казань, 1855. 66 с.

² Станиславский А. Г. О ходе законоведения в России. Санкт-Петербург, 1853.

³ Станиславский А. Г. О происхождении положительного права. Харьков, 1856.

⁴ Станиславский А. Г. О влиянии христианства на развитие семейного права, преимущественно у римлян. Харьков, 1860.

⁵ ЦДІАК. Ф. 1320, Оп. 1, Спр. 1. (1856-1880). URL: <https://cdiak.archives.gov.ua/files/f.1320op.0001.pdf>

дітей, однак невдовзі повернувся до рідної Київської губернії. Помер 9 (21) серпня 1883 року в місті Біла Церква.

Прямим учнем та науковим наступником Дмитра Івановича Каченовського можна вважати А.М. Стоянова (рис. 1.1.8). Після смерті Каченовського саме Стоянов став центральною фігурою в систематичному викладанні цієї дисципліни, забезпечивши тяглість дослідницьких традицій та навчальних підходів.

Андрій Миколайович Стоянов (1829–1907) належить до кола найвизначніших представників юридичної науки Харківського університету другої половини XIX століття. Його ім'я пов'язане передусім із розвитком історико-правових досліджень¹, а також із становленням науки міжнародного права в Російській імперії.

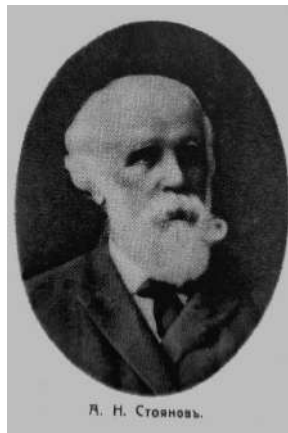

Рис. 1.1.8. Андрій Миколайович Стоянов (1829–1907)

А. М. Стоянов народився 1829 року в Курській губернії. У 1853 році він завершив навчання на юридичному факультеті Харківського університету, здобувши ступінь кандидата прав. Вже на початку своєї академічної кар'єри Стоянов виявив потяг до філософсько-правових роздумів: 1859 року з'являється його перша публікація – розвідка «Про ідеальні погляди на суспільство та державу», вміщена у збірнику Калачова «Архив»². Ця рання праця, хоч і не містила безпосередньо

¹ Гавриленко О.А. Професор Харківського університету А.М. Стоянов як історик права. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С. 16-24. URL. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-02>

² Там само, с. 17.

міжнародно-правової тематики, засвідчувала глибоку зацікавленість молодого вченого у світоглядних основах правопорядку.

1862 року в Харківському університеті А. М. Стоянов захистив магістерську дисертацію на тему «Методи розробки позитивного права та суспільне значення юристів від глосаторів до кінця XVIII ст.»¹. У цій роботі він звернувся до аналізу європейської правової традиції, приділяючи особливу увагу еволюції юридичної науки в Західній Європі, що свідчило про його тяжіння до компаративістики та історико-догматичного методу. Факультет високо оцінив цю дисертацію. Вона має значну цінність і для вивчення розвитку медієвістики в Україні² і Харківському університеті³.

Важливою віхою у професійному становленні А. М. Стоянова стало його дворічне закордонне наукове відрядження у 1863–1865 роках, що дозволило йому безпосередньо ознайомитися з західноєвропейською правовою наукою. Після повернення він активно включився в університетське життя: у 1865–1869 рр. обіймав посаду доцента кафедри енциклопедії законодавства і російських державних законів, згодом став екстраординарним (1869–1870), а потім і ординарним професором (1870–1884) кафедри найважливіших іноземних законодавств. У 1884–1887 рр. викладав енциклопедію права, а з 1887 р. – римське право⁴.

Особливо помітною була роль А. М. Стоянова в розвитку міжнародного права після 1872 року, коли після смерті Каченовського він перейняв його курс. У 1873–1874 навчальному році Стоянов уклав перший на теренах Російської імперії повний курс міжнародного права, прочитаний російською мовою. Цей курс став вагомим внеском у формування вітчизняної науки міжнародного права, а Харківський університет – провідним осередком її розвитку.

Водночас А. М. Стоянов залишався глибоко залученим у загальнотеоретичні й історико-правові студії. Прихильник порівняльного та еволюційного підходів, він активно звертався до праць

¹ Стоянов А. Н. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глоссаторов до конца XVIII столетия: монография. Харьков: Тип. Чеховского и Зарина, 1862. XXIII, 275 с.

² Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 264-267, 585.

³ Лиман С. И. З історії харківської медієвістики в 60-х – першій половині 80-х рр. XIX ст.: професор А. М. Стоянов. *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету*. Сер.: Історія та географія. Харків, 2006. Вип. 21–22. С. 39–43.

⁴ Никонов С. П. Стоянов, Андрей Николаевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805-1905* / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. Харьков, 1908. С. 174-178.

Дж. Мена, Г. Спенсера та Г. Тейлора, намагаючись інтерпретувати походження і розвиток правових інститутів у контексті загальної історії цивілізацій¹. Його численні публікації – «Нариси історії та догматики міжнародного права»², «Наукове значення загальної історії законодавств»³, «Історичні аналогії та точки дотику нових законодавств із давнім правом»⁴, «Етюди з загальної історії права»⁵, «Звичаєве право в історії найважливіших держав Західної Європи і особливо Франції»⁶, «Мораль суспільства і суди у Франції від кінця XVII ст. до 1789 року»⁷, «Кримінальне право Риму від найдавніших часів до Юстиніана включно (історико-культурний нарис)»⁸, «Історія римського права: додаток до курсу лекцій, виданих у 1889 та 1898 р.»⁹, «Із лекцій з історії східних законодавств»¹⁰, «Примітивне право і законодавство культурних народів давнини»¹¹ «Зародки юридичних і політичних установ у первісних народів»¹² та багато інших – свідчать про надзвичайну широту інтелектуального горизонту вченого¹³. Серед інших вагомих праць

¹ Кудін С.В. Порівняльна історія права: епістемологічні та практичні дослідження у працях А.М.Стоянова. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1-2. С. 348–356. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000044792>

² Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права. Харьков: Унив. тип., 1875. X, 742 с.

³ Стоянов А.Н. Научное значение всеобщей истории законодательств. *Юридический вестник*. 1879. Т. 2. С. 604–640.

⁴ Стоянов А.Н. Исторические аналогии и точки соприкосновения новых законодательств с древним правом. (Этюд по истории законодательств). Харьков: Унив. тип., 1883. 21 с.

⁵ Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. (Из лекций, читанных в 1884 г.). *Записки Харьковского университета*. 1894. Вып. 4. Ч. неофиц. С. 1–32.

⁶ Стоянов А.Н. Обычное право в истории важнейших государств Западной Европы и особенно Франции: этюд по истории законодательств. Харьков: Унив. тип., 1883. [2], 24 с.

⁷ Стоянов А.Н. Нравы общества и суды во Франции от конца XVII ст. до 1789 года. Харьков: Унив. тип., 1876. [2], 26 с.

⁸ Стоянов А.Н. Уголовное право Рима от древнейших времен до Юстиниана включительно (историко-культурный очерк). *Записки Харьковского университета*. 1895. Вып. 6. С. 99–130.

⁹ Стоянов А.Н. История римского права: добавление к курсу лекций, изданных в 1889 и 1898 г. Харьков: Изд. студ. Василенко-Иваницкого, 1898. 132 с.

¹⁰ Стоянов А.Н. Из лекций по истории восточных законодательств. *Записки Харьковского университета*. 1899. Вып. 1. С. 53–87.

¹¹ Стоянов А.Н. Примитивное право и законодательство культурных народов древности (этюд по истории законодательств). *Записки Харьковского университета*. 1897. Вып. 2. С. 33–54.

¹² Стоянов А.Н. Зачатки юридических и политических учреждений у первобытных народов. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1895. Кн. 1. С. 67–99.

¹³ Гавриленко О.А. Професор Харківського університету А.М. Стоянов як історик права. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С. 16-24. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-02>

варто назвати його докторську дисертацію «Історія адвокатури у давніх народів»¹, захищену 1869 року.

У своїй науковій та педагогічній діяльності А.М. Стоянов залишався послідовним представником просвітницької традиції, вірним ідеалам гуманізму. Він належав до тієї когорти професорів, які не тільки формували покоління юристів, а й намагалися піднести правову свідомість суспільства загалом. Його виступи вирізнялися ясністю викладу, силою переконання і водночас глибокою інтелектуальністю, що робило його одним із найшанованіших викладачів Харківського університету.

Секретар (1870–1876), а згодом і декан (1876–1885) юридичного факультету, А. М. Стоянов багато зробив для підвищення наукового рівня юридичної освіти в університеті². Його спадщина залишається вагомим джерелом для дослідників історії права, міжнародного права, римської юридичної традиції та загальної історії правових інститутів.

Отже, час, коли Д.І. Каченовський був студентом, а згодом – працював у Харківському університеті, становить особливу сторінку в історії юридичного факультету, позначену інтенсивним розвитком його інституційної структури, зростанням наукового потенціалу та утвердженням академічного авторитету у вітчизняному і міжнародному науковому середовищі. За часів професорства Дмитра Івановича Каченовського факультет не лише зміцнив свої позиції як провідний центр правничої освіти на українських землях у складі Російської імперії, а й набув рис, притаманних модерним науковим осередкам другої половини XIX ст. Суттєвий внесок у цей процес належить самому професору, чия наукова, педагогічна й організаційна діяльність відзначалася високим рівнем теоретичної обґрунтованості, системністю та орієнтацією на поєднання міжнародно-правових досліджень із сучасними потребами правозастосування.

Особливе значення мала інтелектуальна школа, в якій відбувалося формування Д. І. Каченовського під час його навчання в Харківському університеті. Вплив його викладачів – представників тодішньої правничої еліти, серед яких виділялися постаті з глибокими знаннями римського права, міжнародного права та історії законодавства, – позначився на його методології. Поєднання компаративного аналізу,

¹ Стоянов. А.Н. История адвокатуры у древних народов. Харьков: Унив. тип., 1869. 139 с.

² Никонов С. П. Стоянов, Андрей Николаевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805—1905* / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. Харьков, 1908. С.174-178.

уваги до історичних джерел і критичної оцінки доктринальних концепцій, успадковане від наставників, стало одним із визначальних чинників його подальшої наукової праці та формування власної школи міжнародно-правових досліджень.

1.2. Життєвий шлях Д. І. Каченовського та формування його суспільно-політичних поглядів

Дмитро Іванович Каченовський народився 8 (20) грудня 1827 р. в Орловській губернії¹. Місце його народження та перших років життя – повітове місто Карачев², який до середини XIII століття входив до складу Чернігівського князівства і вперше згадувався у 1146 р. (роком раніше, ніж Москва) в Іпатіївському літописі. Його батько Іван Каченовський був службовцем канцелярії³, ймовірно, одним із тих звичайних та численних чиновників Російської імперії, яких у першій половині XIX ст. яскраво описував у своїй творчості Микола Гоголь та багато інших майстрів художнього слова⁴, і які в очах суспільства та членів власної сім'ї, напевно, хотіли відповідати образу ідеального чиновника з творів представника «станової літератури» Володимира Панаєва⁵. Ці твори В. Панаєва, як і книги М. Гоголя, напевно, були відомі в родині Каченовських⁶. Далеким родичем цієї сім'ї (а на думку М. Ф. Де-Пуле – дідом Дмитра⁷), був Михайло Трохимович

¹ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей*. Харьков: тип. «Печ. дело», 1908. С. 242.

² Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах*. СПб., 1897. Т. 8: Ибак – Ключарев. С. 575.

³ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета*. С. 242. Порівн.: Указ «О канцелярских служителях гражданского ведомства» от 14 октября 1827 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 2, № 1469. С. 895.

⁴ Швецова Т. В. «Мир поступка» чиновника в «Петербургском сборнике» (1846). *Вестник Череповецкого государственного университета*. 2018. №2 (83). С. 97–108.

⁵ Див.: Бушканец Л. Е. Образ идеального чиновника в творчестве Вл. И. Панаева. *Филология и культура*. 2015. № 1(39). С. 120–124.

⁶ У той же час в університетському списку студентів зазначено, що Д. І. Каченовський походить із сім'ї офіцера. Див.: Список студентов, ветеринарных воспитанников и вольнослушающих императорского Харьковского университета на 1845/46 академический год. Харьков: б.и., 1845. С. 18.

⁷ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 565.

Каченовський (1775-1842) (рис. 1.2.1)¹ – уродженець Харкова, випускник Харківського колегіуму, бібліотекар та секретар графа О. К. Разумовського, літературний критик, історик, редактор-видавець журналу «Вісник Європи», професор Московського університету, академік Петербурзької Академії наук². Оскільки відомо, що батьком М. Т. Каченовського був грецький торговець вином із Балаклави на прізвище Качоні³, є підстави стверджувати, що й сім'я Д. І. Каченовського, незважаючи на декларовану «великоруськість», пам'ятала своє грецьке походження.

*Рис. 1.2.1. Родич Д. І. Каченовського академік
Михайло Трофимович Каченовський*

Дитинство майбутнього вченого не було безхмарним, хоча мати Віра Кіндратівна протягом усього його життя «жила і дихала сином»⁴. Вже на другому році життя хворобливий хлопчик залишився без батька, смерть якого від сухот істотно позначилася на матеріальному становищі родини. У нових життєвих умовах, коли мати опинилася у скрутному матеріальному становищі і не мала «майже жодних засобів до життя»⁵,

¹ Стоянов А. Воспоминания о Д. И. Каченовском : Биогр. очерк : Публичная лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 4; Грабарь В. Каченовский Дмитрий Иванович. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург. 1895. Т. 14. П/т. 28. С. 808.

² Милоков П. Н. Каченовский, Михаил Трофимович. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1895. : Т. XIVa (1895): Карданахи – Кери. С. 808–810.

³ Там само.

⁴ Гиршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 68.

⁵ Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах.* СПб., 1897. Т. 8: Ибак – Ключарев. С. 575.

Дмитра взяли на казенний рахунок до Орловського училища дітей канцелярських службовців¹. Такі губернські училища² відкривалися в Російській імперії на підставі «Высочайше утвержденного Устава Училищ для детей канцелярских служителей» від 16 лютого 1828 року.³ Орловська губернія з 1833 року знову увійшла до складу Харківського навчального округу, а її уродженці нерідко навчалися у Харкові. У 1839 р. за успіхи у навчанні Д. І. Каченовського перевели на казенний рахунок до 4 класу престижної Харківської губернської гімназії (рис. 1.2.2)⁴. Вона вважалася тоді найкращою у всьому навчальному окрузі, а Дмитро – «найкращим із найкращих» її учнів⁵. З того часу до самої смерті у 1872 р. доля пов'язала вченого з Харковим.

Харківську губернську гімназію (з 1842 року – Перша Харківська гімназія) Д. І. Каченовський закінчив із золотою медаллю у п'ятнадцять з половиною років⁶. Це сталося 1843 року⁷. Тоді ж він вступив на юридичний факультет до імператорського Харківського університету. Через надто юний вік для вступу потрібен був спеціальний дозвіл попечителя Харківського навчального округу⁸. Це був час дії Університетського статуту 1835 року⁹, який хоча й обмежував його автономію, але збільшив кількість навчальних предметів та кафедр¹⁰.

¹ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей*. Харьков, 1908. С. 242.

² Литвиненко Н. К. Исторические аспекты профессиональной подготовки государственных гражданских служащих в России. *Вестник Нижневартковского государственного университета*. 2020. №3. С. 55.

³ Высочайше утвержденный Устав Училищ для детей канцелярских служителей: от 16 февраля 1828 г. № 1814. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830-1884. Собрание 2. Т. 3. С. 158-168. Порівн.: Литвиненко Н. К. Исторические аспекты профессиональной подготовки государственных гражданских служащих в России. *Вестник Нижневартковского государственного университета*. 2020. №3. С. 55.

⁴ Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах*. СПб., 1897. Т. 8: Ибак – Ключарев. С. 275.

⁵ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 1. С. 75, 76.

⁶ Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах*. СПб., 1897. Т. 8: Ибак – Ключарев. С. 575.

⁷ Список воспитанников, окончивших курс в Первой Харьковской гимназии за столетний период её существования. 1805-1905 гг. Харьков, 1903. С. 14.

⁸ Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах*. СПб., 1897. Т. 8: Ибак – Ключарев. С. 275.

⁹ Университетский устав 1835 г. Соловьёв И. М. *Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников*. Санкт-Петербург, б.г. Вып. 1. С. 37-46.

¹⁰ Новиков М. В., Перфилова Т. Б. Университетский устав 1835 г. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. № 3. Т. I (Гуманитарные науки). С. 12, 14.

Рис. 1.2.2. Перша Харківська гімназія. Фото

Так, на першому курсі навчання Д. І. Каченовського в 1843-1844 н. р. основним предметом викладання тут була «Енциклопедія законодавства» ад'юнкта О. І. Палюмбецького. Курс читався «в обидва півріччя, за власними записками, керуючись найвідомішими письменниками, 4 години на тиждень»¹. Крім цього предмету перший курс у 1843-1844 н. р. також слухав в обох семестрах – богослов'я, логіку, латину (по 2 години на тиждень), церковну історію, російську історію, історію російської літератури, німецьку мову (по 3 години на тиждень)².

На другому курсі в 1844-1845 н. р. Д. І. Каченовський слухав лекції з предметів: «Основні закони Російської імперії, Установи, Закони про стан та Громадянську службу» в. о. екстраординарного професора О. І. Палюмбецького (обидва півріччя, 2 години на тиждень), «Історія римського законодавства» (перший семестр, 6 годин на тиждень) та «Система римського законодавства» (другий семестр, 6 годин на тиждень) ординарного професора О. М. Міцкевича³. В обох семестрах також читалися предмети «Нова історія» (4 години на тиждень), «Політична економія» (3 години на тиждень), «Психологія» (2 години на тиждень), «Російська історія» (2 години на тиждень)⁴.

На третьому курсі у 1845-1846 н. р. (рис. 1.2.3)⁵ Д. І. Каченовському викладали дисципліни: «Закони цивільні Російської імперії», «Про

¹ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1843/44 учебный год. Харьков, 1843. С. 14.

² Там само. С. 29.

³ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1844/45 учебный год. Харьков, 1844. С. 14-15.

⁴ Там само. С. 30.

⁵ Список студентов, ветеринарных воспитанников и вольнослушающих императорского Харьковского университета на 1845/46 академический год. Харьков, 1845. С. 18.

громадянські права» (1 семестр), «Про цивільну розправу» (2 семестр) ординарного професора О. В. Куніцина; «Кримінальне право» та «Поліцейські закони» ординарного професора Г. С. Гордєєнкова по 4 години на тиждень; «Загальнонародне право та дипломатія» ординарного професора Т. Ф. Степанова (по 6 годин обидва півріччя); «Середня історія» в. о. екстраординарного професора М. П. Клубуцького (по 4 години на тиждень обидва півріччя)¹. Читалися також в обох півріччях: «Етична філософія» (2 години на тиждень), «Закони межові» (1 година на тиждень)².

Рис. 1.2.3. Д. І. Каченовський на сторінках «Списку студентів, ветеринарних вихованців та вільних слухачів імператорського Харківського університету на 1845/46 академічний рік».

¹ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1845/46 учебный год. Харьков, 1845. С. 15-17.

півріччя), яке читав ординарний професор С. Н. Орнатський; «Законои про державні повинності та фінанси» (6 годин на тиждень обидва півріччя), які читав в. о. екстраординарного професора М. П. Клобуцький. Крім цих предметів в обох семестрах викладалося «Сільське господарство» (3 години), «Канонічне право» (1 год.)¹. У студентів юридичного факультету була й ґрунтовна мовна підготовка – вони продовжували вивчення давніх (грецька, латинська) та нових мов (німецька, французька), які викладали ще в гімназії, або вивчали нові – наприклад, англійську та італійську.

У науці існує думка, що за новим Статутом 1835 року на юридичному факультеті змушували «готувати не вчених юристів, а чиновників. Більше половини кафедр цього факультету було спрямовано на вивчення російського законодавства. Філософія, політична економія і статистика, які раніше надавали цьому факультету особливої популярності, були передані історико-філологічному відділенню філософського факультету»². Однак із переліку дисциплін за чотири навчальні роки, які Д. І. Каченовський був студентом, можна побачити, що насправді «Політична економія» тут викладалася, а на 2-4 курсах значна кількість годин планувалася на вивчення суто юридичних наук.

Серед зазначених вище предметів викладання, які слухав Д. І. Каченовський, немає дисципліни «Міжнародне право»³. Проте професор Т. Ф. Степанов викладав її під іншою назвою – «Загальнонародне право та дипломатія»⁴. Про це свідчить і зміст фрагмента рукопису Т. Ф. Степанова за 1844 р., опублікованого українським ученим О. В. Тарасовим⁵. Саме з цим текстом у 1845–1846

¹ Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1846/47 учебный год. Харьков, 1846. С. 15-17, 33.

² Новиков М. В., Перфилова Т. Б. Университетский устав 1835 г. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. № 3. Т. I (Гуманитарные науки). С. 14.

³ За Статутом 1835 року створювалася нова кафедра «Початків загальнонародного правознавства», якою завідував професор Т. Ф. Степанов. Див.: Буроменский М., Сенаторова О., Тарасов О. Харьковская школа международного права. *Право Украины*. 2013. № 2. С. 112–128. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukro_2013_2_9

⁴ Як зазначається у науковій літературі, заслуга Т. Ф. Степанова полягає в тому, що він розробив перший у Російській імперії навчальний посібник, який може вважатися першим підручником міжнародного права. Див: Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). Москва, 1958. С. 244; Бабков М. І. Становлення і розвиток науки міжнародного права в університетах України в XIX – поч. XX ст. *Вісник Національного технічного університету «ХПИ»* : зб. наук. пр. Темат. вип. : Історія науки і техніки. Харків. 2011. № 64. С. 22.

⁵ Тарасов О. В. Зі спадщини харківської школи міжнародного права (фрагменти рукопису Т. Ф. Степанова «Право народів і дипломатія» 1844 р.) Харків, 2016. 40 с.

навчальному році Т. Ф. Степанов знайомив своїх студентів, зокрема Д. І. Каченовського¹.

Незважаючи на дискусійність питання про орієнтованість нового Статуту 1835 року на підготовку чиновників, а не юристів, та необхідність всебічного аналізу змісту лекцій тих років, все-таки університети в XIX столітті традиційно сприймалися освіченою частиною суспільства «охоронцями нашої розумової свободи»².

На формування наукових поглядів Д. І. Каченовського значний вплив мали лекції Г. С. Гордеєнкова³, Т. Ф. Степанова та деяких інших викладачів факультету, а також талановитого професора-історика М. М. Луніна⁴, якого сучасники й пізніші дослідники з повним правом називали «харківським Грановським»⁵. Моральним орієнтиром, стовпом честності та непідкупності вважався в ті роки О. І. Палюмбецький⁶. Він відкрито та послідовно виступав проти головного зла Харківського університету тих років – пансіонерства. Суть цієї завуальованої форми корупції полягала в тому, що професори за відверто завищену плату брали до себе на квартиру заможних студентів, яким надавали потім допомогу на іспитах⁷. Незаможні студенти, такі як Д. І. Каченовський, доводили своє право на високі оцінки іншим шляхом – важкою працею. Так, з 38 студентів його курсу у 1845–1846 н. р. лише 7 осіб, зокрема і сам Д. І. Каченовський, навчалися на казенний рахунок (т. зв. «казеннокошті»), а решта 27 – на власний рахунок (т. зв. «своєкошті»)». Достаток батьків дозволяв «своєкоштным» робити не лише це. Пансіонерство було характерною прикметою миколаївського

¹ Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1845/46 учебный год. Харьков, 1845. С. 16.

² Якушкин В. Из истории русских университетов в XIX в. *Вестник воспитания*. 1901. №7 (октябрь). С. 58.

³ Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах*. СПб., 1897. Т. 8: Ибак – Ключарев. С. 575–577.

⁴ Стоянов А. Воспоминания о Д. И. Каченовском : Биогр. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 15.

⁵ Бузескул В. П. Профессор М. М. Лунин, «Харьковский Грановский» : к столетию Харьковского университета. Санкт-Петербург, 1905. С. 55.

⁶ Сумцов Н. Палюмбецкий Александр Иванович. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург, 1997. Т. 22. П/т. 44. С. 663.

⁷ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 117.

⁸ Список студентов, ветеринарных воспитанников и вольнослушающих императорского Харьковского университета на 1845/46 академический год. Харьков: б.и., 1845. С. 18.

часу¹. Наприклад, у Харківському університеті у 1830-1840-ті роки, як стверджував М. І. Костомаров, «протекція та пансіонерство не знали меж»², а М. Ф. Де-Пуле з цього приводу писав: «Злоякісне пансіонерство, яким запламила себе більшість харківських професорів... стало вигідним промислом, внаслідок якого деякі з професорів змагалися із тодішнім харківським багатієм Кузіним у прикрасі м. Харкова кам'яними будинками»³.

Такі реалії робили незаможних студентів противниками не тільки самого пансіонерства, але і його бенефіціарів, незалежно від того, чи сиділи вони на студентській лаві, чи стояли за професорською кафедрою. Згодом, вже на викладацьких посадах в університеті, Д. І. Каченовський разом з О. І. Палюмбецьким продовжив боротьбу проти пансіонерства, яке так затьмарило його юність⁴, і був особливо суворим на іспитах саме до студентів-«пансіонерів» «ніби в компенсацію за полегшені для них іспити з інших предметів» (див. докладніше підрозділ 2.1)⁵. Проте корупція в імператорські часи, у тому числі на факультеті майбутніх служителів закону, продовжувала процвітати⁶.

Студент Каченовський, звісно, був учасником й офіційних заходів, що відбувалися у місті. Так, лише у вересні 1845 року з інтервалом в один тиждень Харківський університет двічі зустрічав членів імператорської родини – спадкоємця престолу Олександра Миколайовича (майбутнього царя-реформатора Олександра II) та великого князя Костянтина Миколайовича⁷. Неважко уявити собі

¹ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. Москва, 1985. С. 83.

² Костомаров Н. И. Литературное наследие. Санкт-Петербург, 1890. С. 24.

³ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 1. С. 86.

⁴ Гиршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 67.

⁵ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 84-85;

⁶ Випускник імператорського Харківського університету літературознавець П. І. Вейнберг висловлювався щодо корупції найбільш різко. У його мемуарах йдеться, що тут у 1850-х роках «хабарництво практикувалося... найпатріархальнішим чином і в грандіозних розмірах», причому не лише грошима, а й срібними ложками, іноді – зі складанням студентом відповідної розписки, що зобов'язувала його». Див.: Вейнберг П. І. *Харьковский университет в пятидесятых годах. Русское богатство*. 1905. №2. С. 252.

⁷ Отчёт о состоянии императорского Харьковского университета за 1845/46 академический год, составленный, по поручению Совета, ординарным профессором, доктором прав Иваном Платоновым. Харьков, 1846. С. 6-7.

прискіпливість очільників і масштаби підготовки, у тому числі й студентів, до таких заходів, якщо витягуються по стійці струнко навіть великі літери у рядках сухої канцелярської мови: «1845 року, Вересня 16-го, о 12 годині ранку, ошасливив Своім відвідуванням Харківський Університет Його Імператорська Високість Государ Спадкоємець, Який був зустрінутий біля під'їзду Попечителем Округу, Помічником Попечителя, Ректором та Деканами Університету... і, після прийняття всепідданого рапорту від Попечителя, зволив оглядати церкву, залу урочистих зборів, в якій зібрані були Студенти та Викладачі Університету. Взагалі Государ Спадкоємець, як влаштуванням Університету, так і видом Студентів, зволив залишитися задоволений»¹. Щоб заслужити на таку похвалу харківські студенти мали доводити свої сюртуки, капелюхи, шпаги до гвардійського глянцю. Адже на той час спадкоємець престолу Олександр Миколайович мав чин повного генерала! За порушення правил можна було потрапити до карцеру, де порушник проводив час «на хлібі та воді», а сам цар Микола I вимагав від студентів своєї імперії «одноманітності та охайності»². Як на плацу!

Вітчизняні дослідники традиційно відзначають, що становище студентства наприкінці 1840-х років стало особливо нестерпним, була розроблена градація покарань³. Один із біографів Д. І. Каченовського В. А. Ястржембський яскраво ілюструє нам обстановку загальної ідеологічної підозрливості і наводить приклад, як у 1847 р. ще будучи студентом 4 курсу, Дмитро Іванович на вимогу керівництва склав розписку наступного змісту: «Даю цю розписку Раді Імператорського Харківського Університету у тому, що я ні до яких таємних товариств і масонських лож, як усередині Росії, так і поза нею не належав і надалі не належатиму»⁴. Це був ювілейний 25 рік від дня видання найвищого рескрипту Олександра I «Про знищення масонських лож та всяких таємних товариств»⁵. Його параграф №4 оголошував: «Від тих, хто належить до них взяти спеціальну підписку, що вони надалі належати

¹ Там само. С. 6.

² Самчук Т. Мундиры и шпаги: как выглядели киевские студенты в XIX веке. *Освіторія Медіа*. URL: <https://osvitoria.media/ru/experience/mundyry-y-shpagy-kak-vyglyadely-kyevskye-studenty-v-xix-veke/>

³ Посохов С. І. Регламентация студентського життя в університетах Російської імперії: питання історіографії. *Красзнавство*. Кам'янець-Подільський, 2000. № 2. С. 113.

⁴ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей* / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багаля. Харьков, 1908. С. 242.

⁵ Карпачев С. Тайны масонских орденов. Москва, 2007. С. 49.

вже до них не будуть; якщо ж хто таке зобов'язання дати не забажає, той не повинен залишитися в службі»¹. Через чверть століття пориви чиновницької старанності довели практичне виконання цього параграфа до абсурду.

У тому ж 1847 році Д. І. Каченовський закінчив юридичний факультет². З цим факультетом була пов'язана вся його подальша науково-педагогічна діяльність. Д. І. Каченовський отримав після закінчення університетської освіти ступінь кандидата³. Кандидатами, на відміну від «дійсних студентів», ставали найкращі випускники вищих навчальних закладів, які представили кандидатський (випускний) твір та виявили схильність до занять наукою. Тому Д. І. Каченовського залишили на юридичному факультеті «для підготовки до професорського звання». Так називалася тоді звичайна процедура, коли кандидат, який звернув на себе увагу своїми обдаруваннями, під керівництвом професора здійснював планомірну підготовку до магістерського іспиту та написання магістерської дисертації⁴. Причому, «за клопотанням університету, міністерство внутрішніх справ звільнило Каченовського від зобов'язання прослужити певний термін за отриману на рахунок сум міністерства освіти»⁵.

На той час особам, які присвятили себе науці, потрібно було пройти кілька ступенів академічної ієрархії. Протягом XIX ст. існувало три вчені ступені, що надавали право на викладання у вищому навчальному закладі: кандидат, магістр, професор. Д. І. Каченовському підкорилися всі три зазначені вершини. Першим його ступенем став «магістр загальнонародного права»⁶.

Магістерський ступінь передбачав складання іспитів та публічний захист магістерської дисертації. Після цього можна було розраховувати

¹ Именной указ от 1 августа 1822 г., данный Управляющему Министерством Внутренних дел, Графу Кочубею «Об уничтожении Массонских лож и всяких тайных обществ». *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том XXXVIII.* СПб., 1830. С. 579. URL: <https://runivers.ru/gal/today.php?ID=578220>

² Формулярный список о службе адъюнкта Харьковского университета 8 класса, Каченовского (1852). *Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве.* Ф. 2162. Оп. 2. Д.94. Л. 85–87. Л. 85 (зв.) – 86.

³ Там само.

⁴ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 61.

⁵ Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах.* СПб., 1897. Т. 8: Ибак — Ключарев. С. 275.

⁶ Формулярный список о службе адъюнкта Харьковского университета 8 класса, Каченовского (1852). *Центральный державний історичний архів України у м. Києві.* Ф. 2162. Оп. 2. Д.94. Л. 85 (зв.) – 86.

на отримання звання ад'юнкту¹. Відповідно до Статуту 1835 року, «ад'юнкти суть помічники професорів»; у відсутності останніх вони читали лекції та могли тимчасово займати їхні кафедри². Під час складання письмового та усного магістерського іспиту в 1848 р. Д. І. Каченовський показав «відмінні відомості та справді науковий напрям»³. Вже наступного 1849 року вчений захистив магістерську дисертацію «Про панування над морями» і став ад'юнктом кафедри загальнонародного права та дипломатії⁴, яку згодом перейменували на кафедру міжнародного права⁵. Хоча магістерська дисертація «заслужила на повне схвалення факультету», вона так і не була надрукована, оскільки «автор дуже суворо судив себе»⁶.

Кадрові проблеми кафедри загальнонародного права та дипломатії (або кафедри початку загальнонародного правознавства) переслідували її протягом усієї другої половини 1840-х років. В 1846 р. вийшов у відставку її професор Т. Ф. Степанов⁷. Призначений міністерством професор С. Н. Орнатський залишався на кафедрі протягом 1846-1848 рр., після чого перейшов на службу до Московського університету⁸. До своєї смерті у 1849 р. кафедру займав професор кримінальних законів Г. С. Гордєєнков⁹. У цій ситуації юридичний факультет висунув кандидатуру Д. І. Каченовського, а оскільки він «в очікуванні затвердження його в званні ад'юнкту, не має жодних коштів», факультетське керівництво не тільки просило дозволити йому вести заняття з предмету «загальнонародного права», але й вирішило для нього «клопотати стосовно винагороди у 200 р.» до закінчення першого півріччя»¹⁰.

¹ Университетский устав 1835 г. Соловьёв И.М. *Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников*. СПб., б.г. Вып. 1. С. 42.

² Там само. С. 44.

³ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей*. Харьков, 1908. С. 242.

⁴ Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. 88 (зв.)–89.

⁵ Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Харьков, 1908. С. 73.

⁶ Стоянов А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков, [1894]. С. 30.

⁷ Там само. С. 41.

⁸ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 577.

⁹ Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Харьков, 1908. С. 41.

¹⁰ Там само. С. 42.

Рис. 1.2.4. Попечитель Харківського навчального округу та Харківського університету генерал-ад'ютант С. О. Кокошкін

Це були в ті часи дуже великі гроші. Можливо, з цієї причини, можливо, через буквальне розуміння літери Статуту 1835 р., попечитель Харківського навчального округу відповів відмовою. Посаду попечителя Харківського навчального округу та Харківського університету у 1847-1855 роках обіймав генерал-ад'ютант С. О. Кокошкін, він же – Малоросійський генерал-губернатор (рис. 1.2.4)¹. Відгуки про нього були досить суперечливими вже в ХІХ столітті. Він вкрай суворими заходами, руками солдатів арештантських рот проводив облаштування Харкова, реконструював не лише міські вулиці, але й відремонтував будівлю Харківського університету, його церкву та бібліотеку². За словами мемуариста М. Ф. Де-Пуле, під час прогулянок Харковом цей генерал зупиняв студентів «застебнутих не на всі гачки та гудзики, критикував подробиці їхнього костюма, вимагав дотримання форми»³, а, згідно з сучасними оцінками, С. О. Кокошкін «зумів остаточно деморалізувати харківське університетське

¹ Кокошкин Сергей Александрович, Харьковский генерал-губернатор (Из записок Ф. О. Рейнгардта). *Харьковский сборник : Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1887 г.* Харьков, 1887. С. 156. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/68306537-c6ca-40e7-ac1a-e7f3f00949e6/content>

² Там само. С. 156-158.

³ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 567.

середовище»¹. Однак ці майже казармові крайнощі не завадили подальшому розвитку таланту Д. І. Каченовського. Попечитель все ж таки надав йому дозвіл на читання лекцій «із зобов'язанням Д. І. Каченовського прослужити не менше 8 років за міністерством народної освіти»², а молодого вченого Найвищим наказом від 20 грудня 1849 року було призначено ад'юнктом Харківського університету³.

Свою викладацьку діяльність ад'юнкт Каченовський розпочав уже у другому півріччі 1849–1850 навчального року. Як зазначається у науковій літературі, у цьому семестрі Дмитро Іванович «читав окрім міжнародного права ще й Державні установи студентам юридичного факультету»⁴. Пояснимо ще раз: курсу під назвою «Міжнародне право» тоді ще не існувало; цей курс мав тоді назву «Загальнонародне право та дипломатія» (див. вище). В «Огляді викладання предметів в імператорському Харківському університеті» за 1849-1850 навчальний рік» йдеться: «Щодо викладання *Загальнонародного права*, то про це буде оголошено свого часу за призначенням викладача»⁵. Кого саме – ми вже знаємо⁶.

Д. І. Каченовський виправдав очікування і керівництва факультетом та своїх слухачів. Як писав про нього М. Ф. Де-Пуле, який добре знав його, «завзятий юнак, чудово освічений і відмінно підготовлений до своєї діяльності, Каченовський із самого вступу свого на університетську кафедру став зіркою першої величини»⁷.

¹ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. Харків, 2004. С. 102.

² Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей* / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багалея. Харьков, 1908. С. 243.

³ Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского. *Центральный державный историчный архів України у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. 88 (зв.)–89.

⁴ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей* / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багалея. Харьков, 1908. С. 243.

⁵ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1849/1850 учебный год. Харьков, 1849. С. 17.

⁶ Про викладацьку діяльність Д. І. Каченовського див. Розділ 2.

⁷ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 568.

1850 року, а потім повторно – 1853 року молодого вченого призначали секретарем юридичного факультету (рис. 1.2.6)¹. Виконуючи це доручення, він, напевно, був активно задіяний у підготовці зустрічі в Харківському університеті імператора Миколи I. Цей скандальний приїзд відбувся у вересні 1852 р. і він докладно описаний очевидцем тих подій учителем гімназії В. О. Рейнгардтом. Імператор під час приїзду до Харкова все ж таки відвідав університет, проте зробив це після Успенського собору, в'язниці (!), 2-ї гімназії, лікарні Наказу громадського піклування на Сабурової дачі, 1-ї гімназії, директора якої наказав посадити на цілий місяць на гауптвахту. Під час візиту до університету Микола I, за словами В. О. Рейнгардта, «залишився незадоволений довгим волоссям у деяких студентів і занедбаними бородами та вусами інших. Він наказав обстригти і поголити таких. Наслідком було відразування до 70 осіб, здебільшого за несплату за право слухання лекцій, а інших за накликаний на них гнів імператора»². Неважко здогадатися, яке гнітюче враження царське самодурство справило на студентів і викладачів, особливо молодих, які, подібно до Д. І. Каченовського, ще недавно сиділи за студентською партою. Проте, як зазначається у його «Формулярному списку», Д. І. Каченовський «За відмінну старанну службу удостоєний отримати Найвище Його Імператорської Величності благовоління»³. Запис зроблено у 1853 році, всього через кілька місяців після візиту Миколи I до Харкова.

Це був час, коли Російська імперія всіляко відгороджувалась від решти Європи, де у 1848-1849 роках відбулися революції. В країні заборонялися закордонні наукові відрядження⁴. Будь-який натяк на

¹ Формулярный список о службе адъюнкта Харьковского университета 8 класса, Каченовского (1852). *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. 86 (зв.)–87; Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. Л. 90 (зв.)–91.

² Кокошкин Сергей Александрович, Харьковский генерал-губернатор (Из записок Ф. О. Рейнгардта). *Харьковский сборник : Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1887 г.* Харьков, 1887. С. 160. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/68306537-c6ca-40e7-ac1a-e7f3f00949e6/content>

³ Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. 90(об.)–91.

⁴ Циркулярное предложение о приостановлении отпусков и командировок в чужие края. № 861. 1848. Марта 11. *Сборник распоряжений по министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург: Тип. имп. АН, 1866. Т. 2. С. 994.

вольницю і відступ від суворих правил, чи то у викладанні, чи то у зовнішньому вигляді студентів, рішуче карався. Безпосередній свідок казармової розправи імператора зі студентами Д. І. Каченовський напевно сформував своє критичне бачення на безконтрольну владу першої особи держави та необхідність обмежити її вже відомими Європі установами. Цьому критичному баченню навряд чи завадив, а скоріше допоміг обов'язок Д. І. Каченовського у 1853-1856 рр. здійснювати «цензурування» головної слобожанської газети «Харківські губернські відомості»¹.

Рис. 1.2.6. Д. І. Каченовський в перші роки викладання у Харківському університеті

Безконтрольна влада російського імператора, відсутність легальної опозиції, зростання економічного відставання від передових індустріальних держав Англії та Франції – все це істотно позначилося на підсумках невдалої для Російської імперії Кримської війни 1853-1856 років. У цей період через Харків на допомогу діючій армії проходили війська на південь, лікарні та лазарети міста були переповнені пораненими, студенти та викладачі університету надавали їм усіляку допомогу, а відомий етнограф Павло Якушкін саме у харківських лазаретах під час бесід із солдатами та офіцерам збирав реальні дані для своєї відомої книги «З оповідань про Кримську війну». «Мешкаючи у Харкові, – писав він, – важко було не бачити поранених, а якщо хтось хотів поговорити з ними, то таких речей почув би, що довго і не забув

¹ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей* / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багаля. Харьков, 1908. С. 243.

би!»¹. Те, що солдати, незважаючи на свій високий моральний дух², не мовчали про військово-технічну перевагу європейських держав, напевно викликали питання й у Д. І. Каченовського: насамперед питання до влади і до кріпацтва, яке нею охоронялося, і скасування якого давно назріло.

Проте війна не скасовувала занять наукою. У 1854 року протягом трьох місяців Д. І. Каченовський перебував у науковому відрядженні в архівах та бібліотеках Москви та С.-Петербурга «для вивчення пам'яток європейської та російської дипломатії»³. З 1855 року, після сходження на престол Олександра II відновилися закордонні наукові відрядження і значно пошавилися контакти із європейськими університетами⁴. У тому ж 1855 році в Московському університеті Д. І. Каченовський захистив докторську дисертацію «Про каперів та призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» і отримав ступінь доктора політичних наук⁵. Йому тоді було неповні 28 років. Успішний захист дозволив Д. І. Каченовському отримати звання екстраординарного (1855)⁶, а незабаром ординарного професора кафедри загальнонародного правознавства та дипломатії (1858)⁷.

¹ Якушкин П. Из рассказов о Крымской войне. *Современник*. 1864. №11-12. Цит. по: Бондарев А. Слобожанщина и раненые в харьковских госпиталях в заметках Павла Ивановича Якушкина. 2017. URL: <https://moniacs.kh.ua/slobozhanshhina-i-ranenyev-harkovskih-gospitalyah-v-zametkah-pavla-ivanovicha-yakushkina/>

² У ці воєнні місяці відомий славіст Харківського університету П. О. Лавровський писав у листі колезі О. М. Бодянському: «До честі наших солдатів слід сказати, що невдачі не тільки не справили на них послаблюючого морального впливу, а навпаки, підняли до того їх дух, що всі, без винятку, обов'язково хочуть йти знову бити ворога». Див.: Материали для истории Императорского Общества истории и древностей российских. Переписка гг. действительных членов общества (1833–1876). [Сообщены членом соревнователем А.А. Титовым]. *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских*. 1887. Кн. 1. С. 231-232.

³ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей* / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багаля. Харьков, 1908. С. 243.

⁴ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековые в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 72-73.

⁵ Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского. *Центральный державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. 91 (зв.) – 92.

⁶ Там само. Л. 91 (об) – 92.

⁷ Рада Харківського університету обрала Д.І. Каченовського ординарним професором у жовтні 1858 року, а у травні 1859 року відбулося його затвердження Міністерством народної освіти. Тому в «Списку Викладачів та Чиновників імператорського Харківського університету» на 1858-1859 навчальний рік він згадується ще екстраординарним професором, і лише у «Списку» наступного навчального року – ординарним. Див.: Список

Це були роки, сповнені очікувань суспільства на політичні зміни у країні. Вони контрастували з попереднім десятиліттям, коли, за словами харківського мемуариста О. М. Деревницького, політикою «займалися мало, до громадських справ ставилися байдуже і мляво»¹. Не таким був Д. І. Каченовський. У знаменитій суспільно-політичній дискусії 1840-1850-х років про шляхи подальшого розвитку імперії між західниками та слов'янофілами він активно підтримував західників². Обговорювану в ній проблему європеїзму та народності традиційно вважали в історіографії однією з ключових³. Обидві сторони ідейного конфлікту однаково критикували кріпацтво, а пік боротьби між ними припав на другу половину 1850-х років.⁴

На становлення західницьких ідей Д. І. Каченовського багато в чому вплинула не лише миколаївська реакція, але й широке коло знайомств під час підготовки захисту його докторської дисертації у Москві. За словами В. Е. Грабаря, коли Д. І. Каченовський 1855 року прибув із Харкова до Москви для захисту цієї дисертації, він зблизився там із гуртком західників, «завітам якого залишився вірним до кінця життя»⁵. Серед них – відомий історик-медієвіст, професор Московського університету Т. М. Грановський⁶, історик, письменник, літературний критик П. М. Кудрявцев, професор міжнародного права М. М. Капустін, представники редакції ліберального журналу «Російський Вісник»⁷. М. Ф. Де-Пуле у своїх спогадах навів уривок із

Преподавателей и Чиновников императорского Харьковского университета по учебной части на 1858-1859 учебный год. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1858/1859 учебный год*. Харьков, 1858. С. 6; Список Преподавателей и Чиновников императорского Харьковского университета по учебной части на 1859-1860 учебный год. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1859/1860 учебный год*. Харьков, 1859. С. 6.

¹ Деревицкий А. Михаил Назарович Петров. Биографический очерк. (Страницы из истории Харьковского университета). Харьков, 1887. С. 3.

² Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 203-204.

³ Олейников Д. Кто такие западники и славянофилы? *Родина*. 1992. №3. С. 77-78.

⁴ Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. Москва, 1985. С. 179.

⁵ Грабарь В. Каченовский Дмитрий Иванович. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург. 1895. Т. 14. П/т. 28. С. 808.

⁶ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 28.

⁷ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 569.

листа Д. І. Каченовського, в якому той так визначає свій суспільно-політичний світогляд: «Мое західництво, зрозуміло, не виключає співчуття до Росії; але я не можу дивитися очима Аксакова ані на православ'я, ані на народність, ані на слов'янський світ... Я зі свого боку хотів би померти невинуватим західником»¹. У відверто негативному контексті він називав слов'янофільство «слов'янщиною»². Той же М. Ф. Де-Пуле стверджував: хоча Д. І. Каченовський, уродженець «великоруської губернії» за складом свого виховання не міг захоплюватися слов'янофільством та українофільством, він «прожив все життя в Харкові, і тому став за натурою і звичками радше малоросом»³.

Остаточні західницькі погляди Д. І. Каченовського сформувалися під час його першого закордонного наукового відрядження у 1858-1859 рр. Завдання свого відрядження Д. І. Каченовський пов'язував із «потребами університетського викладання»⁴. Він мав ознайомитись у закордонних університетах із викладанням та станом міжнародного права та державного права європейських держав, «вивчити політичне життя» та «робити спостереження над установами принаймні передових народів західного світу»⁵.

Відрядження Д. І. Каченовського тривало півтора роки⁶. За цей час він відвідав кілька роздроблених тоді німецьких держав, Австрію, Францію, Велику Британію, Бельгію, Нідерланди, Швейцарію, П'ємонт, Іспанію⁷. За своїм географічним охопленням це відрядження перевершувало інші відрядження, здійснені харківськими вченими в цей період. Наприклад, відрядження ад'юнкту кафедри загальної історії Харківського університету М. Н. Петрова у 1858-1860 рр. обмежувалося Німеччиною, Англією, Францією, Бельгією та Італією⁸.

¹ Там само. С. 573.

² Там само. С. 576, 578.

³ Там само. С. 571.

⁴ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С. 1.

⁵ Там само.

⁶ Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип. 1 (34). С. 126, 129.

⁷ Там само. С. 127.

⁸ Лиман С. І. Идея в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 578.

*Рис. 1.2.7. Зліва – Леопольд фон Ранке (портрет Юліуса Шрадера).
Справа – портрет Й.М. Лаппенберга*

Наукове відрядження Д. І. Каченовського почалося з Німеччини. Ця ще не об'єднана країна, у зв'язку з високим рівнем її науки, була обов'язковою для відвідування всіма вченими Російської імперії. «Її вчена діяльність, – писав Дмитро Іванович, – природно зупинила мою цікавість набагато більше, ніж її політичне життя, важко доступна для іноземця і повчальна переважно з негативного боку»¹. Об'єктом його критики стала не лише політична система Німеччини, але й програми викладання на юридичних факультетах. «В університетах Пруссії та Саксонії політичним наукам дано мало місця», – вказував Д. І. Каченовський і пояснював це тим, що німецькі юридичні факультети готують «більше адвокатів, ніж державних людей»². З цієї причини він вважав «некорисним» слухати курси міжнародного та державного права, які читали в Лейпцигу та Берліні. У той самий час Д. І. Каченовський із задоволенням відвідував заняття з історії німецького права лейпцизького професора В. Е. Альбрехта та лекції із загальної історії відомого професора Берлінського університету Л. Ранке (рис. 1.2.7). Лекції та особисті бесіди з Л. Ранке мали для Д. І. Каченовського інтерес, оскільки Л. Ранке «з усіх істориків... надає

¹ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С. 3.

² Там само.

особливої важливості міжнародним питанням»¹. Саме він у процесі викладання почав першим проводити історичні семінари, які стануть прообразом практичних (семінарських) занять в університетах Російської імперії².

Більше місяця свого відрядження Д. І. Каченовський перебував у Гамбурзі. Тут він познайомився і щодня зустрічався з істориком та публіцистом Х. Ф. Вурмом, з яким раніше листувався³. За словами Д. І. Каченовського, Х. Ф. Вурм «розробляв міжнародне право з більшим знанням справи та тактом, ніж багато юристів»⁴. Дійсно, цей німецький дослідник швидко реагував на сучасні міжнародні питання: у рік особистого знайомства з Д. І. Каченовським він опублікував у Лейпцигу актуальну після Кримської війни працю «Дипломатична історія східного питання» (1858)⁵. Однак це були останні місяці знайомства двох вчених: на початку 1859 р., ще до завершення відрядження Д. І. Каченовського Х. Ф. Вурм помер, і харківський вчений опублікував некролог із переліком заслуг покійного перед європейською наукою⁶. Англomовну доповідь на тему «Біографічні відомості про покійного професора Вурма» Д. І. Каченовський прочитав в тому ж 1859 р. в Юридичному товаристві в Лондоні⁷. Про творчість

¹ Там само. С. 6.

² Див.: Баранов Н. Н. Леопольд фон Ранке: историк и его метод. *Россия и мир: панорама исторического развития*: сборник научных статей, посвященный 70-летию исторического факультета Уральского государственного университета им. А. М. Горького. Екатеринбург, 2008. С. 36–41.

³ Лиман С. І. Науковий туризм земляків Г. С. Сковороди у другій та третій чверті XIX ст. : подорожі Німеччиною та Австрійською імперією. *Щастя у подорожах : реактуалізація духовно-творчої спадщини та і дозвілєвих практик мандрівного філософа-богослова Г. С. Сковороди : матеріали методологічного міждисциплінарного інтернет-семінару до 45-річчя факультету харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу (м. Полтава, 3 грудня 2019 р.)*. Полтава, 2020. С. 38. https://tourlib.net/statti_ukr/lyman3.htm

⁴ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858–1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С. 6.

⁵ Wurm Ch. F. *Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage*. Leipzig: Brodhaus, 1858. 520 S. URL: <https://books.google.de/books?id=F5RBAAAACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

⁶ Каченовский Д. И. Христиан-Фридрих Вурм : [некролог]. *Русский вестник*. 1859. Т. 20. Кн. 3–4. С. 136–144.

⁷ В цій доповіді, як й у некролозі, Д. І. Каченовський підкреслював якості німецького вченого, яким й сам намагався відповідати : щіре служіння науці, високий професіоналізм, ораторська майстерність, ліберальні погляди, намагання присвятити життя «захисту міжнародного права від тиранії морських держав», велика практична користь від його робіт тощо. Див. : Katchenovskiy D. Biographical notice of the late professor Wurm : [read on

Х. Ф. Вурма він розповідав й у першій лекції після повернення з-за кордону (див. підрозділ 2.2).

Оскільки Гамбург мав «багаті зібрання книг та документів»¹, Д. І. Каченовський, як й інші вчені його країни, активно відвідував міську бібліотеку. Її книги представляли інтерес головним чином для істориків середньовічної Ганзи. Серед них особливо цінними, на думку Д. І. Каченовського, були ганзейські повідомлення XIV-XV ст.² У Гамбурзі мешкав тоді відомий учений Й. М. Лаппенберг (рис. 1.2.7). Саме він видав джерела, що часто цитуються медієвістами: «Дії архієпископів Гамбурзької церкви» Адама Бременського³ та «Слов'янську хроніку» Гельмольда. Особисте знайомство з І. М. Лаппенбергом Д. І. Каченовського дозволило останньому назвати його «одним із найглибших знавців ганзейської старовини»⁴. Ганза відіграла величезну роль у міжнародних відносинах Північної Європи, що традиційно підкреслюється не лише у зарубіжній науці, але й у працях сучасних українських дослідників⁵.

Під час наукового відрядження Д. І. Каченовський вивчив не лише постановку викладання в закордонних університетах державного та міжнародного права, загальної, в тому числі середньовічної історії, а й звичаї, становище різних станів, державну та судову систему, рівень соціально-політичної активності у різних країнах Європи⁶ (див. докладніше розділ 4). Закордонна подорож значною мірою сприяла становленню його наукових та суспільних поглядів, удосконаленню методики викладання у Харківському університеті. Саме під час цього відрядження за кордон через Д. І. Каченовського відбувалося

March 7, 1859]. *Papers read before the Juridical Society, 1858–1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. 2, pt. 2. P. 114–118.

¹ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С. 7.

² Там само. С. 8.

³ Mag. Adami Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum, Edente J. Lappenberg. *Descriptio Insularum Aquilonis [and] Chronicon Breve Bremense*. Legare Street Press, 2023. 764 p.

⁴ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С. 9.

⁵ Подаль Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть. Київ: Темпора, 2009. 360 с. Порівн.: Ціватий В., Лиман С. Німецька Ганза: погляд з XXI століття. Рецензія на монографію: Н. Г. Подаль. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть. Київ: Темпора, 2009. 360 с. *Зовнішні справи*. 2013. № 2. С. 52-55.

⁶ Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип 1 (34). С. 129.

листування між харківськими студентами та О. І. Герценом, який тоді перебував в еміграції у Лондоні¹. О. І. Герцен та Д. І. Каченовський неодноразово спілкувалися в Англії і жваво, а іноді гостро дискутували з приводу сучасних міжнародних та внутрішньополітичних проблем².

«Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» був опублікований незабаром після повернення Д. І. Каченовського з відрядження. В його заключенні автор зазначав: «Як би оригінальні не були наші установи, досвід старих народів може послугувати нам на користь»³. Харківський учений доклав максимум своїх зусиль до того, щоб кращі елементи суспільно-політичного побуту країн Західної Європи були запозичені реформаторами його країни.

Саме після повернення з Європи Д. І. Каченовський заслужив репутацію блискучого лектора Харківського університету⁴, найбільш переконаного та послідовного лібералу у нашому місті⁵, одного з «будівельників» нової країни⁶. Він вирушив за кордон ще кілька разів⁷, у тому числі в короткострокову 29-денну відпустку⁸, повертався звідти не завжди вчасно⁹, підтримував особисті зв'язки з відомими вченими¹ та

¹ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. Харків, 2004. С. 204.

² Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 28.

³ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С. 42.

⁴ Гиришман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 67.

⁵ Вейнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятых годах. *Русское богатство*. 1905. №2. С. 257; Воронов А.[Г]. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. *Русская старина*. 1913. Кн. 6. С. 582.

⁶ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей* / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багаля. Харьков, 1908. С. 246; Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. Памяти. С. С. 20.

⁷ Див. наприклад: [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границею с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. 12 с.

⁸ Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1870 г. № 7. С. 152, 171.

⁹ Наприклад, в 1864 р. він подав до Ради університету рапорт «з поясненням причин, які перешкодили йому з'явитися вчасно із закордонної відпустки». Див.: Протоколи засідання Совета императорского Харьковского университета 1864 года. №7. С. 10.

великими політиками Заходу² і ще до епохи реформ хотів відкрити 1859 р. у Харківському університеті публічні читання про рабство чорношкірих в Америці. Зважаючи на очевидні аналогії з проблемою скасування кріпосного права, що дебатовалася в російському суспільстві, і соціальної гостроти цього питання міністр вважав такі лекції «невчасними»³. Однак, не маючи можливості читати на цю тему публічні лекції, Дмитро Іванович відкрито і гнівно критикував торгівлю американськими рабами на лекціях в університеті, незважаючи на те, що у багатьох студентів слуги були кріпаками⁴.

У своїй тісній квартирі на Великій Панасівській вулиці⁵ він наприкінці 1850-х збирав по суботах членів комітетів з поліпшення побуту селян. Наближав разом з ними скасування кріпацтва і «був центром розумового руху в Харкові в період, що розглядається»⁶. Проте західництво Д. І. Каченовського доходило до того, що в наскрізь полонофобському середовищі він доводив необхідність винести «внутрішньоросійське» польське питання на розгляд міжнародного конгресу⁷. Його «прямолинійність і непохитність», норовливість по відношенню до попечителя навчального округу⁸, нетерпимість до

¹ Стоянов А. Воспоминания о Д.И. Каченовском : Биогр. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 5, 26-27.

² Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 24. Бузескул В.П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. *Научові записки науково-дослідницької катедри історії української культури*. Харків, 1927. №6. С. 2.

³ Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей*. Харьков, 1908. С. 245.

⁴ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 77-78.

⁵ Велика Панасівська вулиця – одна із найстаріших вулиць Харкова на Холодній Горі.

⁶ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 78-79.

⁷ Воронов А.[Г]. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. *Русская старина*. 1913. Кн. 6. С. 582.

⁸ А. П. Шимков у своїх спогадах наводить наступний випадок, який характеризує не стільки зухвалість юриста Каченовського, скільки його глибоку повагу до законності: «Коли Міністерство народної Освіти звернулося до Попечителя із запрошенням надіслати делегата від Університету для складання проекту Статуту, то колишній тоді Попечитель Харківського Навчального Округу ген.-лейт. (так у тексті – С. Л.) Левшин, який ставився з великою увагою та люб'язністю до Каченовського, запропонував йому бути делегатом Харківського Університету. Незважаючи на те, що тоді ще діяв Статут 1835 р. з поправками 1848 р. і формально про самоврядування Університету не могло бути й мови,

багатьох колег, сприймалася ними як «зарозумілість і пихатість» Д. І. Каченовського, «але все ж таки більшість, – як писав А. П. Шимков, – не могла не зважати на нього»¹.

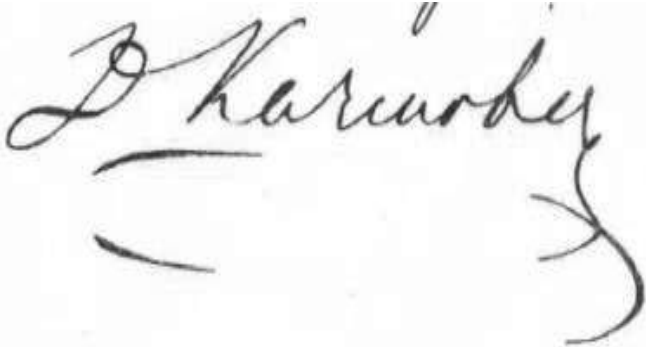

Рис. 1.2.8. Особистий підпис Д. І. Каченовського

Д. І. Каченовський щиро вітав усі реформи Олександра II, особливо скасування у 1861 році кріпосного права². Завдяки судовій реформі 1864 року у країні з'явилася гласність судочинства, змагальність обвинувачення та захисту, суд присяжних тощо³. За словами Л. Л. Гіршмана, «на виконання обов'язків присяжного засідателя він дивився як на честь, приходив для цього до суду майже з благоговінням, у святковому одязі»⁴. Однак ці та інші нововведення Д. І. Каченовський вважав недостатніми. Він журився з приводу відсутності в його країні

Каченовський заявив Попечителю, що делегат Університету повинен бути обраний Радою Університету, а не Попечителем, і що він відрядження від Попечителя не може прийняти. Попечитель, звичайно, не захотів поступитися і обрання Раді не надав, але без труднощів знайшов професора, готового прийняти відрядження від нього; це був професор цивільного права, згодом сенатор Пахман». Див.: Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 87-88.

¹ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 88.

² Манифест 19 февраля 1861 года «О всемиростивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей». Российское законодательство X-XX вв.: В 9 т. Т. 7. Документы крестьянской реформы. Отв. ред. О.И.Чистяков. Москва, 1989. С. 27–31.

³ Див.: Судебные уставы 20 ноября 1864 г. за пятьдесят лет / В 2-х тт. и дополн. том. Петроград, 1914. 786+831+191 с.

⁴ Гіршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 69.

«політичного досвіду та освіти», а на запитання, хто в цьому винен, відповідав: «Винні люди сильні, багаті, піднесені щастям»¹. Названий в імперській енциклопедичній літературі «шанувальником свободи у громадському житті»², Д. І. Каченовський справді був таким і в цей період відверто говорив про свої політичні погляди³.

Разом з тим, мріючи про парламентаризм у Російській імперії, він гостро критикував недосконалі, на його погляд, механізми законодавчої влади в Австрійській імперії, яка через 6 років перетвориться на дуалістичну Австро-Угорщину. Під час подорожі 1861 року до Відня Д. І. Каченовський писав: «Тут у цей час відбувалися засідання Імперського сейму (Reichsrat). Вони, природно, привернули мою увагу». І хоча тільки з лютого того ж року двопалатний Рейхсрат став справжнім парламентом, а не дорадчим органом австрійського імператора, харківський вчений відверто зізнався: «На жаль, я запозичив з них мало для себе користі і навіть змушений був пізніше шкодувати про втрачений час; цікавих дебатів при мені не було. Сейм міркував про порядок парламентського діловодства та про деякі приватні питання, які навіть не могли бути вирішені через неповний склад сейму та відмову деяких областей від надсилання депутатів. Взагалі сейм цей не задовольнив очікувань, які на нього покладали насамперед деякі недалекоглядні чи засліплені люди. Його неспроможність пояснюється між іншим системою виборів, яка була прийнята в Австрії жовтневим дипломом. Імперські депутати власне призначалися провінційними зборами, без участі народу...»⁴. Ця фраза красномовно доводить, який формат виборів і який склад депутатів Д. І. Каченовський вважав за необхідне для повноцінної законотворчості.

¹ Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 20.

² Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах.* СПб., 1897. Т. 8: Ибак – Ключарев. С. 576.

³ Проте відомий історик М. М. Ковалевський, який був студентом Д. І. Каченовського, вважав, що у студентському середовищі його часу за Дмитром Івановичем закріпилася «репутація прихованого супротивника того демократичного руху за емансипацію селян, який охопив суспільство і так наочно позначився в нашій передовій журналістиці...». Див.: Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 40.

⁴ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границу с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 1-2.

Найдосконалішим законодавчим органом він вважав парламент Великої Британії, як і всю політичну систему цієї країни, а англійські порядки – ідеалом суспільного устрою¹ (див. докладніше підрозділ 4.1). У той же час, як зазначав мемуарист М. М. Ковалевський, «при всій зовнішній пристрасі до Англії та її політичній свободи, і неприховуваному західництві, Каченовський був патріотом у кращому значенні цього слова, тобто він ставився до наших слабкостей і недоліків з тією гарячістю, з тим неприборканим бажанням вирвати їх з коренем, чого не викликали в ньому рівною мірою суспільні недуги та недоліки інших країн і народів»².

І все-таки спеціальність, обрана Д. І. Каченовським, істотно впливала на його бачення світу та пріоритети, які він на власний розсуд розставляв. За словами його колеги, професора фізики та мирового судді Харківського повіту А. П. Шимкова, «у суспільному житті Каченовського займала головним чином галузь політичних прав та відносин: питання захисту прав особистості, свободи слова тощо; соціально-економічна сторона суспільних відносин, яка висунулася в суспільній свідомості на перше місце в другій половині минулого століття, була далека від Каченовського, як і до багатьох його сучасників»... «Відставаючи від передових сучасників» вже в середині 1860-х років, «він не посувався, однак, і назад, у бік реакції, а залишався на своєму місці»³.

У своїй діяльності Д. І. Каченовський всіляко обстоював ідею автономії університетів⁴, що зрештою знайшло відображення у виданні найліберальнішого університетського Статуту 1863 року⁵. Параграф 56 цього Статуту встановлював, що до Університетського суду щороку обиратимуться три викладачі, один з яких – обов'язково з юридичного факультету. Д. І. Каченовського обирали суддею університетського суду

¹ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 28.

² Там само. С. 25.

³ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 81-82.

⁴ Там само. С. 87; Порівн. : Посохов С. І. Харківський університет у другій половині XIX ст. *Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років.* Харків, 2004. С. 129.

⁵ Див.: Общий устав и штаты императорских Российских университетов. *Университетские известия.* 1863. №7. Прибавление 1. С. 1–53.

1864 року¹ та 1868 року². Відповідно до § 58 Статуту, цей суд вирішував суперечки між студентами та викладачами. Проте лібералізація університетського життя та свобода думок у Раді Харківського університету призвела до того, що необхідно було втручатися у скандали між самими викладачами. Їх головними і запеклими учасниками були західники юридичного факультету та слов'янофіли історико-філологічного, а суспільно-політичні, наукові та адміністративні суперечки тісно перепліталися з особистими образами³.

Наприклад, Д. І. Каченовський виступив проти того, щоб після захисту у 1864 р. своєї магістерської дисертації, історик-медієвіст В. К. Надлер отримав дозвіл Ради посісти місце доцента кафедри загальної історії. Останній отримав це місце лише завдяки підтримці професора-славіста П. О. Лавровського⁴. Той все ж таки зумів подолати протидію з боку Д. І. Каченовського⁵. Зіткнення двох цих професорів у Раді були постініми⁶. У своїх спогадах В. П. Бузескул вказував на те, що Д. І. Каченовський дорікав П. О. Лавровському у непотизмі (перша дружина В. К. Надлера була родичкою П. О. Лавровського)⁷. За словами іншого мемуариста О. Воронова, П. О. Лавровський, «безперечно володів і знаннями, і здібностями», і був «головним воротилою всіх університетських справ»⁸. «До професорів юридичного факультету Лавровські (брати П. О. Лавровський та М. О. Лавровський – С.Л.) не мали приязні, – писав О. Воронов, – Частково це походило з різниці поглядів, з нелюбові до західницького напрямку, яке вони бачили в представниках юридичного факультету, особливо ж у Д. І. Каченовському, частково були тут і особисті причини, оскільки

¹ Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1864 года. №7. С. 31.

² Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1868 года. №7. С. 278.

³ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 125.

⁴ Лиман С. І. Петро Олексійович Лавровський як історик-медієвіст: харківський період науково-педагогічної діяльності (1851-1869). *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Харків, 2010. Вип. 30. . С. 39-40.

⁵ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багаля. Харьков, 1908. С. 307.

⁶ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. Харків, 2004. С. 94.

⁷ Бузескул В.П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. *Научные записки научно-исследовательской кафедры истории украинской культуры*. Харків, 1927. №6. С. 4.

⁸ Воронов А.[Г.]. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. *Русская старина*. 1913. Кн. 6. С. 574, 575.

П. О. Лавровський у своєму прагненні заправляти університетом зустрічав з боку Каченовського і його товаришів на факультеті часто сильний опір»¹.

Д. І. Каченовський відстоював своє бачення § 74 університетського Статуту, «в якому йдеться, що винагорода приват-доцентам може бути визначена радою пропорційно їхнім працям», тому необхідно «не призначати загальної норми цієї винагороди, а визначати таку для кожної особи окремо, згідно з поданням факультету...»². Він безуспішно протидіяв заміщенню кафедри церковної історії екстраординарним професором Московської духовної академії слов'янофілом А. С. Лебедевим³, голосував проти запрошення на кафедру слов'янських нарід вченого та дипломата В. В. Макушева⁴. Гострі зіткнення Д. І. Каченовського з П. О. Лавровським у Раді відбувалися і з питання кандидатів на Перший Археологічний з'їзд у Москві 1869 р.⁵ За словами М. Ф. Сумцова, який ще застав Д. І. Каченовського у свої студентські роки, у Дмитра Івановича «було чимало ворогів, сильних та талановитих», а в Харківському університеті за його участю «кипіла тоді жорстока партійна боротьба»⁶. Лише перехід П. О. Лавровського того ж року на посаду ректора до Варшавського університету⁷ зняв колишню гостроту професорських дискусій, але не звів їх нанівець. В одному зі своїх листів, уривки яких наводив у своїх спогадах М. Ф. Де-Пуле, Д. І. Каченовський відверто зізнався: «Є люди, з якими мене не можна примирити; є ідеї, від яких я не можу відмовитись»⁸. В іншому листі до М. Ф. Де-Пулі він писав про те, як постійні зіткнення з противниками підштовхували його до бажання залишити Харків і перебратися до Москви: «Харків насправді

¹ Там само. С. 575.

² Протоколи засідання Совета императорского Харьковского университета 1865 года. №9. С. 1-19. С. 3.

³ Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. Харьков, 1869. №6. С. 147, 155.

⁴ Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1870 года. №7. С. 163.

⁵ Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1869 года. №2. С. 38.

⁶ Сумцов Н. Ф. Художественные интересы Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 60.

⁷ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 569.

⁸ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 574.

здається мені нестерпним (я люблю в ньому тільки свою аудиторію, але друзів майже не маю)». І філософськи додавав: «Незручності провінції ми цілком звідали; але чи маємо силу, чи готові ми переносити незручності столиці?»¹

Рис. 1.2.9. Д.І. Каченовський в останній період життя

Існувала ще одна обставина, яка чим далі, тим більше мала стримуючий вплив на Д. І. Каченовського – погіршення стану його здоров'я. Лікарі, як колись у його батька, діагностували у нього сухоти. У ті роки це був смертний вирок. Напевно, тому Дмитро Іванович рішуче відмовлявся від систематичного лікування, при якому обов'язково було дотримуватися спокою, давати собі частий відпочинок і берегти сили.² Не допомагали й поїздки до теплих країн. Вже в перших рядках «Стислого звіту» про своє відрядження за кордон у доленосному для імперії 1861 року, Д. І. Каченовський відверто зізнавався: «Університету відомо, з якою метою було здійснено цю нетривалу поїздку. Вирушаючи за кордон, я мав на увазі *переважно* (курсив Д. К.) виправлення свого здоров'я, і *лише частково, певною мірою* (курсив

¹ Там само. С. 575.

² Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 90.

Д. К.), сподівався доповнити свої відомості»¹. Не лише подорожі за кордон², але й погіршення стану здоров'я заважало йому бути присутнім на багатьох засіданнях Ради університету³. Проте незважаючи на хворобу, Д. І. Каченовський продовжував виконувати свій професійний та громадянський обов'язок (рис. 1.2.9). Як писав про нього його учень і колега по факультету, професор А. М. Стоянов, «Душа цієї людини була щасливою і суворою гармонією сил, де поєднувалися солідні якості вченого з привабливими властивостями художньої натури»⁴.

Він викладав у харківських недільних школах⁵. Спробував організувати в Харкові товариство грамотності, проте вона не увінчалася успіхом⁶. Любитель мистецтва, літератури, музики Д. І. Каченовський виступив ініціатором створення при університеті Музею образотворчих мистецтв, був його завідувачем, поповнював колекціями, які привозив з-за кордону⁷, і видав до нього докладний показник⁸. Завдяки впливу Д. І. Каченовського Музей образотворчих мистецтв при Харківському університеті визнали у 1868 р. членом впливового лондонського Ерундельського товариства аматорів

¹ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границею с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 1-2.

² За кордоном Д. І. Каченовський бував кілька разів – у 1858-1859, 1861, 1864, 1868, 1870, 1872 роках. Див.: Стоянов А. Воспоминания о Д. И. Каченовском : Биограф. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 8-9, 12, 32, 36.

³ У «Протоколах засідань» університетської Ради відсутність на них Д. І. Каченовського зафіксовано понад десяток разів у ті місяці, коли він не виїжджав за кордон. Див. наприклад: Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета. 1865. №1. Харьков, 1865. С. 1; Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. Харьков, 1867. №8. С. 197. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. Харьков, 1868. №6. С. 203; та ін.

⁴ Стоянов А. Воспоминания о Д. И. Каченовском : Биограф. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 3.

⁵ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. Харків, 2004. С. 193.

⁶ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. Москва, 1985. С. 167-168.

⁷ Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1864. № 10. С. 43-45.

⁸ Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. Скульптура: слепки со статуй и бюстов и под. / сост. Д. И. Каченовский. Харьков, 1870.; Поривн.: Грабарь В. Каченовский Дмитрий Иванович. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург. 1895. Т. 14. П/т. 28. С. 808.

мистецтв (Arundel Society)¹. Ще з дитинства Дмитро Іванович, за відгуками людей, які його добре знали, захоплювався живописом, шукав артефакти, любив співати народні пісні, добре грав на фортепіано². Він мав і велику особисту колекцію гравюр та малюнків, яку показував усім гостям свого будинку, та постійно відвідував художні вернісажі³. Саме з цієї причини крім п'яти відомих йому мов – французької, німецької, англійської, латини, грецької Д. І. Каченовський, для кращого розуміння культури та мистецтва південних європейських країн, старанно вивчав іспанську та італійську⁴.

У 1867-1870 роках Д. І. Каченовський знову виконував обов'язки секретаря юридичного факультету⁵, а 1870 року його обрали деканом⁶. Хвороба не робила потурань вченому, не дивилася в його послужний список, не чула захоплених розмов про нього студентів та поважних відгуків колег. Вона робила свою безжалісну справу, а він робив свою. Ці два останні роки життя Дмитра Івановича та його нерівної боротьби з сухотами були прикладом справжньої людської мужності⁷. Але сили вченого танули. За словами його колеги А. М. Стоянова, «він з кожним днем бліднув, ставав дуже дратівливим і втомлювався від того, що в колишні роки здавалося йому іграшкою»⁸. М. Ф. Де-Пуле навів у своїх мемуарах уривок з листа Д. І. Каченовського, відправленого йому в

¹ Каченовський Дмитро Іванович, 1827–1872 [Електронний ресурс] : персон. бібліогр. показч. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Наук. б-ка ; [уклад.: О. І. Самофал, Л. В. Покусай, В. В. Щабельник; відп. за вип. Н. П. Пасмор]. Харків, 2018. С. 13. URL.: <http://library.nlu.edu.ua/biblioteka/sait/Kahenovskiy-uk>

² Стоянов А. Воспоминания о Д.И. Каченовском : Биограф. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 8-9, 12; Сумцов Н. Ф. Художественные интересы Д. И. Каченовского. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Импер. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 58.

³ Гиршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Импер. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 69.

⁴ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Импер. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 83.

⁵ Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Каченовський Дмитро Іванович. *Юридична енциклопедія*. : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К — М. <https://leksika.com.ua/10440708/legal/kachenovskiy>

⁶ Протоколи засідань ради імператорського Харківського університету і приложения к ним. Харьков, 1870. №8. С. 211.

⁷ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 121.

⁸ Стоянов А. Воспоминания о Д. И. Каченовском : Биограф. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 33.

жовтні 1871 року: «Ось уже рік, як у мене триває кашель з кров'ю, задишка і крайня втома, що іноді доходить до знемоги, а тим часом лікарі анітрохи не допомагають. Хочу поїхати до Боткіна у Петербург порадитися, але боюся зими і зроблю це, мабуть, навесні. Тутешні ескулапи стверджують, ніби я маю геморой – і тільки. Як би там не було, моє життя засмучене. Особливо страждають заняття від заборони читати, писати, говорити тощо, яким потрібно коритися хоч частково, саме під час самих нападів хвороби»¹. У засіданні університетської Ради 5 жовтня 1872 його прохання про складання з себе повноважень декана було задоволено², а цю посаду отримав професор І. П. Сокальський (рис. 1.2.10)³.

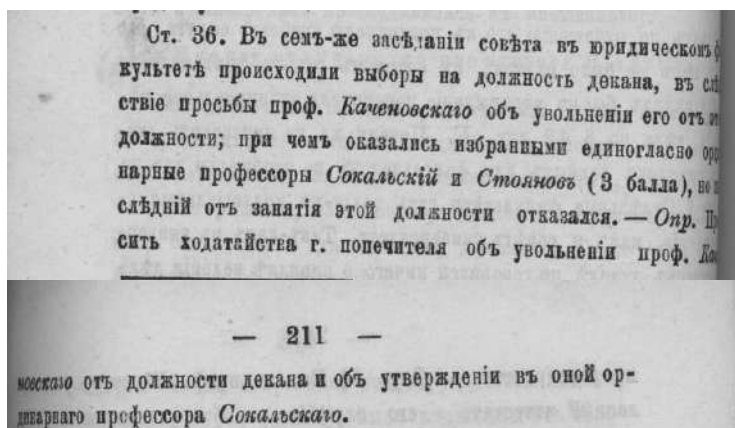

Рис. 1.2.10. Сторінки «Протоколів засідання Ради імператорського Харківського університету» від 5 жовтня 1872 року з проханням Д. І. Каченовського звільнити його з посади декана юридичного факультету

Останні три місяці 1872 року стали останніми і в житті Д. І. Каченовського. Хвороба не дозволяла йому проводити заняття⁴ (рис. 1.2.11). День свого 45-річчя 8 (20) грудня він зустрів у ліжку. 19 грудня він ще святкував у себе вдома разом зі студентами 23-річчя своєї

¹ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 582-583.

² Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1872 года. № 9. С. 210.

³ Там само. С. 211.

⁴ Там само. С. 271.

служби¹. Через день, 21 грудня того ж 1872 року (за новим стилем – 2 січня 1873-го) проходило планове засідання Ради Харківського університету. Обговорювалися різні питання, у тому числі і про те, які викладачі пропустили заняття з хвороби. Серед інших, як ще про живого, було названо і прізвище Д. І. Каченовського із зазначенням кількості непроведених занять. Найімовірніше, звістка про смерть Д. І. Каченовського прийшла саме під час засідання цієї Ради, вже перед її закінченням². Інакше як пояснити, що у статті 56 протоколу було зафіксовано фінансове питання (передача 1000 тис. рублів на придбання газет і журналів), наступна стаття 57 була присвячена повідомленню про смерть Д. І. Каченовського, після чого знову повернулися до заключних статей про фінансування.

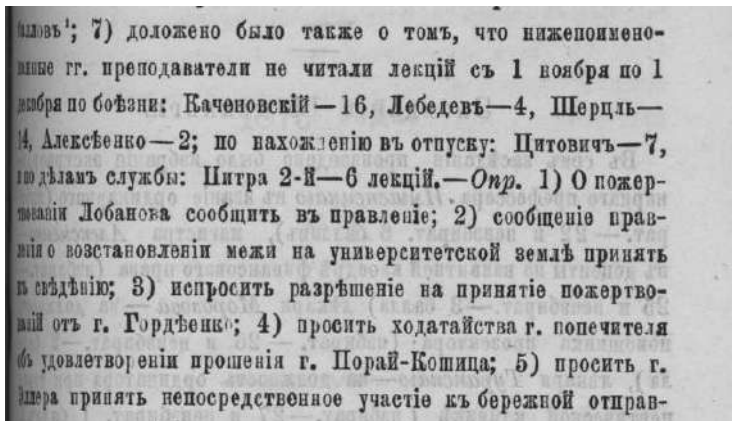

Рис. 1.2.11. Сторінка «Протоколів засідання Ради імператорського Харківського університету» від 7 грудня 1872 року з повідомленням про відсутність Д. І. Каченовського на лекціях через тривалу хворобу

¹ О кончине Д. И. Каченовского. Корреспонденция из Харькова. *Голос*. 1872. 25 декабря.

² У виданні «Пам'яті Д. І. Каченовського» (1905) в одному випадку помилково вказано, що Д. І. Каченовський помер 19 грудня, в іншому також помилково, що він помер 30 грудня. Див.: Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. : Характеристики и воспоминания / В. А. Ястржембский, М.М. Ковалевский, А.Н. Фатеев, Н.Ф. Сумцов, Л.Л. Гиришман, А.П. Шимков. Харьков, 1905. С. V, 90.

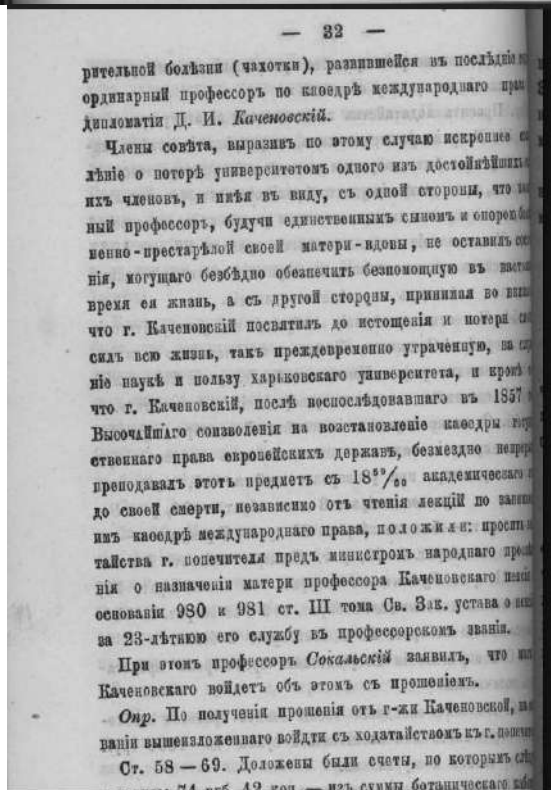
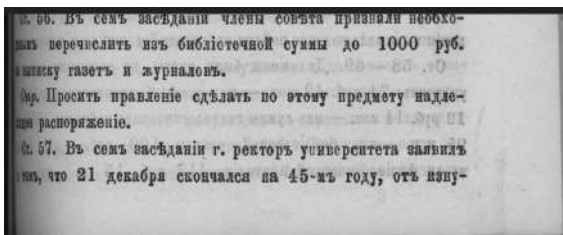

Рис. 1.2.12. Сторінки «Протоколів засідання Ради імператорського Харківського університету» від 21 грудня 1872 року (день смерті Д. І. Каченовського) з повідомленням про його смерть

Апріорі протокол набув свого остаточного канцелярського вигляду вже після засідання, і у тексті йшлося: «Ст. 57. У цьому засіданні п. ректор університету заявив про те, що 21 грудня помер на 45 році, від виснажливої хвороби (сухоти), що розвинулася останніми роками,

ординарний професор кафедри міжнародного права та дипломатії Д. І. Каченовський». Наступні слова ректора розкривають нам і матеріальне становище, і сімейний стан Дмитра Івановича: «Члени ради, висловивши з цієї нагоди щире жаль про втрату університетом одного з найдостойніших їх членів, і маючи на увазі, з одного боку, що покійний професор, будучи єдиним сином і опорою хворобливо-старої своєї матері вдови, не залишив статків, що можуть безбідно забезпечити безпорадне в даний час її життя, а з іншого боку, зважаючи на те, що п. Каченовський присвятив до виснаження та втрати своїх сил все життя, так передчасно втрачене, на служіння науці та користь харківського (так в тексті – С.Л.) університету, і крім того що п. Каченовський, після оголошеного у 1857 році Найвищого дозволу на відновлення кафедри державного права європейських держав, безоплатно безперервно викладав цей предмет з 1859/60 академічного року до своєї смерті, незалежно від читання лекцій з кафедри міжнародного права, яку він обіймав, ухвалили: просити клопотання п. попечителя перед міністром народної освіти про призначення матері професора Каченівського пенсії на підставі 980 та 981 ст. III тому Зв. Зак. статуту¹ (так в тексті – С.Л.) про пенсію за 23-річну його службу у професорському званні» (рис. 1.2.13)².

Хоча Д. І. Каченовський «любив... жіноче товариство»³, дружини та дітей у нього не було⁴. І оскільки сім'єю для Дмитра Івановича, крім матері Віри Кіндратівни Каченовської⁵, залишався Харківський

¹ Звичне скорочення для позначення «Зводу Законів Російської імперії».

² Протокол засідання Совета [императорского Харьковского университета] 21 декабря 1872 года. *Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1873 года. № 1.* С. 31-32.

³ За словами Л. Л. Гіршмана, який саме цього 1872 р. заснував у Харкові першу офтальмологічну клініку, Д. І. Каченовський «певний час дуже захоплювався однією з перших красунь Харкова». Див.: Гіршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Им. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 69.

⁴ Відомий етнограф М. Ф. Сумцов, який навчався на другому курсі Харківського університету в рік смерті Д. І. Каченовського, згадував про його «самотнє життя» та про те, як Дмитро Іванович особливо любив вірш І. С. Нікітіна про самотність. Див.: Сумцов Н. Ф. Художественные интересы Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Им. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 58.

⁵ А. М. Стоянов у своїх спогадах передає зміст листа Д. І. Каченовського, відправленого 1859 року з Парижа, в якому він писав. «Як не весело за кордоном, але думка знайти знову той притулок, де я відпочивав від життєвих хвилювань та університетських битв, є для мене думка втішна. Хитатися ціле життя не можна; треба працювати і жити для вас, для друзів, для доброї молоді нашої, для науки, – і щасливий той, хто знаходить біля себе

університет¹, він, як його справжній патріот, склав наступний, зрозумілий не одному йому, заповіт. У ньому відсотки із заповіданою університету суми (понад 900 рублів) мали стати стипендіями та преміями студентам, які відзначилися у дослідженні історії міжнародного права². Судячи з протоколів засідання Ради Харківського університету 1881 р., через дев'ять років після смерті Д. І. Каченовського було розглянуто питання «про посилення» його іменної стипендії згідно з волею родички³.

На той час ім'я вченого вже стало легендою. Ідеї Д. І. Каченовського щодо кодифікації міжнародного права було реалізовано 8 вересня 1873 року (вже менш ніж через рік після його смерті), коли у бельгійському Генті було створено Інститут міжнародного права⁴. Як писав про Дмитра Івановича через 30 років харківський вчений-правознавець А. М. Фатєєв, «його коротке життя – рівнодіюче двох сил: невпинного шукання правди–істини та непохитного здійснення правди–справедливості. Він жив, відгукуючись на великі проблеми свого часу. А хто жив так для свого часу, той має право жити для пам'яті всіх часів»⁵.

Отже, основні віхи біографії Дмитра Івановича Каченовського зазнали істотного впливу імперських реалій того часу. Він походив з

зігріваюче серце матері, ніжного і вірного друга, до якого завжди можна вдатися, в якому завжди зустрічаєш незмінну симпатію, вічну турботливість, нескінченну поблажливість до своїх слабкостей, добру пораду, надійну опору у випробуваннях. Я так ціную це щастя, що не хочу його втратити ...». Див.: Стоянов А. Воспоминания о Д. И. Каченовском : Биогр. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 4.

¹ За словами публіциста М. Ф. Де-Пуле, який добре знав його, Д. І. Каченовський настільки благоговійно ставився до Харківського університету, що називав його «Наша Саламанка» – за аналогією зі найстарішим і найвідомішим університетом Іспанії та одним з чотирьох найстаріших університетів Європи. Див.: Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 588.

² Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 579.

³ Протокол заседания Совета [Харьковского] университета 12 февраля 1881 г., 5 марта, 19 марта, 2 апреля, 12 мая. 19 мая. *Записки императорского Харьковского университета*. 1881. Т. 2 (1883). С. 79.

⁴ Каченовський Дмитро Іванович, 1827–1872 [Електронний ресурс] : персон. бібліогр. покажч. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Наук. б-ка ; [уклад.: О. І. Самофал, Л. В. Покусай, В. В. Щабельник; відп. за вип. Н. П. Пасмор]. Електрон. текст. дані. Харків, 2018. С. 14.

⁵ Фатєєв А. Н. Идея личности в политико-философских сочинениях Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 54.

родини чиновника, в ранньому дитинстві залишився без батька, навчався в Орловському училища дітей канцелярських службовців, у Харківській губернській гімназії, на юридичному факультеті імператорського Харківського університету. Його науково-дослідницькі інтереси формувалися під впливом професорів О. І. Паломбецького, Г. С. Гордєєнкова, Т. Ф. Степанова. У 1847 році Д. І. Каченовський закінчив зі ступенем кандидата юридичний факультет, з яким була пов'язана вся його подальша науково-педагогічна діяльність, підготував і захистив дві дисертації – магістерську («Про панування над морями», 1849) та докторську («Про каперів та призове судочинство щодо нейтральної торгівлі»). На кафедрі загальнонародного права та дипломатії, пізніше перейменовану на кафедру міжнародного права, магістр, а потім доктор політичних наук Д. І. Каченовський послідовно отримував посади ад'юнкта (1849), екстраординарного (1855) та ординарного професора (1858), неодноразово обирався секретарем юридичного факультету, був його деканом (1870-1872), ініціатором створення при університеті Музею образотворчих мистецтв, виявив себе як послідовний борець проти зловживань (пансіонерства), і мав репутацію справжнього наставника молоді. Перебуваючи під впливом західницьких поглядів, що остаточно сформувалися під час його першого закордонного наукового відрядження у 1858-1859 рр., Д. І. Каченовський, відстоював ідею ліберальних суспільно-політичних реформ, автономії університетів, критикував кріпацтво. Ця та наступні закордонні подорожі значною мірою сприяли становленню його наукових та суспільних поглядів, удосконаленню методики викладання у Харківському університеті. Д. І. Каченовський демонстрував справжню чоловічу мужність у нерівній боротьбі з сухотами, які й позбавили його життя у віці всього 45 років. Згідно волі Дмитра Івановича, відсотки із заповіданої ним Харківському університету суми мали стати стипендіями та преміями студентам, які відзначилися у дослідженні історії міжнародного права, що стимулювало талановиту молодь до наукового пошуку.

1.3. Теоретико-методологічні засади творчості Д. І. Каченовського

Визначення теоретико-методологічних засад творчості будь-якого дослідника традиційно становить величезні труднощі, особливо коли його наукова діяльність припадає на етап зародження та становлення будь-якої галузі вітчизняної науки. Д. І. Каченовський в цьому відношенні – не виняток. Як яскравий представник науки міжнародного права, він апіорі залежав у своїх теоретико-методологічних підходах від європейських¹ і певною мірою від американських вчених².

Тому перше, що необхідно враховувати, реконструюючи ці підходи, – це не стільки загальні тенденції розвитку наукових шкіл та напрямів в історії права середини та третьої чверті XIX століття (природничо-правова школа права, історична школа права, позитивістська школа права (юридичний позитивізм)), скільки їхню очевидну умовність.

Другий аспект – певна синтетичність поглядів багатьох вчених України саме цього періоду³. Він припав на помітну зміну загальних ідейно-методологічних парадигм у Європі, в якій чим далі тим відчутніше залишався у минулому вплив гегелівської філософії історії та заявляв про себе позитивізм. Це впливало на тематику досліджень і на підходи вчених. Не дарма М. М. Ковалевський у своїх спогадах визнавав, що Д. І. Каченовський – більшою мірою історик і соціолог, ніж юрист⁴.

Крім того, цей період майже співпав зі змінами в суспільно-політичному житті самої Російської імперії та підросійської частини України, де настала епоха Великих реформ і де після періоду миколаївський обмежень на наукові контакти із Заходом⁵ почалася бурхлива епоха інституційних змін. Їх вплив природно відбивався на

¹ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 30.

² Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 385-416; Т. 4. Июль. Кн. 2. С. 239-278.

³ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 157.

⁴ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 31.

⁵ Циркулярное предложение о приостановлении отпусков и командировок в чужие края. № 861. 1848. Марта 11. *Сборник распоряжений по министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург: Тип. имп. АН, 1866. Т. 2. С. 994.

букві і душі наукових досліджень. Результати цих реформ не всіма сприймалися як ті, що відповідали їхнім очікуванням, а це також відображалось на загальнотеоретичних оцінках, тим більше в умовах збереження певної цензури. Проте попри це, як зазначали його сучасники, «усі суспільні явища жваво цікавили Каченовського»¹.

Необхідно враховувати й загальний рівень розвитку вітчизняної науки, міжнародно-правових досліджень у роки науково-педагогічної діяльності Дмитра Івановича зокрема. Вже достатньо написано про малу продуктивність наукової творчості представників науки міжнародного права в Російській імперії і про те, що в тодішніх імперських умовах «вільна наука, як творчість, зумовлена жагою до знання, була майже подвигом..., який доступний лише одиницям і який нічим не винагороджувався, крім чистих радостей мислення»². Це багато в чому пояснює дослідницькі особливості Д. І. Каченовського. «Російське суспільство його часу, – вказував його біограф В. А. Ястржембський, – не було підготовлено до суворо наукових, юридичних досліджень. Ось чому Каченовський вважав за краще популярну форму викладу»³. Така форма викладу природно ускладнює процес ідентифікації теоретико-методологічних засад його творчості.

Виділимо ще одну рису – майже повсюдне панування на той час європоцентристських доктрин, що, особливо в епоху розквіту європейського колоніалізму, так чи інакше впливало на специфіку наукових теоретичних побудов. Виправдання колоніалізму і навіть відверто расистські теорії – невід’ємна частина тогочасної західноєвропейської наукової думки. Тому сприймати західні ідеї та їх вплив на вітчизняні дослідження як однозначно прогресивні ми не маємо права. Ось чому гідна схвалення будь-яка оригінальність трактувань вчених, навіть якщо вони позиціонували себе як послідовники традицій західної науки.

Вище вже згадувалося (див. підрозділ 1.2), що Д. І. Каченовський був послідовним західником⁴, незважаючи навіть на те, що, за словами

¹ Гиршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 68.

² Мережко А. А. Наука международного частного права: история и современность. Киев, 2006. С. 148.

³ Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 13.

⁴ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 203-204.

його друга М. Ф. Де Пуле, він сприймав і поділяв далеко не все, що бачив на Заході¹. Ці західницькі ідеї вченого², особливо поширені в Російській імперії після невдалої Кримської війни, червоною ниткою пройдуть через усю його творчість³. Тим більше що, як писав про нього у своїх спогадах колишній студент О. Воронов, «йому, шанувальнику західноєвропейського ладу, кололи очі багато явищ у навколишньому житті...»⁴. Однак це західництво, в якому він зізнавався сам, і про яке повідомляли його біографи⁵, було не так суспільно-політичною, як теоретико-методологічною потребою вченого. Як писав Д. І. Каченовський, лише знайомство з іншими європейськими країнами «у політичному та суспільному відношенні» дозволить «набути різні корисні відомості, які можуть послужити мені при розробці та викладанні державного та міжнародного права»⁶. Це було особисте кредо Дмитра Івановича та його інструкція чи навіть заповіт колегами та учням. Він не бачив іншого шляху для виховання справжнього викладача та дослідника.

А яким же він бачив справжнього вітчизняного дослідника? Цей ідеал для нього уособлювали історики-медієвісти, професори Московського університету Т. М. Грановський і П. М. Кудрявцев: «Багаті знанням, сильні моральними основами, вони не вдавалися ні до яких штучних засобів, щоб зміцнити за собою авторитет, не користувалися у боротьбі за істину іншою зброєю, крім свого таланту, не шукали незаконного панування над умами, не вносили в науку деспотичних звичок та докторального тону, – писав про них Дмитро Іванович. – Цінуючи незалежність власних переконань, вони поважали

¹ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 580.

² Лапина М. Жизнь, отданная университету: научная и просветительская деятельность профессора Харьковского университета Д. И. Каченовского. *Новий колегіум*. 2004. № 1/2. С. 72.

³ Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості Д. І. Каченовського (1827–1872). *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету*. Сер.: Історія та географія. Х., 2007. Вип. С. 159–160.

⁴ Воронов А.[Г]. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. *Русская старина*. 1913. Кн. 6. С. 580.

⁵ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 577; Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 36.

⁶ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границу с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 12.

такою самою мірою чужу свободу і володіли дуже рідкісною між нами якістю літературної терпимості»¹.

Однак через особливості політичної системи Російської імперії, яку він, коли була можливість, критикував², навіть кращі вітчизняні вчені не мали можливості надавати того активного впливу на політику, яке, наприклад, вдавалося надавати німецькому вченому-правознавцю Х.-Ф. Вурму³. Професор і ліберал, Х.-Ф. Вурм був видавцем літературно-політичних журналів, прихильником об'єднання Німеччини, сприяв розвитку Німецького митного союзу, і як професіонал у сфері міжнародного права надавав рекомендації не лише німецьким, а й британським політикам і навіть виступав у британському парламенті в якості запрошеного експерта⁴. Така публіцистична активність та можливість відкрито висловлювати свої суспільно-політичні погляди була у загальноросійських реаліях того часу майже недосяжна для Дмитра Івановича та його колег. Ось чому для критики, наприклад, кріпацтва він часто підбирав аналогії, палко виступав проти рабства в Америці⁵ і послідовно критикував продаж африканських рабів. Цей торг він відкрито називав «ганебним»⁶ і всі розуміли, про що він реально писав і говорив. Особливо коли напередодні скасування кріпацтва Дмитро Іванович передбачив його такими словами, написаними офіційно з приводу реалій зовсім не його країни: «Будь-яка емансипація неодмінно вигідна суспільству вже тому, що припиняє невільництво. При цьому зазнають шкоди тільки ті, які раніше надмірно отримували вигоди з рахунок інших».⁷

¹ Каченовский Д. И. Воспоминания о Маколя : (дорогой памяти Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева). *Русское слово*. 1860. Кн. 6. Отд. 1. С. 55-56.

² Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. Харків: Фоліо, 2004. С. 172; Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – 2-е вид., доп. та переробл. Харків, 2013. С. 108-109.

³ Каченовский Д. И. Христиан-Фридрих Вурм : [некролог]. *Русский вестник*. 1859. Т. 20. Кн. 3-4. С. 136-144.

⁴ Katchenovsky D. Biographical notice of the late professor Wurm : [read on March 7, 1859]. *Papers read before the Juridical Society, 1858-1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. 2, pt. 2. P. 114-118.

⁵ Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития социальной науки : [ст. вторая]. *Русское слово*. 1860. Кн. 12. Отд. 2. С. 51, 64. — Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858-1860. Vols. 1-3. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/792>

⁶ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 2. С. 247.

⁷ Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития социальной науки : [ст. вторая]. *Русское слово*. 1860. Кн. 12. Отд. 2. С.66. — Рец. на кн.: Transactions

Але критика Д. І. Каченовського лунала і тоді, коли потрібно було підкреслити і недосконалість західних політичних стандартів, чи то передреволюційної Франції кінця XVIII століття, де «залишався недоторканим» «колишній устрій, вироблений під впливом феодальних установ»¹, чи то парламентської Англії його часу. «І консерватори, і віги занадто скомпрометували себе невдалими спробами, щоб відкласти в довгу скриньку обіцяні перетворення», – писав він з приводу реформи британської виборчої системи, що затягувалася ними, і додавав: зробити це вкрай необхідно, питання давно назріло, «вирішити його потрібно так чи інакше», оскільки, «стара конституція Англії, попри всі її переваги, вимагає ремонту»².

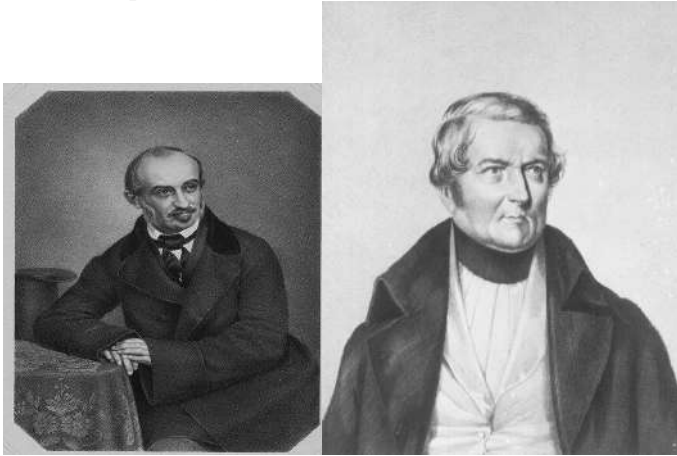

*Рис. 1.3.1 Зліва – Кристіан Фрідріх Вурм (літографія Отто Шпектера),
Справа – Хрістоф фон Роммель (малюнок пером Ф. Юсті)*

Прагматична англomanія Д. І. Каченовського (див. підрозділ 4.1), який дійсно був послідовним прихильником британської конституційної монархії³, не заважала йому підкреслювати сприятливий вплив на

of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/792>

¹ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 93.

² Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития социальной науки : [ст. вторая]. Русское слово. 1860. Кн. 12. Отд. 2. С.47.— Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/792>

³ Фатеев А. Н. Идея личности в политико-философских сочинениях Д. И. Каченовского. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 51.

вітчизняну науку з боку найкращих вчених інших країн Західної Європи. Наприклад, він високо оцінював внесок марбурзького професора Х. Роммеля (рис. 1.3.1) та інших німецьких учених у розвиток науки у перші десятиліття існування Харківського університету. Ці іноземні викладачі «...склали в Росії як би привілейовану колонію і, отже, викликали проти себе недоброзичливість так званої російської партії. На жаль, ця партія, – зізнався Д. І. Каченовський, – при своєму зовнішньому та словесному патріотизмі, не відрізнялася безкорисливістю»¹. Разом з тим, віддаючи належне по справжньому заслуженим культуртрегерам західної науки, які позитивно впливали на вітчизняну освіту, Д. І. Каченовський, особливо в приватних розмовах та в особистій кореспонденції не шкодував гострих епітетів для критики так зв. «слов'янщини»² (див. також підрозділ 1.2). Такий епітет, неодноразово вживаний ним у негативному контексті для позначення слов'янофільства та канцелярського патріотизму³, надає нам уявлення не лише про ступінь його західницьких ідей. Він вважав, що наукової об'єктивності не повинно шкодити почуття національної пихатості, і всіляко вітав творчість вчених, яких, наприклад, Т. Б. Маколя, не можна було дорікнути у «патріотичному засліпленні» або «сухому доктринерстві»⁴ (див. також підрозділ 4.1). І тут важливо зазначити, що в національному питанні, за словами його друга М. Ф. Де-Пуле, «Каченовський не був сліпим шанувальником якоїсь окремої національності», і, наприклад, попри свою англоманію, «не приховував своїх симпатій до народів романського племені»⁵.

У своїй творчості Д. І. Каченовський намагався знаходити персоналії, які були прикладами водночас і для наукових дослідників, і для політиків та дипломатів. Таким є в його зображенні американський юрист і дипломат Д. Вебстер: «Його полеміка поміщена в суворі кордони; він не має витівок проти особистостей; він боровся з ідеями, а

¹ [Каченовский Д. И.]. К-ий. [Рецензия]. *Вестник Европы*. 1868. Т. 6. Кн. 12. С. 917–923. – Рец. на кн.: Роммель К. Д. фон. Пять лет из истории Харьковского университета : воспоминания проф. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете / Пер. Балясный Я. . Харьков: В Университетской тип., 1868. С. 918.

² Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 575.

³ Там само. С. 579.

⁴ Каченовский Д. И. Воспоминания о Маколя : (дорогой памяти Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева). *Русское слово*. 1860. Кн. 6. Отд. 1. С. 61.

⁵ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 581.

не з людьми»¹; «Мета його полягала у тому, щоб висвітлити розум співгромадян, за допомогою розуму запалити в них почуття обов'язку, здолати їх забобони і волю» (див. також підрозділ 3.3)². І, безумовно, як прихильник створення легальної політичної системи проти ваги не виправданого тиску з боку самодержавства, Д. І. Каченовський підкреслював не тільки американські конституційні можливості, але й право вибору вченого і політика: «Він стає на чолі опозиції за найменшої спроби перевищити владу з будь-якого боку»³. Ці слова про Д. Вебстера Д. І. Каченовський ніби адресував самому собі.

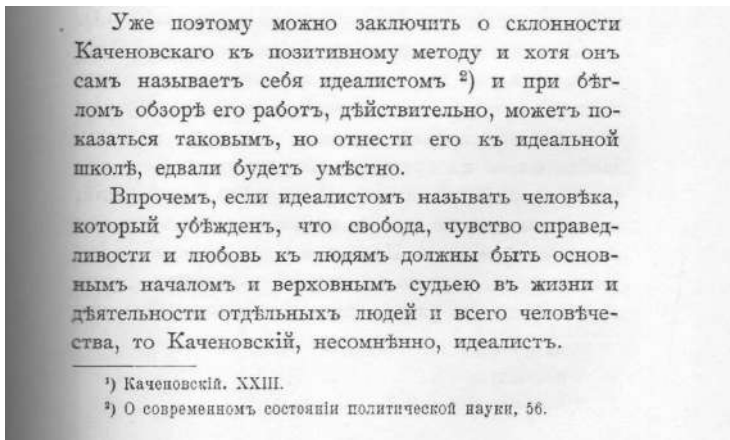

Рис. 1.3.2. Уривок з доповіді В. А. Ястржембського, в якому він намагається з'ясувати методологію досліджень Д. І. Каченовського

Перехідний історичний період, який припав і на період теоретико-методологічних змін у науці, безумовно, позначився на історіософії самого Д. І. Каченовського. Його історіософія апріорі синтетична, що дозволяло різним дослідникам творчості Дмитра Івановича використовувати стосовно до неї різні терміни. Одні з них називали його «ідеалістом»⁴, інші – «позитивістом»⁵, треті – «провісником

¹ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 2. С. 268.

² Там само. С. 270.

³ Там само. С. 272.

⁴ Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). Москва, 1958. С. 326.

⁵ Погодин С. Н. Очерки русской историографии (конец XIX – начало XX века). Санкт-Петербург: Изд-во Политехнического университета, 2017. 630 с.

позитивного напрямку», у творчості якого помітне «змішування політико-філософської та історико-соціологічної точок зору», навіть писали про «непояснений еклектизм індивідуалізму та соціалізму»¹, чи вже саму публікацію про його теоретико-методологічні погляди називали так: «Між ідеалізмом і позитивізмом: методологічний бунт Д. І. Каченовського»².

При цьому в одній і тій же публікації, як, наприклад, у В. А. Ястржембського, можна зустріти різні твердження на цю тему (рис. 3.1.2). В одному випадку: «можна зробити висновок про схильність Каченовського до позитивного методу», «хоча він сам називає себе ідеалістом», «але віднести його до ідеальної школи навряд чи буде доречно»³. В іншому: «ми повинні будемо визнати його позитивістом, якщо звернемо увагу на те, що він вважає за необхідне будувати науку міжнародного права на підставі позитивного матеріалу, називає юриспруденцію практичною наукою і демонструє вплив економічних інтересів на міжнародне життя»⁴. У третьому: «Можна сказати, Каченовський повстає проти крайнощів ідеалізму та позитивізму і змішує у своїх дослідженнях обидва методи в одне гармонійне ціле»⁵.

Але не лише перший біограф Д. І. Каченовського демонструє таку широту поглядів на історіософію вченого. Це можна знайти й у сучасних авторів. Наприклад, авторитетна дослідниця О. М. Богдашина, яка присвятила фундаментальну монографію розвитку позитивізму в Україні, пише про Д. І. Каченовського і як про «передпозитивіста»⁶, і як про послідовного популяризатора ідей та праць засновників позитивізму⁷, і як про вченого, «вплив позитивістських ідей» на якого «не обмежився ознайомленням з творами фундаторів та послідовників позитивізму: відбулася доволі специфічна рецепція частини положень позитивізму»⁸.

¹ Фатеев А. Н. Идея личности в политико-философских сочинениях Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 46, 50.

² Пастушенко А. О. Між ідеалізмом та позитивізмом: методологічний бунт Д. І. Каченовського. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 118 (№ 3). С. 178–182.

³ Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 9.

⁴ Там само. С. 10.

⁵ Там само.

⁶ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). 2-е вид., доп. та переробл. Харків, 2013. С. 327.

⁷ Там само. С. 82.

⁸ Там само. С. 123.

Синтетичність теоретико-методологічних аспектів творчості Д. І. Каченовського стане очевиднішою, якщо згадати, що на той час не вітчизняна наука міжнародного права впливала на західну, а навпаки. Тому у різних роботах різного часу та різної проблемно-тематичної спрямованості Д. І. Каченовський природно використовував ті положення та доктрини західних колег, які вважав більш актуальними.

Справді, у роботах Д. І. Каченовського нерідко можна зустріти ідеалістичні підходи. У тому числі його ідеалістичні уявлення про державну владу, політику, соціальні та міжнародні відносини, про докорінну різницю між європейськими державами, які визнають міжнародне право, і азійськими «державами, керованими лише силою та хитрістю» (див. докладніше підрозділ 4.1)¹. «У наш час застосування грубої матеріальної сили до зносин народів неможливе... Тому міжнародні питання мають бути вирішені шляхом поступок та угод»², – стверджував сучасник як мінімум десятка європейських та колоніальних воєн. – «Вигоди окремих осіб і станів, – писав він в іншій роботі, – звичайно, відіграють важливу роль при вирішенні державних питань і затримують найзріліші, рятівні реформи, навіть спотворюють тимчасово політичний сенс народу; але рано чи пізно істина виходить назовні і проникає у суспільну свідомість. Як би не помилялася нація, якщо тільки вона здатна до політичного розвитку, в ній знайдеться сила для боротьби з приватним егоїзмом і невіглаством в ім'я загального блага, знайдуться державні люди, не заражені забобонами, з благородними прагненнями та непідкупним почуттям правди, з чистим і широким поглядом»³.

Це був той ідеал політиків, чиновників, управлінців, про яких мріяв Дмитро Іванович та яких рідко можна було зустріти у реальному житті, принаймні його часу. Ймовірно, розумів це і він сам. Проте це не заважало йому вірити в успіх будь-яких реформ, від політичних, аграрних та судових⁴ до освітніх, зокрема самоврядування університетів⁵, доводити, що «державні завдання ... навряд чи можуть

¹ Katchenovsky D.I. On the present state of inter national jurisprudence. Part I [read 21st June, 1858]. *Papers read before the Juridical Society. 1858-1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. II. P. 100.

² Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 2. С. 275.

³ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 8-9.

⁴ Гиришман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 69.

⁵ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 87.

бути вирішені без участі суспільства»¹, щоб потім на хвилі лібералізації преси з гіркою писати в приватному листування: «журналістика гавкає і зводить наклеп тепер на всіх»²; «журналістика, можливо, сама того не розуміючи, псує молодь і плутає її поняття»³. Для Д. І. Каченовського це було особливо боляче, адже він, як зазначав А. П. Шимков, був «не тільки західник та ідеаліст», але й сам мав «значний літературний талант»⁴. Той же А. П. Шимков підкреслював, що Дмитро Іванович до середини 1860-х років «як би пережив себе», і навіть «університетський потік... почав обходити, якщо хочете, обганяти його»⁵, не кажучи вже про більш ліберальні та навіть радикальні настрої молоді та значної частини суспільства. В таких умовах історіософські підходи Д. І. Каченовського почали сприйматися багатьма сучасниками як певною мірою застарілі⁶.

Ідеалізм Д. І. Каченовського приводив до критики ним багатьох наукових шкіл, у тому числі родоначальника позитивізму О. Конта (рис. 1.3.3; рис. 1.3.4). Ця школа «з непрактичними і темними мислителями, подібними до Огюста Конта», «склалася дуже недавно», – писав харківський учений, – Вона «не встигла виробити ані переказів, ані твердих догматів, і отже, не могла набути великого авторитету в очах людей, які постачають будь-який успіх і будь-яку пропаганду залежно від участі сильних партій та гуртків»⁷. Такий критичний відгук

¹ Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития социальной науки : [ст. вторая]. *Русское слово*. 1860. Кн. 12. Отд. 2. С. 48. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3.

² Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 572.

³ Там само. С. 575.

⁴ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 80.

⁵ Там само. С. 81.

⁶ Можна погодитися з твердженням В. Ю. Іващенко, яка, услід за деякими мемуаристами, зазначає: «Студентські маси були охоплені новими радикальними ідеями О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського; багатьох почало хвилювати національне питання; у суспільній свідомості на перше місце висунулася соціально-економічна сторона суспільних відносин. Д. І. Каченовський не прийняв цих віянь і, визнаючи єдино необхідною умовою суспільного прогресу поширення західноєвропейської культури, залишився вірним своїм ідеалам». Див. : Іващенко В. Ю. Профессор Д. И. Каченовский в воспоминаниях современников . *Харківський історіографічний збірник*. 2002. Вип. 5 : Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. С.92.

⁷ Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития общественной науки : ст. первая. *Русское слово*. 1860. Кн. 11. Отд. 2. С. 59. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3.

про позитивізм та його родоначальника суттєво дисонує з оцінками сучасників Д. І. Каченовського, які зазвичай високо оцінювали нову історіософію О. Конта¹. Наприклад, з точки зору відомого київського історика І. В. Лучицького, «жодна історична система не мала такого могутнього впливу на уми, жодна не викликала уваги, подібної до того, з якою ставляться до системи Конта... Вона протягом останніх десяти років набула такого значення, що стала прапором цілої історичної школи»².

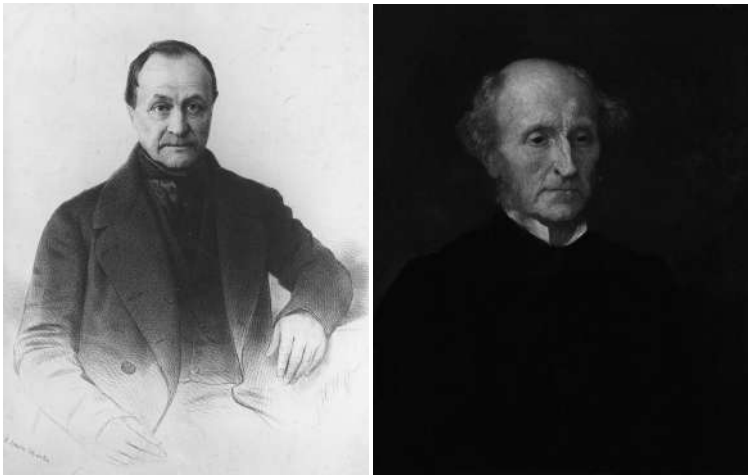

*Рис. 1.3.3. Зліва – портрет Огюста Конта.
Справа – портрет Джона Стюарта Мілля.*

Втім, дослідники творчості Д. І. Каченовського традиційно наголошували – критикуючи самого О. Конта, з творчістю якого сам Дмитро Іванович навряд чи був знайомий,³ він навчався «позитивним прийомам мислення в галузі суспільствознавства» в інших позитивістів⁴, серед яких називали Дж. Мілля (рис. 1.3.3), Г. Спенсера.

¹ Лиман С. І. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 154-156.

² Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его исторические творения. *Университетские известия*. 1868. №11. С. 8.

³ Пастушенко А. О. Між ідеалізмом та позитивізмом: методологічний бунт Д. І. Каченовського. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 118 (№ 3). С. 179.

⁴ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 30.

Д. К. Льюїса¹. Вкажемо, що творчість зазначеного у спогадах М. М. Ковалевського Д. К. Льюїса² Д. І. Каченовський по суті пропагував і в окремій своїй статті, надрукованій у головній газеті імперії – «Санкт-Петербурзьких відомостях»³. І це не було випадковим. У цьому сенсі не викликає заперечень думка В. Т. Зонова, який не лише визнавав певні симпатії Д. І. Каченовського до творчості деяких представників позитивізму, але й вважав, що харківський вчений готував наукові кола своєї країни для «широкого сприйняття» їхніх ідей⁴. На думку ще одного дослідника історіософії Д. І. Каченовського – А. О. Пастушенка, «критикуючи позитивістів та ідеалістів, Каченовський шукає авторитети у минулому і потрапляє у пастку, тобто, тікаючи від позитивізму, він повертається до нього»⁵.

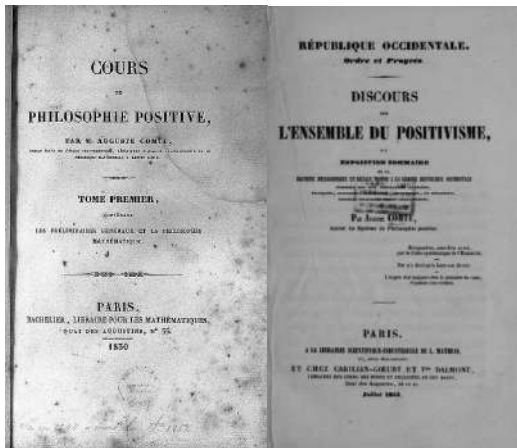

Рис. 1.3.4. Зліва – перше видання «Курсу позитивної філософії» Огюста Конта» 1830 р., справа – його праця «Загальний погляд на позитивізм» 1848 р.

¹ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – 2-е вид., доп. та переробл. Харків, 2013. С. 143-144.

² Ковалевський М. Характеристика Д. І. Каченовського в зв'язи з личними о нём воспоминаннями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те* 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 30.

³ Каченовський Д. І. Корнваль Льюїс. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1864. 23 февраля. № 43.

⁴ Зонов В. Т. Идеино-теоретические основы исторических исследований М. М. Ковалевского (70–90-е годы XIX в.). *Труды Томского государственного университета*. Сер. историческая. 1969. Т. 209. Вып. 6. С. 138.

⁵ Пастушенко А. О. Між ідеалізмом та позитивізмом: методологічний бунт Д. І. Каченовського. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 118 (№ 3). С. 180.

Проте такі висновки потребують роз'яснень. Насамперед сам позитивізм пройшов кілька етапів розвитку і мав кілька течій. Навіть вищезгаданий відомий представник раннього позитивізму Дж. Мілль гостро критикував окремі положення самого О. Конта, насамперед за його спроби у працях «Релігія людства» та «Політичні нариси» створити «нову мораль»¹. Такий плюралізм думок навіть у стані самих родоначальників позитивізму надає нам певне уявлення про широту поглядів тих, хто був знайомий лише з окремими його представниками або деякими їх положеннями. З цього приводу добре обізнаний М. М. Ковалевський писав: Д. І. Каченовський «навіть чи ознайомлений був із курсом позитивістської філософії Конта»². На відміну від М. М. Ковалевського, О. М. Богдашина вважає, що в лекціях Д. І. Каченовського пропагувалися ідеї не лише Дж. Ст. Мілля, але й самого О. Конта та «саме під впливом професора Д. І. Каченовського та інших викладачів Харківського імператорського університету студенти юридичного факультету (серед них М. М. Ковалевський, А. М. Стоянов... ставали прихильниками ідей О. Конта»³. Втім, і О. М. Богдашина визнає – «він цитував праці О. Конта (з деякою критикою «Курсу позитивної філософії»)»⁴, а *цитувати* (курсів наш – С. Л.) можна саме з метою критики або роз'яснення основних ідей, які не обов'язково поділяти.

Проте вкажемо ще один аспект, який частково роз'яснить нам показово критичне ставлення Д. І. Каченовського до творчості саме О. Конта. Як відомо, у головній праці останнього «Курс позитивної філософії» (рис. 1.3.4) представлена ієрархія наук від найпростіших до найскладнішої (математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія)⁵, й у цій ієрархії відсутні як історія, так і право. У цьому сенсі Д. І. Каченовському був ближче відомий німецький правознавець та історик, засновник і головний представник історичної школи права Ф. Савінії. Проте ідеї історичної школи права «мали вплив не в одній Німеччині; вони всюди змінили напрям та погляд юристів», – писав

¹ Mill J. S. Three Essays on Religion: Nature, the Utility of Religion, and Theism. New York: Publisher, H. Holt, 1874. 302 p.

² Ковалевський М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 30.

³ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – 2-е вид., доп. та переробл. Харків, 2013. С. 177-178.

⁴ Там само. С. 178.

⁵ Comte A. La philosophie positive. Résumé. Par J. Rig. Paris, Librairie J.-B. Baillière et Fils, 1880. T. 1. 571 p.

Д. І. Каченовський і вказував на величезний вплив цієї школи на представників вітчизняного правознавства¹.

Є всі підстави стверджувати – відчуваючи певний вплив з боку різних наукових шкіл, Д. І. Каченовський намагався йти в науці своїм шляхом, запозичуючи все найкраще в науковому інструментарії і тих, чиї ідеї він відкрито поділяв, і тих, чиї положення критикував.

Насамперед Д. І. Каченовський відстоював критичний підхід у вивченні явищ і джерел². Він робив це незалежно від формату своїх публікацій – і в фундаментальних наукових працях, і в рецензіях на студентські медальні твори³. Такий підхід дозволяв наблизитися до канонів наукової об'єктивності, за яких справжніми дослідженнями повинні займатися «не офіційні панегеристи, не буркотливі засуджувачі, якими так рясніє наша земля, а люди правдиві та неупереджені»⁴. Навіть свою головну працю – докторську дисертацію ««Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» він визначав як працю «історико-критичну» і вказував: «Історико-критичний його характер звичайно не вимагав від автора такої суворості у розподілі матерії (так у тексті – С.Л.), яка потрібна при догматичній чи компендіарній обробці»⁵. Це дозволяло уникати перекручування фактів⁶, в чому він звинувачував як матеріалістів, так і ідеалістів. На такі підходи

¹ Каченовский Д. И. Рецензия. О происхождении положительного права. Речь, произнесенная в торжественном собрании Харьковского университета проф. Станиславским. Харьков. 1856. 60 с. *Русский вестник*. 1856. №20. Октябрь. Кн. 2. Современная летопись. С. 281.

² Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 2.

³ В одній з таких рецензій на твір студента Кіслічного Д. І. Каченовський, зокрема, писав: «Автор не наслідував приклад тих, на жаль, численних письменників, які схильні критикувати чужі закони та установи, не встигнувши достатньо з ними ознайомитися. Він обрав інший шлях і наскільки йому дозволяли можливості, уважно вивчив міське право з догматичного боку». Разом з тим Дмитро Іванович критикував автора за недостатній з його точки зору порівняльний аналіз міського устрою різних держав, що яскраво відображає ставлення вченого до значення компаративістики в наукових дослідженнях [Каченовский Д. И. О сочинении А. Кисличного «О городовом устройстве Франции, Англии и Пруссии»]. *Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним*. 1868. № 9. С. 409-410.

⁴ [Каченовский Д. И.]. К-ий. [Рецензия]. *Вестник Европы*. 1868. Т. 6. Кн. 12. С. 917-923. – Рец. на кн.: Роммель К. Д. фон. Пять лет из истории Харьковского университета : воспоминания проф. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете / Пер. Баясний Я. . Харьков: В Университетской тип., 1868. С. 923.

⁵ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. XVI.

⁶ Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжеств. собр. императ. Харьк. унта, 1862 г. Харьков, 1862. С. 58.

Д. І. Каченовського зверталася увага не лише в сучасній українській науці¹.

В інших своїх дослідженнях Д. І. Каченовський вказував на важливість не тільки історико-порівняльного методу (метод «порівняння історичних фактів»)², але й індуктивного методу³, який будується на спостереженні та експерименті. Цей метод запропонував цитований Д. І. Каченовським Д. С. Мілля, автор відомого твору «Система логіки»⁴. Разом з тим у дослідженнях політичних наук Д. І. Каченовський вважав за необхідне застосовувати інші методи, ніж ті, які «вживані в науках природних», оскільки «суспільні явища мають зовсім інші властивості»⁵.

Рис. 1.3.5. Зліва – портрет Георга Фрідріха фон Мартенса. Справа – одна з головних праць Г. Ф. фон Мартенса «Введення у позитивне європейське міжнародне право, засноване на договорах та звичаях». (Геттінген, 1796)

¹ Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). 2-е вид., доп. та переробл. Харків, 2013. С. 190.

² Каченовський Д. І. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжеств. собр. императ. Харьк. унта, 1862 г. Харьков, 1862. С. 68.

³ Ковалевський М. Характеристика Д. І. Каченовського в зв'язі з особистими о нём воспоминаннями. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 30.

⁴ Mill J. S. A System of Logic, Rationative and Inductiv. London: John W. Parker, 1843. 1204 p.

⁵ Каченовський Д. І. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 6.

Характеризуючи представників різних наукових шкіл, їх підходи до міжнародного права, Д. І. Каченовський у доповіді «Про сучасний стан міжнародної юриспруденції» особливо підкреслив значення твору Георга Фрідріха фон Мартенса «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів». У ньому, – вказував Д. І. Каченовський, – «простежується тенденція до ... поєднання філософських та практичних методів». «Головна заслуга Мартенса, – визнавав Д.І. Каченовський, – полягає у побудові міжнародних правил, заснованих на взаємних договорах держав». Проте харківський вчений визнавав, що у методі Г. Ф. Мартенса багато помилок, він постає скоріше як компілятор, а не юрист, «він надто зайнятий класифікацією договорів і надає їм перебільшеного значення»¹. Відомо, що Г. Ф. Мартенс був не лише теоретик, але й дипломат-практик, в якості секретаря він брав участь у роботі Віденського конгресу 1814-1815 рр., де активно взаємодіяв із дипломатами різних країн². На критику Д. І. Каченовським окремих положень Г. Ф. Мартенса, метод якого «дегенерував з часом до простої компіляції міжнародних угод»³, вже зверталась увага в сучасній українській науці⁴.

Зробимо істотне доповнення – у дослідженнях політичних наук Д. І. Каченовський вважав за необхідне застосовувати інші методи, ніж ті, які «вживані в науках природних», оскільки «суспільні явища мають зовсім інші властивості»⁵. Такий висновок не завадив Д. І. Каченовському визнати: «У кожній науці, крім місцевих істин, людина раніше чи пізніше, але неодмінно шукатиме істин універсальних. Політичні науки не становлять виняток із цього незмінного правила; справа лише в тому, що *тут треба мати на увазі зовнішні умови, яким підпорядковані суспільства і які не мають жодного відношення до інших галузей знання* (курсив у тексті – С. Л.)»⁶.

¹ Див.: Katchenovsky D.I. On the present state of inter national jurisprudence. Part I [read 21st June, 1858]. *Papers read before the Juridical Society. 1858-1863*. London : William Maxwell, 1863. – Vol. II. P. 108-109.

² Див. : Figge R. Georg Friedrich von Martens, sein Leben und seine Werke Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerrechtswissenschaft . Gleiwitz, Hill, 1914. 89 S.

³ Katchenovsky D. Biographical notice of the late professor Wurm : [read on March 7, 1859]. *Papers read before the Juridical Society, 1858–1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. 2. Pt. 2. P. 116.

⁴ Пастушенко А. О. Наукова робота Д. І. Каченовського і Західний світ: взаємні рефлексії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 87.

⁵ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 6.

⁶ Там само. С. 18.

Д. І. Каченовський наполягав на практичній користі вивчення науки міжнародного права. Таке вивчення, на його думку, сприяє цивілізованішим і досконалішим зв'язкам між країнами, воно допоможе виробити більш прогресивні моделі міжнародної взаємодії. Дослідник, зокрема, вказував: «приватне міжнародне право... вимагає обговорення та виправлення в цілості. Відносини між підданими різних держав досягли останнім часом найширшого розвитку та, на жаль, мало забезпечені. Не тільки уряд, навіть юристи не визначили ясно загальних засад, якими варто було б керуватися, не провели меж, до яких простягається територіальна влада, і не подбали про подолання законів, що суперечать і застосовуються до відносин такого роду. Кожна держава дотримується тут своєрідних правил, хоча загальний інтерес наказував би накреслити міжнародний кодекс, однаково обов'язковий для всього освіченого світу... Конгреси, як органи громадської думки, могли б схилити уряди до поступок перш, ніж справа перейде на обговорення дипломатів, від яких важко очікувати успіху»¹.

Ці практичні успіхи вимагали великих узагальнень, створення вченими фундаментальних робіт. У зв'язку з цим вкажемо на критику Д. І. Каченовським вітчизняної правової науки, представники якої, на його думку, «звертали всю свою увагу на створення спеціальних досліджень та майже не торкалися спільних питань юриспруденції. Звідси відбулася чутлива прогалина: ми збагатилися безліччю навіть надто дробових монографій про допетровське законодавство, тим часом як не з'явилося жодної книги про позитивне право взагалі»². Як відомо, позитивне право – це право, яке створюється державними установами, це система загальнообов'язкових норм, на відміну від природного права, що ґрунтується на ідеї про існування універсальних моральних і правових норм, необхідних і важливих незалежно від дійсного законодавства кожної держави. Цей дихотомічний поділ правових вчень залишається традиційним і з точки зору сучасної історії права³.

¹ Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития общественной науки : ст. первая. *Русское слово*. 1860. Кн. 11. Отд. 2. С.71. — Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. — London, 1858–1860. — Vols. 1–3.

² Каченовский Д. И. Рецензия. О происхождении положительного права. Речь, произнесенная в торжественном собрании Харьковского университета проф. Станиславским. Харьков. 1856. 60 с. *Русский вестник*. 1856. №20. Октябрь. Кн. 2. Современная летопись. С. 276–277.

³ Дзівідзінський В. Є. Природне та позитивне право: компаративний аналіз. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20. Вип. 22(2). С. 71–75.

Д. І. Каченовський не погоджувався з підходами тих учених, за словами яких «вивчення суспільних законів і явищ безплідне, не дає жодних результатів, що додаються до життя, не приносить користі і навіть не задовольняє прагнення до істини¹. «Метою політичного письменника є народне благо, мир і гармонія. Він не може не співчувати порядку; його покликання полягає у тому, щоб розвивати громадянський дух та сприяти у міру сил спокійному, розумному обговоренню суспільних питань; він діє шляхом доказу та угоди, а не шляхом насильства»². Ось чому, за словами М. Ф. Де-Пуле, «бісмаркізм» і «прусські порядки» не могли викликати симпатій у людині, подібній до Каченовського³. Попри всі свої політичні симпатії до Англії, він не схвалював її колоніальну політику в Ірландії⁴.

Д. І. Каченовський відстоював право на вільне висловлення думок. «Там, де немає гласності, де ідеї не мають результату, де громадяни позбавлені будь-яких засобів до правильної політичної освіти, де немає природних провідників національних прагнень, – народ стає здобиччю ошуканців і шарлатанів, які незрівнянно небезпечніші за публіцистів і легко вислизують від будь-якої відповідальності перед законом, – підкреслював дослідник. – Ці неосвічені, доморощені політики зазвичай ведуть підземну, руйнівну роботу, і за будь-якої кризи стають керівниками натовпу; вони діють не пером, але зброєю, не так на громадську думку, але в низькі пристрасті». Разом з тим Д. І. Каченовський попереджав: «Громадянський ентузіазм публіциста немає нічого спільного з люттю фанатика і звірством демагога»⁵.

Не можна не відзначити його погляд на державу і роль у її створенні суспільного договору, що обговорюється в політичних науках. На думку Д. І. Каченовського, «державний устрій не можна назвати договором, але його результатом. Звичайно, він заснований на згоді, але коли згода відбулася, звідси стався устрій»⁶. Він вказував: «політичне життя влаштовано в такий спосіб, що людина може зрозуміти її закони і відрізнити корисне від шкідливого, як в теорії, так й у дійсності, не використовуючи тих знарядь до відкриття істини, які

¹ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 4.

² Там само. С. 106.

³ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 580.

⁴ Там само.

⁵ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 106.

⁶ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 413.

застосовуються у фізиці чи астрономії. Держава сама по собі піддається випробуванням, з яких наука запозичує тверді початки для думки та дії. Крім надзвичайних подій, зовнішніх або внутрішніх, які можуть розкрити всі частини та пружини громадського організму..., у політиці безперервно виробляються особливі досліди для практичних цілей»¹.

Зрозуміло, при недосконалості міжнародного права його часу Д. І. Каченовський усвідомлював те, що часто в міжнародних відносинах багато що вирішує сила. І, скоріше за все, гуманізм та ідеалізм, а не практичні розрахунки змушували Дмитра Івановича критикувати загальну військову службу, вказувати те що, що військові конскрипції (система загальної військової повинності – С.Л.) у західноєвропейських державах виснажують населення швидше, ніж будь-які вади»². Він був і проти поділу влади на законодавчу та виконавчу, і з цієї точки зору критикував, наприклад, Ш. Монтеск'є оскільки, на упереджену думку харківського дослідника, «роздроблення державної влади на чужі одна одній гілки має зруйнувати єдність держави та призвести до анархії»³.

У цих, як і в багатьох інших висловлюваннях, Д. І. Каченовський постає перед нами швидше як гуманіст⁴ та ідеаліст, а не прагматик. Саме таким він запам'ятався і близьким друзям. Як писав про нього М. Ф. Де-Пуле, Дмитро Іванович, «що прожив майже все життя в Харкові, і тому став за натурою і звичками більше малоросом, ... не став абстрактним європейцем, а був і залишався до кінця (як не дивно це здається) глибоким провінціалом, простодушним українцем, яких, здається, тепер не знайдеш ... »⁵. Разом з тим, не перебільшуючи ідеалістичних поглядів Дмитра Івановича, зокрема на край, який став йому рідним, дозволимо собі цитату ще з одного його передостаннього листа к М. Ф. Де-Пуле: «Ви знаєте тепер, що таке Малоросія. Як же

¹ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С.14–15.

² Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития общественной науки : ст. первая. *Русское слово*. 1860. Кн. 11. Отд. 2. С. 76. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3.

³ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 88.

⁴ В одному із листів до М. Ф. Де-Пуле в 1865 р., вже в роки Великих реформ він відверто писав: «Гуманізм для мене майже рівносильний людинолюбству, і тільки тому я залишаюся йому вірним. Нехай на нього нападають інші покоління!» Див. : Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 573.

⁵ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 571.

можна провести в ній все життя! Найгірше те, що тут, окрім університетського товариства, немає ні зв'язків, ні міцних стосунків між людьми. Все рихло, хитко і тендітно»¹.

Таким чином, теоретико-методологічні засади творчості Д. І. Каченовського формувалися в умовах суспільно-політичних змін доби Великих реформ, поширення західницьких ліберальних ідей, популяризації суспільно-політичного і правового досвіду провідних країн Європи. Прагматичний англоман, Д. І. Каченовський був послідовним прихильником британської конституційної монархії, відстоював право на вільне висловлення науковцями и громадянами своїх думок, наполягав на практичній користі вивчення науки міжнародного права, вважав, що науковій об'єктивності не повинно шкодити почуття національної пихатості, і всіляко вітав творчість вчених, яких не можна було дорікнути у патріотичному засліпленні. Разом з тим Д. І. Каченовський виступав проти поділу влади на законодавчу та виконавчу, доводячи його згубність, а його європоцентристські уявлення призводили до висловлень про те, що існує докорінна різниця між європейськими державами, які визнають міжнародне право, і азійськими державами, керованими лише силою та хитрістю. На історіософії Д. І. Каченовського істотно позначився перехідний історичний період, який припав і на період теоретико-методологічних змін у науці. Тому його ідейно-теоретичні погляди є досить синтетичні, вони відбивали вплив різних науково-філософських шкіл від ідеалізму до позитивізму, попри те, що він гостро критикував самого родоначальника позитивізму О. Конта. Відчуваючи певний вплив з боку різних наукових шкіл, Д. І. Каченовський намагався йти в науці своїм шляхом, запозичуючи найкращі зразки методики та методології досліджень. Незалежно від формату своїх публікацій, він відстоював критичний підхід у вивченні явищ і джерел, вказував на важливість не тільки історико-порівняльного, але й індуктивного методу. У дослідженнях політичних наук Д. І. Каченовський вважав за необхідне застосовувати інші методи, ніж ті, які вживані в природних науках.

Отже, постать Дмитра Івановича Каченовського постає в нерозривному й багатовимірному зв'язку з інтелектуальним середовищем Харківського університету, масштабними суспільно-політичними трансформаціями середини XIX століття та глибинними

¹ Там само. С. 583.

зрушеннями у методології юридичної науки, що визначали обличчя європейської правової думки цієї доби. Він належав до покоління вчених, чия наукова доля формувалася в умовах переходу від станово-імперської моделі суспільства до модернізованих форм політичної та правової організації, а отже – в атмосфері інтенсивних інтелектуальних пошуків, перегляду усталених авторитетів і поступового утвердження нових стандартів науковості. Його життєвий шлях, наукова кар'єра й світоглядні орієнтири формувалися на перетині кількох визначальних чинників: глибоко вкоріненої університетської традиції з її культом систематичної освіти й поваги до класичної спадщини; імперських реалій із їх адміністративними обмеженнями, ідеологічними рамками та водночас можливостями для академічної самореалізації; потужних європейських інтелектуальних впливів, що відкривали перед молодим ученим ширший порівняльний горизонт; а також його особистої внутрішньої вимогливості до наукової праці, схильності до критичного аналізу й прагнення поєднати теоретичну рефлексію з практичними потребами правового життя.

У цьому складному переплетенні обставин Д. І. Каченовський виступає не лише як продукт своєї епохи, а й як активний учасник інтелектуальних процесів, що змінювали характер юридичного та історичного знання. Він сприймав університет не просто як місце служби чи викладання, а як осередок формування правничої культури, простір наукової дискусії та майданчик для вироблення нових підходів до розуміння держави, права й міжнародних відносин. Саме тому його біографія, наукова творчість і світоглядні засади мають розглядатися у єдності – як вияв цілісного інтелектуального типу вченого, що сформувався на зламі традиції та модерності.

Харківський університет у період становлення та діяльності Д. І. Каченовського виступив не лише інституційною рамкою його біографії, а передусім живим інтелектуальним середовищем, у якому формувалася стиль його наукового мислення, коло зацікавлень і дослідницькі пріоритети. Атмосфера факультету, позначена поєднанням класичної юридичної освіти з поступовим засвоєнням новітніх європейських підходів, сприяла утвердженню в ньому історико-порівняльного бачення права як явища, що розвивається в часі й змінюється під впливом соціальних та політичних чинників. Саме тут він увібрав повагу до джерела як вихідної основи наукового знання, звичку до уважного опрацювання текстів і фактів, а також критичне ставлення до догматичних схем, відірваних від історичної реальності.

В університетському середовищі виробилося й характерне для Д. І. Каченовського прагнення поєднувати широкі теоретичні узагальнення з практичними потребами правового життя, розглядати право не як абстрактну конструкцію, а як інструмент упорядкування міжнародних і внутрішньодержавних відносин. У подальшій професорській діяльності він не лише послідовно розвинув ці засади, а й сам став одним із центрів інтелектуального тяжіння на факультеті. Його лекції, наукові праці та організаційна активність сприяли утвердженню високих стандартів академічної культури, розвитку міжнародно-правових студій і формуванню середовища, у якому історичний підхід, методологічна рефлексія та наукова вимогливість ставали невід'ємними рисами правничої науки.

Біографічний вимір постаті Д. І. Каченовського виразно демонструє, наскільки тісно в його житті перепелилися особисте покликання, службове становище та громадянська позиція. Вихований у межах імперської освітньої системи, він водночас тяжів до західноєвропейських ліберальних ідей, обстоював автономію університетів, свободу наукового слова й необхідність модернізації суспільних інститутів. Його наукові відрядження за кордон стали не епізодом біографії, а важливим чинником інтелектуального самовизначення, що поглибив його порівняльно-правовий горизонт і сприяв оновленню викладання міжнародного права в Харкові.

Методологічно творчість Д. І. Каченовського відбиває перехідний характер епохи. Вона поєднує елементи романтичної історіософії з дедалі відчутнішим прагненням до наукової верифікації, систематизації фактів і обережних узагальнень, притаманних позитивістській орієнтації. Водночас його підхід не зводився до механічного наслідування жодної зі шкіл: він послідовно відстоював автономію юридичної науки, наголошував на специфіці її методів і застерігав від прямого перенесення моделей природничого пізнання у сферу політико-правових явищ. Історичний, порівняльний та індуктивний методи в його працях поєднувалися з виразною увагою до моральних і цивілізаційних аспектів міжнародного права.

РОЗДІЛ 2

ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО. «КУРС МІЖНАРОДНОГО ПРАВА»

Уся науково-педагогічна діяльність Д. І. Каченовського була пов'язана з Харківським університетом. Починаючи з другого півріччя 1849-1850 навчального року до майже останніх днів свого життя у грудні 1872 року Дмитро Іванович наповнював своїм голосом і висловленими думками університетські аудиторії, заповнені студентами, заради яких він і змушував себе щоденно перемагати свою хворобу. Його викладацька діяльність – приклад самовідданості праці, в якій він бачив сенс свого життя. В цьому розділі містяться дані про предмети викладання Д. І. Каченовського, спогади сучасників про його лекторську майстерність, аналіз змісту його лекцій, принаймні тих, які збереглися або були доступні авторам цієї монографії в часи війни.

2.1. Предмети викладання. Лекторська майстерність і проведення іспитів

Викладацька діяльність Д. І. Каченовського у Харківському університеті розпочалася після того, як Найвищим наказом від 20 грудня 1849 року його було призначено ад'юнктом Харківського університету¹. Оскільки курсу під назвою «Міжнародне право» в ті роки ще не існувало (див. докладніше підрозділ 1.2), студентам спочатку читали цей курс під іншою назвою – «Загальнонародне право та дипломатія». Саме він містив матеріал з міжнародно-правової тематики. Тому вже в другому семестрі 1849-1850 навчального року молодий вчений долучився до процесу читання лекцій з цієї дисципліни. Крім «Загального права та дипломатії» він в цьому семестрі викладав курс «Державні установи»².

¹Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского. *Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. 88 (зв.)–89.

²Ястржембский В. А. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805–1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей* / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багаля. Харьков, 1908. С. 243

Але вперше прізвище Д. І. Каченовського як лектора з'явилася на сторінках щорічного «Огляду викладання предметів в імператорському Харківському університеті» за 1850–1851 навчальний рік (рис. 2.1.1)¹. Він прочитав лекції з трьох дисциплін: «1). Студентам 4 курсу *Загальнонародне право та Дипломатію* (курсив – у тексті), по 6 годин на тиждень, на підставі схваленої Начальством програми та поійменованих в ній творів: Фелікса, Гефтера, Мартенса, Клюбера та Омштеди; 2) Для Студентів 1 курсу *Енциклопедію Законознавства та Державні Установи*, по 4 години на тиждень. Для Студентів 2 курсу продовження *Енциклопедії Законознавства*, по 1 годині на тиждень. Крім того, окремо для Студентів 3 курсу Медичного Факультету будуть викладені *Основні Закони Російської Імперії, Установи та Закони про Державну службу*, по 2 години на тиждень, у 1-му півріччі»².

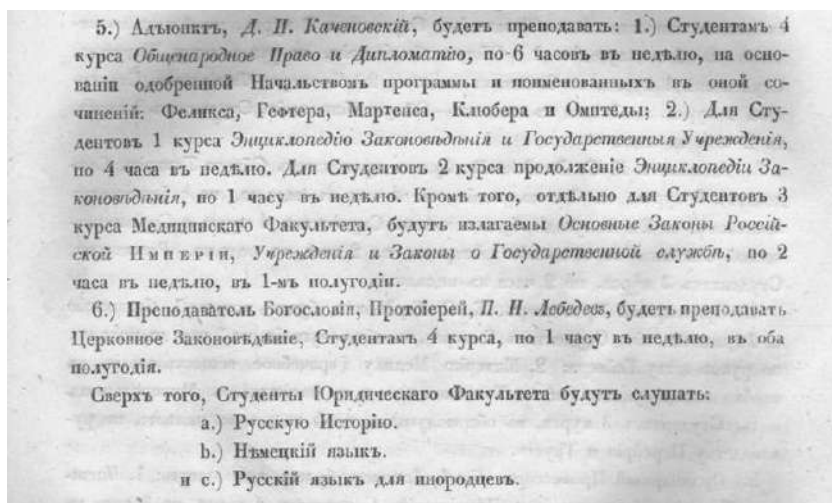

Рис. 2.1.1. Фрагмент сторінки «Огляду викладання предметів в імператорському Харківському університеті за 1850-1851 навчальний рік» з даними о курсах, які викладав Д. І. Каченовський

Читання цих дисциплін Д. І. Каченовський продовжив і протягом двох наступних навчальних років. Причому якщо для курсу «Загальнонародне право та дипломатія» навчальні плани залишили колишні 6 годин на тиждень, то викладання «Енциклопедії

¹ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1850/1851 учебный год. Харьков, 1850. С. 6.

² Там само. С. 15.

Законовознавства (історичний огляд Західно-Європейських законодавств)» для студентів-юристів та «Основних Законів Російської імперії, Установ та законів про державну службу» скоротилося до 1 години на тиждень¹.

З 1853-1854 навчального року протягом декількох років єдиним предметом викладання Д. І. Каченовського залишалося «Загальнонародне право та дипломатія» для студентів випускного 4 курсу по 6 годин на тиждень «за власними записками, складеними на підставі трактатів та позитивних законів»². Ця приписка надає нам уявлення про ступінь самостійності та оригінальності лекцій. При цьому саме з 1853-1854 навчального року в назві дисципліни слово «дипломатія» замінено словом «дипломатія». Проте чергування цих двох слів зустрічалося у документах постійно. Наприклад, після багаторічного вживання в «Оглядах предметів» «дипломатії» ми в «Огляді предметів на 1858-1859 навчальний рік» читаємо: «По кафедрі Загальнонародного правознавства та дипломатії – Колезький радник, *Дмитро Іванович Каченовський* (курсив у тексті – С. Л.), Доктор Політичних наук, Секретар Факультету»³. Тут і далі «Загальнонародне право» замінено на «Загальнонародне правознавство». А в «Огляді» на наступний навчальний рік на одній і тій же сторінці всього через два рядки в назві дисципліни зустрічається спочатку «Дипломатія», потім «Дипломатія» (рис. 2.1.2).

З цього ж навчального року після повернення із закордонного відрядження Д. І. Каченовський розпочав читання курсу «Державне право європейських держав»⁴. Як заявлено в «Огляді викладання», він

¹ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1851/1852 учебный год. Харьков, 1851. С. 15; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1852/1853 учебный год. Харьков, 1852. С. 15.

² Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1853/1854 учебный год. Харьков, 1853. С. 17; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1854/1855 учебный год. Харьков, 1854. С. 18; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1855/1856 учебный год. Харьков, 1855. С. 18; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1856/1857 учебный год. Харьков, 1856. С. 18-19; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1857/1858 учебный год. Харьков, 1857. С. 20.

³ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1858/1859 учебный год. Харьков, 1858. С. 6.

⁴ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1859/1860 учебный год. Харьков, 1859. С. 20.

читав цей курс «за власними записками, по 2 години на тиждень»¹. У своїх спогадах про призначення Дмитра Івановича лектором цього курсу його колега А. М. Стоянов написав так: «Енергія його подвоїлася, коли дійшла до нього радісна звістка про те, що рада університету доручила йому викладання Державного Права Європейських Держав (так у тексті – С.Л.), виконуючи волю Государя Імператора про відновлення кафедри цієї... Ніколи не забуду я того душевного щастя та безмежної вдячності, які виражав з цієї нагоди Дмитро Іванович Каченовський»². Ця фраза про ставлення вченого до предмета викладання, який певний час був під заборорою, увійшла й до інших біографічних публікацій³.

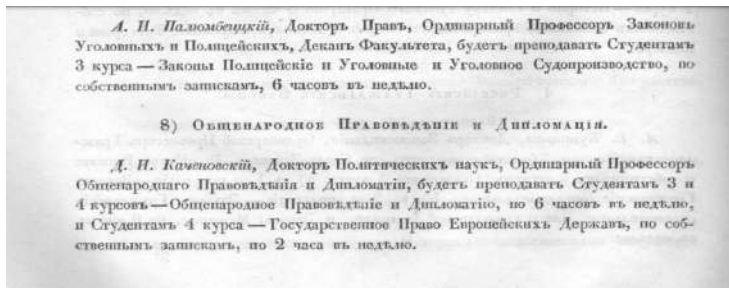

Рис. 2.1.2. Чергування назви предмета «Загальнонародне Правознавство та дипломатія» та «Загальнонародне Правознавство та дипломатія» на одній сторінці в «Огляді викладання предметів на 1859-1860 навчальний рік»

У 1860-1861 навчальному році Д. І. Каченовський прочитав студентам 3 та 4 курсів одну дисципліну – «Державне право європейських держав» «за власними записками», але ці лекції тривали вже не 2 години, а 6 годин на тиждень⁴. Курс «Загальнонародне право та дипломатія» (через «т» – С. Л.) повернули до навчального процесу наступного 1861-1862 навчального року: Дмитро Іванович викладав цю

¹ Там само.

² Стоянов А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков, [1894]. С. 31.

³ Див. наприклад: Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 5.

⁴ Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1860/1861 учебный год. Харьков, 1860. С. 19.

дисципліну ті ж 6 годин на тиждень і теж «за власними записками»¹. А протягом 1862-1863 навчального року і обидва ці предмети Д. І. Каченовський читав разом².

Вкажемо на те, що саме цього навчального року, як свідчить «Огляд викладання», після назви курсу «Державне право європейських держав» було зроблено суттєву приписку – «переважно Англії та Франції»³. Інакше кажучи, основою курсу були не лише наукові публікації, але й особисті спостереження лектора, зроблені ним під час його наукового відрядження (див. докладніше підрозділ 1.2). У зв'язку з цим наведемо висловлювання про цей курс його колеги з юридичного факультету А. М. Стоянова: «Мертвість знання – ця іржа виключно книжкової вченості – була б особливо шкідливою для читання державного права Європейських держав, але такої вади не могло з'явитися у професора Каченовського саме тому, що він багато бачив і вивчив на місці, самостійно, без будь-яких упереджених і нав'язаних думок»⁴.

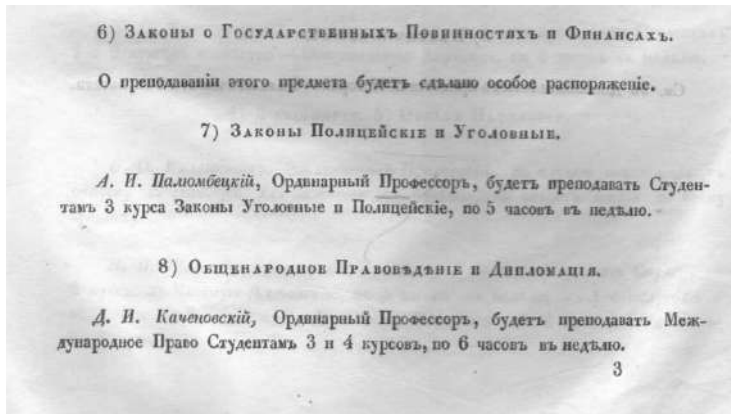

Рис. 2.1.3. Сторінка з «Огляду викладання предметів в імператорському Харківському університеті на 1863/1864 навчальний рік» з першою згадкою про дисципліну під назвою «Міжнародне право»

¹ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1861/1862 учебный год. Харьков, 1861. С. 19.

² Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1862/1863 учебный год. Харьков, 1862. С. 18.

³ Там само.

⁴ Стоянов А. Воспоминания о Д.И. Каченовском : Биогр. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 23.

Після запровадження у 1863 році нового університетського Статуту та створення кафедри міжнародного права¹ з 1863-1864 навчального року Д. І. Каченовський здійснював читання курсу «Міжнародне право» (рис. 2.1.3)². Він читав дисципліну під цією новою назвою «Студентам 3 та 4 курсів, по 6 годин на тиждень»³. Надалі «Міжнародне право» так і залишилося головним предметом викладання Дмитра Івановича до самої його смерті, хоча кількість годин скоротилася до 4 на тиждень⁴. Він читав «Міжнародне право» через кожен рік на другий і встиг опублікувати два випуски цього курсу⁵ (див. детальніше підрозділи 2.4, 2.5, 2.6, 2.7, 2.8). Теж через рік, коли не читалося «Міжнародне право», Д. І. Каченовський продовжував читати свій курс «Державного права європейських держав»⁶. Цей предмет, який він викладав спочатку 5 годин на тиждень для 3-4 курсів (1866-1867 н.р.), а потім і 4 години на тиждень⁷, був запланований і за кілька місяців до смерті вченого⁸.

Обов'язковою складовою навчального процесу була і підготовка студентами так званих медальних творів (науково-дослідницьких робіт, найкращі з яких заслуговували на присудження золотих та срібних медалей факультету). Ці роботи, написані під девізами (прізвища оголошувалися пізніше), проходили рецензування провідних

¹ Общий устав Императорских российских университетов. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу. № 14. 30 июля 1863 года.* Харьков, 1863. С. 137.

² Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1863/1864 учебный год. Харьков, 1863. С. 17.

³ Там само.

⁴ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1867/1868 учебный год. Харьков, 1867. С. 11; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1869/1870 учебный год. Харьков, 1869. С. 12; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1871/1872 учебный год. Харьков, 1871. С. 14.

⁵ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков : В университетской тип., 1863. Ч. 1. Кн. 1 : Вступительные заметки; Часть Общая. LXVIII, 120 с.; Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков : В университетской тип., 1866. Ч. 1. Кн. 2 : Часть Общая. С. 121–336 с.

⁶ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1864/1865 учебный год. Харьков, 1864. С. 16; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1866/1867 учебный год. Харьков, 1866. С. 12; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1868/1869 учебный год. Харьков, 1868. С. 11; Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1870/1871 учебный год. Харьков, 1870. С. 11.

⁷ Каченовский Д. И. Государственное право Европейских держав : лекции, лекции читанные в 1870/1871 акад. г. и програма курса. Харьков, 1871. 565, 15 с.

⁸ Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1872/1873 учебный год. Харьков, 1872. С. 14.

викладачів. Рецензентом таких студентських медальних робіт з історії міжнародного права та міського устрою західноєвропейських держав неодноразово виступав Д. І. Каченовський¹.

Слухачі Д. І. Каченовського та дослідники різних граней його творчості неодноразово відзначали його блискучі лекторські здібності². За спогадами його колишнього студента О. Г. Воронова, «Каченовський був найбільше художником. Він захоплювався своїм предметом і своє захоплення вносив у викладання»³. Мемуарист П. І. Вейнберг вважав, що Д. І. Каченовського відрізняли «талановитість, серйозні пізнання, гаряча чуйність на суспільні питання, блискучий виклад предмета»⁴, а, за словами М. Ф. Де-Пуле «Каченовський палко любив своїх слухачів, харківських студентів, як і все харківське, – університет, його минуле, старих харківських ідеалістів»⁵. Відомий історик-медієвіст М. М. Ковалевський (рис. 2.1.4), який навчався з кінця 1860-х років у Харківському університеті, у своїх мемуарах написав: «У Росії я не чув кращого професора»⁶. В іншій публікації він зізнавався: «...Якими цікавими і життєвими були ті картини поступового зростання громадянського обороту між націями, які Каченовський умів вставити у свою лекцію про літературні, поштові торгіві, телеграфні і т.д. трактати та конвенції! Художник на кожному кроці брав у нього перевагу над юристом, його курс міжнародного права, якому відводилося 6 лекцій на тиждень, за рішучого переважання історії над догмою, був ймовірно найбільш загальноосвітнім предметом на нашому факультеті

¹ [Каченовский Д. И. О сочинении Г. Сиренко на тему: «Об отношениях европейских государств к римскому двору по делам церкви, и в особенности о конкордатах»]. Извлечение из отчета о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1862–63 академический год. Харьков, 1864. С. 37–43; [Каченовский Д. И. О сочинении А. Кисличного «О городовом устройстве Франции, Англии и Пруссии»]. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1868. № 9. С. 406–411.

² Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 129; Каченовський Дмитро Іванович, 1827–1872 [Електронний ресурс] : персон. бібліогр. покажч. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Наук. б-ка ; [уклад.: О. І. Самофал, Л. В. Покусай, В. В. Щабельник; відп. за вип. Н. П. Пасмор]. Харків, 2018. С. 9.

³ Воронов А. [Г]. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. *Русская старина*. 1913. Кн. 6. С. 579.

⁴ Вейнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятых годах. *Русское богатство*. 1905. №2. С. 257.

⁵ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 579.

⁶ Ковалевский М. Моё научное и литературное скитальчество. *Русская Мысль*. 1895. №1. С. 64.

Аудиторія завжди була повна і далеко не одними юристами. Каченовський не мав зовнішніх якостей оратора; він говорив трохи в ніс, але його мова відрізнялася одночасно простотою і образністю, фраза була короткою, живою, граматично правильною; повторення були рідкісні, основна думка проводилася червоною ниткою; після виходу з аудиторії можна було в кількох словах повторити все прослухане»¹.

Про те, що на лекції Д. І. Каченовського ходили студенти різних факультетів, підтверджував і його слухач, відомий харківський лікар Л. Л. Гіршман. За його словами, «популярність Каченовського в Університеті серед студентів усіх факультетів... сильно зросла від часу його повернення з-за кордону»². У 1859 р. «на вступну його лекцію зібралася маса студентів усіх факультетів, – писав Л. Л. Гіршман. – Аудиторія була переповнена... Мене ця лекція привела в повне захоплення, як красою та ясністю викладу, так багатим змістом і новизною для мене висловлених ним думок... Протягом усього цього року неодноразово деякі з моїх товаришів медиків, і я з ними, користувалися усяким випадком, щоб пропустити лекцію свого факультету (а це було в наш час справою ризикованою) та прослухати лекцію Каченовського. Уривчасті лекції ці, звичайно, не могли для нас мати значення систематичного курсу науки. Але я пам'ятаю, що кожна прослухана нами у Каченовського лекція викликала у нас нові думки, спонукала до обговорення нових для нас питань із чужої нам галузі наук, давала матеріал для жвавих бесід та дебатів на наших студентських гуртках»³.

Професор фізики Харківського університету А. П. Шимков (рис. 2.1.4) теж бував на цих заняттях і підтверджував їх величезну популярність: «На лекції Каченовського з міжнародного права збиралася вся студентська інтелігенція: їх відвідували не лише обов'язкові слухачі – юристи, але ви могли зустріти там філологів, математиків; цими лекціями він, безперечно, будив думку і спрямовував її до гуманності та правди». Ті питання, – вказував А. П. Шимков, – які «заціпалися Каченовським на лекціях міжнародного права – питання національні, на лекціях державного права європейських держав – питання про місцеве

¹ Ковалевський М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 32.

² Гиршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 66.

³ Там само. С. 66-67.

самоврядування, про мирових суддів, про суд присяжних, – підготовляючи публіку до поточних справ у внутрішньому та зовнішньому житті (земська і судова реформи) і національним питанням, що хвилювало Європу – італійському та німецькому. Це все надавало курсам Каченовського загальноосвітнього характеру, – і студенти, і публіка в Харкові наприкінці 50-х і на початку 60-х років так і ставилися до курсів та публічних лекцій Каченовського»¹. В іншому місці А. П. Шимков писав: «Крім змісту лекцій, що відповідав запитам сучасника, успіху їх сприяла і прекрасна манера викладу: проста і виразна мова, чужа будь-якої химерності та грубих ефектів, вкрай стримана жестикуляція, симпатичний, хоч і слабкий, голос ...»².

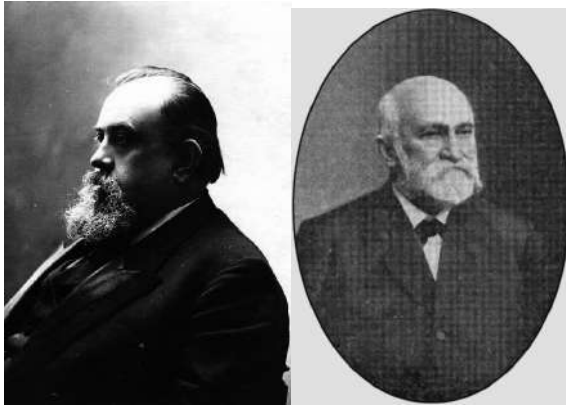

Рис. 2.1.4. Колеги та слухачі лекцій Д. І. Каченовського: ліворуч – історик, публіцист, соціолог М. М. Ковалевський, праворуч – професор фізики імператорського Харківського університету А. П. Шимков

Блискучі лекторські здібності Д. І. Каченовського, актуальність його предметів та інтерес до них підтверджують не лише зазначені спогади та твердження сучасних дослідників³, але й зміст одного з протоколів засідання Ради Харківського університету від 7 травня 1867 року. Під час цього засідання вирішувалося питання про «надання викладачам додаткових коштів від сторонніх осіб, допущених до

¹ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 77, С. 78

² Там само. С. 79.

³ Див. наприклад: Ивашенко В. Ю. Профессор Д. И. Каченовский в воспоминаниях современников . Харківський історіографічний збірник. 2002. Вип. 5 : Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. С. 90.

слухання лекцій». Д. І. Каченовський отримав за це велику суму в 111 рублів 48 копійок¹. Для порівняння, його талановитий колега, а пізніше і біограф історик права А. М. Стоянов, отримав за це 55 рублів 14 копійок, а живий символ боротьби з університетською корупцією, колишній та майбутній ректор університету правознавець О. І. Палюмбецький – 28 рублів 96 копійок². Ці доплати для викладачів, популярних не лише у студентів, але й у сторонніх слухачів, красномовно ілюструють пріоритети останніх.

Звісно, окрім зазначеного у спогадах слабкого голосу Дмитра Івановича, мемуаристи дозволяли собі відвертість і щодо інших недосконалих рис його викладацької майстерності. «Втім, не можна сказати, щоб Каченовський мав дар висвітлювати питання заплутані. В умах слухачів далеко не все виявлялося роз'ясненим», – зізнавався його колишній студент О. Г. Воронов³. Подібні оцінки знаходимо і в спогадах М. М. Ковалевського: «Якщо в міжнародному праві Каченовський відчував себе цілком господарем, якщо він мав рідкісну ерудицію в трактатах і монографічній літературі, то в праві державному його швидше треба визнати любителем, освіченим дилетантом»⁴. Той же М. М. Ковалевський доводив не так суворість свого судження, як пильність спостереження до того, що вказував: курс Д. І. Каченовського з державного права був складений за книгами кількох авторів, в основному – з робіт англійських істориків права Генрі Галлама і Томаса Ерскіна Мея⁵. Вважаємо, однак, що написання курсу лекцій не виключає, а передбачає використання нових досягнень провідних авторів у конкретній галузі знань⁶.

¹ Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1867 года. №5. С. 121.

² Там само.

³ Воронов А. [Г]. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. *Русская старина*. 1913. Кн. 6. С. 579.

⁴ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 37.

⁵ Там само.

⁶ Той же М. М. Ковалевський визнавав: «...Але ці лекції з державного права європейських держав були складені з таким смаком, з таким умінням відокремити суттєве від несуттєвого, подати факти в порядку їх зчеплення, уникаючи технічних подробиць, ..., що все, що повідомлялося, прослуховувалося з безперечним інтересом, а записане засвоювалося порівняно легко». Див.: Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 38.

Проте і в улюбленому курсі Дмитра Івановича також залишалися місця, не в усьому зрозумілі його слухачам. Той же М. М. Ковалевський вказував: «Досі не можу без таємного страху згадати необхідність засвоїти перед іспитом той на щастя короткий відділ, який представляло у його викладі приватне міжнародне право. Скільки пам'ятаю, лектор побудував його на тій думці, що вирішальним моментом має бути відшукування точки дотику приватного інтересу до загального; і ось у гонитві за цією, очевидно, рухомою точкою, ми проводили цілі години у неможливості вловити її»¹. Але хоча інший біограф В. А. Ястржембський і визнавав, що основою «Курсу міжнародного права», який Д. І. Каченовський довів до Вестфальського миру 1648 р., був матеріал з багатотомного твору Ф. Лорана, він все ж таки стверджував: навіть користуючись цим матеріалом відомого бельгійського вченого, Д. І. Каченовський «зумів зберегти свою наукову незалежність», міг навіть виправити деякі неточності Лорана². Втім, які саме – не пояснив.

Ще одна риса, яка впадала у вічі всім тим, хто особисто знав Д. І. Каченовського, – це його незмінна суворість до студентів, особливо на іспитах. Навіть його друг М. Ф. Де-Пуле вважав, що Дмитро Іванович міг бути надто вимогливим до учнівської молоді³. Про це знали студенти не лише юридичного, але й інших факультетів. Серед них – А. П. Шимков, який вказував: Д. І. Каченовський «взагалі був суворий і прискіпливий на іспитах»⁴. Особливо багато питань у Дмитра Івановича на його іспитах було до студентів-пансіонерів (див. докладніше підрозділ 1.2). З ним не можна було домовитись... «Не минуло кількох років застосування цього прийому, – писав А. П. Шимков, – як пансіонерство стало ненадійним захистом для нездатних і лінивих, і стало, взагалі, засуджуватися як серед студентів, так і в суспільстві»⁵.

¹Ковалевський М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 31-32.

²Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 14.

³Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 572.

⁴Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 86.

⁵Там само. С. 85.

До прискіпливості та суворості Д. І. Каченовського на іспитах М. М. Ковалевський додавав ще й насиченість його курсу великою кількістю матеріалу. «... Прагнення до повноти та ґрунтовності, – згадував він, – було причиною включення Дмитром Івановичем до свого курсу жорсткого для слухачів відділу – літератури міжнародного права. Тут наводився не тільки нескінченний ряд імен, що дивно звучать, але і до кожного імені було привішено два-три зазвичай мудрих назви; при цьому вказувалося, чим саме книги, що носять ці назви, збагатили науку»¹.

Проте навіть цього було недостатньо для складання іспиту: Д. І. Каченовський «у своєму викладі зазвичай залишав без розгляду початкові відділи курсу, відсилав нас до виданих їм випусків та статей,...; загалом виходила така маса матеріалу, що студенти зазвичай ставили іспит міжнародного права першим по черзі та готувалися до нього протягом місяця»². Ймовірно, така суворість була пов'язана з тим, що, за словами Д. І. Каченовського в його листах до М. Де-Пуле, «виховання та просвітництво навряд чи рухаються вперед, якщо подивитися на університети та гімназії»³. Напевно, саме так він бачив методи освітнього прискорення. Адже цей лист був написаний 1864 року, вже після ухвалення нового прогресивного університетського статуту!

Дуже важким випробуванням іспит у Д. І. Каченовського був не лише для студентів-пансіонерів. М. М. Ковалевський відверто зізнавався, що репутація Д. І. Каченовського як суворого екзаменатора була однією з причин, які зумовили навіть «деякий занепад його популярності»⁴. Втім, на цю тему Л. Л. Гіршман, наприклад, висловлювався так: «Особисто Каченовський популярності серед студентів не шукав, поблажок їм не робив. Студенти його дуже боялися. Він був вимогливим викладачем, суворим екзаменатором. Але він був суворий і до себе, сам багато працював, а для студентів та молодих

¹ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 22-23.

² Там само. С. 35.

³ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 575.

⁴ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 41.

учених був завжди дуже доступний»¹. Саме тому, незважаючи на строгості на своїх іспитах, «Каченовський користувався серед студентів усіх факультетів глибокою повагою»², його вплив «на університетську молодь різних факультетів був дуже сприятливий»³, «лекції та промови його будили розум його слухачів, спонукали серйозно заглиблюватися у питання загальнолюдських відносин»⁴. Ось чому, як писав А. М. Стоянов, студенти дуже любили Д. І. Каченовського, «хоча багато хто з моїх товаришів відчували дитячий страх при погляді на строгу зовнішність молодого, але серйозного професора»⁵.

Звісно, Дмитро Іванович як кожна людина вносив певний суб'єктивізм у процес вибудовування відносин із оточенням. В одному з листів до М. Ф. Де-Пуле Д. І. Каченовський писав: «Я взагалі переконався, що наше університетське виховання падає. Між нинішніми професорами небагатьом можна співчувати; молоді будуть ще слабшими»⁶. В іншому місці Дмитро Іванович нарікав: «Кількість допитливих і чесних студентів не тільки не збільшується тепер, але мало не зменшується. Таке, принаймні, можна бачити у Харкові»⁷.

Категоричним був Д. І. Каченовський і у своєму баченні допустимого навантаження для викладання: «Лекції страшно мене обтяжують, тому що треба читати два предмети»⁸.

Від себе додамо – не кожного року, а по черзі! І від чотирьох до шести годин на тиждень! (див. вище). Що сказав би він сьогодні деяким колегам, які читають 10-12 предметів на рік, маючи таке ж саме вчене звання професора?!

При цьому, судячи з тексту листів, наведених тим же М. Ф. Де-Пуле, Д. І. Каченовський все одно вважав, що хоча «юридичний факультет наповнений студентами (з нагоди судової реформи), але вакантні кафедри нема кім замінювати: всі прагнуть практичного життя. Як не важка професура, але треба залишатися в університеті, щоб

¹ Гиршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 67-68.

² Там само. С. 67.

³ Там само. С. 68.

⁴ Там само. С. 69-70.

⁵ Стоянов А. Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском: биографический очерк : публичная лекция, читанная 2 февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 17.

⁶ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 575.

⁷ Там само.

⁸ Там само. С. 577.

приготувати людей до справи судової та адвокатської; від успіху цієї справи залежить у нас дуже багато»¹

А як же проходили заняття в умовах, коли через важку хворобу навіть поява Дмитра Івановича на порозі університету сприймалася як вияв мужності та самовідданої вірності обов'язку? Про це М. М. Ковалевський у своїх спогадах написав так: «В останні роки життя, під впливом жорстокої недуги, Дмитро Іванович часто не міг проголошувати своїх лекцій; комусь із слухачів, мені навіть доводилося в його присутності читати за старими записками; тільки час від часу лунав перериваний кашлем голос лектора, за тим, щоб зробити два-три цінні зауваження, або розвинути думку, ледь зазначену в студентському зошиті»².

Незалежно від того, в якому стані проводив Д. І. Каченовський свої заняття та до якого періоду його недовгої викладацької діяльності відносяться відгуки слухачів та колег, не можна не враховувати рівня вітчизняної науки міжнародного права його часу, кількості навчальних посібників, реально доступних для студентів. Лише після цього можна робити неупереджений висновок про значення його лекцій. Як резонно вказував на це В. А. Ястржембський, Д. І. Каченовський «писав і вчив у той час, коли в Росії було тільки два, три жалюгідні, худі, неправильно перекладені підручники з міжнародного права»³. Він розробляв свої лекції та готував свої публікації «без підготовки суспільства для сприйняття політичних наук, користь та необхідність викладання яких у Росії доводилося доводити»⁴. Питання, які порушував Дмитро Іванович, мали не лише навчальну, але й суспільну актуальність⁵, а це робило його курси і його лекції досить популярними не лише серед студентів-юристів.

¹ Там само. С. 576.

² Ковалевський М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 34.

³ Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 5

⁴ Там само. С. 7.

⁵ Як слушно зауважено в публікації сучасної української дослідниці В. Ю. Іващенко, «Наприкінці 50- на початку 60-х років. XIX ст., коли «епоха великих реформ» висунула на перший плані суспільно-політичні науки, Д. І. Каченовський зумів пов'язати досягнення західноєвропейської думки з проблемами, що хвилювали російську громадськість». Див. : Іващенко В. Ю. Профессор Д. И. Каченовский в воспоминаниях современников . *Харківський історіографічний збірник*. 2002. Вип. 5 : Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. С.93.

Таким чином, викладацька діяльність Д. І. Каченовського тривала від призначення його Найвищим наказом у 1849 р. ад'юнктом Харківського університету до його смерті у 1872 р. За цей період він читав лекції з різних дисциплін – «Загальнонародне право та Дипломатія», «Енциклопедію Законознавства та Державні Установи», «Основні Закони Російської Імперії, Установи та Закони про Державну службу», а з 1858-1859 навчального року, після повернення із закордонного відрядження, Д. І. Каченовський розпочав читання курсу «Державне право європейських держав». Він залишився головним його курсом разом із «Загальнонародним правом та Дипломатією», перейменований на дисципліну «Міжнародне право» після запровадження у 1863 році нового університетського Статуту та створення кафедри міжнародного права. Досконале знання свого предмету дозволило Д. І. Каченовському з навчальною метою здійснити видання свого «Курсу міжнародного права». Грунтовне володіння матеріалом, суспільно-політична актуальність і злободенність розглянутих на лекціях питань поєднувалося з блискучими лекторськими здібностями вченого, завдяки чому його заняття добровільно відвідували як студенти інших факультетів Харківського університету, так і сторонні слухачі. Незважаючи на підкреслену сучасниками неприховану прискіпливість та суворість Д. І. Каченовського на іспитах, насиченість його курсів великою кількістю навчального матеріалу, що ускладнювало процес його засвоєння, він залишався в очах студентів одним з найпопулярніших викладачів Харківського університету свого часу.

2.2. Вступна лекція з міжнародного права читана Д. І. Каченовським 24 вересня 1859 року після першого повернення з-за кордону

Як вже зазначалося (див. підрозділ 1.2) своє перше закордонне наукове відрядження у 1858-1859 рр. Д. І. Каченовський пов'язував із «потребами університетського викладання»¹. Це відрядження дозволило йому ознайомитися зі станом науки міжнародного та державного права і засвоїти передову викладацьку методику. Разом з тим Д. І. Каченовський зробив багато спостережень за політичним життям у

¹ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С. 1.

провідних європейських країнах і з'ясував ступінь ефективності діяльності державних установ¹. Це був той матеріал, яким він намагався поділитися зі своїми слухачами у межах дисципліни з офіційною назвою «Загальнонародне право та Дипломатія»². Попри те, що її лише у 1863 році було офіційно перейменовано на «Міжнародне право» (див. підрозділ 2.1), остання назва неофіційно використовувалася в університетських колах. Навіть публікація Д. І. Каченовського отримала назву «Вступна лекція з міжнародного права»³. Цю першу лекцію молодого професора відвідали студенти різних факультетів, переповнена аудиторія сприймала її як вивіток свіжого повітря і предмет для подальших багатоденних обговорень⁴.

У вступній частині своєї лекції, прочитаної після повернення з наукової подорожі Європою, Д. І. Каченовський послідовно вибудовує концепцію академічного пізнання як процесу критичного й відповідального. Визначаючи мету поїздки як «політичне виховання», він одразу ж дистанціюється від надмірної самовпевненості або схильності до емоційної оцінки, підкреслюючи, що його висновки є попередніми й контекстуальними. За словами Д. І. Каченовського, подорож не гарантує істини – вона радше «нагадує лотерею», в якій результат залежить від обставин, але передусім – від наміру зрозуміти.

Такий підхід зумовлює критичне ставлення до поширених у тогочасній російській інтелектуальній традиції стереотипів щодо Заходу. Як засвідчують джерела, Д. І. Каченовський спостерігає своєрідне маятникове коливання – від некритичного захоплення «юною й живою» Європою до цинічного оголошення її «гнилим трупом»⁵. Цей ідейний зсув, що стався лише впродовж одного десятиліття, він трактує як поверховий і емоційно зумовлений. На думку Д. І. Каченовського,

¹ Там само.

² Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1859/1860 учебный год. Харьков, 1859. С. 20.

³ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 1-17.

⁴ Гиршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 66.

⁵ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 1-17. С. 2.

такі різкі оцінки є продуктом розчарування, спричиненого невинуватими сподіваннями на швидкий і радикальний суспільний прорив. Він наголошує, що народи старішають повільно, а політичні перетворення потребують значно більшої витривалості, ніж дозволяє нетерпляча людська свідомість.

Як видно з тексту лекції, Д. І. Каченовський послідовно підводить слухача до загальнішого висновку: сучасна Європа перебуває в перехідному стані. На його думку, це час зіткнення старого порядку з новими ідеями, у якому поразки прогресу є лише тимчасовими. Революційні зрушення 1848 року зазнали реакційного опору¹, але – як стверджує Каченовський – «останній час Європи не пробив! Старе, міцне дерево пережило бурю, витерпіло реакції та продовжує рости»². Більше того: політичні й міжнародно-правові питання, приглушені кризою, знову виходять на передній план із новою інтенсивністю. У цьому контексті фіксується головний зміст авторського послання: попри тимчасове згасання надій, європейська цивілізація не лише зберігає життєздатність, але й продовжує розвиватися в межах тривалої еволюції.

Як бачимо, лекція Каченовського становить собою не звичайний подорожний звіт, а концептуальний нарис про природу історичних змін. Автор наголошував на необхідності критичного мислення, історичного терпіння та академічної виваженості. Університетська аудиторія, до якої він звертається, постає для нього як спільнота тих, хто має формувати незалежне судження поза захопленням або розчаруванням. На думку Д. І. Каченовського, вчений не повинен приносити з поїздки «запаси захвату чи проклять», а має прагнути до об'єктивного розуміння часу. У цьому полягає його гуманістичне і водночас академічне бачення ролі науки в добу великих ідеологічних напружень.

Далі у лекції Д. І. Каченовський продовжує ту саму лінію розважливого й самокритичного аналізу, тепер уже звернену передусім не до об'єкта спостереження – Європи, – а до самого суб'єкта – вченого інтелігента-мандрівника, який вирвався за межі Російської імперії.

¹ В Європі ця тема вже була добре досліджена. Наприклад, ще у 1850 р., майже відразу після цих подій, було надруковано відоме фундаментальне дослідження Д. Стерна «Історія революції 1848 року», яке витримало декілька перевидань. Див. наприклад: Stern D. *Histoire de la Révolution de 1848*. Paris: Charpentier, 1862. 520 p.

² Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 3.

Автор із відвертістю й неабиякою психологічною точністю окреслює головну причину розчарування в західному світі: вона полягає не в реальному стані Європи, а в неготовності самих російських спостерігачів до серйозного її пізнання.

На думку Д. І. Каченовського, типовий російський подорожній не має ані аналітичної витримки, ані дослідницької скрупульозності. Він «ковзає по поверхні», шукаючи або солодких принад цивілізації, або, навпаки, її темних сторін, аби підживити власний скепсис. Вкрай влучною видається метафора подорожі як споглядання «з готелів, вагонів і кав'ярень», що символізує поверховість і відстороненість, а коло спілкування мандрівника обмежене «людьми розчарованими або незадоволеними», тобто тими, хто сам не здатен бути достовірним джерелом розуміння західного життя.

На особливу увагу заслуговує спостереження автора про вікову незрілість подорожніх – багато хто мандрує надто рано, коли все здається рожевим, і повертається вже зневіреним, не впізнаючи світу, який колись захоплював. І тут Д. І. Каченовський вперше вводить у розповідь характерну узагальнену фігуру «російської фізіономії за кордоном», що, за його словами, або наївно дивується, або з нудьгою проклинає все побачене¹. Таким чином, подорож постає для нього не як пригода, а як школа: «важка школа», де знання дається не одразу, де враження мають бути перевірені часом, а не засвоєні з першого погляду².

Д. І. Каченовський рішуче відкидає спокусу миттєвих оцінок. На його думку, гарне ніколи не кричить про себе й не виставляється напоказ – на нього потрібно «наштотхнутися», а не просто лише помітити. Цей принцип набуває майже методологічного характеру: спостерігач має бути терплячим, стриманим, готовим до того, що пізнання потребує часу, а не імпульсу. Мандрівник, що «все життя звик міняти судження разом з настроєм», не здатний до серйозного судження. Саме тому Д. І. Каченовський наголошував: ті, хто то визнає

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 3-4.

² Ці зауваження досить компетентні, оскільки сам Д. І. Каченовський сприймався вже сучасниками не лише як науковець, але й як досвідчений турист. Див. : Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 570.

Європу за рай, то за пекло – несуть у собі потаємну установку (*argièrepensée*), яка задалегідь спотворює сприйняття¹.

Врешті-решт, Д. І. Каченовський підводить слухача до важливої думки: за всієї своєї розмаїтості, людська природа на Заході не є принципово іншою. Як і скрізь, громадянські суспільства там мають не лише добрі, але й слабкі сторони. Таким чином, він утверджує принцип моральної рівності народів, скасовуючи будь-яку спокусу екзотизації чи демонізації «іншого». Це твердження звучить як протест проти національної самозамкненості, як запрошення до глибшого, співчутливого розуміння іншої цивілізації. Отже, тут Д.І. Каченовський постає як вчений-дидакт, що намагається навчити своїх слухачів головного: чесного, вдумливого й методологічно стриманого підходу до вивчення чужих культур. Це гуманістичне за суттю послання насправді є настановою не лише для мандрівника, а й для дослідника міжнародного життя в цілому².

Далі Д. І. Каченовський переходить до надзвичайно важливої для нього теми – до питання про співвідношення європейської цивілізації та перспектив розвитку Російської імперії, причому в мові автора чітко проступає критичний, але водночас конструктивний тон. Його мета – не принизити Європу, не звеличити власну державу, а, як він сам формулює, «видобути наукові та практичні вказівки» з досвіду Заходу. Цим він одразу долає дилему російського самоусвідомлення як постійного маятника між самобичуванням і самозакоханістю.

Відзначаючи, що «європейська громадянськість стоїть у багатьох аспектах вище за грецьку та римську»³, Д.І. Каченовський все ж стверджував: вона не є ostatньою ланкою людського поступу. Західна цивілізація – не вершина, а лише важливий етап, з якого молодші народи мають не захоплено копіювати, а розважливо переймати й творчо розвивати. Центральна теза цього фрагмента – ідея

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 4.

² Є всі підстави вважати, що дотримуючись саме цього правила Д. І. Каченовський зміг зробити за результатами своєї подорожі неупереджені оцінки і у своєму «Звіті». Див.: [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. 47 с.

³ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 4.

спадкоємності в історії цивілізації. Автор послідовно наводить історичні приклади: греки вчилися у Сходу, римляни – у греків, європейці – в євреїв, греків і римлян¹. Відтак, і росіяни не можуть вийти за межі цього загального правила культурного поступу. Усвідомлене й творче запозичення, наголошував Д. І. Каченовський, є ознакою сили, а не слабкості. Гідність молодого народу полягає не у штучному «самородстві», а у здатності сприймати і трансформувати зовнішній досвід.

Особливої ваги набуває відмежування Д. І. Каченовського від сліпого наслідування. Він проводить чітке розрізнення між «усвоюємостью» (здатністю переймати) і «обезьянничеством» (механічною імітацією). Таким чином, вчений формулює своєрідний метод культурного розвитку: критичне сприйняття з подальшим перетворенням. Молода нація, каже він, не повинна боятися своєї відкритості – саме завдяки цій якості вона може наздогнати й навіть перевершити зрілі народи. Зрозуміло, що в основі цієї позиції лежить глибоке переконання в можливості поступу людства – не лише як суми локальних досягнень, а як спільної спадкоємної еволюції.

Д. І. Каченовський переконливо полемізує з тими пихатими імперцями, які вважають, що Росія вже переросла європейську стадію, досягла нібито «вищого», самобутнього рівня і має відкривати «новий світ». Такі твердження він називає гучною фразою, яка вимагає уважного розбору. Йдеться не лише про застереження проти хибного національного тріумфізму, а й про принципову позицію мислителя: прийняття європейського досвіду – справа не завершена, а така, що лише розпочинається. Усвідомлення цього – не прояв слабкості, а вияв інтелектуальної зрілості й громадянської відповідальності.

На тлі романтичних мрій про «особливий шлях» Д. І. Каченовський обстоює спадкоємність цивілізаційного розвитку, в якому нові народи мають навчатися у зрілих, щоб згодом внести власний внесок. Це не відмова від самобутності, а навпаки – її передумова. Адже гідність нації полягає не у самозамкненості, а в здатності творчо засвоювати загальнолюдський досвід і критично співвідносити себе з ним. У цьому він вбачає шлях до справжньої самостійності, що ґрунтується не на деклараціях, а на внутрішньому розвитку.

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 5.

Д. І. Каченовський проводить глибоке порівняння між Російською імперією та Сполученими Штатами Америки в їхньому ставленні до Європи, вказуючи на паралельність процесів, але також і на суттєві відмінності результатів. Як і в Росії, в Америці потреба духовного зв'язку з Європою виникла приблизно в один і той самий час – наприкінці XVII століття¹. Для обох країн Європа стала джерелом наукового і культурного зростання, проте характер рецепції й трансформації європейських ідей виявився цілковито різним.

В Америці ці ідеї, хоча й були запозичені, зуміли органічно проникнути в саму тканину суспільного й державного устрою, заклали основи незалежної політичної та правової системи². Але в літературному сенсі американці залишилися тісно пов'язаними з англійською традицією, і навіть у науці не змогли перевершити англійців. Натомість у Росії все відбулося майже навпаки: соціально-політичні реформи, хоч і мали європейське походження, були поверховими, часто символічними (зразок – насильницьке гоління борід чи запровадження асамблей³), а вплив Заходу виявився значно сильнішим саме у сфері інтелектуального та естетичного життя.

Російська література, проходячи стадії послідовного впливу французької, німецької й англійської шкіл, виробила виразну художню мову, сформувала внутрішню гідність і отримала суспільне значення, з яким, за спостереженням Д.І. Каченовського, американська література не могла зрівнятися. Але така ситуація, за його словами, не поширюється на науку: попри яскраву форму викладу, російська наука не досягла належного рівня прикладного значення, і навіть її пізнавальні горизонти часто залишаються вузькими.

Водночас Д. І. Каченовський звертає увагу на своєрідний російський культ естетичної форми – вимогу художності навіть у науковому дискурсі, що, з одного боку, свідчить про високий рівень

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 5-6.

² Про актуальність цієї теми в сучасному американському дискурсі свідчить, наприклад, відома публікація К. М. Паркера «Історія права «в» та «як»: Загальне право в американському політичному устрої, 1790-1900 pp.». Див. : Parker K. M. Law "In" and "As" History: The Common Law in the American Polity, 1790-1900 . *UC Irvine Law Review*. 2011. № 587. P. 586-609.

³ Асамблеї – запроваджені царем Петром I світські зібрання (від фр. *assemblée* – зібрання), які стали одним з інструментів його культурно-політичних реформ і спроб європеїзації російського дворянського суспільства на початку XVIII ст.

літературної обдарованості, але з іншого – засвідчує нестачу системного мислення, дисципліни дослідження, внутрішнього прагнення до об'єктивної істини. Отже, у цьому своєму критичному міркуванні він не лише встановлює паралелі між цивілізаційними моделями, а й підкреслює, що глибина культурного запозичення не завжди збігається з його широтою.

Д. І. Каченовський порушує питання глибини і цілісності європейського досвіду, засвоєного російською інтелігенцією, і робить це з властивою йому аналітичною проникливістю. Він з жалем зазначає, що російське знайомство з Європою рідко виходило за межі фрагментарного й часто поверхневого наслідування: енциклопедисти, німецька філософія, соціалізм, політична економія, нарешті – англійський прагматизм, однак справжнього, свідомого й всеохопного пізнання європейського світу майже не відбулося. Ми, пише він, обмежувалися частковими формами, захоплювалися окремими напрямками, не бажаючи чи не вміючи побачити Європу як складне, цілісне й багатогранне культурне явище.

І справді, саме в цілісності полягає справжня сила європейського історичного досвіду. Поділена на безліч держав, Європа надає унікальну можливість порівняльного аналізу, спостереження за різноманіттям форм, що при цьому живляться спільною ідеєю цивілізації. Як вважає Д. І. Каченовський, такий погляд був властивий практичному розуму Петра І, котрий шукав знання в різних країнах – від Голландії до Англії – і розумів: досвід не унітарний, а компаративний. Але цей підхід було втрачено.

Після 1815 року освітні подорожі за кордон, на думку Д.І. Каченовського, втратили свій науковий і державний характер і стали або модою, або формою емігрантської втечі¹. Студенти осідали в німецьких університетах, інтелігенція тягнулася до Парижа – задля розваг і самозаспокоєння. Англія сприймалася лише як осередок технічного та торгового знання, Італія – як санаторій або натхнення для художника. Так вузькість погляду замінила системність, а універсальність дослідження поступилася упередженій вибірковості.

Навіть у німецьких університетах, здавалося б, центрах філософського життя Європи, вже не було тієї сили

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 7.

загальноєвропейської думки, яку уособлювали Кант чи Гегель. Париж, за всієї своєї блискучої інтелектуальної обдарованості, не міг замінити собою всього європейського наукового простору. Проте саме його ідеалізація продовжувала панувати серед російських освічених кіл – звичка, що перетворилася на традицію.

Д. І. Каченовський, однак, бачить ознаки змін. Однобічне захоплення слабшає, принаймні серед науковців і літераторів. Зростає розуміння потреби справжнього, глибокого засвоєння європейських знань. З'являється усвідомлення власної відсталості, особливо у сфері юриспруденції та соціальних наук, і стає очевидним, що вона обумовлена насамперед обмеженістю порівняльного досвіду. Випадково чи закономірно, але саме з 1848 року кількість наукових праць починає спадати, і на цьому тлі дедалі актуальнішими стають питання економічних реформ, судоустрою, управління, фінансів. Усе це вимагає аналізу іноземного досвіду – порівняння державних інституцій, права, а не лише зовнішніх ефектів культурного життя¹.

Сам Д. І. Каченовський, як вчений, поставив перед собою конкретне завдання – ознайомитися під час першої закордонної подорожі з сучасним станом науки міжнародного права на Заході й вивчити інституційний устрій, передусім в Англії, Франції та суміжних країнах². Ці спостереження він планував викласти поетапно, починаючи з аналізу міжнародно-правової думки.

Розпочавши виклад своїх наукових спостережень із Німеччини, Д. І. Каченовський звертає увагу на неоднозначний стан науки міжнародного права в цій країні, де ще нещодавно працювала знаменита школа Г. Ф. Мартенса³.

Сподіваючись знайти тут міцну традицію та сучасне викладання дисципліни, він зауважує, що реальність лише частково виправдала його очікування⁴. У провідних університетах – Бреслау¹, Лейпцигу,

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 8.

² [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С. 1.

³ Koskenniemi M. Georg Friedrich Von Martens (1756-1821) and the Origins of Modern International Law. IILJ Working Paper 2006. №1. (History and Theory of International Law Series). URL: <https://www.iilj.org/publications/georg-friedrich-von-martens-1756-1821-and-the-origins-of-modern-international-law/>

⁴ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском

Берліні – навчання ведеться мляво, без енергії, з очевидним розривом між науковим потенціалом і вимогами часу. І хоча окремі професори мають європейське ім'я, сама форма викладу, за його словами, надто суха й компендіарна, тобто редукована до безживної систематизації й формалістичних схем. У центрі уваги не життєві питання міжнародного права, а схема, порядок, класифікація. Деякі викладачі, вперто тримаючись за стару методику порівняння трактатів, більше покладаються на схоластичну літературу, ніж на актуальні документи державного значення.

Д. І. Каченовський констатував загальний занепад дисципліни в німецьких університетах, пояснюючи це глибшими соціальними причинами. Кар'єра у державній службі в Німеччині, як правило, зарезервована за представниками знаті або бюрократичних династій, тож більшість студентів орієнтується не на науку, а на практику – адвокатуру чи нижчі адміністративні посади. Відтак вони приділяють більше уваги римському праву та суто утилітарним аспектам юриспруденції. Міжнародне право, не маючи прикладного значення у внутрішній кар'єрній структурі, лишається поза фокусом молодих юристів.

Серед винятків на думку Д.І. Каченовського, вирізняється Гейдельберг, де, міжнародне право репрезентують Роберт фон Моль і Марквардцен. Проте перший з них обмежується енциклопедичним підходом, тобто знову повертається до оглядовості без глибини². Як раз напередодні повернення Д. І. Каченовського до Харкова було завершено відоме тритомне ерлангенське видання «Історії та літератури політичної науки» Р. Моля³.

Окремим центром міжнародно-правової думки у Німеччині Каченовський визнає Гамбург. Тут ще здавна публічні дебати з питань міжнародних відносин викликали інтерес, що відрізняє це місто від академічних осередків. Визначною фігурою був К. Ф. Вурм⁴ –

Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 186. Апрель. С. 8.

¹ Нині місто Вроцлав.

² Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 9.

³ Mohl R. von. *Die Geschichte und Litteratur der Staatswissenschaften* Erlangen: Verlag von F. Enke. 1858. Bd. 3. 851 S.

⁴ Карл Фрідріх Вурм (Karl Friedrich Wurm) був німецьким педагогом і філософом освіти XIX століття, який зробив помітний внесок у формування педагогіки як самостійної наукової дисципліни. Він належав до того покоління мислителів, яке прагнуло піднести

публіцист, який не був професором і навіть не мав юридичної освіти в прямому сенсі, але завдяки практичному розуму, ясному баченню сучасних потреб науки та глибокому знанню дипломатії, він досяг значно більшого впливу, ніж творці обширних підручників і одноманітних дисертацій. Головною його заслугою Д. І. Каченовський вважав здатність осмислювати історичні факти не абстрактно, а з позицій міжнародного права, поєднуючи наукову рефлексію з реалістичним мисленням. Лекції й розмови К. Ф. Вурма виявилися для нього особливо цінними: вони були живими, змістовними, неординарними. Його смерть, що сталася 1859 року, залишила в науці відчутну прогалину. Каченовський з гіркотою визнає, що не бачить у тодішній Німеччині іншої фігури, здатної замінити Вурма у всій повноті його інтелектуального і суспільного впливу¹. Про враження від знайомства з ним харківський дослідник зазначав ще у своєму «Звіті про подорож» (див. підрозділ 1.2)².

Таким чином, критичний, але водночас глибоко уважний до контексту аналіз стану міжнародно-правової науки в Німеччині

освіту й виховання над суто практичними рецептами й перетворити їх на предмет серйозного теоретичного осмислення. Вурм наполягав, що педагогіка повинна мати власний предмет і метод, будуватися на систематичному аналізі навчально-виховних процесів, а не обмежуватися описом окремих шкільних чи домашніх практик. У своїх роботах він звертав особливу увагу на *моральне виховання* як центральний елемент освітнього процесу. На його думку, формування моральних якостей – відповідальності, чесності, моральної автономії – є не другорядним, а фундаментальним завданням виховання. Такий акцент на моральності вирізняв Вурма серед багатьох його сучасників і узгоджувався з гуманістичною традицією німецької педагогічної думки, яка бачила в освіті не лише засіб передачі знань, а й шлях до становлення цілісної людської особистості. К.Ф. Вурм підкреслював, що освіта має бути тісно пов'язана з реальним життям і сприяти розвитку практичного мислення учнів, а не обмежуватися абстрактними знаннями. Він критикував надмірну спеціалізацію знань і наполягав на тому, що виховання повинно інтегрувати інтелектуальний розвиток із розвитком характеру, здатності до самостійного критичного мислення й відповідальності перед суспільством. Загалом його педагогічна філософія була просякнута гуманістичними ідеями, які наголошували на цінності кожної людини та її внутрішньому потенціалі. Ідеї Вурма мали вплив на подальший розвиток гуманістичної педагогіки, у якій поєднуються розвиток розуму, моральності й особистої автономії. Саме в цьому, а не в окремих практичних рекомендаціях, полягає тривала цінність його внеску: він сприяв тому, щоб педагогіка стала не лише технічною справою, а науковою дисципліною з глибоким гуманістичним і філософським підґрунтям.

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 9.

² [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С. 6.

розкриває один із головних лейтмотивів усієї лекції Д. І. Каченовського: справжня наука не може існувати поза зв'язком із сучасністю, суспільством і практикою. Міжнародне право, позбавлене цієї живої основи, перетворюється на ритуал і систему умовностей – формально правильних, але безсилі перед викликами часу.

У Бельгії, зазначає Д.І. Каченовський, міжнародне право ще не здобуло глибокого закорінення в академічному житті: його викладають далеко не в усіх університетах, а серед професури лише поодинокі науковці обирають цю дисципліну своїм фахом. Однак в особі Ф. Лорана бельгійська юридична наука має справжній виняток – постать, гідну не тільки національного, а й загальноєвропейського визнання¹. Хоча він викладає курс цивільного законодавства, саме його кабінетні дослідження – передусім грандіозна багатотомна «Історія права народів та міжнародних відносин»² – становлять фундаментальне надбання сучасної міжнародно-правової думки.

Д. І. Каченовський із притаманною йому здатністю оцінювати не лише емпіричний, а й ідейний горизонт праці, підкреслює: навіть попри відносно незначну частку власне юридичного матеріалу, праця Ф. Лорана вирізняється високим філософським рівнем. У цьому він вбачає рідкісний приклад поєднання юридичної ерудиції з глибоким розумінням історичних закономірностей і гуманістичних принципів, що лежать в основі міжнародного співжиття.

Втім, навіть такі потужні постаті, як Ф. Лоран, не застраховані від відволікаючих чинників – у цьому разі від участі в ідеологічних баталіях. Суперечка з католицькою партією, яка загострилася в пізніх томах його праці, на думку Д. І. Каченовського, відхиляє автора від суворой безсторонності та об'єктивності, властивой справжньому вченому.

Зовсім інше враження викликала у Д. І. Каченовського Голландія – батьківщина Г. Гроція³ і К. Бяйнкерсхука¹, класиків міжнародного

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 9.

² Laurent F. *Histoire du droit des gens et des relations internationales*. 18 t. Bruxelles, A. Lacroix, Verboeckhoven. 1865-1870.

³ Rattigan W. Hugo Grotius. *Great Jurists of the World* / ed. J. MacDonell, E. Manson. Boston: Little, Brown and Co, 1914. P. 169-184; Денисов В.Н. Гроцій. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т. 1. А-Г. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. С. 648-649.

права. Хоча слава старої голландської школи на той час вже давно згасла, все ж її інтелектуальний спадок не зник. Упродовж першої половини XIX століття в Нідерландах активно працював Й. де Валль, який розвивав традиції класичного права й історії дипломатії. Його вступ до історії голландської дипломатії², на думку Д. І. Каченовського, висвітлює одну з ключових епох європейської рівноваги – той період, коли Гаага була не просто столицею держави, а центром вагомих міжнародних зусиль щодо збереження миру³.

Попри те, що серед голландських юристів нині немає імен рівня Гроція, – говорить Д. І. Каченовський, – наукова продуктивність університетів Лейдена, Утрехта й Амстердама заслуговує на повагу. Особливо показовим є факт, що численні праці з міжнародного права пишуть молоді науковці, як правило, в межах дисертаційних досліджень. І хоча ці роботи часто не досягають теоретичного рівня зрілих трактатів, вони вирізняються практичною спрямованістю, увагою до актуальних питань міжнародних відносин і високою технічною культурою. Серед них трапляються, за словами Д. І. Каченовського, справжні перлини – дослідження, які засвідчують живий зв'язок науки з реальними потребами часу.

Таким чином, бельгійський індивідуалізм і голландський академізм, попри відмінності стилю, постають у міркуваннях Каченовського як дві важливі форми європейської правової традиції – одна через філософську синтезу, інша через історичну тяглість і методичну ґрунтовність.

Ще сприятливішою, на думку Каченовського, є ситуація з розвитком науки міжнародного права в Англії – країні, яка в силу свого торговельного характеру здавна відчуває живий інтерес до міжнародних питань. Саме тут, ще до появи *De jure belli ac pacis*, у стінах Оксфорда викладав Альберіко Джентілі (рис. 2.2.1)⁴ – емігрант італійського

¹ Гавриленко О.А. Корнеліус ван Бйнкерсхук – видатний представник голландської школи міжнародного права кінця XVII – першої половини XVIII ст. *Правова держава*. 2024. № 53. С. 21-31. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2024.53.300732>

² Select theses on the laws of Holland and Zeeland. Capetown [etc.] J. C. Juta & co. 1901. URL: <https://archive.org/details/selectthesesonl00walgoog/page/n4/mode/2up>

³ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 10.

⁴ Альберіко Джентілі (*Alberico Gentili*; 1552 – 1608) – італійський юрист, один із засновників науки міжнародного публічного права (позитивістського напрямку); професор цивільного (римського) права Оксфордського університету, адвокат.

походження¹, який, за влучним спостереженням Д. І. Каченовського, виявив у своїх працях риси, що значною мірою передбачили концепцію Гроція². Міжнародне право існувало також у Кембриджі та, починаючи з XVIII століття, в шотландських університетах – передусім в Единбурзі. Проте попри історичну глибину, сучасний стан політико-правових наук в англійських вищих школах не викликає особливого захоплення. В Оксфорді та Кембриджі ці дисципліни втратили свій пріоритет, поступившись місцем іншим галузям знання³ (докладніше про це див. підрозділ 4.1).

Рис. 2.2.1. Альберіко Джентілі (1552-1608)

Втім, новітні реформи, зокрема створення в Оксфорді окремої кафедри міжнародного права, свідчать про прагнення англійського уряду реанімувати академічну традицію. Професор М. Бернард, який у період перебування там Каченовського обіймав цю кафедру, відзначався солідністю і науковою добросовісністю, але, як дає зрозуміти

¹ Great Jurists of the World. Edited by Sir John MacDonell and Edward Manson. With an Introduction by Van Vechten Veeder. Boston: Little, Brown, and Company, 1914. XXXII, 607 p. P. 109-143; Benedictis A. de. Gentili, Alberico. *Dizionario biografico degli Italiani*. M. Caravale. Rome: Istituto dell'Enciclopedia italiana. 1999. № 53. P. 245-251.

² Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 10.

³ Про це Д. І. Каченовський зазначав ще у своєму «Звіті». Див. : [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. С.20.

Д. І. Каченовський, саме університетське середовище в Англії більше не є головним осередком формування авторитетних публіцистів.

Рис. 2.2.2. Зліва – Джеймс Макінтош (1765-1832), справа – Генрі Мен (1822-1888)

Натомість англійські мислителі, що пишуть на міжнародно-правові теми, часто пов'язані з практикою – це або парламентарі, або чиновники міністерств, або адвокати, або, нарешті, журналісти. Лондонське юридичне товариство, за свідченням Д. І. Каченовського, проводить цікаві публічні дебати з міжнародних питань, що надає англійській правовій культурі ознак живого обміну ідей, а не застиглої схеми. І все ж, попри численні імена, Англія не має наразі постаті, що мала б такий суспільний і моральний авторитет, як наприклад Джеймс Макінтош (рис. 2.2.2) – філософ, історик і юрист, чия лекційна діяльність справляла колись глибоке враження не лише завдяки змісту, а й завдяки моральному тону мислення.

Серед сучасних йому авторів Каченовський називає Р.Д. Філімора¹, Г. Мена (рис. 2.2.3)² і Дж. Уестлейка³. Їхній стиль, як зазначається, орієнтований на практику й має виразно казуїстичний

¹ Роберт Джозеф Філімор (*Robert Phillimore*; 1810-1885) – британський юрист, судья, автор наукових праць з правознавства

² Генрі Джеймс Самнер Мен (Мейн) (*Henry James Sumner Maine*; 1822-1888) – англійський юрист, антрополог, історик і соціолог права, член Лондонського королівського общества (1874), іностранный член французької Академії моральних і політичних наук (1883).

³ Уестлейк, Джон (1828-1913) – англійський вчений-правознавець та соціальний реформатор; засновник першого в історії журналу, присвяченого міжнародному праву.

характер: вони сильні у деталях, у розборі окремих випадків, у технічному аналізі норм. Проте їм бракує узагальнюючої сили, яка могла б піднятися над конкретикою і дати читачеві не лише правильну, а й цілісну картину світу міжнародного права. Д. І. Каченовський ніби запрошує читача побачити за літературною багатослівністю англійських публіцистів їхню реальну межу: відсутність філософської перспективи, тієї духовної напруги, яка надає міжнародному праву не лише описової, а нормативної ваги.

Тим не менш, саме в Англії він бачить зразок практичного впровадження міжнародного права в державну і суспільну діяльність – не через підручники, а через судову й політичну практику. Ця обставина сама по собі становить важливу перевагу, адже міжнародне право, відокремлене від життя, стає безплідним; натомість в Англії воно, хоч і без теоретичної пишності, зберігає життєву силу через свою безпосередню присутність у щоденній політиці.

Французька міжнародно-правова думка, за спостереженням Д. І. Каченовського, демонструє цікаве поєднання суперечливих тенденцій. Із одного боку, стан викладання міжнародного права у французьких університетах не може вважатися задовільним: як зазначає дослідник, серед професури бракує по-справжньому авторитетних інтерпретаторів *jus gentium*. Водночас саме у Франції міжнародно-правова проблематика виходить далеко за межі академічного простору і стає частиною інтелектуального обігу в найширших прошарках суспільства. На відміну від британського підходу, зосередженого переважно на внутрішніх справах, французький громадянин – «інстинктивно або свідомо» – відчуває себе суб'єктом європейської політичної сцени. Ця свідомість провокує постійний інтерес до зовнішньої політики та міжнародного статусу Франції.

Д. І. Каченовський вказує, що лише у Франції могла постати «Декларація прав народів» аббата Грегуара (рис. 2.2.3)¹ – документ, що складався з 21 статті та виражав радикальну космополітичну чутливість Революції. Саме революційна спадщина, на його думку, сприяла формуванню французького бачення міжнародного права не лише як технічного регулятивного інструменту, а як засобу вираження загальнолюдських принципів. Навіть попри те, що університетське

¹ Грегуар, Батіст-Анрі (*Baptiste-Henri Grégoire*; 1750-1831) – французький католицький священик, згодом єпископ, діяч Великої французької революції. Активний прихильник загального виборчого права, заборони рабства, рівноправності рас та уніфікації французької мови.

викладання зазнало занепаду, це не може слугувати підставою для тверджень про «інтелектуальне виснаження» нації. У публіцистиці, на сторінках журналів і брошур, французька правова думка продовжує відігравати активну роль. Наприклад, за словами Д. І. Каченовського, ім'я Т. Ортолана¹, морського офіцера, французького юриста, широко відомого своєю книгою «Міжнародне право та морська дипломатія» (*Règles internationales et Diplomatie de la mer*, 1844-1845)², що неодноразово видавалася і перекладалася іншими мовами, цілком може бути поставлене в один ряд із найвидатнішими попередниками доби Реставрації та Липневої монархії.

Рис. 2.2.3. Батіст-Анрі Грегуар (1750-1831)

У цьому контексті заслуговує окремої уваги діяльність Паризької академії моральних і політичних наук. Як показують спостереження Д.І. Каченовського, це інституційне середовище не лише сприяє розвитку політичної аналітики, але й формує методологічні засади дослідження міжнародного права у його широкому,

¹ Теодор Ортолан (Théodore Ortolan; 1808-1874), морський офіцер, французький юрист, знавець міжнародного морського права.

² Ortolan T. *Règles internationales et diplomatie de la mer*. T. 1, 2. Paris : Librairie de Henri Plon, 1864. URL: <https://archive.org/details/rglesinternatio02ortogoog/page/n7/mode/2up> ; <https://archive.org/details/rglesinternatio04ortogoog/page/n9/mode/2up>

міждисциплінарному вимірі. Під її егідою започатковано низку глибоких студій, що охоплюють питання воєнного гуманізму, статусу нейтральності, прав народів і колоніальних взаємин. Д. І. Каченовський визнає, що саме тут виробляється така модель міжнародного права, яка поєднує наукову рефлексію з морально-політичними імперативами епохи.

Франція, отже, не втрачає ролі осередку ідейного впливу в міжнародному праві. Її концепції нерідко несуть на собі відбиток історичних зрушень, зокрема революційного космополітизму, що підносить ідею загального права як вищого морального закону. Саме звідси, як зауважує Каченовський, поширюється вплив тієї юриспруденції, яка не задовольняється ресестрацією практики, а прагне формулювати засади правової цивілізації. Університетська криза – лише тінь на тлі загального світла, а національна енергія Франції у сфері міжнародного права, хоч і змінює форми, зберігає незмінну інтенсивність.

Італія, за спостереженням Д. І. Каченовського, до середини XIX століття залишалась у становищі, несприятливому для розвитку міжнародно-правової науки. До революційних подій 1848 року політична роздробленість, тиск з боку іноземних держав і внутрішні заборони на викладання низки дисциплін – зокрема *jus gentium* – практично унеможливлювали формування національної школи в цій галузі. Лише після здобуття певних автономних позицій і відкриття в Турині у 1849 році кафедри міжнародного права з'являються перші ознаки академічного відновлення. Проте навіть у цих обмежених інституційних рамках, зазначав Д. І. Каченовський, Італія зробила оригінальний внесок у концептуальну переорієнтацію науки¹.

Ідея політичної організації світу, заснованої на принципах національного суверенітету, права народів на самовизначення та заперечення легітимності імперських структур, отримала на італійському ґрунті особливо теплий прийом. Як вказував Д. І. Каченовський, саме італійські інтелектуали – глибоко вкорінені в боротьбу за об'єднання країни – надали цій ідеї морально-правового забарвлення, перетворивши її на основоположний принцип нової системи міжнародного порядку. На цьому ґрунті працював, зокрема,

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 12.

професор Манчіні¹, який розробив концепцію міжнародного права не як сукупності звичаїв чи релятивного балансу сил, а як нормативної системи, що має служити справедливості, визнаючи за кожним народом право на існування, державність і міжнародну суб'єктність.

Отже, італійський досвід, демонструє, як глибокі соціально-політичні трансформації можуть не лише формувати контекст для відродження науки, а й визначати її методологічні пріоритети. Міжнародне право в цьому випадку перестає бути суто позитивістською конструкцією і постає як інструмент етичної легітимації національних визвольних рухів². На думку Каченовського, саме завдяки цій

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 12.

² На нашу думку, італійський досвід переконливо засвідчує, що глибокі соціально-політичні трансформації не лише створюють історичне тло для оновлення науки, а й безпосередньо впливають на її внутрішню логіку, проблематику та методологічні акценти. Рісорджименто з його поєднанням національного відродження, політичної мобілізації та боротьби за державну єдність сформував середовище, у якому міжнародно-правова думка вже не могла обмежуватися абстрактним описом договірних форм або традиційних дипломатичних процедур. Вона була змушена звернутися до питань легітимності влади, права народів на самовизначення, співвідношення історичних прав і живої національної волі. У цьому контексті міжнародне право поступово виходить за межі вузького позитивізму, що зводить його до сукупності визнаних державами правил. Воно набуває виразного етичного виміру, стаючи мовою, через яку осмислюються та виправдовуються національно-визвольні рухи. Італійська політична думка середини XIX ст., представлена як державними діячами, так і публіцистами й правниками, дедалі частіше апелює не лише до «факту сили» чи до формального визнання з боку великих держав, а до принципу історичної справедливості, природного права народів на політичну єдність і самостійність. Саме тут відбувається зрушення методологічного характеру: міжнародне право починає розглядатися не лише як реєстр усталених норм, а як динамічна система, здатна відображати моральний прогрес людства. Воно стає інструментом оцінки існуючих політичних порядків – імперських конструкцій, династичних володінь, штучних територіальних комбінацій – з точки зору їх відповідності принципам народності, свободи та правової рівності. Таким чином, юридичний дискурс перестає бути нейтрально-описовим і набуває нормативно-критичної функції. Італійський приклад особливо показовий тим, що тут національне питання було тісно переплетене з міжнародним. Доля Венеції, Риму, папської області, втручання Австрії та Франції – усе це вимагало аргументації, здатної вийти за межі внутрішньодержавного права. У результаті саме міжнародне право починає виконувати роль арбітра між принципом легітимізму старих династій і принципом народного суверенітету. Його мова стає засобом моральної легітимації історичних змін, що вже відбуваються в політичній реальності. Отже, у світлі італійського досвіду міжнародне право постає як наука, тісно пов'язана з епохальними процесами суспільного розвитку. Воно не лише фіксує наслідки політичних трансформацій, а й бере участь у їхньому осмисленні та виправданні, перетворюючись на інтелектуальний простір, де юридична аргументація поєднується з моральною філософією історії.

трансформації італійська правова думка має шанс вийти за межі прикладного значення і здобути ширше теоретичне визнання у європейській традиції.

Іспанія, яку довгий час вважали периферією європейського наукового світу, починає, за спостереженням Д. І. Каченовського, виявляти дедалі активнішу зацікавленість міжнародно-правовою проблематикою. За останні півтора десятиліття – а саме стільки часу минуло з моменту революційних хвиль 1848 року – наука міжнародного права тут зробила відчутний поступ. Показовим є зростання числа авторитетних публікацій, серед яких Д. І. Каченовський виділяв праці Ферратера, Рікельме, Корсіні, а особливо – систематизований посібник Пандо, який, за його словами, має прекрасний характер і свідчить про зріле розуміння природи міждержавних відносин.

Окрему увагу Д. І. Каченовський приділяє діяльності іспанських публіцистів, які не обмежуються академічними колами, а активно звертаються до ширшої аудиторії. Так, ще у 1848 році в мадридському Атенеумі було започатковано публічні лекції з питань зовнішньої політики, зокрема цикли, що їх читав професор Гоньї. Саме ці лекції стали основою для ґрунтовного трактату про зовнішні зносини Іспанії¹, який поєднує доктринальні позиції з аналітикою практичних дипломатичних кейсів. Такий формат, зауважує Каченовський, свідчить не лише про зростаючий інтерес до науки про *jus gentium*, але й про прагнення перетворити її на живу частину суспільного дискурсу.

Розвиток університетської науки в Іспанії також набуває нової динаміки. Д. І. Каченовський згадував кількох «визначних публіцистів серед професури», які започаткували академічну школу міжнародного права, опертого на публічному праві іспанської традиції та ідеалах європейської юридичної модернізації. Символом цього інтелектуального ренесансу стала заснована на початку 1859 року Академія політичних наук у Мадриді. Це інституційне утворення, на думку Д. І. Каченовського, може відіграти роль каталізатора теоретичних інновацій та закласти підвалини для систематичної роботи над розробкою норм міжнародного співжиття.

Іспанський досвід, отже, демонструє можливість поступової, але глибокої реабілітації наукової дисципліни навіть у країні з тривалим

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 12.

періодом політичної ізоляції. Вихід із замкненості, відкритість до європейського інтелектуального обміну, увага до викладання та інституціоналізації політико-правових досліджень – усе це вказує, за словами Каченовського, на поступову інтеграцію Іспанії до загальноєвропейського правового простору, де міжнародне право постає не лише як сфера практики, але як елемент освіченого національного самовизначення.

Проголошуючи необхідність нового осмислення науки міжнародного права, Д. І. Каченовський звертав увагу на глибоку зміну самої історичної сцени, на якій ця наука має функціонувати. Світ, у якому писав Гуго Гроцій, вимагав нормативного засудження воєнної жорстокості, обмеження сили мораллю. Світ сучасний, натомість, – це епоха після Віденського конгресу, епоха залізниць, пароплавів і телеграфів, де дедалі тісніші зв'язки між народами висувають інші вимоги: не стільки приборкання насилля, скільки уніфікація, координація, раціоналізація міжнародного співжиття.

На думку Д. І. Каченовського, головна проблема полягає у тому, що наука міжнародного права в її традиційному вигляді не встигає за викликами часу. Вона все ще черпає авторитет зі старих трактатів, не усвідомлюючи, що політична реальність давно вийшла за межі канонів мартенсівської школи. Тим часом держави дедалі частіше визнають принцип невтручання, а старе дипломатичне балансування на основі «політичної рівноваги» підмінюється новими формами взаємодії – економічними, правовими, інформаційними. У цьому контексті особливо небезпечним є продовження схоластичної традиції: дослідники марнують час на студіювання застарілих, іноді анахронічних дисертацій, не помічаючи структурних зрушень, що відбуваються у самій тканині міжнародного життя.

Д.І. Каченовський не просто критикував, а формулював програму дії: наука має переосмислити себе, вийти з вузьких рамок історичного позитивізму, стати органом, що готує молоде покоління до нових форм співжиття народів. Вона має, за його задумом, не тільки описувати юридичну традицію, а й передбачати майбутні потреби людства. У сфері приватного міжнародного права – це, зокрема, уніфікація кримінальної відповідальності за кордоном, гармонізація валютних систем, подолання правових аномалій, що перешкоджають міжнародній торгівлі. В політичній царині – це визнання того, що геополітичні зміни створюють новий тип міжнародного порядку, заснованого на вільному

волевиявлення держав, взаємному контролю громадської думки та правових гарантіях міжнародної комунікації.

Отже, за словами Д. І. Каченовського, настав час для теоретичного перелому. Необхідно відмовитись від догматизму, що зберігає лише зовнішні форми науки, і повернути їй справжнє призначення – бути провідником народів у добу, де мораль, технічний прогрес і правовий порядок мусять виступити у єдності.

З гіркотою, але й із надією Д.І. Каченовський окреслив сучасний йому стан міжнародно-правової науки в Європі як поле, де ще панує національна упередженість, політичний розрахунок і дефіцит неупередженого знання. Там, де мали б домінувати принципи об'єктивності, взаємності та правової раціональності, надто часто діють історичні образи та упередження. Англійці відмовляють французам у праві на політичну глибину, французи зневажають англійський формалізм, німці вороже ставляться до Франції, італійці не забули германської експансії. Попри декларації про братство народів, справжній космополітизм ще далекий від реальності: його витісняє недовіра, конкуренція, інтелектуальна ревності.

Саме в цій ситуації, на думку Д.І. Каченовського, відкривається можливість і відповідальність для російської правової науки. Але через цензурні перешкоди харківський дослідник був змушений оголосити студентам: Російська імперія, на відміну від західних країн, не несе з собою історичних претензій, не має обтяжливого минулого суперечок і колоніального змагання з іншими європейськими народами. Її зв'язок із Європою – радше цивілізаційний, інтелектуальний, культурний, аніж ворожий або ревізіоністський. Росія, як зазначав Д. І. Каченовський, не прагне домінування чи помсти, а щиро вболіває за успіх Європи, бо її піднесення означає і просування самої Росії шляхом знання і порядку. Зрозуміло, з точки зору реалій середини XIX ст. такі заяви професора не відповідали дійсності¹.

Напрочуд плідним у цьому контексті видається космополітичний склад мислення вітчизняних вчених-міжнародників, якому притаманна делікатність, аналітична проникливість і схильність до дипломатичної гнучкості. Ці риси, підкріплені моральними засадами й науковим

¹ На експансію Російської імперії XVIII-XIX ст. не лише в Європі, але й в Новому світі звертають увагу і в сучасній науці. Див.: Grinev A. V. The Plans for Russian Expansion in the New World and the North Pacific in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *European Journal of American Studies*. 2010. №5 (2). Special Issue: The North-West Pacific in the 18th and 19th Centuries. URL : <http://journals.openedition.org/ejas/7805>

методом, дають, за словами Д.І. Каченовського, обнадійливі перспективи. Примітно, що він особливо відзначає потенціал українського елементу – вочевидь, маючи на увазі специфічну культурну чутливість і пластичність, яку пов’язував із українською традицією. Проте ця гнучкість, визнає він, не завжди сприймається позитивно: «дехто» (вочевидь росіяни – імперці) вбачає в ній радше загрозу, аніж перевагу¹. Однак у поєднанні з етичною настановою, освіченістю і принциповістю, ці якості можуть стати основою для нової наукової школи міжнародного права – такої, що не копіює старі форми, а творить нову нормативність, засновану на діалозі, самоповазі та раціональному упорядкуванні міждержавного життя.

Разом з тим Д. І. Каченовський критично оцінював сучасний йому стан російської літератури з міжнародного права. Її він називає «уривчастою» (фрагментарною) та «штучно створеною», а більшість публікацій – такими, що народжені не внутрішньою потребою дослідника, а лише прагненням здобути вчену ступінь². На думку вченого, без серйозної концептуальної бази, без ґрунтового підходу й доступного узагальнення, така наука приречена на маргінальність. Він наполягав, що єдиний вихід – це звернення до молоді. Саме молоді покоління, які мають доступ до університетської освіти й володіють засобами самостійного інтелектуального росту, покликані подолати поверхневність і несистемність. Вони мають створити нову парадигму: чітку, сучасну, позбавлену зайвого академічного пафосу, зосереджену на головному – на творенні надійного фундаменту міжнародного права як науки та інструменту справедливості.

Д. І. Каченовський підсумовував свій виклад вірою у майбутнє науки та університету³, який став для нього джерелом формування особистості й інтелектуального покликання. Він висловлював переконання, що Харківський університет, попри своє географічне віддалення та матеріальні труднощі, зберігав і передавав із покоління в покоління живий вогонь наукового служіння – ревність до істини,

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 15.

² Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 15.

³ Там само. С. 15-16.

почуття гідності, відданість справі. У його стінах, за словами професора, ніколи не згасала робота в ім'я науки та громадянськості – навіть тоді, коли вона не знаходила ані визнання, ані зовнішньої підтримки.

Він наголошував, що честь Харківського університету тримали не гучні промови, а «енергійні люди», які, не потребуючи схвалення, працювали в тиші для спільного блага. У своїх словах він звертається до сучасного студентства як до носіїв цієї етичної традиції, як до спадкоємців морального й інтелектуального капіталу попередників, які нерідко жертвували власним добробутом, а іноді й життям, заради ідеалу науки.

Не без болю він згадує про несправедливі відгуки на адресу Харківського університету, які лунають з російських столиць, часто – з вуст тих, хто не мав з ним реального зв'язку. Проте досвідчене око Д. І. Каченовського дозволяє йому тверезо бачити недоліки й водночас – потенціал: недосконалість є притаманною всім університетам, зокрема і в Західній Європі. Не варто заздрити чужій славі – краще послідовно виправляти власні хиби, не втрачаючи гідності.

Особливе місце в його лекції займали роздуми про значення університету в суспільстві. Це не лише інституція для навчання юнацтва – це центр впливу на всю націю. Праця, яка тут здійснюється, не зникає марно; її слід просто продовжувати з енергією, з вірою в її плоди. Д. І. Каченовський, пройшовши десятилітній шлях професора, зберігає надію на краще майбутнє для своєї Alma Mater й відкрито визнає: результати інтелектуального зростання – завжди плід довгого зусилля, терпіння і самовідданості.

З гіркотою, але без розпачу, він у своїй лекції визнавав: молодість минає, й окремим поколінням не завжди пощастило з історичним моментом. Але ця скорбота – особиста. Сучасне студентство ще має перед собою час – час не лише для власної праці, а й для підтримки старших, для продовження справи, коли в когось починає слабнути сила або віра через провінційне становище, втому, або неминучий спад енергії¹.

Найбільш зворушливою частиною залишається зізнання професора про власну гордість належати до Харківського університету.

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 16.

Подорожуючи Європою, він ніколи не соромився свого скромного титулу – мандрівного професора зі Слобожанщини. Навпаки, він щоразу переконаувався, що саме ця належність відкривала йому шлях до розумних людей, що вона була визнаною і шанованою¹.

Своє звернення він завершував не сентиментально, а як заповіт: не забути про честь належати до університету, зберігати любов до науки, прагнути до благородного, бути вірними своєму обов'язку і нетерпимими до несправедливості. У цих словах – не лише свідчення віри у молодь, а й чіткий моральний дороговказ для наступників.

Отже, вступна лекція Дмитра Івановича Каченовського від 24 вересня 1859 р. після його першої європейської подорожі постає не просто звітом ученого про побачене, а цілісною програмною декларацією методології наукового пізнання міжнародного та політичного життя. Її зміст поєднує особистий досвід мандрівника, критичний аналіз інтелектуальних тенденцій епохи та глибоке осмислення шляхів розвитку юридичної науки.

Передусім Каченовський формулює етику наукового спостереження. Подорож, на його переконання, не надає автоматичного доступу до істини; вона лише створює умови для пізнання, яке можливе за наявності внутрішньої дисципліни, терпіння й здатності до самокритики. Тим самим учений протиставляє академічну відповідальність емоційній публіцистиці та поверховим враженням, що панували в середовищі тогочасної російської освіченої публіки. Його роздуми про «важку школу» подорожі мають ширший сенс: вони є настановою для будь-якого дослідника міжнародних явищ, який мусить долати власні упередження раніше, ніж оцінювати «інше».

Другим важливим підсумком лекції є концепція історичної витримки. Європа, яку частина сучасників уже поспішала «ховати», у Каченовського постає як цивілізація перехідної доби, де реакції й кризи не заперечують, а супроводжують поступ. Такий погляд відкидає як романтичну ідеалізацію Заходу, так і його демонізацію. Натомість утверджується ідея тривалої еволюції, у межах якої поразки реформ або політичні відступи не скасовують загального напрямку розвитку. У цьому проявляється історико-філософська зрілість мислителя, здатного бачити за подіями їхню довготривалу логіку.

¹ Каченовский Д.И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д.И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С.16-17.

Третій концептуальний блок пов'язаний із проблемою культурної спадкоємності. Каченовський рішуче заперечує як сліпе наслідування Заходу, так і пихаті декларації про «самобутню вищість» Росії. Його позиція ґрунтується на ідеї універсальної історичної естафети: кожна цивілізація зростає через засвоєння попереднього досвіду, і саме творче, критичне запозичення є ознакою зрілості, а не залежності. Звідси випливає його вимога до російського суспільства – перейти від фрагментарного захоплення окремими європейськими течіями до цілісного й системного вивчення інституцій, права, політичної організації.

Особливе значення має й та частина лекції, де Каченовський аналізує стан науки міжнародного права в різних країнах Європи. Цей огляд не є простим переліком імен і кафедр. Він підпорядкований загальному висновку: наука занепадає там, де відривається від суспільних потреб і замикається в схоластичній схематиці, і, навпаки, набуває сили там, де пов'язана з політичним життям, публічними дебатами та моральними питаннями епохи. Саме тому він високо цінує практичну спрямованість англійської традиції, ідейну енергію французької публіцистики, філософську масштабність окремих бельгійських і нідерландських авторів та новаторський національно-правовий імпульс італійської думки.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що вступна лекція Д. І. Каченовського виконує подвійну функцію. З одного боку, вона є критикою інтелектуальної незрілості, провінційності й методологічної недисциплінованості, властивих значній частині тодішнього освіченого середовища. З іншого – це позитивна програма розвитку науки: компаративність, історизм, зв'язок теорії з практикою, моральна відповідальність ученого перед суспільством.

Таким чином, у цій лекції Каченовський постає не лише як спостерігач європейського життя, а як мислитель, що формулює засади модерної міжнародно-правової науки. Його міркування виходять далеко за межі конкретної подорожі й набувають значення методологічного маніфесту, актуального для будь-якої епохи інтелектуальних зламів і цивілізаційних переоцінок.

2.3. Лекція з міжнародного права, читана 6 жовтня 1861 р. після другої подорожі Європою

З червня по жовтень 1861 року Д. І. Каченовський знову перебував за кордоном¹. Враження від цієї подорожі склали основу його публікації «Нова Європа і нова Росія. Лекція, читана 6 жовтня 1861 року». Ця лекція викликала великий інтерес, а його слухачами знову були студенти різних факультетів Харківського університету.

Вступну частину цієї лекції «Нова Європа і нова Росія», прочитаної 6 жовтня 1861 року², Д. І. Каченовський розпочав не з традиційного огляду теоретичних проблем міжнародного права, а з особистого зауваження, вмотивованого неформальним досвідом нещодавньої подорожі Європою. За його словами, ця поїздка була зумовлена радше приватними потребами³, аніж спеціальною науковою метою, однак вона надала змогу спостерігати на власні очі суспільно-політичні зрушення, які глибоко впливають на стан міжнародного життя. Таким чином, вже у вступі вимальовується характерна для Д. І. Каченовського позиція – поєднання наукової рефлексії з уважністю до поточної історичної динаміки.

Д. І. Каченовський підкреслював, що в умовах середини XIX століття академічна наука опиняється на другому плані, поступаючись місцем практичним питанням, які тяжіють над державами та суспільствами. Ці питання – політичні, соціальні, міжнародні – не лише відволікають мислення від споглядальності, але й ставлять під сумнів саму можливість абстрагованого аналізу. Метафора політичного горизонту, зтягнутого хмарами, передає загальну атмосферу нестабільності, тривоги та очікування глибоких змін.

У центрі уваги Д. І. Каченовського – криза Італії та Австрії, яку він окреслює як симптом більш широкого зламу традиційного міжнародно-політичного порядку в Європі. Італійське питання постає у зв'язку з

¹ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границу с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 1.

² Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I*. Харьков, 1863. С. XLVII-LXVIII.

³ Про переважно приватні цілі своєї подорожі він зазначав і у своєму «Звіті». Див. : [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границу с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 1.

боротьбою за національне об'єднання, тоді як австрійська ситуація засвідчує розхитування імперської моделі, що не витримує викликів нового часу. Обидві країни, на думку автора, перебувають у стані глибокої трансформації: старі інституції втратили довіру і підтримку, проте нові ще не сформувалися остаточно. Народи, що донедавна жили під вагою усталених форм, тепер перебувають у пошуку політичної ідентичності, нових форм правового й державного життя.

Свою увагу Д. І. Каченовський спрямовує не лише на самі події, а й на їхній міжнародно-правовий резонанс. Він зазначає, що доля Апеннінського півострова та придунайських земель має далекосяжні наслідки для всієї європейської політичної системи¹. За логікою автора, йдеться не просто про регіональні конфлікти, а про симптоми загальноєвропейського зламу, кризи. Цим терміном вчений позначає момент розриву між старим і новим світопорядком. У такому контексті міжнародне право постає не як абстрактна сукупність норм, а як інструмент осмислення змін, що відбуваються на очах сучасників.

Особистий досвід, наголошує Д. І. Каченовський, надає йому змогу говорити про сучасну Європу не лише як дослідникові, але й як очевидцеві. Хоча його перебування в Італії та Австрії було нетривалим, спілкування з поінформованими особами та власні спостереження все ж надали підстави для певних висновків. Ці фрагментарні, але живі враження він має намір використати для ілюстрації загальних положень курсу міжнародного права, щоб краще зрозуміти ті зрушення, що формують нову політичну реальність Європи.

Таким чином, вступ до лекції поєднує в собі елементи особистого щоденника мандрівника, політичної аналітики та передмови до наукової розвідки. Д. І. Каченовський, звертаючись до слухачів, не лише ділиться спостереженнями, але й готує їх до того, що подальший виклад міжнародного права буде невіддільний від аналізу сучасної йому європейської кризи. У цьому криється ключова інтенція автора: зробити науку не лише предметом теоретичного вивчення, а живим інструментом розуміння сучасності.

Розпочинаючи огляд європейських трансформацій з Італії, Д. І. Каченовський змальовує її як приклад історичного буття народу, що, переживши століття політичної роздробленості, іноземного панування й безуспішних визвольних змагань, на початку 1860-х років вступив у вирішальну фазу національного пробудження. Образ Італії в

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. XLVIII.

його викладі — це не лише сцена політичних подій, але й втілення трагедії поневоленого народу, який, пройшовши крізь занепад і розпач, знову набуває здатності до дії.

Історичну ретроспективу Д. І. Каченовський починає з оцінки фатальної неспроможності італійських визвольних рухів попередніх епох, включно з розчаруваннями після Французької революції. Він констатує, що з 1815 року Австрія встановила майже необмежене домінування на Апеннінському півострові, що стало причиною занепаду й політичної безвиході. У цьому контексті лише Сардинське королівство (П'ємонт) залишалось незалежним осередком національного духу, хоча й недостатньо сильним для самостійного визволення країни¹.

Виразною є симпатія автора до Савойської династії: Карл Альберт (рис. 2.3.1)², попри свої помилки, здобуває у нього повагу як монарх, що героїчно загинув у боротьбі, передавши синові справу народного визволення. Саме з приходом Віктора Еммануїла II³ та союзом з

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. 1.* Харьков, 1863. С. XLVIII-XLIX.

² Карл Альберт (Carlo Alberto di Savoia; 1798–1849) — сьомий король Сардинського королівства. Правив у 1831–1849 роках. Під час свого правління скасував феодальну систему і модернізував королівство, підтримував науку і мистецтво, дбав про економічний розвиток країни, але показав себе менш зацікавленим у впровадженні ліберальних засад. У 1831 він відмовився прийняти ідеї Мадзіні, який виступав за об'єднання Італії. Були придушені заколоти в Шамбері, Турині, Генуї і Алессандрії. У 1834 був засланий республіканець Джузеппе Гарібальді. Проте після Лютневої революції 1848 року король скасував абсолютну монархію і затвердив 4 березня 1848 Альбертинський Статут, нову доволі ліберальну і демократичну конституцію, що закріпила поділ влади між монархом і двома асамблеями.

³ Віктор Емануїл II (1820–1878) був визначною постаттю в історії Італії та увійшов до неї як перший король об'єднаної Італійської держави; до проголошення єдності країни він правив Сардинським королівством (П'ємонт) у 1849–1861 роках. На престол він зійшов після поразки свого батька, короля Карла Альберта, у війні з Австрією 1849 року, успадкувавши складну внутрішню- й зовнішньополітичну ситуацію. У подальшому Віктор Емануїл II став центральною фігурою італійського національно-визвольного руху — Рісорджименто, відігравши ключову роль у процесі політичної консолідації італійських земель. Спираючись на дипломатичний і реформаторський курс свого прем'єр-міністра Камілло Бенсо ді Кавура та на військові кампанії Джузеппе Гарібальді, він сприяв об'єднанню розрізнених італійських держав у єдину націю. 17 березня 1861 року парламент Сардинії офіційно проголосив створення Королівства Італія, після чого Віктор Емануїл II прийняв титул короля Італії. Остаточне завершення процесу об'єднання відбулося у 1870 році із захопленням Рима італійськими військами, що поклало край світській владі Папської держави. За свій внесок у національне єднання країни Віктор Емануїл II отримав почесне прізвисько «Батько Вітчизни» (італ. *Padre della Patria*). Він помер 9 січня 1878 року в Римі та був похований у Пантеоні, який став місцем спочинку італійських монархів.

Наполеоном III¹, зауважує Каченовський, відкрилася нова можливість – війна 1859 року, яка принесла успіх, але й втрату Савойї як «жертви» союзникові. Цей момент набуває в автора символічного звучання: визволення має свою ціну, а політичні здобутки часто супроводжуються моральними або національними втратами.

*Рис. 2.3.1 Портрет Карла Альберта
(худ. Джованні Батиста Біскарра, між 1831 та 1851 рр.).*

Події 1859–1860 років Д. І. Каченовський подає як прискорений процес національного злиття. Приєднання Пармської, Моденської, Тосканської областей та Романьї до П'ємонту, крах реакційних режимів, похід Дж. Гарібальді та блискавичне падіння Бурбонської монархії в Неаполі – все це, на його думку, формує лише проміжний етап. Завершення справи ще попереду: без Венеції й Риму, які залишаються

¹ Наполеон III (Шарль Луї Наполеон Бонапарт, 1808–1873) – племінник Наполеона I, перший президент Французької республіки (1848–1852) та імператор французів (1852–1870), який заснував Другу імперію, правив як авторитарний, а згодом ліберальний монарх, провів масштабну реконструкцію Парижа, але програв Франко-пруську війну, що призвело до його падіння та проголошення Третьої республіки. Його правління характеризувалося бонапартизмом, військовими успіхами (Кримська війна) та провалами (Мексика, війна з Пруссією), а стиль його епохи називають «Стиль Наполеона III» (Друга імперія).

під іноземним контролем, Італія не зможе досягти повної незалежності та внутрішнього спокою.

У цьому місці Д. І. Каченовський поєднує політичний аналіз з емоційно забарвленим свідченням очевидця. Враження від Венеції, «в ланцюгах», набуває у нього майже літературного звучання: розкішні палаци перетворені на казарми, святині – на склади, площа Святого Марка заглушується барабаним гулом імперської армії. Таке зображення стає не лише міркуванням про долю одного міста, але й втіленням драми культурного та політичного поневолення, у якому австрійське панування постає як глибоко чужорідна й репресивна сила.

Автор звертає особливу увагу на мілітаризований характер венеціанської області – укріплення Верони, Мантуї, величезні контингенти війська, тотальний контроль і недовіра до мешканців. Усе це, підкреслює він, робить регіон зоною потенційної дестабілізації, вогнищем напруги, а не мирного співжиття. Водночас, наголошуючи на репресивності режиму, Каченовський демонструє віру в поступ національної справи: пробуджена свідомість, на його переконання, вже не засне. І хоча механізм майбутнього звільнення Венеції він не береться передбачати, водночас категорично стверджує: ця мета має бути досягнута силами самого італійського народу. Підозріло ставлячись до потенційної участі зовнішніх союзників, він вважає, що визволення мусить бути справою національної самопожертви. Символічний «страшний чотирикутник» укріплень – Верона, Песк'єра, Леньяго, Мантуя – можна здолати не іноземною допомогою, а лише зусиллями власного народу¹.

З повагою Д. І. Каченовський описує стан військової мобілізації Італії: кожне місто, кожне село живе у ритмі навчань, збройної й патріотичної підготовки. Брешія², Генуя, Тоскана – всі регіони охоплені «войовничим духом». Особливо показовим є образ мирних тосканців,

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. 1.* Харьков, 1863. С. L.

² Брешія (італ. Brescia, історична назва латиною – Brixia) – велике місто в північній Італії, у регіоні Ломбардія, в передгір'ї Альп. Воно має багату культурну, археологічну й економічну спадщину, поєднуючи давню історію з сучасним життям. Брешія розташована на сході Ломбардії, приблизно за 100 км від Мілана. Місто бере свій початок як кельтське укріплення племені ценоманів, а приблизно з 200 р. до н. е. стало римською колонією. За імператора Августа тут була заснована цивільна колонія. Після падіння Римської імперії Брешія входила до складу різних державних утворень (Лангобарди, Венеційська республіка тощо), а в XIX ст. приєдналася до Королівства Італія.

нині «озброєних з ніг до голови та затягнутих у мундир»¹, що вказує на глибину національного перелому. Водночас він застерігає від зовнішньої видимості спокою: Італія перебуває в постійній обороні, вороги діють гібридними методами із тіні – у тому числі шляхом підбурення півдня, повертаючи його до стану хаосу й бандитизму, породженого деспотією.

Д. І. Каченовський показує Італію як народ, що здобуває суб'єктність і готовий до самостійної історичної дії. Він наголошує, що Італія – не пасивний об'єкт чужих зазіхань, а активний учасник міжнародного процесу, що, попри незавершеність, прямує до відновлення своєї державної цілісності. З історико-правової перспективи автор трактує італійське питання як іспит для нової європейської системи, в якій народи вимагають не лише прав, а й визнання своєї історичної гідності.

У продовженні свого аналізу становища Італії Д. І. Каченовський зосереджується на, безперечно, найделікатнішому питанні італійського національного об'єднання – щодо статусу Риму. На його переконання, складність полягає не лише в політичному чи військовому контексті, а насамперед у сакральному характері цього міста як духовного осередку католицького світу. Проблема Риму, за словами Д. І. Каченовського, виходить за межі конфлікту з Австрією чи навіть Францією – вона зачіпає цілу західнохристиянську цивілізацію.

Постулат про духовну незалежність папства визнається ним догматом, що не підлягає оскарженню навіть усередині Італії. Навіть державні мужі П'ємонту, зазначає Д. І. Каченовський, схильні бачити користь у збереженні римської першості, оскільки таким чином вплив Святого Престолу залишався б в межах Апеннінського півострова. Прив'язка папства до Риму має, за його словами, не лише сакральне, але й історико-символічне значення: Рим без папи втратив би свою універсальну привабливість і перетворився б на звичайне місто².

Водночас він визнає, що будь-яка «угода з Римом» є на той момент ще менш досяжною, ніж компроміс із Віднем. Папа, вбачаючи в П'ємонті еретичну силу, жорстко відкидає усі ініціативи – *non possumus*³, промовляє він ніби формулу своєї непоступливості.

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I*. Харьков, 1863. С. L.

² Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I*. Харьков, 1863. С. LI.

³ «Ми не можемо» (лат.).

Французький імператор, хоч і союзник Італії у війні 1859 року, також не наслідуються відкрито зачепити папське питання, побоюючись реакції впливового французького духовенства.

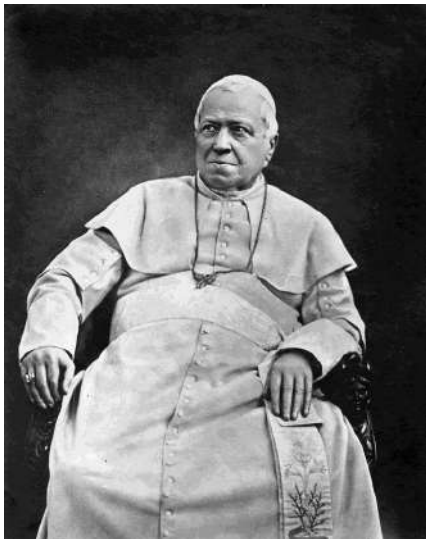

Рис. 2.3.2. Римський папа Пії IX

У цьому контексті Д. І. Каченовський знову демонструє проникливість юриста та історика, наголошуючи, що вирішення римського питання можливе лише за волі обставин, які самі змінюють хід історії. Його оповідання сповнене напруженого очікування: на його думку, смерть Пія IX (рис. 2.3.2)¹ або обрання нового понтифіка можуть

¹ Пії IX (мирське ім'я – Джованні Марія Мастай-Ферретті) очолював Римо-католицьку церкву у 1846–1878 роках, і його понтифікат, найдовший у історії папства, припав на добу глибоких політичних і світоглядних трансформацій Європи. Спочатку сприйнятий як папа з помірковано ліберальними настроями, після революцій 1848 року він став виразником консервативного курсу, спрямованого на захист духовної автономії Церкви перед викликами націоналізму, секуляризму та ліберальної ідеології. Втрата Папської держави внаслідок об'єднання Італії та захоплення Риму 1870 року зумовила його демонстративну відмову визнавати нову політичну реальність; відтоді він вважав себе «в'язнем Ватикану», підкреслюючи пріоритет духовної влади над світською. У догматичній сфері його понтифікат став переломним: 1854 року булла *Ineffabilis Deus* проголосила догму про Непорочне Зачаття Діви Марії, а Перший Ватиканський собор (1869–1870) закріпив учення про непомилність папи *ex cathedra* у питаннях віри й моралі. Водночас енцикліка *Quanta cura* та доданий до неї *Syllabus errorum* (1864) засвідчили різко критичне ставлення Святого Престолу до багатьох ідей модерного світу – раціоналізму, лібералізму, секулярної державності. Таким чином, понтифікат Пія IX став епохою внутрішньої

стати тією поворотною точкою, коли питання Риму отримає шанс на компроміс.

Проте головним героєм у міркуваннях вченого виступає не особа – а дух національного єднання, який автор виводить на передній план. Каченовський говорить про «нескориму силу народного духу», здатну ламати історичні традиції, регіональні відмінності й політичні антагонізми. Колишні суперники – Мілан, Флоренція, Турин – добровільно відмовляються від амбіцій заради загального блага. Символом нової італійської єдності стає тріумвірат трьох лідерів: Гарібальді¹, Кавура² й короля Віктора Еммануїла³ – між якими громадська думка бачить нерозривний зв'язок як запоруку стабільності та надії.

консолідації католицької доктрини та водночас загостреного конфлікту між традиційною церковною моделлю суспільства і новочасними політичними та інтелектуальними течіями, що визначило траєкторію відносин між Церквою і державами на десятиліття вперед.

¹ Джузеппе Гарібальді (1807–1882) був однією з найяскравіших і найхаризматичніших постатей італійського Рісорджименто, національним героєм Італії та символом революційної боротьби за її об'єднання. Як політичний діяч і воєначальник він поєднував ідеї республіканізму, національного визволення та соціальної справедливості, що забезпечило йому широку популярність не лише в Італії, а й за її межами. Особливе місце в його діяльності посідає експедиція «Тисячі» 1860 року, під час якої добровольчий загін під проводом Гарібальді здійснив висадку в Сицилії, здобув вирішальні перемоги над військами Бурбонів і сприяв падінню Королівства Обох Сицилій. Незважаючи на власні республіканські переконання, Гарібальді передав завойовані території королю Віктору Еммануїлу II, чим зробив вирішальний внесок у політичну консолідацію італійських земель і створення єдиного Італійського королівства. Його діяльність органічно доповнила дипломатичні зусилля Камілло Кавура та монархічний курс П'ємонту, надавши процесу об'єднання масового, народного характеру. Помер Джузеппе Гарібальді 1882 року, залишивши по собі спадщину революціонера, полководця і національного символу, ім'я якого стало невід'ємною частиною історичної пам'яті Італії.

² Камілло Бенсо, граф ді Кавур (1810–1861), був однією з ключових постатей італійського Рісорджименто та провідним архітектором політичного об'єднання Італії. Як прем'єр-міністр Сардинського королівства він уособлював прагматичний, модернізаційний напрям національного руху, поєднуючи ліберальні ідеї з реалістичною державною політикою. Кавур послідовно проводив внутрішні реформи, спрямовані на економічний розвиток, секуляризацію держави, обмеження впливу церкви та створення сучасних інституцій, здатних забезпечити політичну стабільність і суспільний прогрес. Водночас він надав об'єднанню Італії чіткий дипломатичний вимір, майстерно використовуючи систему європейських союзів і протиріч між великими державами. Участь Сардинського королівства в Кримській війні дозволила Кавуру винести «італійське питання» на міжнародну арену, а союз із Францією Наполеона III став вирішальним чинником у війні проти Австрійської імперії 1859 року. Саме завдяки його дипломатичним і політичним зусиллям П'ємонт став ядром майбутньої італійської держави, а процес об'єднання набув легітимної, загальноєвропейськи визнаної форми. Кавур помер у 1861 році, невдовзі після проголошення Королівства Італія, залишивши по собі спадщину державного діяча, чия стратегічна далекоглядність визначила контури сучасної італійської державності.

³ Див. вище.

Особливо вражає емоційна палітра оповіді про смерть Кавура. Д.І. Каченовський згадує, як після цієї події Північна Італія занурилась у загальний траур: театри зачинені, обличчя людей – похмурі й тривожні, навіть Венеція під австрійською окупацією висловлює скорботу. Цей момент змальовано не лише як політичну втрату, а як глибоко національний акт колективного відчуття¹.

Рис. 2.3.3. Джузеппе Гарібальді

Не менш промовисто звучить його характеристика Джузеппе Гарібальді (рис. 2.3.3): народне захоплення перетворює його ім'я на святыню, а портрет – на обов'язкову частину інтер'єру італійських осель. Особливо яскраво описано сцену святкування визволення Неаполя, де, за словами Каченовського, навіть переконаний прибічник Меттерніха міг би переконатись, що Італія – не «лише географічний вираз»².

Переходячи до загальніших міркувань, Д. І. Каченовський вдається до обережного прогнозування. Він не береться пророкувати майбутнє Італії, але бачить у її відродженні подію загальноцивілізаційного масштабу. Народ, сформований стражданнями, загартований у боротьбі, володіє, на його думку, усіма передумовами, щоб зробити значущий внесок у розвиток людства. Підкреслюючи духовну самобутність і

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. LI- LII.

² Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. LII.

культурну повноцінність італійців, він зіставляє їх із англієцями й французами, а також проводить паралель з Іспанією, яка, попри брак внутрішньої єдності, виявила значний творчий потенціал.

Італія, у викладі Д. І. Каченовського, – це країна з високим рівнем громадянської свободи, глибоко вкоріненим індивідуалізмом, підприємницьким духом, політичним тактом і відразом до порожнього титулування¹. Її соціальна структура побудована не на феодалних привілеях, а на праці – торговців і землеробів. Автор визнає, що тривалий деспотизм наклав на італійський народ певні тіньові риси – бідність, чиновницький паразитизм, схильність до лестощів. Але він закликає не поспішати з осудами: жоден народ, який перебував у подібному стані, не міг уникнути цих деформацій.

Д.І. Каченовський яскраво змальовує ідеал об'єднаної Італії – не як неприродно уніфікованої структури, а як спільноти, що поєднує різноманітні темпераменти, таланти й досвід. Образ «однієї родини», що включає практичних п'ємонтців, працьовитих ломбардців, витончених тосканців, енергійних жителів Романьї та палких неаполітанців – уособлює ідею плюралістичної єдності. Туринський парламент, на його думку, є вже живим втіленням цієї єдності: молодий інституційно, але «старий досвідом і мистецтвом». У ньому, стверджує Каченовський, зібралися люди, що перенесли заслання, в'язниці, політичні переслідування, і тепер – «смакують плоди законної свободи»².

Цей фрагмент є своєрідною кульмінацією «італійської» частини лекції, яка висвітлює не лише політичний стан, але й моральну трансформацію народу, який повертається до європейської спільноти як активний суб'єкт. Італія у Д.І. Каченовського – не тільки географічне поняття й не лише арена боротьби за визволення, а символ народного відродження, політичного зростання й національного духу, що виходить за межі локального значення. Це приклад того, як визволення може стати основою морального оновлення й історичного покликання.

У своєму міркуванні про кризу Австрійської імперії Д. І. Каченовський виявляє особливу уважність і аналітичну глибину, спрямовану на діагностику тогочасного політичного безладдя в державі,

¹ Ці висновки, засновані на безпосередніх спостереженнях Д. І. Каченовського, виглядали б ще більш переконливими, як би він додав до них інформацію про внесок преси в справу Рісорджименто та консолідацію суспільства навколо ідеї національної єдності. На це звертається увага сучасних дослідників. Див. наприклад : Cherubini D. Il Risorgimento italiano e la nascita di una opinione pubblica nazionale. *Italogramma*, 2012. №2. Р. 7-21

² Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I*. Харьков, 1863. С. LIII-LIV.

яка ще недавно вважалася однією з головних опор континентального порядку. На відміну від Італії, де він спостерігав «непереборне прагнення єдності», що охоплювало всі верстви й регіони, Австрія постає перед ним як хаотична й суперечлива сукупність народів і провінцій, де відсутній єдиний напрямок розвитку, натомість переважають конфлікти, взаємна недовіра та глухе безсилля.

Особливий інтерес до австрійського питання зумовлений, за словами Д.І. Каченовського, близькістю до слов'янських народів, «нам близьких і за походженням, і за сусідством». Проте прогноз щодо долі імперії залишається у нього вкрай обережним – «важко заздалегідь визначити хоча б приблизно». На відміну від Італії, де є відчутна ідея національного відродження, Австрія не має ані загального ідеалу, ані згуртованого народу, ані навіть тимчасового політичного плану. Характеризуючи ситуацію, він вдається до образу «хаосу», з якого поки що не видно виходу.

Жовтневий диплом 1860 року¹, покликаний реформувати державу², не лише не створив життєздатного порядку, а навпаки – виявив неспроможність об'єднати імперію на нових засадах. Зауважуючи, що навіть «загальний сейм» лишається «неповним і безсилим», Д. І. Каченовський натякає на глибоку інституційну кризу, яка підриває легітимність самої імперської ідеї. Подібно до сучасного діагноста, він визначає симптоми занепаду: відмова народностей від підтримки загальної справи, конфлікти між етнічними групами, відсутність політичної сили тяжіння, хронічна недовіра – і все це врешті він пов'язує з історичною відповідальністю самої Австрії. Тут звучить ключове зауваження: імперія пожинає плоди власної політики *divide et*

¹ Kaiserliches Manifest vom 20. October 1860. *RGBl.* Nr. 225/1860. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1860&page=395&size=45>

² Жовтневий диплом (нім. Oktoberdiplom) – австрійський конституційний закон від 20 жовтня 1860 року, виданий імператором Францем Йосипом I у вигляді маніфесту. Він містив основні напрями нової конституції для держави у формі конституційної монархії. Жовтневий диплом передбачав створення Імперської ради (Reichsrat), що складається зі 100 членів, яка виконувала дорадчі функції у питаннях господарських та фінансових. Законодавчою владою рада практично не мала. Військова та зовнішня політика залишалася виключно у владі імператора. Жовтневий диплом був свого роду компромісом між об'єднаними прагненнями німецького населення Австрійської імперії та федералістськими настроями інших народів. Місцеві парламенти (ландтаги) мали право зберегти наявну автономію від Імперської ради. Такий компроміс не влаштував як німців, угорців, так і представників інших народів, що мешкали на тогочасних теренах Імперії. Загальне незадоволення призвело до заміни через чотири місяці Жовтневого диплома на Лютневий патент (від 26 лютого 1861 року). Проте історики стверджують, що Жовтневий диплом започаткував «конституційний» період функціонування імперії.

*impera*¹, і тепер змушена боротись із наслідками тієї самої роз'єднаності, яку колись культивувала.

На цьому тлі Д. І. Каченовський звертає увагу на один народ, що, попри кризу імперії, зберігає внутрішню силу й органічну цілісність, – мадярів. Їхня здатність до політичної самоорганізації, відродження конституційних інституцій без зовнішнього примусу, а головне – вкорінення ідей самоврядування в національну свідомість, справляє на нього глибоке враження. Він говорить про конституцію як про те, що «воскресло само собою», що «перейшло від батька до сина», – і в цих формулюваннях читається захоплення живучістю мадярської правової традиції. Це, за його словами, «факт надзвичайно повчальний»².

Водночас автор не ідеалізує мадярів і одверто визнає їхню ізолюваність і певну політичну гординю. Їхній аристократизм, який проявляється не лише у внутрішньому житті, але й у зовнішній поведінці, стає причиною відчуження інших підвладних народів. Д. І. Каченовський передає критичні голоси, які звинувачують угорців у егоїзмі та спробах «перетворити Австрію на Угорщину». Цей дисбаланс, на його думку, є одним із чинників неспроможності Австрії стати справжньою федерацією.

У підсумку, мадярське відродження постає для нього як подвійний феномен: з одного боку – свідчення політичної зрілості, з іншого – джерело нових протиріч у межах імперії.

На тлі мадярської активності Д. І. Каченовський порушує питання становища слов'янських народів – тих, чия доля найближча його серцю. Висловлюючи стриманий оптимізм, він наголошує, що тепер, у період «безсилля Австрії та зосередженості Угорщини», у слов'ян з'являється рідкісна можливість – «озирнутися, зрозуміти своє становище та влаштувати своє внутрішнє життя». Проте, визнаючи, що не мав змоги глибоко дослідити побут і громадський устрій слов'янських племен, він обмежується лише фрагментарними спостереженнями.

Його чесне зізнання – «не кожен з нас здатний спостерігати цілий світ» – є показовим прикладом наукової стриманості та інтелектуальної порядності. Автор не претендує на всеохоплюваність, але водночас підкреслює важливість звернення до фахівців – тобто закликає до глибшого, спеціалізованого вивчення слов'янського питання. Тут Д. І. Каченовський виступає не лише як спостерігач політичного життя,

¹ Поділяй і володарюй.

² Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. LV-LVI.

а як тонкий аналітик імперського ладу, здатний бачити його системні вади, глибокі суперечності та потенціали національного оновлення. Австрія в його викладі постає як експериментальна, але виснажена модель імперії, котра вже не здатна перетворити різноманітність на силу – і саме це відкриває нові перспективи для тих народів, які донедавна залишались у тіні великих сил.

В цій частині лекції, присвяченій Австрії та слов'янам, Д.І. Каченовський знову демонструє властивий йому історико-політичний аналіз, поєднаний з глибоким етичним занепокоєнням. Серед усіх народів, залучених до кризи Австрійської імперії, він особливу увагу зосереджує на слов'янах – як на тих, чия політична доля, попри несприятливі обставини, ще не вирішена, але має потенціал до емансипації й культурного зростання.

Висловлюючи без ілюзій свій погляд на становище слов'ян, Д.І. Каченовський відверто називає головною причиною їхніх бід не стільки зовнішній гніт, скільки внутрішню роз'єднаність. «Слов'янин нікого так не боїться, як одноплемінника»¹ – ці слова, що межують із болісною іронією, оголюють глибоку рану на тілі слов'янського світу. Причини цієї взаємної недовіри він залишає для тлумачення «знаючим людям», однак сам фіксує симптоми: конфлікти між чехами і моравами, сербами і хорватами, русинами (українцями) й поляками², – усе це унеможлиблює не лише політичну консолідацію, але й саму ідею культурного солідаризму. Навіть найпоміркованіша форма єднання – думка про рівність прав – наразі лишається недосяжною.

У цьому контексті особливо виразно, на думку вченого, окреслюється парадокс: попри ворожнечу, роздробленість і суперництво, у слов'янських народах не згасло «співчуття до руського імені»³. Цей момент Д.І. Каченовський подає з м'яким, але явним патріотичним пафосом. Відчутно ідеалізуючи народи, що населяли європейську частину імперії, він підкреслює, що росіяни повинні усвідомити своє особливе становище – не як гегемона, а як культурного

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков: Универ. тип., 1863. С. LVII.

² Свою лекцію Д.І. Каченовський прочитав всього через 4 роки після появи резонансної публікації М. О. Максимовича, що зберігала актуальність в умовах підготовки Польського повстання 1863 року. Див.: Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII в. (Письмо к М.А. Грабовскому). *Русская беседа*. 1857. Кн. 8. С. 35–61.

³ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. LVII.

й морального союзника, покликаного подати приклад. Йдеться про «розумову та моральну підтримку»¹, тобто передусім про освітній і просвітницький вплив. У цьому ключі з'являється ідея заснування університету в Одесі, яка, за словами Д. І. Каченовського, могла б стати «прихистком для допитливої слов'янської молоді»². Таким чином, ідея м'якої культурної інтеграції слов'ян навколо Російської імперії подається ним не як політична програма, а як етичний пріоритет і стратегія довготривалого розвитку.

Здійснивши цей ціннісно насичений екскурс у долю слов'ян, Д. І. Каченовський повертається до головної теми лекції – кризи Австрії, вказуючи, що саме ця криза, попри всю глибину, не є передвісником неминучого краху імперії. Навпаки, вона, ймовірно, затягнеться на довгі роки, але вже зараз змушує імперію готуватися до докорінного перетворення³. За його прогнозом, стара централізована структура не витримає випробування часом і поступиться місцем федеративному устрою⁴. У цій концепції Д.І. Каченовського відчувається вплив тодішніх конституційно-федеративних ідей, що ширилися Європою після 1848 року⁵.

¹ Там само.

² Там само. С. LVIII.

³ Про це йдеться також у його «Звіті». Див. : [Каченовский Д. И.]. Краткий отчет о занятиях профессора Императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границей с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 3.

⁴ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. Курс международного права. Кн. 1. Харьков, 1863. С. LVIII.

⁵ Йдеться передусім про комплекс політико-правових доктрин, що сформувалися в європейському інтелектуальному просторі після революцій 1848 року й були спрямовані на обмеження абсолютизму, конституціоналізацію влади та федеративну перебудову багатонаціональних держав. По-перше, це ідея конституційної держави (*Rechtsstaat, État constitutionnel*) – переконання, що влада має бути юридично обмежена основним законом, а політичний порядок повинен спиратися не на династичне право чи завоювання, а на правові норми та представництво. У міжнародно-правовій площині ця логіка трансформувалася в уявлення про те, що й міждержавні відносини повинні ґрунтуватися на праві, а не на силі, – теза, близька Каченовському в його запереченні «права підкорення». По-друге, маються на увазі *федеративні концепції державного устрою*, які активно обговорювалися у зв'язку з майбутнім Німеччини, Італії та реформуванням Австрійської імперії. Федерація розглядалася як форма політичної єдності, що поєднує спільну владу з автономією складових частин. Ця модель мала важливе світоглядне продовження: вона підштовхувала мислителів до уявлення про можливість *наддержавних союзів*, де суверенні політичні тіла співіснують на договірних засадах. У Каченовського це відбивається у визнанні поряд із державами також союзів держав та інших складних політичних утворень як учасників міжнародного спілкування. По-третє, істотний вплив мали *ідеї народного представництва і національного самовизначення*, що підривали легітимність династичних анексій і політики завоювань. Якщо джерелом легітимності визнається народ, то міжнародний порядок не може більше спиратися на принцип «хто

Найвиразніше майбутнє Австрії, за його спостереженням, пов'язане з реформою Німецького союзу. Цей союз постає в його міркуванні як анахронізм, як «стара конфедерація», що «доживає свої останні роки»¹. Сама політична культура німців, їхня схильність до обережності й правового порядку, виключає можливість революційного зламу зсередини. Тому «остаточний удар» має прийти ззовні² – формула, яка водночас є історичним припущенням і тонким натяком на роль зовнішньополітичних чинників у зміні європейського порядку.

Таким чином, завершальний пасаж про слов'ян та німецький союз у лекції Д. І. Каченовського не лише поглиблює політичний аналіз ситуації в Центральній Європі, а й розкриває ширший геополітичний горизонт: у ньому проступають контури нової Європи, яка поволі змінюється під тиском національних прагнень, освітніх викликів і геостратегічних зрушень. Усе це сплітається у складну, але послідовну аналітичну тканину, де голос професора звучить з позиції обачного, етичного, історично освіченого свідка епохи.

В наступній частині лекції Д. І. Каченовський виходить на рівень загальноєвропейського, майже футурологічного узагальнення, підсумовуючи свої спостереження про стан і перспективи міжнародного життя. Починаючи з питання Шлезвіг-Гольштейну³, він послідовно

завоював – той і правий». Саме в цьому контексті позиція Каченовського проти підкорення як правової підстави територіальних змін виглядає інтелектуально співзвучною духові післяреволюційної Європи. По-четверте, поширювалися *проекти європейської рівноваги та договірної солідарності держав*, у яких федеративна логіка переносилася на міжнародний рівень: держави мислилися як члени певного правового співтовариства, пов'язані спільними правилами, а не лише тимчасовими союзами. Це сприяло формуванню уявлення про міжнародне право як про *наднаціональний нормативний порядок*, що обмежує суверенну сваволлю. Отже, в концепції Каченовського відчутний вплив саме *конституціоналізму, федералізму, представницького принципу та ідеї правової обмеженості влади* – інтелектуальних течій, які після 1848 року поступово переносили центр ваги з сили й династичної легітимації на право, договір і політичну організованість народів.

¹ Каченовский Д. И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. 1*. Харьков, 1863. С. LVIII.

² Там само.

³ Шлезвіг-Гольштейнське питання є одним із найхарактерніших міжнародно-правових і політичних конфліктів Європи XIX століття, у якому переплелися династичні права, історико-правові титули та новітні національні принципи. Його предметом був статус двох герцогств – Шлезвігу та Гольштейну, розташованих між Данією та німецькими землями. Обидві території перебували в особистій унії з данською короною, тобто мали спільного монарха з Данією, однак їхній державно-правовий статус істотно різнився: Гольштейн входив до складу Німецького союзу і належав до німецького політичного простору, тоді як Шлезвіг формально був леном данської корони, хоча його населення було етнічно змішаним – на півночі переважали данці, на півдні німці. Ця асиметрія

розширює межі аналізу – від локального конфлікту до трансформаційної логіки всієї Європи. Ідея скандинавського єднання¹, яку Д. І. Каченовський виводить із геополітичного послаблення Данії та історичної еволюції Норвегії, слугує йому ілюстрацією ширшого процесу – об'єднання менших держав у більш масштабні політичні утворення, продиктовані не лише історичними традиціями, а й логікою економіки й географії.

Д. І. Каченовський чітко фіксує – Європа оновлюється. Процес цей хоча й тривалий, та вже виявив свої ознаки і не викликає сумнівів. Принцип «рівноправності народностей», за його словами, є своєрідним новим природним законом, який вступає в боротьбу з архаїчними державними формами². У цьому твердженні – не лише прогноз, а й

створювала постійне напруження, адже Данія прагнула тісніше інтегрувати Шлезвіг до власної держави, тоді як німецькі політичні кола наполягали на нерозривній єдності Шлезвігу і Гольштейну та їхній спільній належності до німецького світу. Криза особливо загострилася через проблему престолонаслідування в Данській монархії, що поставила питання про юридичну долю герцогств у разі зміни династичної лінії. У цьому вузлі зіткнулися одразу кілька принципів: династичний легітимізм, який обґрунтовував права данської корони; історико-правовий статус територій; а також дедалі впливовіший принцип національності, відповідно до якого політична приналежність мала узгоджуватися з етнокультурним складом населення. Напруження вилилося у збройні конфлікти. Перша Шлезвігська війна 1848–1851 років між Данією та німецькими силами, підтриманими Пруссією, завершилася відновленням попереднього статусу під гарантіями великих держав, однак не ліквідувала суперечностей. Друга війна 1864 року, в якій Данія воювала проти Пруссії та Австрії, завершилася її поразкою і втратою обох герцогств. Згодом, після австро-пруської війни 1866 року, Пруссія встановила повний контроль над Шлезвігом і Гольштейном, включивши їх до свого державного організму, а пізніше – до складу Німецької імперії. Міжнародно-правове значення цього питання виходило далеко за межі регіонального спору. Воно продемонструвало кризу старого легітимістського порядку, заснованого на династичних правах, і водночас виявило слабкість тодішніх міжнародно-правових механізмів, нездатних ефективно врегулювати національно-територіальні конфлікти. Європейська дипломатія намагалася розв'язати проблему через міжнародні угоди, зокрема Лондонський протокол 1852 року, але остаточне вирішення знову було досягнуте силою зброї, що наочно показало розрив між правовими нормами та політичною реальністю – обставину, яку гостро усвідомлювали тогочасні теоретики міжнародного права. Лише після Першої світової війни ситуація частково була переглянута на новій основі: у 1920 році плебісцити в Північному та Південному Шлезвігу призвели до поділу території між Данією та Німеччиною відповідно до волевиявлення населення. Таким чином, цей конфлікт став своєрідним історичним містком між епохою династичних титулів і добою принципу самовизначення народів, водночас залишаючись показовим прикладом того, як у XIX столітті сила ще надто часто переважала над правом.

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. 1*. Харьков: Универ. тип., 1863. С. LIX.

² Як зазначаються у сучасній науці, «перші згадки про подібний принцип зазвичай пов'язують з появою концепції самовизначення у міжнародній практиці та створенням національних держав у Європі..., генезис принципу пов'язаний також із Французькою

оцінка: нова політична етика, заснована на міжнаціональній рівності, витісняє політику експлуатації, асиміляції та абсолютизму. Д. І. Каченовський не приховує впевненості в історичному фаталізмі цього руху: «марно чинити йому опір»¹.

У такому контексті неминучих змін він переходить до сфери, що безпосередньо його стосується як ученого – до науки міжнародного права. Його міркування тут позначені рідкісною для часу концептуальністю. Зростання міждержавних і міжлюдських контактів – наслідок розвитку транспорту, комунікацій, торгівлі – зумовлює формування чогось нового: «міжнародного співтовариства». Це об'єднання вже не обмежується дипломатичною сферою – воно охоплює культурну, економічну, юридичну взаємодію народів. Зміст міжнародного права розширюється і підноситься над вузько-політичними категоріями: з'являються вимоги «всесвітньо-громадянського характеру»².

На виняткову увагу заслуговує пасаж, де Д.І. Каченовський описує свій досвід участі в засіданні міжнародного відділення англійського товариства соціологів. Тут Д. І. Каченовський виступає як свідок формування нових форм глобального правового дискурсу – не через «конгреси дипломатів *ex professo*»³, а через форуми громадських діячів, науковців, практиків. Самі питання, які він згадує (уніфікація банкрутного права, права іноземців на нерухомість, захист приватної власності в морській війні), засвідчують високий рівень актуальності та практичної орієнтації цього нового типу міжнародного форуму⁴.

Він підкреслює важливу рису – відкритість і багатоголосся таких зборів, що дає змогу висловити «вимоги суспільної користі», на відміну від закритого світу дипломатії чи заангажованої журналістики. Йдеться про трансформацію самого механізму міжнародного правотворення – від прерогативи держав до впливу освіченого громадянського суспільства. Таким чином, Д.І. Каченовський, не вживаючи модерної

революцією кінця XVIII ст., а спочатку цей принцип був частиною концепції держави-нації: кожна нація має право на свою державність». Див. : Зограбян Р. П. Принцип равноправия и самоопределения народов : Эволюция содержания в системе принципов международного права. *Вестник Московского университета. Серия 2. Право.* 2009. № 2. С. 61-73. С. 63.

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. LIX.

² Там само.

³ *Ex professo* (лат.) означає «професійно», «зі знанням справи», «як експерт».

⁴ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. LX.

термінології, фактично окреслює контури того, що сьогодні зветься «глобальним правовим плюралізмом» і «суспільною легітимацією міжнародного права».

Цей висновок демонструє не лише глибину аналітичного погляду Каченовського, але й його віру в моральний потенціал людства, його відкритість до історичних змін і нових форм правового життя. Через усю лекцію проходить ідея не лише політичної, а й духовної еволюції Європи, в якій міжнародне право має стати не лише технічним інструментом, а й моральним компасом для народів нової епохи.

Продовжуючи лекцію, Д. І. Каченовський з притаманним йому фльором романтизму звертається до глибоких цивілізаційних зрушень, які, на його думку, знаменують настання нової епохи – як для Європи, так і для Російської імперії. Аналізуючи суспільно-політичні процеси на Заході, він убачає в них не випадковий конгломерат реформ, а цілісну тенденцію до утвердження нового міжнародного порядку, що ґрунтується на визнанні народності, публічному артикуляції спільних потреб, подоланні феодальних і штучних перешкод, які заважали розвитку всесвітньої громадянськості.

За словами Д. І. Каченовського, рушійною силою цієї трансформації є не окремі волонтаристські рішення, а невідворотна логіка історичних подій. Старі засоби утримання держав у замкненому стані, зокрема ізоляціонізм і політичний егоїзм, поступаються місцем принципам терпимості, свободи і гуманності¹. Міжнародне право в цьому новому порядку постає не просто як технічна дисципліна, а як вияв глобального морального поступу. Універсалізація прав людини та руйнування штучних кордонів людської діяльності засвідчують зміну самого типу політичного мислення.

Д. І. Каченовський не залишає остеронь і Російську імперію, закликаючи до активного співпереживання новим європейським орієнтирам. Його звернення має виразний гуманістичний тон: якщо народ відчуває гідність особистості і прагне самодіяльності, то він не може залишитись байдужим до визвольних процесів в інших народів. Автор апелює до історичної спадкоємності, вбачаючи в союзництві з новою Європою продовження тієї симпатії, яку проявляли предки до «старої».

Особливу увагу вчений приділяє трансформації самої російської державності. З падінням кріпацтва, яке він трактує як основу «старого

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. LXI.

побуту», втрачає легітимність і зовнішньополітична система, побудована на втручанні й амбіціях. У цьому зв'язку Д.І. Каченовський посилається на дипломатичну депешу міністра закордонних справ (1856-1882) О. М. Горчакова¹ до США, в якій, на його думку, відображено новий, примирливий тон російської зовнішньої політики. Такі кроки він трактує як ознаки потенційного морального оновлення. Проте, на його думку, справжня модернізація дипломатії стане можливою лише за умови глибокого фахового переосмислення – насамперед через університетську освіту, через викладання міжнародного права.

¹ Горчаков Олександр Михайлович (1798–1883) – російський дипломат і державний діяч, який обіймав посаду міністра закордонних справ Російської імперії з 1856 до 1882 року. Він став ключовою постаттю в зовнішній політиці Росії в період після нищівної поразки в Кримській війні та визначив значну частину міжнародної стратегії держави у другій половині XIX століття. Горчаков вступив на дипломатичну службу ще за царювання Миколи I і був добре знайомий із міжнародними балансами сил того часу. Після поразки Росії в Кримській війні (1853–1856) він очолив зовнішньополітичне відомство тоді, коли імперія переживала серйозну кризу авторитету й вимушена була шукати нової зовнішньополітичної ідентичності. У цьому контексті Горчаков сформулював і послідовно відстоював принцип *«ніяких договорів, жодних зобов'язань, що обмежують незалежність Росії»*, як він висловився на початку свого міністерського терміну. Це стало реакцією на обмеження, накладені на Росію Паризьким миром 1856 року, й одночасно – декларацією прагнення відновити міжнародний вплив імперії. Горчаков намагався зняти з Росії політичну ізоляцію, відновлюючи контакти з провідними європейськими державами. Він використав період після Кримської війни, щоб переглянути союзи і взаємодії: Росія відійшла від конфліктних позицій та змушена була шукати баланс із Австро-Угорщиною, Великою Британією, Францією та Німеччиною. Особливо важливу роль відіграв зв'язок із канцлером Отто фон Бісмарком після об'єднання Німеччини в 1871 році – Горчаков, поділяючи прагнення зберегти стабільність на континенті, шукатиме з Берліном спільні позиції щодо статусу Східної Європи та Балкан. Значну увагу він приділяв *балканському питанню* як «зоні стратегічних інтересів Росії». Після розгрому Османської імперії в Російсько-турецькій війні 1877–1878 років Горчаков прагнув перетворити перемогу на довготривалу політичну перевагу для Росії. На Берлінському конгресі 1878 року його позиція була частково переглянута під тиском західноєвропейських держав, але водночас Росії все ж вдалося здобути значні дипломатичні успіхи у відновленні впливу на Балканах. У своїй дипломатичній діяльності Горчаков поєднував *реалістичний баланс сил із принципом збереження суверенітету держави*. Він, принаймні на позір, наголошував, що стабільний порядок у Європі можливий через взаємну повагу до незалежності держав, відмова від втручання у внутрішні справи, а також через мережу договорів і альянсів, які не мають диктувати умови сильнішому. У підсумку, діяльність О. М. Горчакова як міністра закордонних справ вирізняється тим, що він сформував дипломатичну стратегію Російської імперії у важкий перехідний період, після Кримської війни відновив міжнародний статус держави, провадив політику врівноваження інтересів великих держав, прагнув розв'язання регіональних конфліктів без втручання могутніх коаліцій, а також заклад основ більш сучасного підходу до суверенітету, переговорів і рівноваги сил у Європі. Його роль є знаковою для розуміння міжнародних відносин тієї доби.

Університет, у концепції Д.І. Каченовського, посідає центральне місце в процесі формування « нової Росії ». Саме тут має відбуватись підготовка не просто бюрократів, а освічених діячів, здатних мислити у категоріях права, розуму та гуманності. Він із гордістю зазначає, що наука міжнародного права вже отримала « громадянство » у сфері державного управління, а її знання стало обов'язковим для осіб, що обіймають посади в Міністерстві закордонних справ¹. Таким чином, фаховість у цій галузі вже не є розкішшю, а необхідністю.

Проте Д.І. Каченовський не обмежується лише професійним аспектом. У його викладі міжнародне право є частиною загального культурного завдання – боротьби з неучтвом, звільнення від старих переказів, виховання моральної самосвідомості. Відтак « нова Росія », яку він уявляє, має бути не державою військової потуги, як колись, а країною гідності, стриманості, єдності, толерантності й справедливості. Він наголошує, що це перетворення не може бути штучним чи революційним: « нова Росія » не народиться, мов богиня Мінерва², з голови Юпітера – вона має визріти природним шляхом, із глибини народного досвіду й освіченого зусилля³.

На думку Д.І. Каченовського, така трансформація – процес тривалий і тяжкий, що не терпить нетерплячості, емоційного збудження чи демагогії. Він застерігає від ефектних, але руйнівних виступів, порівнюючи їх із « феєрверками », що залишають по собі лише темряву⁴.

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I*. Харьков, 1863. С. LXII.

² Мінерва – у римській міфології богиня мудрості, розуму, стратегічного мислення, ремесел і справедливої війни; римський відповідник грецької Афіни. Вона належала до Капітолійської тріади (Юпітер – Юнона – Мінерва) і посідала особливе місце як покровителька не тільки сили, скільки розумного порядку, знання та виваженого державного устрою. На відміну від Марса – бога руйнівної війни, Мінерва уособлювала війну як мистецтво стратегії, тобто дію, підпорядковану розуму й мірі. У цьому сенсі її образ набув тривалого символічного життя в європейській політичній та правовій думці: Мінерва стала алегорією мудрого врядування, розсудливого законодавства і раціонального порядку.

У середньовічній і новочасній іконографії Мінерва часто зображується з шоломом, списом і щитом – егідою (часто з головою Медузи), а також із совою – символом мудрості та проникливого бачення. Саме цей мотив ліг в основу відомої філософської метафори Гегеля про те, що « сова Мінерви вилітає в сутінках » – тобто справжнє розуміння історичних процесів приходить лише після їхнього звершення. У ширшому інтелектуальному контексті Мінерва уособлює єдність сили й розуму, влади й закону, що зробило її стійким символом правопорядку, науки та цивілізаційної зрілості.

³ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I*. Харьков, 1863. С. LXIII.

⁴ Там само.

Навпаки, справжнє громадянське зусилля повинно бути спокійним, послідовним і глибоко усвідомленим. Для цього, стверджує вчений, потрібна моральна витримка, освіченість і відповідальність.

Окрему частину свого звернення Д.І. Каченовський присвячує ролі університету як простору громадянської думки¹. Він відмовляється бачити в ньому інституцію, залежну від окремих персоналій, і підкреслює його історичну місію як джерела освічення і критичного мислення. Університет, за його уявленням, має бути простором рівності, де і багаті, і бідні можуть здобути однаковий доступ до знання, і, незалежно від походження, реалізувати себе в служінні спільному благу.

Д. І. Каченовський не ідеалізує реальність: він прямо говорить про стан тогочасної російської наукової й популярної літератури та публічної думки, де домінують порожнеча, самовдоволення і сварки². На цьому тлі університет постає як осередок стійкості й надії, місце, де ще зберігається пошук правди, спільне зусилля розуму й совісті³. Саме звідси, з «тихого пристановища громадянської думки», може вирости нове покоління, спроможне уявити і збудувати нову Росію – не як мрію, а як культурну і політичну реальність.

На завершення своєї лекції Д. І. Каченовський переходить до глибоко особистісного та емоційного роздуму про долю університетської освіти у «провінції» (на яку до того часу було перетворено колись славу своєю освітою Україну), зокрема в Харкові⁴. Ця частина його лекції виступає водночас соціальним діагнозом, моральним закликком і захистом університету як осередку громадянського просвітництва в умовах інтелектуального й інституційного знедолення.

За словами Д.І. Каченовського, негативні явища сучасності – моральна інертність, брак громадянської ініціативи, роздробленість інтелектуальних зусиль – мають, однак, одну позитивну рису: вони змушують об'єднуватися тих, хто залишається вірним ідеї вільної думки

¹ Цієї теми він торкався в декількох своїх публікаціях. Див. наприклад : Каченовский Д. И. Прежнее и нынешнее положение русских университетов. *Русская речь и Московский вестник*. 1862. 4 янв. (№ 1). С. 2–6.

² Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права*. Кн. 1. Харьков, 1863. С. LXV.

³ Ці думки Д. І. Каченовський висловлював все життя. Див. : Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 574-575.

⁴ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права*. Кн. 1. Харьков, 1863. С. LXVII.

й спільної праці. Університет у такій ситуації постає не лише як навчальний заклад, а як «притулок незалежної думки» – єдиний простір духовного самозбереження у провінції, яка позбавлена інших інтелектуальних ресурсів. На відміну від столиці, де існує різноманіття джерел культурного життя, у Харкові саме університет, за Д. І. Каченовським, виконує роль «двигуна громадянськості».

Втім, навіть усередині університетського середовища не всі студенти однаково усвідомлюють його значення¹. Автор із боєм окреслює типологію людей, які потрапляють сюди не з покликання, а випадково або з примітивних прагнень. Це й ті, хто прагне лише титулу освіченої особи, не занурюючись у глибину науки; і ті, хто замість університетського духу вносить мілітарну грубість і позерство; і так звані «скоростиглі генії», пешені батьками, що, не встигнувши нічого осягнути, вже втратили інтерес до знання. Попри це, Д. І. Каченовський закликає не зневажати «решту» – саме серед тих, хто лишився, часто криються «добрі зерна», з яких виростають справжні громадяни².

Особливу тривогу в нього викликає байдужість провінційного суспільства до університетської справи. Як зазначає Д. І. Каченовський, поняття «університет» для багатьох або не має сенсу, або не викликає співчуття. Втрата університетів, отже, не здаватиметься катастрофічною подією для різних соціальних верств – саме тому небезпека їхньої маргіналізації є такою реальною.

На цьому тлі автор вдається до порівняння з Європою: в Оксфорді, Болоньї, Парижі, Гейдельберзі університети вросли в культурний ґрунт, стали невід'ємною частиною національного буття, тоді як у Росії все залишається нетривким, випадковим і неосмисленим. Причину цього Д. І. Каченовський вбачає у відразі до ідейної спадкоємності, в недовірі до інтелектуальної праці, в надмірному покладанні на «природу» – тобто на інстинкт, примху, емоцію. У такій атмосфері університет сприймається або як джерело ересі, або як сховище нудної схоластики – залежно від того, чи це погляд старого чиновника, чи молодого радикала³.

Іронічно й критично водночас, Д. І. Каченовський ставить риторичне питання: хто ж справді постраждає без університетів? Можливо, лише професори, відповідає він із часткою самоіронії, але

¹ Про часто суворе ставлення Д. І. Каченовського до студентів див. підрозділ 2.1.

² Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. 1.* Харьков, 1863. С. LXVI.

³ Там само. С. LXVII.

потім одразу уточнює – найбільше постраждає не університет як інституція, і не місто, яке живе торгівлею, а сама нова Росія, майбутнє якої пов'язане з вихованням здібної, чесної, працьовитої молоді¹.

На особливу увагу заслуговує образ студента «з порожнім гаманцем» – символ соціальної вразливості, але водночас моральної сили². Саме для таких студентів університет є єдиною опорою, єдиною перспективою в житті, що інакше обернеться приреченням на бідність, розпач і загибель у «болотах старої Росії»³. У цьому фрагменті Д.І. Каченовський малює надзвичайно промовисту картину освітньої справедливості: не диплом, не титул, не статус, а наука є єдиним мечем, яким людина здатна вибороти власне місце в суспільстві.

Загалом ця частина лекції становить емоційний апогей усього виступу. Тут найвиразніше постає головний ідеал Д. І. Каченовського – університет як духовна твердиня, що не належить ні професорам, ні місту, а служить цілому народові. Відданість університету, на його переконання, не є сентиментом чи корпоративною лояльністю, а єдиною можливою формою патріотизму в добу морального й інституційного бездоріжжя.

Таким чином, лекція Д. І. Каченовського «Нова Європа і нова Росія» надає підстави розглядати її не лише як вступ до курсу міжнародного права, а як широку історико-політичну рефлексію над зламом європейського порядку середини XIX ст. В ній поєднано риси мандрівного щоденника, публічної політичної аналітики та програмної наукової декларації, що визначає методологічні обриси подальшого викладу.

Насамперед слід відзначити принципову установку Д. І. Каченовського на актуалізацію науки міжнародного права через призму сучасних йому подій. Європейська криза – італійське національне об'єднання, занепад австрійської імперської моделі, слов'янське питання, німецька та скандинавська проблематика – постає в його інтерпретації не як сукупність ізольованих конфліктів, а як прояв глибшої трансформації політичної організації континенту. Тим самим міжнародне право виводиться зі сфери абстрактної нормативності й постає як інструмент осмислення історичного переходу від старих

¹ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. LXVII.

² Д. І. Каченовський відчув це на власному досвіді через скрутне матеріальне становище в дитячі та студентські роки.

³ Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I.* Харьков, 1863. С. LXVIII.

династично-імперських конструкцій до порядку, дедалі більше зорієнтованого на принцип народності та політичного самовизначення.

Італійський приклад у лекції виконує функцію позитивної моделі історичного відродження. Каченовський трактує італійське об'єднання як процес формування модерної політичної нації, що здобуває міжнародну суб'єктність через самопожертву, внутрішню консолідацію та правове самоутвердження. Водночас він чітко фіксує міжнародно-правовий вимір цієї боротьби: статус Венеції й Риму, роль великих держав, співвідношення національного принципу та сакральних інституцій (папства) демонструють складність узгодження історичних прав, політичної доцільності та моральних чинників у міжнародному житті.

На противагу Італії, Австрійська імперія постає як приклад виснаженої політичної форми, що втратила інтегрувальний потенціал. Її внутрішня роз'єднаність, конфліктність між народностями, інституційна слабкість і наслідки політики штучного поділу народів інтерпретуються Каченовським як ознаки системної кризи імперського принципу. Водночас він не пророкує негайного краху, а радше передбачає тривалий період болісної трансформації, в якому федеративна перебудова постає як історично ймовірний напрям розвитку.

Особливе місце у його міркуваннях займає слов'янська проблематика. Поєднуючи симпатію до слов'янських народів із критичним баченням їхньої роз'єднаності, Д. І. Каченовський формулює ідею культурно-освітньої місії держави, що повинна полягати не в політичному домінуванні, а в моральній і просвітницькій підтримці. У цьому аспекті його концепція виходить за межі вузької геополітики та набуває рис етичного проекту, де освіта, наука й університетська культура розглядаються як чинники міжнародного зближення.

Суттєвим підсумком лекції є також розширене розуміння міжнародного права як продукту не лише дипломатичної практики, а й діяльності транснаціональної інтелектуальної спільноти. Опис міжнародних наукових зібрань і громадських ініціатив свідчить про усвідомлення Каченовським нової ролі громадянського суспільства у формуванні норм міжнародного співжиття. Тим самим він фактично фіксує перехід від суто міждержавного до ширшого, суспільно легітимованого міжнародного правопорядку.

Не менш показовим є звернення автора до проблеми внутрішньої трансформації Росії. Скасування кріпацтва, зміна зовнішньополітичного тону, зростання ролі права й освіти тлумачаться ним як передумови

морального оновлення держави. «Нова Росія» у його баченні – це не імперія силового тиску, а правова й освічена спільнота, здатна інтегруватися в оновлену Європу на засадах гідності, стриманості та гуманності. Ключовим інструментом цього перетворення він вважає університет, покликаний формувати відповідальну еліту й підтримувати простір незалежної думки навіть у провінційному середовищі.

Отже, лекція Д. І. Каченовського є не лише відображенням політичних реалій 1861 року, а концептуальним осмисленням переходу до нової епохи міжнародних відносин. У ній закладено бачення міжнародного права як історично змінної, морально навантаженої та соціально вкоріненої системи, покликаної супроводжувати становлення нової Європи – Європи народів, прав і зростаючої міжнародної солідарності.

2.4. Проблеми теорії міжнародного права в «Курсі» Д.І. Каченовського

Дмитро Іванович Каченовський, по праву вважається фундатором міжнародно-правової науки на українських землях, які на той час перебували у складі Російської імперії. Його внесок полягає не лише у викладанні з університетської трибуни відповідної дисципліни, але й у глибокій науковій концептуалізації предмета міжнародного права, яка поєднувала філософські засади, історико-правову перспективу та прагнення до кодифікованого правового порядку у міждержавних відносинах. Його викладацька діяльність заклала підвалини системного осмислення міжнародного права в академічному середовищі регіону. Про це свідчить, зокрема, зміст його «Курсу міжнародного права», дві книги якого було надруковано у 1863 та у 1866 роках. Цей «Курс», який не втратив наукової значущості навіть у наступні десятиліття, став, по суті, першою спробою систематизованого викладу міжнародно-правових положень у контексті європейської науки, адаптованої до вітчизняної правової традиції.

Наука міжнародного права на українських теренах почала інтенсивний розвиток лише з другої половини XIX століття. До цього часу дослідження з міжнародного права переважно перекладалися з європейських мов – німецької, французької, англійської. «Наука міжнародного права прийшла до нас із заходу, спочатку у вигляді іноземної теорії», – констатував сам Д. І. Каченовський. І далі

продовжував: «Ми мали навіть поняття про міжнародне право, звичайно, уривчасті, але досить певні та дуже близькі до тодішніх європейських понять»¹.

Д. І. Каченовський був першим у вітчизняній правовій думці, хто запропонував цілісну наукову побудову міжнародного права як окремої галузі юридичного знання, що ґрунтується на автономному методологічному підході, опирається на універсальні принципи справедливості, юридичної рівності держав і моральної відповідальності народів.

Завдяки Д. І. Каченовському міжнародне право в академічному житті університетів, розташованих на українських теренах, перестало бути лише другорядною галуззю, похідною від загальної теорії держави чи політики. Воно отримало власний предмет, власні методи дослідження та чітко окреслене місце у системі юридичних знань. Його праці, насамперед, «Курс міжнародного права» (Частина загальна. Відділ І: Значення науки міжнародного права у системі юриспруденції)², продемонстрували, що міжнародне право не зводиться до прагматичних домовленостей між державами, а є виявом глибшого морального й правового ладу, що забезпечує справедливу взаємодію суверенних народів.

У цьому сенсі Д. І. Каченовський не лише відкрив для українських академічних кіл нову галузь правового знання, а й заклав підвалини інтелектуальної традиції, яка поєднувала глибоку історичну обізнаність, філософську широту мислення та прихильність до гуманістичних засад права. Його діяльність відкрила шлях для подальшого розвитку науки міжнародного права в Україні, зробивши Харківський університет осередком її формування й поширення упродовж усього XIX століття.

Перша книга «Курсу міжнародного права» Д. І. Каченовського висвітлює фундаментальну побудову системи знання, що стоїть на межі права та політики, етики й державного суверенітету. Автор окреслює не лише предмет і межі дисципліни, а й розкриває її гносеологічні та методологічні основи, закладаючи підвалини для розуміння міжнародного права як особливого юридичного феномену – автономного, раціонально структурованого, але водночас глибоко залежного від загального поступу людської цивілізації.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Книга I. [Часть общая. Отдел I: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. С. IV-V, XII.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Книга I. [Часть общая. Отдел I: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. LXVIII, 120 с.

Починається ця загальна частина «Курсу» з філософсько-юридичної рефлексії щодо сутності народу та держави. Д.І. Каченовський не зводить державу до механічного утворення – вона у його викладі постає як морально-історична особистість, що живе за власними законами й водночас прагне вступати у рівноправні зв'язки з іншими. Із цього природно випливає потреба в міжнародному союзі як формі співіснування держав, а відтак і в міжнародному праві як системі норм, які регулюють міждержавні відносини. У центрі уваги автора – не лише історія таких союзів, а й їхня етична основа, заснована на взаємній згоді та довірі.

Подальші розділи присвячені з'ясуванню того, хто саме є суб'єктом міжнародного права. Ця проблема й нині є однією з найбільш методологічно складних і дискусійних у науці міжнародного права, оскільки безпосередньо пов'язана з мінливістю форм політичної організації та з історично зумовленими уявленнями про суверенітет і правосуб'єктність¹. Д. І. Каченовський визнає пріоритет держав, як унітарних, так і федеративних, але враховує також конфедерації, колонії, навіть релігійні інституції, якщо ті мають ознаки політичної волі. При цьому наголошується, що категорія суб'єктності не є сталою – вона змінюється залежно від історичних обставин. Окрема увага приділяється санкції міжнародного права – питанню, яке й досі викликає суперечки. Каченовський визнає слабкість формального механізму примусу, проте бачить силу санкції у моральному авторитеті норми, у звичаях, у впливі громадської думки й практичних наслідках порушення домовленостей.

У п'ятому параграфі автор переходить до критики різних визначень міжнародного права, що траплялися в європейській літературі. Він уникає як надмірного позитивізму, так і розпливчастості природного права, обстоюючи необхідність рівноваги між конкретикою та принциповістю. У цьому ж ключі розглядається й зв'язок міжнародного права з іншими галузями юриспруденції – передусім із державною наукою, історією права, загальною теорією права. Міжнародне право, за Каченовським, не є ізольованою сферою, воно – частина великого правового всесвіту, що ґрунтується на єдиній логіці юридичного мислення.

¹ Див. наприклад праці: Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : монографія. Харків: Право, 2014. 512 с.; Мельник В.М. Міжнародно-правова суб'єктність Римської імперії: юридичні концепції доби доміану : монографія. Київ: Харків; Вінниця: Твори, 2025. 1079 с.

В методологічному плані надзвичайно важливою є розвідка про джерела і способи побудови науки міжнародного права. Д.І. Каченовський уважно аналізує роль міжнародних договорів, звичаїв, дипломатичної практики, рішень арбітражів, а також творів авторитетних учених. Його підхід до науки є комплексним: поєднується юридичний, історичний та порівняльний методи, а сам виклад вирізняється ретельністю, послідовністю й обґрунтованістю. У цьому сенсі він вступає у полеміку з тими, хто заперечує саме існування міжнародного права або вважає його нікчемною утопією. Його відповідь – раціональна, але водночас пройнята гуманістичним пафосом: міжнародне право – це не фікція, а морально-юридичний інструмент, покликаний упорядковувати взаємини народів.

У восьмому і дев'ятому параграфах Д. І. Каченовський досліджує аргументи тих, хто відкидає науку міжнародного права чи сумнівається в доцільності її вивчення. Він зауважує, що найбільшим ворогом права є незнання, і тому навчання міжнародному праву – це передусім підготовка відповідального громадянина. У заключному розділі загальної частини розгортається філософське узагальнення: міжнародне право постає як один із тих чинників, що формують політичну долю людства. Воно не лише регулює конфлікти, а й відкриває шлях до нових форм співіснування держав, до взаємності, до правової солідарності між народами.

Таким чином, перша книга «Курсу» – це не лише вступ до дисципліни, але й її апологія. Каченовський виводить міжнародне право за межі утилітарного знання, показуючи його як сферу морального вибору, політичної відповідальності й історичної місії. Розглянемо її зміст докладніше.

У *першому параграфі* першого відділу своєї фундаментальної праці «Курс міжнародного права», присвяченого значенню науки міжнародного права в системі юриспруденції, Д.І. Каченовський розмірковує відносно *загальних понять про народ, державу та державну самостійність*. Він підкреслює необхідність чіткого окреслення вихідних понять міжнародного права, які лежать в основі всієї системи науки. За його спостереженням, терміни «народ», «державна», «самостійність» є не лише багатозначними, але й часто спотворюваними в політичному та публіцистичному вжитку. Саме тому, на його думку, міжнародне право мусить розпочинатися з філологічно точного та історично обґрунтованого визначення цих понять¹.

¹ Каченовський Д.І. Курс международного права. Книга I. [Часть общая. Отдел I: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. С. 3.

Д. І. Каченовський зауважує, що в наукових традиціях різних дисциплін слово «народ» трактується неоднаково. У повсякденному мовленні воно може означати або масу (чернь), або підданих, або громадянське суспільство в цілому. У науковому ж дискурсі поняття «народ» ускладнюється ще й антропологічним і культурним навантаженням. Етнографи, за словами Д. І. Каченовського, ідентифікують народ як плем'я з виразним антропологічним типом і мовою. Проте таке визначення, на його думку, є лише поверховим і недостатнім для правника, оскільки ігнорує історичні, соціальні та політичні чинники.

На думку Д. І. Каченовського, народ не є застиглою етнічною категорією. Він формується під впливом як природних (мови, кровного споріднення), так і історичних чинників – спільної пам'яті, колективного досвіду, моральної ідентичності. У цьому зв'язку він посилається на Джона Стюарта Мілля¹, який вважав, що народність може утворитися й без мовної чи релігійної єдності, якщо наявні глибокі історичні зв'язки та єдине політичне прагнення. Таким чином, народ для Каченовського – це не просто природна спільнота, а активний суб'єкт історичного процесу.

Цей історичний суб'єкт набуває юридичної ваги лише тоді, коли утворює політичну форму – державу. Держава, як вказує Д. І. Каченовський, є політичним союзом, заснованим на прагненні до безпеки, порядку і законності. Вона постає не як випадкова сукупність осіб, а як стійка форма організованого співжиття, що відрізняється від тимчасових або примусових об'єднань. Тут автор апелює як до античної традиції (Арістотель, римські юристи), так і до наукових праць Нового часу (Гуго Гроцій, Пуфендорф), визнаючи державу юридичною

¹ Джон Стюарт Мілля (1806–1873) – одна з ключових постатей класичної ліберальної думки XIX століття, філософ, економіст і теоретик політики, чия творчість суттєво вплинула на формування модерних уявлень про свободу, право та межі державної влади. У його працях органічно поєднуються утилітаристська традиція Джеремі Бентама з глибоким морально-філософським аналізом людської гідності та автономії особи. Мілля послідовно відстоював принцип індивідуальної свободи як фундамент суспільного прогресу, формулюючи відому доктрину «шкоди» як єдиного легітимного обґрунтування втручання держави у сферу приватної дії. Водночас він надавав великого значення політичній освіті, свободі слова і публічній дискусії, розглядаючи їх як необхідні умови розвитку як особистості, так і суспільства загалом. У міжнародно-правовому та політико-теоретичному вимірах Мілля цікавий тим, що поєднував повагу до самовизначення народів із переконанням у цивілізаційній ролі права й інституцій, що робить його погляди важливим інтелектуальним тлом для осмислення ліберальних концепцій держави та міжнародного порядку в добу класичного міжнародного права.

особою – «*persona moralis*», яка володіє правосуб'єктністю і здатна до міжнародних зобов'язань¹.

Принциповим для Д. І. Каченовського є поняття державної самостійності (суверенітету). Він наполягає, що лише ті політичні утворення, які мають централізовану верховну владу, вільну від зовнішнього впливу, можуть вважатися самостійними державами. Там, де немає єдиного відповідального органу, або де ним є іноземна сила, не існує умов для суверенного існування. У цьому контексті він акцентує, що громадянська війна, зовнішня окупація або втрата здатності до самостійного управління тимчасово або остаточно позбавляють народ міжнародно-правової суб'єктності.

Самостійність, у трактуванні Д. І. Каченовського, не є привілеєм сильних чи історично «старших» держав. Вона – природне право кожного народу, що досяг певного рівня політичної організації. Це право не вимагає особливих доказів чи підтверджень, подібно до того, як право людини на життя не виводиться з зовнішніх критеріїв. На цьому принципі базується міжнародно-правова рівність держав – незалежно від їх розміру, впливу чи політичної ваги.

Д. І. Каченовський визнає, що історичний шлях до самостійності нерівний: одні народи легко утворюють політичну форму, інші – потребують тривалого часу або зовнішніх поштовхів. Тим не менш, він вважає народність головною рушійною силою державотворення, яка формує не лише інституційний каркас держави, але й її історичну долю у співтоваристві народів.

У підсумку, Д. І. Каченовський підкреслює, що міжнародне право постає не як штучна надбудова над державами, а як результат їхньої самостійної, рівноправної і вільної взаємодії. І тільки ті політичні утворення, які спромоглися досягти державної самостійності, здатні бути повноправними учасниками цього правового простору.

У § 2 першої книги вчений викладає свої міркування щодо *поняття міжнародного союзу і міжнародного права*. За словами Каченовського, людство, попри всю строкатість антропологічних, мовних і культурних типів, становить за своєю природою одну велику сім'ю². Однак історична реальність свідчить про зворотнє: держави виникають на основі окремих народностей, які прагнуть до політичної самостійності й

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 93.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 95.

часто протистоять одне одному. Вони не лише уникають взаємного зближення, а нерідко вступають у тривалі конфлікти. З огляду на це Д.І. Каченовський порушує фундаментальне питання: чи є така фрагментарність і ворожнеча природним, правовим і доцільним устроєм міжнародного життя?

Загальнонаукове спостереження про тимчасовість расових і племінних відмінностей слугує для Д.І. Каченовського підставою для критики етноцентризму. Історія, за його словами, знає як приклади зникнення цілих рас, так і злиття різнорідних елементів у нові політичні утворення. Саме тому він закликає не абсолютизувати етнічну замкненість: народність, хоч і має значення в державотворенні, не є остаточним мірилом правового устрою.

На думку Д.І. Каченовського, у протистоянні ідеї глобального об'єднання людства та політичного націоналізму прихована глибока суперечність. Концепт «всесвітньої держави», хоч і звабливий з гуманістичної перспективи, є утопічним. Усі спроби примусового об'єднання – від імперій до завоювницьких коаліцій – неминуче призводили до руйнації культур, застою, кровопролиття. Природна ж потреба народів – у свободі. Лише в умовах свободи можливе справжнє політичне й культурне зростання. Ідея загального підкорення суперечить як правам людини, так і законам історичного розвитку.

Втім, це не означає, що народи мають існувати в ізоляції. Навпаки: замкненість, як показують приклади Китаю та Японії, веде до однобічного розвитку й моральної деградації. Природа Землі, географічна мозаїка ресурсів, різноманітність культурних форм, а також економічна й духовна взаємозалежність сприяють неминучому зближенню народів. За Каченовським, жодна нація не є самодостатньою: фізичні, інтелектуальні й моральні дари розподілено між людством нерівномірно, що зумовлює потребу в обміні – як матеріальному, так і культурному.

Історія свідчить: щойно народ досягає політичної організації та внутрішньої стабільності, в нього виникає природне прагнення до зовнішніх зносин. Деякі народи, володіючи особливою «силою розширення» (*la force d'expansion*), стають активними провідниками міжнародних контактів¹. Але на яких засадах можуть функціонувати ці зв'язки?

¹ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Золотой фонд российской науки международного права. Т. 1. Москва, 2007. С. 96.

Д.І. Каченовський категорично відкидає ідею підкорення як засадничу основу міжнародного порядку¹. Замість насильства, об'єднання народів має базуватися на природному тяжінні до співпраці, на обміні благами, на усвідомленні взаємної вигоди. Початкові форми таких зносин – це звичайна торгівля, військові союзи проти спільних ворогів, мирні договори після конфліктів. Так виникає природне «товариство народів», що існує паралельно до внутрішнього державного порядку і з часом набуває юридичних форм.

За спостереженням Д.І. Каченовського, міждержавні зносини з'являються не відразу. Лише тоді, коли народи досягають зрілості – відмовляються від войовничої пристрасті, кровної ворожнечі та фанатизму, – виникає реальна потреба в стабільному міжнародному

¹ Позиція Д.І. Каченовського щодо неприйнятності підкорення як принципу міжнародного порядку має виразне не лише історико-доктринальне, а й сучасне нормативне значення. Передусім його підхід концептуально передбачає одну з ключових засад сучасного міжнародного права – *суверенну рівність держав*. Заперечуючи право сильного на встановлення «природної ієрархії» між народами, Д.І. Каченовський фактично протиставляє імперській логіці домінування ідею правової взаємності. У сучасній системі це відображено в забороні загрози силою та її застосування, у принципі невтручання й у визнанні рівної юридичної правосуб'єктності всіх держав незалежно від їхньої могутності. По-друге, його критика підкорення має безпосередній зв'язок із сучасною *заборonoю агресії та анексії*. Для Д.І. Каченовського війна, спрямована на поневолення іншого народу або ліквідацію його самостійності, є не проявом політичної необхідності, а свідченням правового й морального регресу. Така логіка перегукується з нинішнім розумінням агресивної війни як міжнародного злочину та з невизнанням територіальних набутків, здобутих силою. Третій вимір актуальності його поглядів стосується *права народів на самостійний розвиток*. Хоча Д.І. Каченовський мислив у категоріях держав свого часу, його відмова визнавати підкорення легітимним засобом міжнародної політики об'єктивно наближається до сучасного принципу самовизначення народів. Ідея, що політична влада не може ґрунтуватися на тривалому насильницькому пануванні над чужою спільнотою, становить морально-правову основу деколонізаційних процесів ХХ століття. Крім того, ця позиція має значення для сучасної *теорії міжнародної легітимності*. Д.І. Каченовський наполягає, що стабільність міждержавного порядку не може будуватися на страху й примусі, оскільки такий порядок є нестійким і породжує нові конфлікти. Лише система, що спирається на взаємне визнання прав, обмеження сили та юридичні форми узгодження інтересів, здатна забезпечити тривалу рівновагу. Це положення прямо співзвучне сучасним концепціям *rule-based international order*. Нарешті, його заперечення підкорення має і світоглядний вимір. Воно переводить міжнародне право з площини техніки регулювання сили у площину *морально обмеженої політики*, де держава розглядається не як абсолютний носій влади, а як суб'єкт, відповідальний перед ширшим людським співтовариством. Саме така інтерпретація лежить в основі сучасного розвитку міжнародного гуманітарного права, прав людини та ідеї міжнародної відповідальності держав. Отже, думка Д.І. Каченовського про неприйнятність підкорення як принципу міжнародного порядку випереджає свій час і органічно вписується в фундаментальні засади сучасного міжнародного права: суверенну рівність, заборону агресії, самовизначення народів і правову, а не силову природу міжнародної легітимності.

порядку. Саме тоді держави погоджуються на формалізацію своїх відносин через договори, конвенції, взаємні зобов'язання. Міжнародне право, таким чином, не нав'язується згори – воно народжується з самоусвідомлення та волі народів до співіснування.

Ключовим для міжнародної правової системи є принцип визнання суверенітету¹. Без визнання державної самостійності неможливо закласти основ правового союзу. Це – наріжний камінь, без якого кожне зобов'язання ризикує втратити зміст. Лише ті відносини, що базуються на взаємній повазі, добровільності й рівності, можуть претендувати на статус міжнародно-правових.

Таким чином, на думку Д. І. Каченовського, справжній міжнародний союз народів можливий лише тоді, коли учасники поділяють спільні засади: взаємність, добросусідство, прагнення до миру, потребу в правовому регулюванні обміну та спільного життя. Хоча такий союз досі не охопив увесь світ, він уже наявний у межах християнської цивілізації – Європи та Америки, де релігійна етика, політична культура та гуманістичні ідеали сприяли виникненню сталого *jus gentium sensu moderno* – сучасного міжнародного права.

Це право, як стверджує Каченовський, охоплює зовнішній бік життя самостійних держав, тобто регулює юридичні відносини між ними. Його завдання – підтримання порядку й миру на Землі, забезпечення міждержавного обігу, захист особи поза межами її держави, утвердження цивілізованого співжиття. Його джерелом є не законодавча влада, а юридична свідомість людства, яка формулює загальні вимоги, що народи добровільно визнають задля збереження власних інтересів.

Міжнародне право – це система практичних настанов, укорінених у розумі, моралі та досвіді, що може бути вибудована в цілісну науку. Її значення виходить далеко за межі професійної юриспруденції: вона стосується всіх, хто живе в епоху політичних зрушень, війни та миру, глобальних викликів. Як слушно зауважив Гуго Гроцій, це – найблагородніша частина правознавства, адже вона торкається найбільш глибоких інтересів людства.

¹ Барандій М.В. Поняття суверенітету держави у міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2010. №2. С. 307–311; Кубальський В.Н. Особливості поняття «державний суверенітет» в сучасному міжнародному праві. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. Вип. 28. С. 400–410.

Третій параграф Д. І. Каченовський присвятив огляду суб'єктів міжнародного права. Як впливає з визначення міжнародного права, його суб'єктами визнаються насамперед держави, як самостійні юридичні особи, що діють на міжнародній арені. У цьому аспекті вчений цілком погоджується з класичною концепцією *jus publicum europaeum*, що панувала в європейській доктрині XIX ст., де міжнародне право мислилося передусім як право, що регулює відносини між державами. Проте Д. І. Каченовський одразу ставить уточнювальне питання: яким чином держави можуть реально здійснювати свою зовнішню діяльність? Відповідь однозначна: лише через представників – монархів, дипломатичних посланників, консулів, торгових агентів¹. Саме ці особи здійснюють зовнішньополітичну діяльність, і тому, хоч і не мають статусу самостійних суб'єктів, визнаються функціональними носіями міжнародно-правових повноважень. У сучасній термінології ми б назвали їх дієздатними суб'єктами або делегованими акторами, що реалізують міжнародну правосуб'єктність держави на практиці.

Однак, на думку Д. І. Каченовського, цим перелік суб'єктів не вичерпується. У певних ситуаціях учасниками міжнародних правовідносин стають також приватні особи, тобто піддані різних держав. Вони можуть вступати у взаємні зносини, зокрема економічні, й навіть ставати сторонами міжнародних спорів – зазвичай тоді, коли предметом є їхні особисті інтереси або права, що потребують міждержавного захисту. Цей погляд передбачає своєрідну опосередковану міжнародну правосуб'єктність фізичних осіб, хоча в XIX столітті вона ще не була чітко інституціалізована.

Вчений підкреслює, що в такий спосіб функція міжнародного союзу не обмежується лише охороною суверенітету держав. Вона має позитивне спрямування – об'єднана діяльність урядів має за мету сприяння цивілізації, торгівлі, промисловості, власності, труду, а головне – захист людської особистості як вищої цінності в межах планетарного правопорядку. Саме тому міжнародне право, за своїм обсягом і змістом, є системою надзвичайної широти й складності.

У сучасному міжнародному праві підходи до особистості як суб'єкта суттєво еволюціонували. Після Другої світової війни, особливо з прийняттям Статуту ООН та створенням міжнародних правозахисних інституцій, фізичні особи не лише визнаються об'єктами захисту, а й у

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 99.

певних випадках стають прямими суб'єктами міжнародного права. Зокрема, вони мають право звертатися до міжнародних судів і трибуналів (наприклад, ЄСПЛ), несуть міжнародну кримінальну відповідальність (Міжнародний кримінальний суд), а також беруть участь у реалізації міжнародного гуманітарного права¹.

Окрему увагу Каченовський приділяє класифікації міжнародного права на публічне (*droit international public*) і приватне (*droit international privé*). Такий поділ, хоч і умовний, досі зберігає свою актуальність у сучасній правовій науці. У той час як публічне міжнародне право регулює відносини між державами та іншими публічними утвореннями, приватне міжнародне право охоплює конфлікти юрисдикцій, колізії норм і порядок застосування права в міждержавних приватних правовідносинах. Каченовський, однак, слушно застерігає: це розмежування не завжди чітке, оскільки приватні справи нерідко набувають міжнародного резонансу і переростають у дипломатичні питання.

Ця думка звучить напрочуд сучасно. Наприклад, транснаціональні корпорації, які у XIX ст. ще не були виокремлені в міжнародному праві, сьогодні активно впливають на міжнародні економічні, екологічні та правозахисні процеси. У відповідь на це розвивається концепція «нестандартних суб'єктів міжнародного права» – суб'єктів *sui generis*², до яких належать міжнародні організації, повстанські рухи, автономні території, а також особи, що беруть участь у міжнародних збройних конфліктах.

На завершення Д. І. Каченовський підкреслює, що основна функція держави у міжнародному житті полягає у захисті прав своїх підданих за кордоном. Цей принцип, відомий у сучасній теорії як «дипломатичний захист», донині залишається актуальним. Проте сьогодні механізми такого захисту ускладнилися – з'явилися численні міжнародні інституції, що можуть забезпечити прямий захист прав людини незалежно від дій держави (наприклад, Комітет ООН з прав людини).

Таким чином, концепція суб'єктності міжнародного права у Каченовського заснована на класичній державоцентричній моделі, але в ній уже проглядаються зародки сучасного плюралізму суб'єктів. Його

¹ Див.: Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків, 2020. С. 65-80.

² Суб'єкти «*sui generis*» (лат. «своєрідний», «єдиний у своєму роді») – це термін, що означає унікальні, особливі, або такі, що не мають аналогів, суб'єкти права. В правовому контексті, це поняття стосується правових конструкцій, які не повністю відповідають існуючим категоріям і потребують індивідуального підходу в регулюванні.

визнання ролі приватних осіб, дипломатичних агентів і важливості функціональної суб'єктності відкриває дорогу до подальших трансформацій, що нині є основою для розуміння міжнародного правопорядку в термінах глобального управління, мультирівневої суб'єктності та взаємодії різнорівневих акторів на міжнародній арені.

Четвертий параграф присвячено питанню щодо *санкцій у міжнародному праві* та природі обов'язковості в міждержавних зносинах. Визнаючи за державами рівноправність і свободу дій на міжнародній арені, міжнародне право водночас покладає на них певні права й обов'язки, що постають у процесі взаємодії. Звідси виникає, на думку Д. І. Каченовського, фундаментальне питання: чи можливо поєднати незалежність держав із ідеєю юридичної обов'язковості? Якщо держави не підвладні жодній вищій владі, не підпорядковуються єдиному законодавцеві чи суду, то якою мірою взагалі доречно говорити про право в його власному значенні?

Щоб дати відповідь на це запитання, Д. І. Каченовський звертається до джерел походження міжнародного права. Він переконаний, що це право виникло не за велінням згори, а як історична необхідність, продиктована життєвими потребами людини та держави¹. Виходячи за межі своєї батьківщини, індивід вступає в контакт з іноземними правопорядками, де він не може покладатися на внутрішній захист. У такому положенні втрачається не лише національна гарантія прав, а й з'являється правова невизначеність, яка загрожує гідності людини та авторитету держави. Уникнути цієї пастки можливо лише через визнання спільних правил, заснованих на взаємності й згоді.

Д. І. Каченовський рішуче заперечує думку, ніби таке визнання суперечить державному суверенітету. Навпаки, саме вільне прийняття норм міжнародного права є виявом справжньої самостійності. У цьому контексті міжнародне право не є насильницьким примусом, а угодою вільних суб'єктів, яка сприяє стабільності, упорядкованості та безпеці міжнародної спільноти.

Проте в практичному вимірі виникає нове питання: чи має міжнародне право ефективну санкцію? У порівнянні з внутрішнім правом, де імперативність норм забезпечується державною примусовою силою, міжнародне право не має централізованого органу, здатного здійснювати покарання чи правозастосування. Зовні воно виглядає як

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 100.

найменш примусова система права. Однак, як стверджує Д.І. Каченовський, ця особливість не зменшує його юридичної сили.

На практиці дотримання міжнародного права забезпечується механізмами колективного контролю, репутаційним тиском, моральним авторитетом світової спільноти, а в окремих випадках – реторсіями¹, репресаліями² або збройним втручанням. Якщо держава порушує зобов'язання, вона ризикує наразитися на дипломатичну ізоляцію, економічні санкції чи навіть війну³, яка, хоча й є крайнім засобом, в певних випадках усе ж може виконувати функцію останньої інстанції у міжнародному правопорядку.

У зв'язку з цим Д.І. Каченовський звертає увагу на роль політичної системи Європи, в якій склалося своєрідне рівноважне правове середовище. У ньому навіть невеликі порушення *status quo* – територіальні зазіхання, спроби гегемонії чи нехтування дипломатичними правилами – викликають ланцюгову реакцію опору з боку інших держав. Історія нового часу засвідчує це на прикладах невдач імперських амбіцій – від Карла V до Наполеона I. Жоден із цих правителів не зміг остаточно підкорити Європу або нав'язати світу свою волю як універсальний закон.

В підсумку Д.І. Каченовський доходить висновку, що найвища санкція міжнародного права не в силі, а в природі самої цивілізації.

¹ Реторсії (від пізньолат. *retosio* – дія у відповідь) – це законні, але недружні дії, які одна держава вживає у відповідь на аналогічно недружні, але законні дії іншої держави. Приклади реторсій: відкликання посла; обмеження дипломатичних відносин; скасування безвізового режиму; обмеження торгівлі. Ключова ознака: реторсії є повністю правомірними діями у міжнародному праві, що вживаються без порушення міжнародних зобов'язань.

² Репресалії (від лат. *repressalial* – утримувати, зупиняти) – це примусові заходи, які самі по собі порушують міжнародне право, але стають тимчасово допустимими як відповідь на попереднє порушення міжнародного права з боку іншої держави. Приклади репресалій: захоплення майна держави-порушника; припинення виконання договору; блокада (не воєнна); відмова виконувати зобов'язання у відповідь на порушення. Ключова ознака: репресалії незаконні в нормальних умовах, але допускаються як відповідь на протиправне діяння іншої держави з метою примусу до дотримання міжнародного права.

³ Д.І. Каченовський визнає війну як останній спосіб захисту міжнародного порядку у випадку, коли інші засоби – публічне засудження, посередництво, конгреси – не дали результату. На його думку, війна може виконувати функцію санкції, навіть якщо не завжди справедлива сторона перемагає. Сучасне міжнародне право забороняє війну як засіб вирішення спорів (ст. 2 Статуту ООН). Винятки: самооборона (ст. 51) та санкціонована Радою Безпеки колективна сила. Нині поняття «законна війна» замінено концепціями «агресії», «колективної безпеки», «примусу». Отже, Каченовський ще перебуває в парадигмі «*jus ad bellum*» як легітимного інструменту, тоді як сучасне право виразно її обмежило – війна більше не санкція, а ознака правопорушення (окрім передбачених винятків).

Людство не може існувати без упорядкованих зв'язків. Міжнародне право – це продукт не страху чи випадковості, а розуму і потреби, закладених у самій сутності людини як істоти політичної й соціальної. Воно виникає з інстинкту до упорядкованого спілкування, із природного почуття справедливості і з усвідомлення спільної долі.

Як писав Наполеон – людина, яка спробувала зруйнувати міжнародний порядок і зазнала поразки: «La force ne crée rien» – «сила нічого не творить». Саме в цьому, підкреслює Д. І. Каченовський, полягає відповідь на скептичні зауваги про слабкість міжнародного права. Воно є не лише юридичним, а й антропологічним феноменом, таким, що виникає із самих основ суспільного буття й буде існувати доти, доки існує людство.

В § 5 Д.І. Каченовський наводить *критику різних визначень міжнародного права*. Узагальнюючи підходи провідних мислителів нового часу, Д. І. Каченовський відзначає, що в їхніх працях проглядається спільне розуміння природи міжнародного права¹ як системи норм, які регулюють взаємини між державами. Ще Гуго Гроцій сформулював цю ідею у стислій, але концептуально ємній формулі: *jus gentium est jus, quod inter populos populorumque rectores intercedit* – міжнародне право є тим правом, що діє у відносинах між народами і правителями. Це право, за Гроцієм, ґрунтується на загальному переконанні й домовленості щодо визначених юридичних засад.

Подібну позицію висловлював і видатний голландський юрист XVIII століття Корнеліус ван Бяйнкерсхук (рис. 2.4.1)², вважаючи міжнародним правом ті юридичні начала, що виникають із розуму й дотримуються, якщо не всіма, то принаймні найбільш цивілізованими народами. Проте, зазначає Каченовський, ці здорові уявлення не одразу здобули загальне визнання: вони були затуманені умоглядними схемами натуралістичної філософії, зокрема вченнями Т. Гоббса³ та С. Пуфендорфа¹.

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 103.

² Гавриленко О. А. Корнеліус ван Бяйнкерсхук – видатний представник голландської школи міжнародного права кінця XVII – першої половини XVIII ст. *Правова держава*. 2024. № 53. С. 21-31. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2024.53.300732>

³ Томас Гоббс (Thomas Hobbes, 1588–1679) посідає особливе місце в історії політико-правової думки Нового часу, істотно вплинувши на формування уявлень про природу держави, суверенітету та міжнародних відносин. Його концепція, викладена насамперед у трактаті «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної», виходить із радикально антропологічного припущення про природний стан людства як

Саме Т. Гоббс першим зруйнував межу між природним і міжнародним правом, стверджуючи, що життя держав, як і життя

стан загальної небезпеки й непорядкованості, де відсутність спільної влади призводить до постійної загрози конфлікту. Саме з цієї вихідної точки Гоббс виводить необхідність держави як штучного політичного тіла, створеного договором заради безпеки та збереження життя.

У сфері міжнародних відносин гоббсівська логіка приводить до песимістичного висновку: між суверенними державами зберігається стан, близький до природного, оскільки над ними не існує спільної верховної влади, здатної забезпечити примусове виконання норм. Міжнародне право, таким чином, постає у Гоббса не як повноцінний правопорядок, а радше як сукупність раціональних настанов і моральних приписів, що ґрунтуються на розумному розрахунку інтересів і страху перед взаємним знищенням. Закони природи, які він формулює, мають рекомендаційний характер і набувають реальної сили лише остільки, оскільки відповідають самозбереженню держав.

Водночас гоббсівська концепція не зводиться до заперечення міжнародного права як такого. Навпаки, вона чітко фіксує структурну слабкість міждержавного правопорядку, що згодом стане однією з центральних тем класичної науки міжнародного права. Саме через Гоббса у теорію входить уявлення про анархічну природу міжнародної системи, де право діє не завдяки централізованому примусу, а через баланс сил, взаємний інтерес і страх наслідків війни. У цьому сенсі його спадщина становить важливий контрапункт оптимістичним раціоналістичним моделям Гроція й Пуфендорфа та зберігає методологічну цінність для розуміння обмежень і потенціалу міжнародного права в історичній перспективі.

¹ Самуель фон Пуфендорф (Samuel von Pufendorf, 1632–1694) належить до кола засновників раціоналістичної традиції природного права Нового часу і посідає одне з ключових місць у формуванні класичної доктрини міжнародного права. Його наукова спадщина розвивається у тісному діалозі з ідеями Гуго Гроція та Томаса Гоббса, проте вирізняється послідовним прагненням поєднати природно-правовий раціоналізм із історичною та політичною конкретикою державного життя. Вихідним пунктом концепції Пуфендорфа є уявлення про людину як істоту соціальну, схильну до співжиття, але водночас обмежену власними інтересами, що зумовлює необхідність права як нормативного порядку, покликаного забезпечити мир і безпеку.

В трактатах *De iure naturae et gentium* та *De officio hominis et civis* Пуфендорф розробляє концепцію природного права як системи раціонально виведених норм, обов'язкових як для окремих осіб, так і для держав. Міжнародне право він розглядає не як автономну надбудову над державами, а як продовження природного права у сфері міждержавних відносин, де держави постають моральними особами, здатними нести обов'язки й відповідальність. Водночас Пуфендорф рішуче відмежовується від теологічного обґрунтування права, наполягаючи на його світському, раціональному характері, що мало принципове значення для подальшої секуляризації міжнародно-правової думки.

На особливу увагу заслуговує його трактування суверенітету та держави як штучного, але необхідного утворення, покликаного забезпечити стабільність і правопорядок. У цьому контексті Пуфендорф вплинув на формування уявлення про державу як головний суб'єкт міжнародного права класичної епохи, водночас залишаючи простір для моральної оцінки її дій з позицій загального розуму і справедливості. Саме ця комбінація нормативної строгості, раціоналізму й уваги до реальних політичних процесів зробила Пуфендорфа одним із інтелектуальних провідників європейської науки міжнародного права XVII–XVIII століть.

індивідів, підпорядковане єдиному природному закону¹. Згідно з його тезою, немає сенсу виокремлювати міжнародне право як окрему галузь, оскільки воно відрізняється від природного лише колом суб'єктів, але не змістом. Водночас, сучасні зарубіжні та вітчизняні дослідники наукової спадщини Т. Гоббса підкреслюють, що його головним внеском у розвиток теорії міжнародного права стало створення «секуляризованої конструкції персоніфікованих суверенних держав» як головна передумова для системи сучасного права народів². С. Пуфендорф розвинув ідеї Т. Гоббса, знехтувавши значенням позитивного права, договірних норм і звичаїв³; він вважав, що всі міжнародні спори мають вирішуватися винятково на основі абстрактних приписів розуму.

Рис. 2.4.1. Корнеліус ван Бяйнкерсхук

¹ Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с. С. 155, 156. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Thomas_Hobbes/Leviafan_abo_Sut_budova_i_povnovazhennia_derzhavy_tserkovnoi_ta_svitskoi.pdf

² Akashi K. Hobbes's Relevance to the Modern Law of Nations. *Journal of the History of International Law*. 2000. Vol. 2. P. 215; Мережко А.А. История международно-правовых учений. Киев, 2006. С. 110.

³ Мережко А.А. История международно-правовых учений. Киев, 2006. С. 115, 191.

Д. І. Каченовський рішуче критикує цю позицію. Він наголошує, що ототожнення держави з фізичною особою в «природному стані» є категорично невірним. Держава – це не просто індивід у більших масштабах. Це юридичне утворення, яке має обмежену, чітко окреслену мету – охорону публічного порядку, безпеки та загального добра. Людина ж як суб'єкт моральний і політичний наділена ширшим спектром інстинктів, потреб і потенціалів¹. Отже, аналогія між природним правом індивіда та правом держав є лише частковою й не повинна виходити за чітко окреслені межі.

Так само помилковою, на думку Д. І. Каченовського, є концепція «природного стану» людини до виникнення держави, яку обстоювали мислителі від Гоббса до Руссо. Один змальовував його у похмурих барвах, інший – як «золотий вік». Утім, історія не дає підстав вважати, що до виникнення держави існувала гармонійна, юридично врегульована спільнота. Навпаки, лише з формуванням державності людство виходить з хаосу первісних стосунків і створює правовий лад. Держава постає не як штучна конструкція, а як продукт необхідності й розвитку, створений під тиском потреб і історичних обставин.

Критичний огляд шкіл Т. Гоббса і С. Пуфендорфа доповнюється у Каченовського аналізом вузького тлумачення римського *jus gentium*, яке тривалий час впливало на уявлення про міжнародне право². У римському сенсі *jus gentium* – це право, протиставлене *jus civile*, тобто праву суто римських громадян, і означає ті правові норми, які діють серед усіх народів імперії. Така інтерпретація, як слушно зазначає Каченовський, має вузьке практичне спрямування і не відповідає масштабам сучасного міждержавного співжиття. Попри це, багато середньовічних глосаторів і навіть Гроцій продовжували ототожнювати *jus gentium* із міжнародним правом, вважаючи, що зносини між державами можуть бути влаштовані на основі римського правопорядку.

Злам цього підходу відбувся завдяки зусиллям оксфордського професора Річарда Зьоча³, який вперше використав термін *jus inter gentes* для позначення саме європейського міжнародного права, відмінного від римського *jus gentium*⁴. У XVIII ст. К. ван Бяйнкерсхук

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 104.

² Там само. С. 106.

³ Річард Зьоч (англ. Richard Zouch; бл. 1590 – 1 березня 1661) – англійський правознавець, суддя Адміралтейського суду.

⁴ Zouche R. *Iuris et judicii fecialis, sive, juris inter gentes, et quaestionum de eodem explicatio* : Qua quae ad pacem & bellum inter diversos principes, aut populos spectant, ex praecipuis

також наголошував на автономності міжнародного права як особливої галузі, що не зводиться до римських понять¹. Згодом ця різниця набула концептуальної чіткості, і в сучасному розумінні терміни *international law*, *droit international*, *Völkerrecht* позбавлені тієї плутанини, що виникала внаслідок латинської багатозначності.

Визнаючи зміни у підходах до філософії права, Д.І. Каченовський підкреслює, що завдання юридичної науки полягає не в реконструкції абстрактних законів «природного стану», а в раціональному осмисленні умов суспільного співжиття, які випливають із природи людини. У цьому значенні філософія права має бути допоміжною наукою, що не заважає автономії окремих галузей, але сприяє їх внутрішньому узгодженню та концептуальному зростанню.

Отже, міжнародне право – це не проєкція приватного, природного чи римського права, а самостійна юридична система, що відповідає особливій сфері взаємин між суверенними суб'єктами. Воно повинно спиратися на норми, які, з одного боку, погоджуються з принципом державної самостійності, а з іншого – служать справі миру, порядку та розвитку цивілізації. Саме така доктрина, на думку Каченовського, відповідає завданням науки міжнародного права як дисципліни, покликаної сприяти гармонійному співжиттю народів на основі права.

Шостий параграф присвячено питанням співвідношення міжнародного права та інших галузей юридичної науки. У своїх міркуваннях про місце міжнародного права в системі юридичних знань Дмитро Іванович Каченовський виходить із передумови, що міжнародне суспільство функціонує за принципами, докорінно відмінними від тих, що визначають внутрішнє життя держав. У межах держави питання про війну, мир, дипломатію чи притулок не лише позбавлені сенсу, а й за своєю природою мають бути виключені – оскільки вся структура прав і обов'язків підпорядкована закону та охороняється верховною владою². Натомість у міжнародному житті, де відсутній верховний арбітр, правопорядок базується не на примусі, а на переконанні в його необхідності та на силі обставин (*la force des choses*). У цих умовах

historico-jure-peritis, exhibentur. Vol. 1-2. [Washington, D.C.]: Carnegie Institution of Washington, 1911. URL: <https://archive.org/details/iurisetjudiciife12zouc/page/n13/mode/2up>

¹ Bynkershoek C. van. *Quaestionum juris publici libri duo*. Volume one. Latin text of 1737. A Photographic Reproduction of the Edition of 1737, with a List of Errata, and a Portrait of Bynkershoek. Oxford: Clarendon Press, 1930. VIII, [30], 417, [2] p.

² Каченовский Д. И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 107.

оборона від свавілля здійснюється через коаліції – органічну реакцію державної системи на зовнішні виклики.

Виходячи з цього, Д. І. Каченовський обґрунтовує тезу про самостійність міжнародного права як науки, що має специфічний об'єкт, зміст і методи. Проте, щоб окреслити її кордони, необхідно зрозуміти, в якому сенсі юриспруденція використовує поняття права. У повсякденному вжитку право ототожнюється з упорядкованістю суспільного життя, що ґрунтується на законах – тобто на зовнішньо санкціонованих нормах, які мають джерело в публічній владі. Жодне стабільне об'єднання людей, чи то держава, чи церква, чи родина, не може існувати без такого зовнішнього порядку; анархія є руйнівною для будь-якої форми соціального організму.

Утім, у правничому дискурсі слово «право» нерідко використовується і в переносному значенні – як устрій, що закладений у самій природі людини. Така концепція спирається на ідею внутрішньої необхідності, морального імперативу, що діє поза зовнішнім примусом. Людина, як істота мисляча і вільна, володіє невідчужуваними правами, що не даруються ані державою, ані суспільством. Сама природа – як моральна, так і фізична – наділяє її свободою дії та вибору.

Цей дуалізм у розумінні права – позитивного та природного – призводить до численних теоретичних суперечок. Як зауважує Каченовський, ще римські юристи ототожнювали *jus naturale* з інстинктивними приписами, спільними для всіх істот (*jus quod natura omnia animalia docuit*), тоді як філософи Нового часу розглядали його як моральне повеління розуму. Згодом ця розбіжність викристалізувалася у протистояння двох шкіл: умовно позитивістської, очолюваної Спінозою, та натуралістичної, представником якої виступав Гроцій. Перша визнавала лише закони, санкціоновані людською владою; друга – вважала, що природа продукує норми, обов'язкові для всіх соціальних утворень, зокрема й держав.

На думку Д. І. Каченовського, ця полеміка виходить за межі власне юриспруденції й належить до сфери антропології. Проте висновки, що з неї випливають, мають безпосереднє значення для науки про суспільство. Визначення права як морального ідеалу, що постійно змінюється з еволюцією філософських систем, хоч і виявляє глибину етичного мислення, однак не відповідає прикладному характеру юриспруденції. Право, за Каченовським, має бути поняттям конкретним і життєздатним: воно існує не лише у вимірі «належного», а й у площині «дійсного».

Між тим, і в міжнародному, і у внутрішньодержавному праві діють ті самі принципи справедливості, які, хоч і мають природне походження, втілюються в позитивному законодавстві. Уряди, на думку Д. І. Каченовського, безперервно інтерпретують вимоги природного права у формах юридично санкціонованих норм. Водночас ці тлумачення не є застиглими – вони змінюються під впливом нових ідей, практичних потреб і загального розуміння добра та порядку.

У цьому сенсі міжнародне право, хоча й не виходить із актів верховної влади, усе ж володіє характером «твердого права»: воно охороняється ззовні (через договори, союзи, дипломатію), спирається на моральну інтуїцію народів і здатне до поступового вдосконалення. Його положення, хоч і не наділені санкцією наддержавного арбітра, мають силу для фізичних і юридичних осіб, оскільки визнаються і гарантуються державами.

Таке розуміння дозволяє Д. І. Каченовському вбудувати міжнародне право в загальну систему юридичних наук. З одного боку, воно є частиною загальної юриспруденції (*jurisprudence generale*), що виводить принципи справедливості з повторюваних у різних народів практик. З іншого – має тісний зв'язок із конкретними галузями права. Так, державне право знаходить у міжнародному підтвердження своїх засад: суверенітету, територіальної цілісності, легітимності уряду, виключного права на зовнішні зносини. Міжнародне право також регулює питання престолонаслідування, конституційних гарантій і династичних прав – через відповідні трактати або приватне право володарюючих родів.

Не менш очевидним є зв'язок з правом цивільним. За межами батьківщини особи укладають контракти, здійснюють торговельні операції, засновують компанії – і ці дії потребують правової охорони. У зв'язку з цим виникає феномен «всесвітнього цивільного обігу», який у XIX столітті досяг значного розвитку завдяки уніфікації приватного, торговельного, морського та вексельного права. Його основи, як підкреслює Д. І. Каченовський, формувалися не за національними кордонами, а під впливом раціонального досвіду європейської цивілізації.

Певні ділянки дотику існують і між правом кримінальним та міжнародним – зокрема, в питаннях видачі злочинців, юрисдикції над ними за кордоном, боротьби з піратством тощо¹. Відмова в захисті

¹ Ідея Д. І. Каченовського про наявність «ділянок дотику» між кримінальним і міжнародним правом сьогодні набуває якісно нового звучання, оскільки ті сфери, які він

людині за межами її держави суперечила б самим основам гуманності й громадянського устрою, відкриваючи шлях до безкарного терору.

У підсумку Д. І. Каченовський доходить висновку, що міжнародне право є не лише інтегральною частиною загальної юриспруденції, а й найбільш універсальною її формою. Його сфера починається там, де

сприймав як прикордонні, перетворилися на самостійну галузь – міжнародне кримінальне право (Див., наприклад: Сироїд Т.Л. Міжнародне кримінальне право: підручник. Харків: Право, 2023. 512 с.). Передусім показовим є інститут *видачі злочинців (екстрадиції)*. У XIX ст. Д. І. Каченовський розглядав його як приклад того, як держави, поважаючи взаємний суверенітет, водночас визнають спільний інтерес у переслідуванні осіб, небезпечних для міжнародного порядку. У сучасному праві ця логіка розвинулася в принцип *aut dedere aut judicare* – «видай або суди», що застосовується щодо найтяжчих злочинів міжнародного характеру (геноцид, катування, воєнні злочини, тероризм). Тут міжнародне право вже не лише координує співпрацю держав, а й покладає на них обов'язок кримінального переслідування. Другим напрямом є *позатериторіальна кримінальна юрисдикція*. Д. І. Каченовський звертав увагу на ситуації, коли держава карає за діяння, вчинені поза її територією, якщо вони порушують її безпеку або загальні інтереси. У сучасному міжнародному кримінальному праві ця ідея трансформувалася в принципи універсальної та захисної юрисдикції. Злочини, що посягають на все людство (піратство, геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини), можуть переслідуватися незалежно від місця їх учинення і громадянства винного. Таким чином, міжнародний порядок визнає існування категорії діянь, які виходять за межі виключної внутрішньої компетенції держав. Особливо промовистим є приклад *піратства*, який Каченовський називав класичним перехрестям міжнародного й кримінального права. Пірат традиційно вважався *hostis humani generis* – ворогом людського роду. Саме ця конструкція заклала підвалини сучасного підходу до міжнародних злочинів: особа відповідає не лише перед окремою державою, а перед міжнародним співтовариством у цілому. Логіка боротьби з піратством історично підготувала сприйняття ідеї, що певні злочини мають наднаціональний характер і не можуть залишатися безкарними через прогалини юрисдикції. Звідси випливає ще один важливий аспект – *персоналізація міжнародної відповідальності*. У класичному міжнародному праві, яке викладав Каченовський, відповідальність мала переважно державний характер. Однак уже в окреслених ним сферах (видача злочинців, переслідування піратів) проглядалася тенденція до прямого звернення міжнародного порядку до індивіда. У XX–XXI ст. ця тенденція оформилася в інститут міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб, закріплений у статутах Нюрнберзького, Токійського трибуналів та Міжнародного кримінального суду. Індивід перестає бути «прихованим» за державою і стає безпосереднім адресатом міжнародно-правових заборон. Нарешті, у світлі сучасного міжнародного кримінального права по-новому осмислюється і загальна ідея Каченовського про *моральні засади міжнародного порядку*. Якщо міжнародне право покликане обмежувати сваволю держав, то міжнародне кримінальне право обмежує сваволю осіб, які, прикриваючись державною владою, чинять найтяжчі злочини. Воно виступає своєрідним «кримінально-правовим виміром» тієї ж самої правової цивілізації, про яку писав учений. Отже, окреслені Д.І. Каченовським «точки перетину» між кримінальним і міжнародним правом історично переросли у розвинену систему міжнародного кримінального правосуддя. Те, що в його добу виглядало як винятки з територіального суверенітету, сьогодні становить ядро глобального механізму боротьби з безкарністю за злочини, що загрожують усьому людству.

завершується дія внутрішніх законів – у зовнішньому житті народів, у їхньому прагненні до гармонії, визнання та співіснування. Родина, держава й союз народів утворюють градацію правопорядку, де кожен вищий щабель передбачає сформованість нижчих. Міжнародне право, отже, є не передумовою, а результатом правового розвитку, який досягає зрілості лише тоді, коли суспільства формулюють однакові уявлення про свої права й обов'язки у світовому просторі.

Водночас ця наука має і власну перспективу. Її головне питання – чи можливе досягнення справедливості у вільному, нецентралізованому союзі?¹ Щоб відповісти на нього, юрист повинен не конструювати абстрактні схеми, а ґрунтуватися на історичній дійсності. Міжнародне право не піддається математичному моделюванню – його рушієм є не логічна досконалість, а практична користь. Лише той, хто поєднує неупередженість, широкий погляд і глибоку повагу до людства, здатен стати справжнім творцем цієї науки. Історія ж доводить, що всі її основоположники були передусім ґрунтовними знавцями юриспруденції.

В *сьомому параграфі* викладені міркування Д.І. Каченовського щодо *матеріалів та способів побудови науки міжнародного права*. Міжнародне право як наука не постає з абстрактних побажань або спонтанних одкровень: воно формується поступово, під впливом досвіду, інтелектуального зусилля та тривалого накопичення матеріалів². За Каченовським, кожна наука потребує не лише змістовної основи – фактів і явищ, – але й засобів, які дозволяють їх концептуально осмислити. Природа та соціальна реальність відкриваються перед людством лише поступово, а отже, розуміння міжнародного права є плодом багатовікового спостереження, аналітики та узагальнення політико-правових практик міждержавного життя.

Водночас побудова науки міжнародного права виявляється особливо складною, що зумовлено як самою природою предмета, так і характером джерел. Якщо в межах однієї держави право оформлюється у кодифікованих системах, то міжнародна сфера позбавлена подібної уніфікації: юридичні норми, якими керуються держави у своїх взаєминах, здебільшого не мають універсального кодифікованого втілення. Вони розсіяні по численних пам'ятках, деклараціях, трактатах,

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 113.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 114.

дипломатичних документах. Їх виявлення, систематизація та критичне тлумачення становить неабиякий виклик для науковця.

Однак, як підкреслює Д. І. Каченовський, недоцільно оцінювати ступінь розвитку науки винятково з точки зору завершеності. Усі науки мають невирішені проблеми; міжнародне право – не виняток. Попри свою відносну новизну, воно вже спирається на фундаментальні засади, закладені зусиллями таких мислителів, як Гуго Гроцій та його наступники. Вони не лише спробували охопити розмаїття практики міжнародного співжиття, а й запропонували концептуальні основи, зокрема ідею єдності народів через правову свідомість. Хоча їм не були доступні всі пам'ятки, сучасник визнає: їхній внесок полягав не стільки у технічному оформленні, скільки у відкритті вищого, духовного джерела міжнародного права – загальнолюдської юридичної свідомості.

Побудова науки міжнародного права, за Каченовським, неможлива без визнання суспільної природи міждержавного союзу. Цей союз має не лише політичну, а й етичну функцію – служити засобом до глобальної цивілізації. Звідси випливає потреба у загальнолюдському праві, яке не нав'язується зовні, а формується зсередини – через вільне самоусвідомлення народів, поступове пробудження їх юридичних переконань під тиском матеріальних інтересів і морального досвіду.

Г. Гроцій і представники його школи шукали юридичні підвалини права народів у Святому Письмі, у класичних текстах, у поглядах видатних мислителів. Їхня концепція мала переважно морально-філософський характер. На противагу цьому сучасна доба, за словами Д. І. Каченовського, вже сформувала більш точні уявлення про потреби міжнародного порядку, а юридична воля держав знайшла вияв у численних актах – дипломатичних, договірних і звичаєвих.

До матеріалів – форм і пам'яток міжнародного права, на основі яких вибудовується міжнародне право, Д. І. Каченовський зараховує:

1. *Юридичні аксіоми*, або незаперечні засади, що визнаються усіма державами міжнародного союзу¹. Йдеться, зокрема, про принципи незалежності, територіальної цілісності, честі, недоторканності суверенів і дипломатів. Це – своєрідні постулати міжнародного співжиття, джерело яких – не в позитивному законі, а в усвідомленій необхідності, що її визнає розум і підтверджує історичний досвід. У Гроція ці принципи позначені як *jus gentium ad ipsa natura profectum* – право, що походить із самої природи речей.

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. Золотой фонд российской науки международного права. Т. 1. Москва, 2007. С. 116.

2. *Акти міжнародних конгресів і конференцій*, що закріплюють певний політичний лад (*status quo*) і фіксують волю міжнародної спільноти щодо розмежування сфер впливу, миру й взаємодії. Прикладами таких актів є Вестфальський мир 1648 року, Утрехтський трактат 1713 року, Віденський конгрес 1815 року й Паризький трактат 1856 року. Вони фіксують поворотні пункти в історії міжнародного порядку.

3. *Міжнародні договори (трактати)*. За Каченовським, вони становлять справжній архів міждержавних зобов'язань. Проте, їхня юридична сила не є однорідною: деякі мають обмежене значення, діють протягом певного часу чи в окремих ситуаціях. Інші – навпаки – повторюють і розвивають загальні принципи міжнародного права, а тому можуть набувати більшої ваги. Порівняльний аналіз трактатів дозволяє виявити усталені норми, однак вимагає обережності: не кожен договір має нормативний характер, і не кожне його положення є репрезентативним для міжнародного права загалом.

4. *Міжнародний звичай*. Хоча він поступається трактатам у формальній визначеності, звичай, на думку Д.І. Каченовського, є автентичним продуктом колективного правового досвіду народів. Він виникає з тривалого й послідовного застосування однакових правил у схожих ситуаціях (*actuum frequentia et diuturnitas temporis*), за мовчазної згоди суверенної влади та за умови взаємності. Особливої ваги звичай набуває у тих сферах, де трактати виявляються безсилими – наприклад, у гуманізації ведення війни чи захисті дипломатів.

5. *Рішення міжнародних судових інстанцій* – арбітражів, комісій тощо¹. Хоча їхній авторитет залежить від обставин конкретної справи, вони нерідко стають прецедентами для аналогічних ситуацій, що дозволяє залучати їх до загального корпусу міжнародно-правових джерел.

Д. І. Каченовський наголошує: жодне з наведених джерел не може бути розглянуте ізольовано. Наукове дослідження вимагає комплексного аналізу пам'яток міжнародного права, і при цьому – постійного орієнтування на ідею справедливості як найвищого керівного принципу. Без цього ідеального орієнтира правознавець ризикує загубитися в розмаїтті фактів і випадковостей.

Історія, за Каченовським, є незамінним інструментом міжнародно-правової науки. Вона надає контекст, пояснює витoki норм, виявляє

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 118.

глибинні причини подій і зв'язки між явищами. На її підставі стає зрозумілим, як і чому певні норми були сформовані, визнані або, навпаки, забуті.

Окрім загального корпусу міжнародного права, кожна держава має також зовнішнє державне право – систему двосторонніх договорів, локальних звичаїв і особливих норм, які формуються в її унікальному геополітичному контексті. У межах свого курсу Д.І. Каченовський окрему увагу приділяє правовим актам, що визначають зовнішнє становище Російської імперії.

Підсумовуючи, Д.І. Каченовський критично аналізує усталене в XVIII столітті протиставлення природного (раціонального) і позитивного (договірного) міжнародного права¹. Він демонструє, що це розмежування – радше методологічна крайність, ніж плідний принцип. На думку Д.І. Каченовського, міжнародне право має розглядатися як єдина система, заснована водночас і на розумі, і на досвіді; і на практиці, і на філософському осмисленні. Такий підхід дозволяє не лише виявити закономірності міжнародного життя, а й сприяти гармонізації інтересів народів. Наука, яка сліпо відтворює лише фактичну практику, втрачає свою сутність; водночас, абстрактна умоглядність без опори на дійсність – не дає плодів. Завдання юриста, за Каченовським, – відкривати моральну і правову істину, бути посередником у конфліктах, оборонцем справедливості, голосом розуму серед пристрастей та інтересів.

У такий спосіб, визнаючи зв'язок науки із життям, Каченовський захищає автономію юриспруденції як творчої сили, що покликана не лише відображати дійсність, а й коригувати її згідно з ідеалом справедливості та загального блага.

Восьмий параграф Д.І. Каченовський назвав «Скептики міжнародного права та прихильники загального миру»². В контексті історичного розвитку юридичних дисциплін, на думку Д.І. Каченовського, саме наука міжнародного права привернула до себе найбільше критики, викликавши численні сумніви щодо своєї наукової повноцінності, практичної доцільності та моральної ваги. Витоки цього скепсису криються, з одного боку, в самій природі наукового пізнання, де істина досягається поступово, шляхом тривалих зусиль, помилок і

¹ Каченовський Д. І. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 119.

² Каченовський Д. І. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 122.

корекцій, а з іншого – у специфіці політико-правової матерії, яка не дозволяє експериментального дослідження в тому вигляді, як це властиво природничим наукам.

З особливою силою, зазначає Д. І. Каченовський, скептичне ставлення виявилось саме у сфері зовнішньополітичних відносин, тобто в тій царині, де міжнародне право повинне було б утвердитися як механізм міждержавної гармонізації. Умови, за яких розпочала своє становлення ця галузь – період Тридцятилітньої війни та політичної анархії Європи, – були несприятливими для визнання її авторитету. Не дивно, що вже на старті свого формування наука міжнародного права наразилася на глузування й неприйняття – навіть з боку юристів і політиків, які розглядали *jus belli ac pacis* Гуго Гроція як утопічну побудову, відірвану від реальності.

Сумніви щодо міжнародного права, як підкреслює Д. І. Каченовський, мають різну природу¹: одні автори заперечують саму можливість існування міжнародно-правової науки; інші – ставлять під сумнів її практичну значущість; ще інші – вбачають у ній лише філософську декларацію без реального впливу на державну поведінку. Найрадикальніша позиція – це повне заперечення суспільної необхідності й ефективності міжнародного права. Її прихильники вказують на незліченні приклади ігнорування договорів, несправедливих війн і безкарності насильства як на аргументи, що нівелюють будь-які юридичні претензії права народів.

Водночас Д. І. Каченовський не ігнорує обґрунтованість окремих скептичних зауваг: справді, міжнародне право, на відміну від законів фізики чи внутрішнього державного законодавства, не має імперативної сили й спирається на добровільне визнання². Проте він категорично не погоджується з тим, що ця обмеженість дорівнює безсиллю або марності. Навпаки, історичний розвиток показує: навіть у межах неповної інституціоналізації принципи міжнародного права діють і дають відчутні результати. Якщо правопорядок у внутрішньодержавному контексті визнається, попри злочинність окремих осіб, то чому ж слід відмовляти в аналогічному правовому потенціалі союзів держав?

Особливо критично Д. І. Каченовський ставиться до крайніх форм скептицизму, які вбачають у міжнародному праві лише ширму для геополітичного егоїзму. Такий підхід, з його погляду, суперечить не

¹ Там само. С. 123-124.

² Каченовский Д. И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 124.

лише історичному досвіду, а й самим засадам морального порядку. Там, де немає жодної правової опори, виникає хаос – і саме він робить держави вразливими до насильства, завоювань, колонізації. Тоді як міжнародне право, попри свої вади, створює умови для взаємного визнання, захисту честі, суверенітету й безпеки.

З іншого боку, на протилежному полюсі критики стоять не песимісти, а ідеалісти – прибічники концепції всеохопного, вічного миру. Їхні погляди, на думку Д. І. Каченовського, заслуговують на увагу, хоча й вимагають реалістичної оцінки. Представники цієї школи – від Руссо й Канта до сучасних йому утопістів – висловлюють справедливе обурення тим, що міжнародні відносини досі не мають ні єдиного кодифікованого права, ні авторитетного суду, ні виконавчої інстанції. Війна, з їхнього погляду, є ганьбою для людства, а дипломатія – безсила без засадничого миру¹.

Д. І. Каченовський визнає моральну вагу цих тверджень, однак вказує на їхню концептуальну хибу: відсутність формального кодексу ще не є свідченням правового вакууму. Досвід Риму чи Англії засвідчує, що правопорядок може функціонувати на основі прецеденту, звичаїв, практики. Подібним чином міжнародне право формується крізь систему трактатів, декларацій, конгресів і дипломатичних конвенцій – тобто поступово, органічно, відповідно до історичних умов.

Щодо закликів до створення загальносвітового міжнародного кодексу, Д. І. Каченовський зважено застерігає від передчасної кодифікації. Такі спроби, як проекти абата Грегуара або Бентама²,

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 130-131.

² Ієремія (Джеремі) Бентам (1748–1832) – англійський філософ, юрист і соціальний реформатор, засновник утилітаризму як впливової інтелектуальної течії кінця XVIII – початку XIX століття. Він здобув юридичну освіту, однак прославився не практикою, а критичним аналізом права, законодавства й політичних інституцій, які вважав застарілими, непрозорими й такими, що не відповідають потребам суспільства. Бентам виходив із принципу користі, за яким правильними є ті норми та рішення, що забезпечують «найбільше щастя для найбільшої кількості осіб». Цей критерій він застосовував як до внутрішнього права, так і до міжнародних відносин. І. Бентам постає в історії міжнародно-правової думки як мислитель, що радикально переосмислив самі підвалини цієї галузі, надавши їй чітко вираженого раціоналістичного та утилітаристського виміру. Саме йому належить запровадження терміна *international law* як альтернативи традиційному *jus gentium*, що символізувало відхід від природно-правової метафізики на користь позитивістського, аналітичного підходу. У центрі його концепції перебуває не абстрактна «природна справедливість», а принцип користі, відповідно до якого норми міжнародного права мають оцінюватися за здатністю забезпечувати найбільше щастя для найбільшої кількості людей. Бентам розглядав держави як основних, але не самоцільних суб'єктів міжнародного права, підпорядковуючи їхню

залишаються абстрактними й філософськи надмірними, не враховуючи реальних потреб міжнародної практики. Кодифікація буде доречною лише тоді, коли її викличе сама динаміка правового розвитку – тобто, коли життєва потреба в ній перевершить концептуальні декларації.

Окрему увагу Д. І. Каченовський приділяє проблемі міжнародного суду¹. З позицій правового ідеалізму запровадження такого трибуналу могло б усунути багато міждержавних конфліктів. Проте і тут мислитель зберігає стриманий скепсис: авторитет подібного органу не гарантований самою лише його наявністю, а ефективність – не залежить від декларацій, якщо не підкріплена загальним правовим консенсусом і політичною волею.

У підсумку, на думку Д. І. Каченовського, міжнародне право, попри всі критичні зауваги, не є ні утопією, ні ілюзією. Воно – історично зумовлений витвір цивілізації, що розвивається під впливом моральних і політичних чинників, не завжди в межах досконалості, але в напрямку гармонії. Скептики лише фіксують недоліки, але не пропонують конструктивних альтернатив; ідеалісти ж малюють перспективи, не завжди враховуючи тягар реальності. Між цими крайнощами і розташовується позиція самого Каченовського – як прихильника еволюційного поступу міжнародно-правових форм, оснований на принципах природного правопорядку, історичної доцільності та морального вдосконалення людства.

Д. І. Каченовський простежує еволюцію ідеї вічного миру як морального й політичного ідеалу, починаючи з античної філософії² та

правосуб'єктність загальному благу людства. Війна, з його погляду, є наслідком ірраціональних інтересів правлячих еліт і недосконалості міжнародно-правових інститутів, тоді як право має слугувати інструментом мінімізації конфліктів і раціональної координації інтересів. Особливу увагу він приділяв ідеї міжнародних угод як продукту зваженого розрахунку вигод і втрат, а також ролі публічності, громадської думки та взаємної вигоди як чинників дотримання міжнародних зобов'язань. У цьому сенсі Бентам заклав інтелектуальні передумови для подальшого розвитку ліберально-позитивістських концепцій міжнародного права, в яких нормативність поєднується з прагматизмом, а право осмислюється як раціональний механізм регулювання міждержавного співжиття.

¹ Каченовський Д.І. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва, 2007. С. 133.

² У зв'язку з цим варто відзначити значний внесок у вітчизняну науку нині на жаль призбутого українського філософа, одного з засновників Українського університету в Полтаві, автора фундаментальної двотомної монографічної праці «Незалежність християнського вчення про мораль від етики античних філософів» (Полтавта, 1912) І.Я. Чаленка (див: Гавриленко О.А., Садовніков О.К. Український філософ та педагог Іван Якович Чаленко (1873-1937): постать на тлі епохи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2021. Вип. 64. С. 37-50.

завершуючи подіями середини XIX століття. За його словами, вже в давньому світі ця думка приваблювала визначних мислителів, зокрема Платона, Сенеки, Епікура, Марка Аврелія, а також Філона Александрійського – проте суспільний лад і релігія тогочасних народів не дозволяли їй набути практичного втілення. Війна постає в цьому контексті як майже «безвихідний» стан, з якого вихід убачався хіба що у встановленні всесвітньої монархії.

Особливої уваги надає Д. І. Каченовський християнству, яке, на його думку, запровадило в політичну думку новий принцип – принцип любові й відмови від насильства¹. Цей момент постає як концептуальний злам: апостольський заклик «жити в мирі з усіма» стає нормативним імперативом для перших християн, які, за словами Д.І. Каченовського, навіть вважали носіння зброї несумісним із вірою. Проте, як він підкреслює, ці моральні ідеали не мали реального впливу на політичну практику середньовічного варваризму і феодальної роздробленості. Ідея миру залишалася радше етичною вимогою, далеким, майже утопічним горизонтом, що в умовах відсутності «спокійного порядку» (*tranquillitas ordinis*, за Августином) не мала умов для реалізації.

Рис. 2.4.2. Максимільєн де Бетюн, герцог де Сюллі

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. Золотой фонд российской науки международного права. Т. 1. Москва, 2007. С. 136.

Завершення середньовіччя, з погляду Д. І. Каченовського, принесло з собою певну структурну стабілізацію: централізація влади, занепад приватних війн і формування державної юрисдикції. У цьому контексті він згадує про проєкт Генріха IV, створений за участю Сюллі (рис. 2.4.2)¹, який передбачав поділ Європи на п'ятнадцять рівновеликих держав і створення сенату християнської республіки – механізму для мирного вирішення конфліктів. Водночас автор визнає парадокс: цей план мав бути реалізований не мирними засобами, а збройною боротьбою проти Габсбургів – отже, сам проєкт миру передбачав війну як передумову.

У добу Просвітництва ідея вічного миру набуває нового звучання. Особливе місце в цьому дискурсі, на думку Д. І. Каченовського, посідає абат де Сен-П'єр (рис. 2.4.3)², який запропонував концепцію

¹ Максимільєн де Бетюн, герцог де Сюллі (Maximilien de Béthune, duc de Sully, 1559–1641), – французький державний діяч, мемуарист і політичний мислитель раннього Нового часу, найближчий соратник короля Генріха IV. В історії політико-правової думки він відомий насамперед як автор проєкту загальноєвропейського устрою, що увійшов до історіографії під назвою «Великий задум» (*Grand Dessein*). У своїх мемуарах Сюллі виклав концепцію перебудови Європи на засадах рівноваги сил, колективної безпеки та договірної врегулювання міждержавних відносин. Він пропонував створення християнської європейської конфедерації, до якої мали увійти основні держави континенту, з постійною радістю для вирішення суперечок мирним шляхом. Війна в цій системі розглядалася не як легітимний інструмент політики, а як крайній і небажаний засіб, що підлягає заміні арбітражем і узгодженими рішеннями. Хоча проєкт Сюллі не був оформлений у термінах позитивного міжнародного права, він має важливе історико-правове значення як рання спроба інституціоналізації міжнародного порядку. Його ідеї передували доктрині балансу сил XVII–XVIII століть і концепціям європейської федерації, а також вплинули на подальші проєкти «вічного миру», зокрема в працях абата де Сен-П'єра та Іммануїла Канта. У цьому сенсі Сюллі постає не теоретиком міжнародного права в тісному розумінні, а політичним практиком, чия державницька раціональність заклала інтелектуальні передумови для формування європейського міждержавного правопорядку.

² Абат де Сен-П'єр, повне ім'я – Шарль-Ірене Кастель, абат де Сен-П'єр (Charles-Irénée Castel, abbé de Saint-Pierre, 1658–1743), – французький мислитель доби Просвітництва, політичний публіцист і ранній теоретик міжнародного миру. В історії міжнародно-правової думки він посідає особливе місце як автор систематичного проєкту «вічного миру» в Європі, викладеного насамперед у праці *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe* (1713–1717).

На відміну від суто моральних або утопічних закликів до припинення війн, Сен-П'єр прагнув надати ідеї миру інституційної та правової форми. Він пропонував створення європейського союзу суверенних держав, об'єднаних постійним конгресом або сенатом, рішення якого мали бути обов'язковими для всіх членів. Суверенітет держав при цьому не скасовувався, але істотно обмежувався у сфері ведення війни: право на війну мало поступитися обов'язковому арбітражу й колективному врегулюванню спорів. Важливим елементом концепції Сен-П'єра було визнання санкції міжнародного характеру. На відміну від традиційного уявлення про міжнародне право як про систему норм без примусу, він передбачав застосування колективних заходів проти держави-порушника,

європейського союзу на засадах status quo 1713 року, а також Руссо, Бентам і Кант – мислителі, що надали цій ідеї філософського обґрунтування¹. За оцінкою Д. І. Каченовського, хоч ці проєкти і є морально привабливими, їхня реалізація стикається з низкою глибоких суперечностей. Так, Кант, незважаючи на свій оптимізм, визнає, що утворення загальноєвропейської федерації може привести до її надмірної складності та втрати ефективності, а в підсумку – до розпаду та нових війн. Гегель іде ще далі, стверджуючи, що війна є необхідною для збереження морального здоров'я націй, і порівнює її з «вітром над морем», який очищає атмосферу.

Рис. 2.4.3. Шарль-Ірене Кастель, абат де Сен-П'єр

включно з економічним тиском і спільними військовими діями союзу. Таким чином, санкція в його проєкті набула не морального, а організовано-політичного характеру, що зближує його ідеї з пізнішими моделями колективної безпеки. Хоча проєкт абата де Сен-П'єра не був реалізований і зазнав критики з боку сучасників (зокрема Вольтера), його значення для історії міжнародного права є фундаментальним. Він став проміжною ланкою між ранньомодерними планами європейської рівноваги, як-от «Великий задум» Сюллі, і філософськи вивершеною концепцією міжнародного правопорядку в Іммануїла Канта. У цьому сенсі Сен-П'єр постає як один із перших мислителів, які послідовно мислили міжнародний мир не як випадковий стан, а як результат правової та інституційної організації міждержавного співжиття.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Золотой фонд российской науки международного права. Т. 1. Москва, 2007. С. 137-138.

У цьому контексті Д. І. Каченовський демонструє характерну аналітичну позицію: з одного боку, він визнає ідеали миру як вищі моральні цінності, але з іншого – тверезо оцінює їх практичну слабкість. Він наголошує, що самі лише інституційні конструкції (федерації, конгреси, арбітражі) не можуть гарантувати мир, якщо не будуть підкріплені глибокими змінами в політичній культурі, правовій свідомості та міжнародному правопорядку. Особливо критично Каченовський ставиться до діяльності мирних конгресів середини XIX століття¹, які, на його думку, вирізнялися надмірною риторикою, внутрішніми суперечками і відірваністю від реальності.

Водночас наприкінці тексту автор констатує зрушення в мисленні прихильників вічного миру, які почали визнавати значення науки міжнародного права як основи для поступу. Це, за його словами, є позитивною зміною – від догматичної утопії до поступового, раціонального перетворення. Важливо, що Д.І. Каченовський підкреслює роль правознавства не як ідеологічного засобу, а як інструмента впорядкування міжнародних відносин – з опорою на право, розум, історичний досвід.

У концептуальному підсумку Д. І. Каченовський доходить висновку, що вічний мир є моральним горизонтом, але не практичною програмою². Його досягнення залежить не від штучних схем, а від еволюції громадянського духу, утвердження незалежності народів і розвитку політичної культури. Ідея миру, за його словами, потребує не лише благих намірів, але й глибоко обґрунтованих і перевірених засобів, щоб не обернутися на нову форму деспотизму чи анархії.

У дев'ятому параграфі (*«Заперечення проти науки міжнародного права та проти користі її вивчення»*) Д.І. Каченовський звертається до критики, яка стосується не прикладного значення міжнародного права, а його власне як науки. За його словами, певне коло скептиків піддає сумніву саму можливість наукового підходу до міжнародного права,

¹ Там само. С. 144.

² Пророцтвом звучать слова Д.І. Каченовського: «Поки у складі держав зберігаються сліди завоювань та існують елементи міжнародної ворожнечі, конгреси й суди не знищать воєн. Перш ніж замислюватися над загальноєвропейською федерацією, необхідно, щоб політична система була збудована на природних засадах. Незалежність народностей є корінною вимогою загальної справедливості; коли цей закон буде повністю визнаний і перед ним зруйнуються тимчасові історичні форми, що сковують християнське суспільство, тоді подальші успіхи цивілізації будуть забезпечені, тоді сила обставин, розвиток зв'язків і дух людинолюбства рано чи пізно, але неодмінно приведуть народи до миру» (Каченовский Д.И. Курс международного права. Книга I. [Часть общая. Отдел I: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. С. 89).

вбачаючи в ньому дисципліну, позбавлену юридичної суворості, побудовану на розрізних матеріалах без спільних основ і загально визнаних методів. Такий підхід, на думку Каченовського, зумовлений хибними уявленнями про джерела права народів – передусім трактати й звичаї¹.

Аналізуючи ці джерела, Д. І. Каченовський розмежовує трактати держав із приватними угодами осіб². На його думку, трактати не є суто контрактами, а актами, що мають публічно-правовий характер. Держава як юридична особа діє не як фізичний індивід, а як суб'єкт, що реалізує загально суспільні цілі, а відтак і трактати, які вона укладає, набувають значення актів волевиявлення суверенної влади. Деякі з них, стверджує Д. І. Каченовський, мають історично тривкий характер, і навіть після політичних бур вони здатні відновити свою дію, подібно до основоположних конституційних норм. Таким чином, хоча трактати, на відміну від внутрішніх законів, можуть мати строковий характер, це не знецінює їхнього нормативного значення.

Ще рішучіше автор виступає на захист міжнародних звичаїв. Він звертає увагу на те, що саме звичаї забезпечують юридичну визначеність у найскладніших і найменш формалізованих ситуаціях – зокрема під час війни. Так, звичаї воєнного часу, дипломатичного протоколу, консульської недоторканності тощо, хоча й не мають письмового оформлення, діють із вражаючою стійкістю. Д. І. Каченовський підкреслює, що навіть у стані найгострішого конфлікту ворожі держави схильні підпорядковуватись усталеним нормам поведінки – виявом яких є, наприклад, повага до нейтралітету послів або збереження лікарень та шпиталів. Отже, на його думку, звичай – не довільна традиція, а вияв усталеного правопорядку, що тримається не на формальному законі, а на згоді народів і моральному авторитеті³.

Д. І. Каченовський визнає, що джерела міжнародного права не можуть розглядатись як абсолютні чи безумовні: їхній авторитет залежить від того, наскільки вони відповідають головній меті цієї науки – забезпеченню порядку, свободи й загального блага. У цьому полягає критичний, але не руйнівний підхід до джерельної бази:

¹ Каченовський Д. І. Курс міжнародного права. Книга І. [Часть общая. Отдел І: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. С. 91.

² Там само. С. 92-93.

³ Каченовський Д. І. Курс міжнародного права. Книга І. [Часть общая. Отдел І: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. С. 94-95.

трактати й звичаї підлягають аналізу, тлумаченню, а за потреби – критиці. Вчений попереджає про небезпеку сліпого текстуалізму, який прирікає юриста на обмеженість, а науку – на схоластику. Справжній юрист, за його словами, має підноситись над буквою, щоб досягнути духа права, – що особливо важливо в царині міждержавних відносин, які є складнішими за внутрішньодержавні.

У відповідь на докори про надмірну узагальненість і європоцентризм міжнародного права Д. І. Каченовський звертає увагу на історичну унікальність християнської цивілізації. Саме в її межах, вважає він, відбулось поступове вироблення спільних юридичних уявлень і норм поведінки. Попри розмаїття форм державного устрою, європейські народи мають глибоку історію взаємовпливів, спільних потрясінь, дипломатичних ініціатив і правових традицій. Ця взаємопов'язаність виявляється в численних трактатах, які за духом і структурою часто збігаються, та в усталених звичаях, що підтримують єдине правове поле. Відтак саме на ґрунті європейської християнської культури й виникла наука міжнародного права як цілісна і самостійна дисципліна.

Д. І. Каченовський визнає й обмеженість охоплення – міжнародне право ще не стало всесвітнім, а лише європейсько-американським. Проте він убачає в цьому не недолік, а закономірний етап розвитку. Зі зростанням комунікацій, розширенням колоніальних зв'язків і глобальною циркуляцією ідей європейські юридичні поняття поступово трансформуються у норми загальнолюдського значення. Правова система, створена в Європі, – як колись римське право – має, на думку Д. І. Каченовського, потенціал стати універсальною¹. У цьому сенсі міжнародне право – не тільки доктрина чи наука, а культурне досягнення, здатне стати об'єднавчим чинником для людства.

На завершення параграфу Д. І. Каченовський переходить від теоретичного захисту науки до її педагогічного виправдання. Він звертає увагу на побутуючу в Російській імперії упередженість до міжнародного права, що сприймається як зайва й абстрактна дисципліна, не пов'язана з практикою державної служби². Проте, за його словами, така позиція є не лише вузькою, а й шкідливою. Оскільки Росія бере активну участь у міжнародних зносинах, визнає міжнародні

¹ Каченовський Д.И. Курс международного права. Книга I. [Часть общая. Отдел I: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. С. 97.

² Каченовський Д.И. Курс международного права. Книга I. [Часть общая. Отдел I: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. С. 100-101.

зобов'язання, підтримує дипломатичні відносини і укладає численні угоди¹, знання міжнародного права необхідне не тільки для дипломатів, але й для суддів, адміністраторів, чиновників, військових і юристів загалом.

Особливо Д.І. Каченовський підкреслює, що університети мають виховувати не вузьких технократів, а громадян, спроможних діяти в різних сферах публічного життя. В цьому вчений полемізує з «казенними законодавцями», які «розмірковували переважно наступним чином: «Міжнародне право, звичайно, необхідне для того, хто спеціально підготовує себе до дипломатичної кар'єри; але чи потрібне воно для судді і чиновника? Зовсім не потрібне. Він не зустрінеться у житті з міжнародними питаннями; для нього достатньо мати обізнаність у законодавстві вітчизняному»².

На протигагу такої точці зору Каченовський наголошує, що освіта в жодному разі не має бути однобічною – юрист, який розуміє лише внутрішнє законодавство, але не має уявлення про місце своєї держави у світовій системі, не зможе ефективно працювати в умовах зростаючої міжнародної взаємозалежності. Він виступає за широку підготовку, у якій вивчення міжнародного права посідає важливе місце, і протиставляє цьому консервативну концепцію прихильників створення «спеціальних дипломатичних шкіл», вважаючи її анахронічною і відокремленою від справжніх освітніх потреб: «...Таких шкіл, наскільки нам відомо, немає ніде з дуже простої причини: вони марні. Університети цілком і успішно замінюють їх. Дипломату потрібно не так технічне, спеціальне приготування, скільки загальна політико-юридична освіта. Правознавство, історія, загальна економія, статистика – ось науки, з якими переважно він має ознайомитися. Мистецтво ж писати ноти, мемуари, відомості у формах і церемоніал зовнішніх зносин він може набути власною працею»³.

На завершення автор наголошує: міжнародне право – це не мертва сукупність норм, а жива наука, що зростає разом із розвитком суспільства, поглибленням взаємозв'язків і моральною еволюцією людства. Його викладання в університетах – не лише бажане, а необхідне, якщо мета правової освіти – не механічне відтворення

¹ Вже після смерті Д.І. Каченовського, з 1874 року відомий фахівець в галузі міжнародного права Ф. Ф. Мартенс розпочне фундаментальне 15-томне видання трактатів і конвенцій, укладених Російською імперією із зарубіжними державами.

² Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Книга І. [Часть общая. Отдел I: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. С. 101.

³ Там само. С. 102.

законів, а формування мислячого, відповідального і просвітленого діяча держави. «...Знання міжнародного права не менш важливе для юриста та державної людини. Питання цієї науки зустрічаються в практичному житті на кожному кроці. З ними стикається безперервно і суддя, і адвокат, і чиновник... Не лише на цивільній ниві, але навіть у службі військовій та морській дипломатичні відомості мають ціну принаймні для осіб, які займають пости. Полководці та адмірали часто ведуть переговори, укладають трактати тощо», – підкреслює він¹.

У завершальному § 10 Д.І. Каченовський розмірковує про *систему держав і вплив міжнародного права на політичну долю людства*. Він наголошує, що «всі зусилля підірвати його авторитет не досягали мети»². В його концепції міжнародне право – це не просто сукупність зовнішніх норм, якими регулюються взаємини між державами; воно постає як внутрішньо обґрунтована потреба цивілізованого людства в порядку, взаємній повазі та правовому стримуванні сваволі. Його завдання – не лише упереджувати конфлікти або пом'якшувати їх наслідки, а й формувати певний духовно-правовий ландшафт, у якому держава – не всевладний суб'єкт, а етично обмежена складова загальнолюдського устрою.

Надзвичайно актуально нині звучать слова Каченовського: «Ні про що так не дбають суспільства, як про охорону своєї незалежності та недоторканності. Щоб цілком досягти цієї мети, їм необхідно відмовитися від неприборканого самоуправства. Вибрати зручні засоби для вирішення спорів, визначити точно межі володінь, зробити один одному поступки, словом – увійти до певних юридичних угод між собою. Інакше не можна заснувати міцного людського зв'язку. Будь-яке суспільство вимагає зовнішніх огорож: на одну внутрішню силу і міцність свою важко йому покластися. Де панує анархія, де ніхто хоче відмовитися від своїх домагань і підпорядкувати себе тим чи іншим обов'язкам, там цивільний обіг зустрічає на кожному кроці труднощі. Допоки юридичні переконання мертві чи безсилі у народах, право нічим не відрізняється від моралі. Навпаки, де ми бачимо порядок і гармонію, де зносини між людьми влаштовані і забезпечені, там неодмінно помітимо присутність практичного, ґрунтованого на примусі закону»³.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Книга I. [Часть общая. Отдел I: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков, 1863. С. 104.

² Там само. С. 105.

³ Там само. С. 106-107.

Розмірковуючи над сутністю політичної системи держав, Д.І. Каченовський вбачає її не як суто геополітичну конструкцію, а як результат тривалого морального, інтелектуального та історичного процесу. Саме в межах цієї системи міжнародне право демонструє свою справжню дієвість. Не договірність сама по собі, не баланс сил як такий, а морально санкціоноване прагнення до справедливого ладу, до взаємної злагоди й до визнання легітимності «іншого» – от що, на думку Д. І. Каченовського, становить ядро міждержавного союзу.

В особливий спосіб підкреслюється, що право міждержавне не є «механічною зовнішністю» чи абстрактною схемою – воно має бути вкоріненим у глибших засадах суспільного сумління. Саме тому автор вбачає у ньому «закон провидіння» – формулу, яка вказує не лише на релігійно-філософське підґрунтя, а й на іманентну доцільність міжнародного права в історичному розвитку. Воно не нав'язується ззовні, а виростає із самої потреби людських спільнот у безпеці, у стабільності, у правовому взаємному визнанні.

Д.І. Каченовський не ідеалізує історію. Він чудово усвідомлює, що шлях до політичного порядку пролягає через випробування, жертви, нерідко – через воєнні катастрофи, експансію та пригнічення. Але навіть у цьому контексті міжнародне право не втрачає своєї значущості. Навпаки, саме воно, як вища міра історичної рефлексії, дозволяє зробити з минулого урок і окреслити більш справедливі контури майбутнього. Його покликання – не зупиняти розвиток, а спрямовувати його у межах правової доцільності, обмежувати свавілля інтересу силою принципу, а інстинкт панування – силою ідеї загального блага.

У цьому сенсі політична система держав, утверджена на засадах міжнародного права, є не просто конструкцією безпеки – вона є школою правосвідомості, простором формування відповідального державного мислення. Вона сприяє визріванню почуття міжнародної солідарності, в якому стихають етнічна ворожнеча, реваншистські імпульси та спокуси одностороннього диктату. Рівновага між державами, як і рівність у праві, не є абсолютною – вони є постійним завданням, процесом морального балансування, підтримуваним як політичними інституціями, так і юридичними та філософськими переконаннями.

Нарешті, Д. І. Каченовський указує на кінцеву, високу мету цього розвитку: не лише збереження миру, а перетворення людства на солідарну правову спільноту – союз не сил, а справедливості. Саме міжнародне право, як він показує, є тією формою, в якій політичне переростає у моральне, де влада зв'язується правом, а різноманіття

народів не є джерелом ворожнечі, а умовою повноти людського буття. У такому баченні відчутна не лише глибока віра в силу розуму та права, а й етична вимога до народів: не бути лише націями-володарями, але спільнотою відповідальних співучасників історії.

Отже, міжнародне право, за Д. І. Каченовським, – це не просто наука, а світогляд; не сума положень, а форма морально-історичної самосвідомості людства, що, долаючи анархію та насильство, йде шляхом гармонії, порядку і солідарного майбутнього.

Теоретичні положення першої книги «Курсу міжнародного права» Д. І. Каченовського становлять цілісну концепцію міжнародного права як самостійної, методологічно зрілої галузі юриспруденції. Учений послідовно відмежовує його як від внутрішньодержавного права, так і від абстрактних природно-правових конструкцій, наголошуючи на специфічності предмета – зовнішніх відносин суверенних держав – та на особливій формі нормативності, що спирається на згоду, взаємність і історично сформовану правосвідомість народів.

Вихідними категоріями для цієї побудови є народ, держава і суверенітет. Держава постає як морально-історична особистість, здатна до волевиявлення й юридичної відповідальності, а суверенітет – як підстава її участі в міжнародному правопорядку та основа принципу юридичної рівності держав. У такій інтерпретації державоцентризм Каченовського поєднується з етичним виміром, що обмежує політичну сваволлю вимогами справедливості та взаємності.

Міжнародний порядок, за Д. І. Каченовським, виникає не з універсальної влади, а з історичної потреби народів у спілкуванні та співпраці. Відкидаючи ідею всесвітньої держави, він водночас підкреслює об'єктивну взаємозалежність держав, яка й зумовлює появу міжнародного права як форми впорядкованої свободи у міждержавному середовищі.

У питанні суб'єктів міжнародного права вчений надає пріоритет державам, але не обмежується суто формальним підходом: він визнає значення їхніх представників і звертає увагу на міжнародно-правовий вимір інтересів приватних осіб. Це свідчить про раннє усвідомлення складнішої структури міжнародного правопорядку, ніж суто міждержавна.

Важливим є і розв'язання проблеми санкції. Заперечуючи тезу про «безсилля» міжнародного права, Д. І. Каченовський обґрунтовує ідею розсіяної санкції, що ґрунтується на взаємній зацікавленості держав у стабільності, на силі репутації, політичній рівновазі та колективних

реакціях на порушення. Тим самим юридична обов'язковість міжнародних норм пояснюється не централізованим примусом, а соціально-історичною необхідністю.

Критикуючи поширені в європейській науці підходи, Д. І. Каченовський відмежовує міжнародне право від природного права у гоббсівсько-пугендорфівському розумінні, від римського *jus gentium* та від філософських спекуляцій. Він наполягає на його власному історичному ґрунті, предметі та логіці розвитку. Водночас міжнародне право розглядається як частина єдиної системи правового знання, що взаємодіє з історією права, філософією та державознавством, але зберігає галузеву автономію.

Отже, концепція Д. І. Каченовського постає як синтез історизму, нормативності та моральної легітимації міжнародного права. Вона поєднує державоцентричну структуру з гуманістичною орієнтацією та закладає підвалини для подальшого розвитку міжнародно-правової науки в українському та ширшому європейському інтелектуальному просторі.

Далі Д. І. Каченовський вибудовує цілісну апологію міжнародного права, розміщуючи його між двома крайнощами – скептичним запереченням і утопічним пацифізмом. Скептики, які вказують на відсутність централізованого примусу, на думку вченого, помічають реальну особливість міжнародного порядку, але хибно трактують її як доказ його неіснування. Міжнародне право діє через згоду, взаємну вигоду, репутаційні наслідки та політичну рівновагу, а порушення норм не скасовують самого правопорядку.

Ідеї «вічного миру» Д. І. Каченовський оцінює з повагою до їхнього морального пафосу, простежуючи їх розвиток від ранньомодерних проєктів до філософії Канта. Проте він підкреслює їхню історичну передчасність: мир не може бути встановлений штучними схемами, а формується поступово — разом із розвитком правових інститутів і політичної культури народів. Звідси його стримане ставлення до універсальних кодексів і міжнародних судів без загального визнання.

Д. І. Каченовський захищає міжнародне право як науку, доводячи системність його джерел. Договори розглядаються як юридично зобов'язальні акти волі держав, а звичаї – як стійкі норми поведінки, що зберігають силу навіть під час війни. Це створює підстави для наукового аналізу міжнародного правопорядку нарівні з галузями внутрішнього права. Водночас учений наголошує на освітньому значенні дисципліни: міжнародне право необхідне не лише дипломатам,

а й кожному освіченому державному діячеві, оскільки формує розуміння взаємозалежності народів.

У підсумку міжнародне право постає як історично зумовлений і морально легітимований порядок, що розвивається еволюційно. Воно не усуває конфліктів, але вводить їх у правові межі, сприяючи формуванню спільної правосвідомості та культури міждержавного співжиття.

2.5. Погляди Д.І. Каченовського на міжнародне право Стародавнього Сходу

На думку Дмитра Івановича Каченовського, міжнародно-правові зв'язки стародавньої доби характеризувалися слабкістю та нерозвиненістю. У § 11 «Курсу міжнародного права» він розгорнуто пояснює, чому давні суспільства не змогли виробити сталих форм правового міждержавного спілкування і не дійшли до того рівня міжнародної взаємодії, який ми пов'язуємо з європейською традицією Нового часу. Визначаючи міжнародний союз як продукт багатовікового розвитку, Д. І. Каченовський підкреслює: стародавній світ ще не знав тієї вищої форми суспільного життя, яка дозволяє державам не лише взаємодіяти, а й добровільно обмежувати власний суверенітет задля збереження загального миру.

Основною причиною застою у розвитку міжнародних відносин у давнину Д. І. Каченовський вважає релігійні уявлення, які визначали правовий і моральний ландшафт тих суспільств. На його думку, саме релігійна роз'єднаність, культ національних або племінних богів, ідеологія винятковості та релігійної нетерпимості стали головним бар'єром для виникнення стабільних міждержавних зв'язків¹. Політеїстичні уявлення сприяли формуванню психологічних і юридичних перешкод між народами: іновірець сприймався як «нечистий», «чужий богам», а тому – як особа без правового статусу. Правоздатність іноземців у багатьох державах була вкрай обмеженою, зводячись до привілеїв, які надавалися лише тимчасово й у виняткових випадках². Такі особи не могли купувати майно, виступати в суді, бути

¹ Каченовський Д. І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 133-134.

² Цю тезу раніше вже було обґрунтовано іноземними дослідниками, а також у Київському університеті. Див.: Пероговский В.И. О началах международного права относительно иностранцев у народов Древнего мира. Киев: Универ. тип., 1859. 51 с.

спадкоємцями чи повноцінними учасниками правовідносин¹. Отже, релігія накладала пряму заборону на вільну взаємодію, а юридичне становище чужоземця було підозрілим і приниженим².

У цьому контексті Д. І. Каченовський звертає увагу й на інші соціокультурні фактори, що перешкоджали розвитку міжнародного права. До них належить страх перед зовнішнім світом, відсутність поваги до комерції, низький авторитет купецького стану, а також сприйняття морської торгівлі як справи, гідної радше піратів, ніж поважних громадян. На його думку, море в античні часи було символом ворожості, невідомості й загрози. Воно не об'єднувало – воно відокремлювало. Торгівля не ставала стимулом для розвитку міжнародного права, а навпаки – провокувала конфлікти, оскільки бракувало усталених механізмів регулювання господарських відносин між державами.

Найбільш поширеною формою «контактів» між народами Д. І. Каченовський називає війну. Саме війна, а не дипломатія, була домінантною формою взаємодії. І вона, як вважалося, не підлягала жодним моральним чи юридичним обмеженням. Антична формула *vae victis* («горе переможеним») відображала сутність стародавнього воєнного права, в якому не було місця для гуманізму. Завойовані народи зазнавали гноблення, насильства, поневолення, а міжнародно-правові обов'язки перед ворогом просто не визнавалися. Війна була не винятком, а правилом – нормальним і звичним станом речей³. Фактично війною всіх проти всіх⁴.

У світлі таких умов і уявлень ідея міжнародного правопорядку у вигляді сталого союзу держав з правовими механізмами координації інтересів виглядала для давніх народів утопією. Д. І. Каченовський підкреслює, що договори в ті часи укладалися здебільшого на короткий термін і не мали ані внутрішньої сили, ані зовнішніх гарантій⁵.

¹ Гавриленко О.А., Сиройд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 80-81.

² На відміну від Д. І. Каченовського, сучасні українські автори підкреслюють, що у стародавньому світі існувала «відносна релігійна терпимість і майже повна відсутність впливу конфесійного чинника на причини і характер міждержавних зіткнень». Див.: Лиман С.І., Парфінченко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба): навчальний посібник. Суми, 2024. С. 16.

³ Каченовський Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 134-135.

⁴ Термін «*Bellum omnium contra omnes*» («Війна всіх проти всіх») був введений в сер. XVII ст. англійським філософом Томасом Гоббсом на позначення «природного стану» суспільства до укладення т. зв. «суспільного договору» й утворення держави.

⁵ Каченовський Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 136.

Відповідальність сторін була суто добровільною, і в разі зміни вигід – миттєво скасовувалася. Не існувало визнаного принципу взаємності, і міжнародне право не набуло ще навіть зачаткової інституційної форми. Міжнародна правосвідомість, за словами Каченовського, не вийшла за межі племінного або релігійного кругозору.

Разом із тим, дослідник визнає, що навіть у межах загальної замкненості стародавнього світу були прояви поступу¹. Релігія, незважаючи на свою дезінтеграційну роль, водночас породила і перші елементи міждержавного контакту² – наприклад, спільні святилища, повага до іноземних богів у римському пантеоні, міжнародні жертвопринесення. Особливу увагу він звертає на римську практику включення чужоземних божеств до державного культу, що не лише сприяло толерантності, але й символізувало прагнення до об'єднання. Завойовники, мимоволі, ставали агентами інтеграції, відкриваючи народи один для одного.

Д.І. Каченовський також простежує, як матеріальні потреби, зростання цивільного обігу, колонізація та приватне гостинність почали змінювати модель міжнародних контактів. Як свого часу наголошував Т.Ф. Степанов, «з того, що ще не було, не слід думати, що того ніколи і не може бути!»³. З появою космополітичних ідей, розвитком філософії, піднесенням нових класів (зокрема купецтва), суспільства почали виходити з-під влади жерців, а політика ставала світською. У цьому контексті він згадує і приклад Олександра Македонського, який публічно визнавав рівність греків і варварів, а також Рим – як державу, яка остаточно зруйнувала бар'єри давньої замкненості.

Отже, погляди Дмитра Каченовського на причини слабого розвитку міжнародного права в давнину поєднують глибоку релігієзнавчу, історико-правову й соціальну рефлексію. Він не лише фіксує стан речей, але й намагається зрозуміти внутрішню логіку історичного процесу, в якому міжнародне право довго не могло утвердитися саме через релігійні, етноцентричні й культурні бар'єри. Тим самим Каченовський виступає не лише як дослідник фактів, але як методолог, що закладає основи критичного осмислення витоків і передумов формування міжнародного правопорядку.

¹ Там само. С. 137.

² Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ, 2004. С. 123.

³ Степанов Т. Ф. Общеправное право в совокупности с дипломатией. *Антологія української юридичної думки*: в 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. ред. В. Н. Денисов. Київ: Вид. Дім «Юридична книга», 2004. С. 70.

Погляди Д. І. Каченовського на міжнародне право держав Стародавнього Сходу найповніше розкриваються в § 12 його «Курсу міжнародного права», де він надає комплексний, глибокий і критичний аналіз особливостей зовнішньополітичних зв'язків і правових форм стародавніх східних держав. Для Каченовського Схід є своєрідною колыскою цивілізації і громадянськості¹, адже саме тут, на його думку, виникли перші великі державні утворення, зародилися провідні релігії та з'явилися перші законодавці, які започаткували спроби впорядкувати міждержавні відносини.

Водночас автор підкреслює, що наукове дослідження Сходу на його час залишалось надто фрагментарним і незавершеним. Археологічні відкриття та етнографічні дослідження тривали, але не давали повної, однозначної картини, а розуміння сутності давньосхідних державних структур і їхньої зовнішньої політики залишалось приблизним. В середині XIX століття Схід ще сприймався як єдине ціле, але поступово вчені почали виявляти в ньому різноманітні етнічні, культурні та політичні компоненти, які з часом об'єднуються довкола базових спільних рис². Д.І. Каченовський наголошує, що багато з європейських народів мають своє коріння саме на Сході, а ключову роль у світовій історії відіграли дві великі етнічні групи – арійці та семіти, які з найдавніших часів розпадалися на численні гілки і розселилися по широких просторах.

Однією з основних складностей у дослідженні є спірне питання, яка із стародавніх східних цивілізацій – Індія, Китай, Єгипет чи Вавилон – заслуговує на звання найдавнішої держави. Каченовський визнає, що для багатьох держав Сходу історія сягає за межі писемних джерел, а деякі імперії взагалі зникли, залишивши лише археологічні рештки. Попри це він вказує на ранні прояви етнічного змішування й взаємного впливу (*colluvio gentium*), завдяки чому практично всі держави Стародавнього Сходу мали складний і багатонаціональний склад населення, де переважали то арійці, то семіти, а, наприклад, у Вавилоні значне становище займало плем'я Хама.

¹ Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков: Универ. тип., 1866. С. 138.

² Наприклад, див.: Altman A. Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East (2500–330 BCE). Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. 254 p.

Продовжуючи аналіз Д.І. Каченовський слідує класифікації, запропонованій бельгійським вченим Ф. Лораном (рис. 2.5.1)¹, який поділяв стародавній Схід на три великі групи держав: перша – теократичні держави (Індія, Єгипет, Іудея), друга – деспотії Західної Азії, і третя – торговельні республіки, зокрема Фінікія та Карфаген². Ця класифікація базується переважно на характері внутрішніх інститутів і, за переконанням Каченовського, має практичне значення для розуміння їхньої зовнішньої політики.

Рис. 2.5.1. Франсуа Лоран

¹ Франсуа Лоран (François Laurent; 1810–1887) – бельгійський історик та правознавець. Автор широко відомої вісімнадцятитомної історичної праці «Дослідження з історії людства» («Etudes sur l'histoire de l'humanité») (Гент і Брюссель, 1855–1870). Як правознавець він знаний насамперед завдяки працям «Принципи французького цивільного права» («Principes de droit civil français») (Брюссель, 33 томи, 1869–1878) та «Міжнародне цивільне право» («Droit civil international») (Брюссель, 8 томів, 1880–1881). Деякі фрагменти його творів, зокрема, присвячені міжнародному праву Давньої Греції, перекладав Д.І. Каченовський (Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Прописки. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 225–256).

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 139.

Так, теократичні держави вели замкнений, переважно релігійно орієнтований спосіб життя. Їх зовнішні зв'язки часто були обмежені ритуальними контактами і виражалися через релігійні церемонії, свята і жертвоприношення, а політика носила характер служіння божеству. У деспотіях Західної Азії, навпаки, панував військовий дух: ці держави зосереджувалися на завоюваннях і розширенні своїх кордонів за допомогою зброї¹, сприймаючи зовнішні відносини передусім як арену боротьби за владу і території.

Особливий інтерес у Д. І. Каченовського викликають торговельні республіки – Фінікія і Карфаген – які діяли у зовнішній політиці за допомогою торгівлі та колоніальної експансії. Саме ці держави, за його словами, були першими, хто почав будувати систему міжнародних зв'язків на основі економічної взаємодії, що заклало підвалини майбутніх дипломатичних відносин і правових норм. Їхній досвід свідчить про те, як матеріальні інтереси сприяли зближенню народів і поступовому формуванню первинних міжнародних інститутів.

Вивчення цих трьох типів держав надає можливість побачити, наскільки різноманітними і навіть протилежними були підходи до зовнішніх відносин на Сході, а також – як великою була і непереборною сила цих «виняткових прагнень» і тенденцій, що визначали політичну історію регіону. Такий комплексний огляд дозволяє Д. І. Каченовському сформулювати власну концепцію міжнародного права Стародавнього Сходу, яка враховує як глибинні релігійно-культурні передумови, так і конкретні політичні практики.

Важливу частину ширшої концепції історії зовнішніх зносин народів Стародавнього Сходу становлять погляди Д.І. Каченовського на *міжнародне право Індії* як держави теократичного типу². У своїй праці Д. І. Каченовський особливо зупиняється на Індії як на країні, де теократичні принципи були реалізовані з найбільшою послідовністю й тривалістю³. Саме Індія, на його думку, є «окремим світом», що зберіг основні риси свого стародавнього устрою аж до новітнього часу, а міжнародне право тут перебувало у повній залежності від релігійних догматів і кастових обмежень.

¹ Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-05>

² Сучасна точка зору на давньоіндійське та загалом даньосхідне міжнародне право у вітчизняній науковій літературі найширше розкрито у монографії О.В. Буткевич *Міжнародне право Стародавнього Світу* (Київ: Україна, 2004. 864 с.).

³ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 140.

Д. І. Каченовський зазначає, що всі суспільні відносини в Індії були підпорядковані впливу релігії, яка визначала не лише моральний і побутовий уклад, а й саму організацію державної влади, у тому числі її зовнішню політику¹. У цьому контексті він звертає увагу на глибоко вкорінену кастову систему, де переможці (брахмани, кшатрії) вважалися нащадками богів і мали монополію на законодавчу та політичну владу, тоді як представники нижчих каст (шудри, чандали) були фактично позбавлені прав і навіть права на гідне існування². Ці висновки вченого й нині знаходять підтвердження в сучасних вітчизняних та зарубіжних наукових публікаціях³.

Зовнішньополітичні зв'язки Індії, як стверджує Д.І. Каченовський, були надзвичайно обмеженими через ізоляціоністське вчення брамінської релігії, за якою іноземці розглядалися як «нечисті істоти», нижчі навіть за деяких тварин. Контакти з ними сприймалися як скверна, а участь іноплеменника в інститутах гостинності допускалася лише в дуже обмежених рамках і тільки для «чистих» у релігійному сенсі людей. Таким чином, самі засади взаємодії з іншими державами виявлялися унеможливленими через релігійні табу, що перетворювало Індію на своєрідне геополітичне «пристанище самодостатності»⁴.

Найважливішим джерелом знань про індійську зовнішню політику для Д.І. Каченовського були Закони Ману (Манавадхармашастра)⁵, які він аналізує як першу відому кодифікацію дипломатичної теорії Індії. У

¹ Про це свідчать навіть назви двох з чотирьох періодів історії Стародавньої Індії, які використовуються сучасними авторами – *Ведичний або ведійський період* (XIII–VI ст. до н. е.) та *Буддійський період* (VI–III ст. до н.е.). Див. Лиман С. І., Парфінченко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба): навчальний посібник. Суми, 2024. С. 49-50.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков: Универ. тип., 1866. С. 140

³ Гавриленко О.А. Логвиненко І.А., Логвиненко Є.С. Становлення та особливості варно-кастової системи організації суспільства в стародавній Індії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право*. 2024. Вип. 38. С. 16-30. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/25383>; Мищак І.М. Вплив політико-правових положень дхармашастр і артхашастр на становлення системи державного управління в Стародавній Індії. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 2. С. 18-22; Das V. Structure and Cognition Aspects of Hindu Caste and Ritual. 2nd ed. Delhi: Oxford University Press, 1987. 171 p.; Blunt E.A.H. The Caste System of Northern India with special reference to the United Provinces of Agra and Oudh. London, 1931. 370 p. URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/blunt1931/0001/image,info,thumbs>

⁴ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 141.

⁵ Manu's Code of Law: A Critical Edition and Translation of the Mānava-Dharmaśāstra. By Patrick Olivelle. Oxford, New York: Oxford University Press, 2005. X, 1131 p.

цьому трактаті він знаходить цілу систему зовнішньополітичної поведінки, що базується не на принципах взаємності чи миру, а на хитрощах, недовірі, змовах і шпигунстві. Ману радить царю ставитися до ближнього сусіда як до ворога, а до його ворогів – як до тимчасових союзників; радить використовувати підкуп, сіяння розбрату та інші маніпулятивні засоби, що свідчить про глибоку відсутність довіри як основи міжнародного спілкування. Це, як справедливо підкреслює Каченовський, свідчить про неможливість формування стабільної міждержавної співпраці в давньоіндійському середовищі¹.

Разом із тим, Д. І. Каченовський відзначає і певні гуманістичні елементи, що впроваджувалися в давньоіндійське право та воєнну практику. Зокрема, Закони Ману містять низку обмежень щодо поводження з мирним населенням, заборону на використання отруєної зброї, напад на беззбройних, знущання над полоненими тощо. «Навіть полководцям і царям Ману радить не починати війни без крайньої потреби, попередньо вести переговори, а після перемоги виявляти повагу до богів і жерців переможеного народу, робити дари населенню, не порушувати його законів, звертатися до нього з заспокійливими прокламаціями»². Вчений трактує ці приписи як перший – хоча й локалізований – протест людства проти способів ведення війни, що згодом буде підхоплений іншими народами.

Д.І. Каченовський також відзначає значення буддизму як руху, що вийшов з Індії після епохи Олександра Македонського і поширився на значні терени Азії. Буддизм, на його думку, проголосив принцип рівності віруючих і м'якші моральні засади, зруйнував кастову систему, але, попри це, не зміг перетворити саму Індію. Внаслідок релігійної кризи Індія не об'єдналася, а навпаки, розпалася на велику кількість сект, що, у свою чергу, сприяло її політичній роздробленості та вразливості перед зовнішніми агресорами³.

Індійський народ, за висновком Д.І. Каченовського, не розвинув у собі духу підприємливості та політичної ініціативи. Зовнішня торгівля мала переважно пасивний характер, індійці уникали подорожей і майже не будували флотів. Усе це, разом із релігійною замкнутістю і кастовою фрагментацією, зумовило легкість, з якою Індія піддавалася завоюванню – спочатку мусульман, потім монголів, а згодом європейців.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 141.

² Там само. С. 142.

³ Там само. С. 142-143.

Отже, Д. І. Каченовський формує складну і виважену оцінку міжнародно-правового устрою Індії як системи, що, з одного боку, створила глибоку і розгалужену нормативну базу, а з іншого – сама ж перешкоджала її практичному застосуванню через релігійні й кастові перепони¹. Його аналіз Індії є прикладом методологічної вимогливості, що сполучає критичний історичний підхід із юридичною аналітикою. У цій оцінці чітко простежується головна думка вченого: лише подолання релігійно-культурної замкненості, інтеграція принципу рівності і розвиток правосвідомості можуть стати основою для справжнього міжнародного права.

Погляди Д. І. Каченовського на *міжнародне право стародавнього Єгипту* демонструють глибокий аналіз особливостей цієї цивілізації як держави з теократичними рисами, яка, попри своє географічне положення, довго зберігала замкненість і релігійно-культурну відокремленість. Як і у випадку з Індією, Каченовський наголошує на тісному зв'язку між релігійними уявленнями та зовнішньополітичною практикою, проте показує, що єгипетська модель міжнародного спілкування мала іншу природу, більше обумовлену протиріччям між духовною та військовою владою.

Хоча єгипетське суспільство також було поділено на касти, на відміну від Індії вони мали, за словами Д. І. Каченовського, більше політичне, ніж релігійне значення, а самі кастові межі не були такими непроникними². Жерці, які спочатку контролювали державу, поступово втрачали владу перед сильними фараонами – світськими правителями, що централізували владу в своїх руках. Це, на думку Д. І. Каченовського, призвело до поступового зменшення ролі теократії і зростання ролі державницьких, секуляризованих засад у політичному управлінні.

Проте, попри цю світську еволюцію, характерною рисою єгипетського народу, на думку вченого, залишалася релігійна ксенофобія. Д. І. Каченовський підкреслює, що упередження до чужинців були вкорінені в національному світогляді: іноземці вважалися «нечистими», викликали огиду й страх. Цей антагонізм активно експлуатувався єгипетською владою з політичних міркувань – як механізм ізоляції народу від впливів ззовні та зміцнення внутрішньої

¹ Цю його ідею поділяли й дослідники міжнародного права Стародавньої Індії ХХ сторіччя. Наприклад, див.: Bandyopadhyay P. *International Law and Custom in Ancient India*. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. 169 p.

² Каченовский Д.И. *Курс международного права*. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 143-144.

єдності. У війнах це проявлялося особливо жорстоко: фараони, як показують джерела, чинили справжні звірства над переможеними¹. Єгипетська практика воєн, зауважує Д. І. Каченовський, вирізнялася крайньою жорстокістю і відсутністю гуманності, а становище полонених було надзвичайно тяжким.

З огляду на своє географічне розташування між Європою й Азією, Єгипет мав би потенціал стати центром міжнародної торгівлі. Однак, як зазначає Каченовський, жерці та влада придушували торгівлю, культивуючи страх перед морем і стримуючи розвиток навігації. Єдиним портом, відкритим для іноземних купців, був Навкратис², який слугував каналом обмеженого зовнішнього обміну.

Перелом настав за правління фараона Псамметиха (рис. 2.5.2), який, намагаючись утвердитися на престолі, звернувся по допомогу до греків, надав їм землі й дозволив колонізацію. Цей союз із чужинцями викликав глибокий спротив у самій країні – військова каста (насамперед прибічники традиційного порядку) залишила Єгипет, що, на думку Д.І. Каченовського, символізувало кризу старого устрою та відкривало шлях до модернізації³. Хоча наступники Псамметиха прагнули перетворити Єгипет на морську державу, ці зусилля виявилися малоефективними: внутрішня нестабільність і поразки у війнах з азійськими деспотіями призвели до остаточного занепаду єгипетської могутності.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 144.

² Навкратис (Naukratis, Ναύκρατις) – давньогрецька торговельно-колоніальна факторія в Дельті Нілу, заснована у VII ст. до н.е. на території Єгипту. Вона стала першим офіційно визнаним осередком грецької присутності в єгипетській державі та відігравала ключову роль у розвитку єгейсько-єгипетських торговельних і культурних контактів. Заснування Навкратиса пов'язують із політикою фараона Псамметиха I та його наступників, які заохочували присутність грецьких найманців і купців. Місто мало особливий статус: воно функціонувало як регламентований торговельний порт для еллінів у Єгипті. У місті існували спільні еллінські святилища (зокрема, Гелленіон), а також храми окремих полісів – Мілета, Самоса, Родоса, Егіни. Навкратис був важливим осередком поширення грецької культури на єгипетському ґрунті. Навкратис цікавий і з історико-правового погляду як приклад ранньої форми регульованої іноземної колонії з визначеним правовим статусом у межах чужої держави. Він демонструє практику допуску іноземних громад до торгівлі на основі політичних домовленостей, що має паралелі з пізнішими інститутами консульського захисту та торговельних привілеїв. Після заснування Александрії (331 р. до н.е.) Навкратис поступово втратив своє значення й був відсунений на периферію економічного життя.

³ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 145.

*Рис. 2.5.2. Рельєф із зображенням фараона Псамметіха I
(664-610 рр. до н.е.)*

Самостійна міжнародно-правова суб'єктність Єгипту, за Каченовським, завершилася внаслідок іноземного поневолення: від перських і македонських завоювань до римського, арабського й турецького панування. Подібно до Індії, Єгипет був «відкритий» для міжнародного спілкування не завдяки внутрішній еволюції, а шляхом зовнішнього насильницького втручання. Певне пожвавлення зовнішніх зв'язків відбулося лише в епоху Птолемеїв, коли завоювання східного Середземномор'я дозволило побудувати флот і перетворити Олександрію на важливий центр міжнародної торгівлі. Це значення зберігалося й за римлян – до навали арабів.

У завершенні аналізу Д. І. Каченовський звертає увагу на сучасні йому перспективи: прориття Суецького каналу¹ відкривало надію на

¹ Суецький канал є штучною судноплавною артерією, що з'єднує Середземне море з Червоним морем через Суецький перешийок на території Єгипту та відіграє виняткову роль у світовій торгівлі, геополітиці й історії міжнародних відносин. Ідея прямого морського сполучення між європейським і азійським торговельними просторами має давнє походження й простежується ще в проєктах давньоєгипетських правителів, однак сучасний канал був збудований у 1859–1869 роках за ініціативи французького інженера Фердинанда де Лессепса за участі єгипетської влади та європейського капіталу. Від моменту свого відкриття канал набув виразного міжнародного характеру, ставши ключовим елементом глобальної транспортної інфраструктури та стратегічним вузлом

відродження геополітичної ролі Єгипту, як частини глобального торгового маршруту між Європою, Індією і Східною Африкою¹.

Таким чином, у розумінні Д.І. Каченовського, міжнародне право у стародавньому Єгипті залишалося обмеженим як через релігійно-культурні упередження, так і через політичну структуру держави. Взаємодія з зовнішнім світом не формувалася як право, засноване на взаємності чи домовленостях, а радше як виняток, викликаний політичною необхідністю або зовнішнім тиском. Лише грецька колонізація та елліністична реорганізація держави зуміли, бодай тимчасово, вивести Єгипет на міжнародну арену.

Окремий і значущий розділ у праці Д.І. Каченовського становлять його погляди на *міжнародне право єврейського народу*. Тут він зосереджується на специфічному духовному характері єврейської цивілізації та її впливі на розвиток моральних і політичних начал у міжнародному житті.

Хоча євреї були малочисельним народом, зауважує Д. І. Каченовський, вони посіли високе місце в історії людського розвитку, насамперед завдяки релігійному монотеїзму, відмові від кастової ієрархії та визнанню рівності віруючих. Єврейська релігія, на думку вченого, стала духовним містком між Сходом і Заходом², сформувавши підґрунтя для правового, морального й політичного впливу на подальші цивілізації. Саме на релігійних принципах, як зазначає Д. І. Каченовський, будувалися всі державні інститути Ізраїлю, включно з його уявленнями про міждержавні відносини.

світової економіки. Його правовий режим було закріплено Константинопольською конвенцією 1888 року, яка проголосила Суецький канал нейтральним і відкритим для суден усіх держав у мирний і воєнний час, незалежно від прапора та характеру вантажу. У такий спосіб канал став одним із перших прикладів інтернаціоналізованих шляхів сполучення, щодо яких поєднувалися суверенні права прибережної держави з міжнародно-правовими гарантіями свободи транзиту. Водночас його стратегічне значення неодноразово зумовлювало гострі політичні конфлікти, зокрема під час Суецької кризи 1956 року, спричиненої націоналізацією каналу президентом Єгипту Гамалем Абдель Насером, а також у контексті арабо-ізраїльських воєн другої половини XX століття. У сучасну епоху Суецький канал залишається критично важливою ланкою світової логістики, через яку проходить значна частина глобальних перевезень енергоресурсів, контейнерних вантажів і промислової сировини, істотно скорочуючи маршрут між Європою та Південною і Східною Азією порівняно з обходом Африки. З історико-правового погляду він становить показовий приклад еволюції міжнародних режимів транзиту, демонструючи, як у межах одного об'єкта перетинаються економічні інтереси, політичні стратегії та норми міжнародного права, спрямовані на забезпечення стабільності, нейтралітету й безперервності міжнародних комунікацій.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 146.

² Там само.

Виходячи зі здійсненого вченим історико-правового аналізу, дипломатія й право війни у євреїв уже мали ознаки самостійного розвитку. Попри загальну замкненість і недовіру до іноземців, обґрунтовану як геополітичним становищем Ізраїлю, так і необхідністю оберігати віру від язичницьких впливів, існували певні усталені норми поведінки з іншими народами у воєнний і мирний час¹. Так, у єврейському законодавстві воєнне право обмежувалося гуманістичними вимогами, закріпленими в книзі Второзаконня²: перед початком війни пропонувалася мирна угода, заборонялося вести воєнні дії під час релігійних свят, а також захищалися жінки, полонені й навіть дерева. Утримання рабів після війни не вважалося безстроковим і остаточним – невільники могли бути викуплені або звільнені³.

Особливо Д.І. Каченовський звертає увагу на правовий статус іноземців у мирний період. Чужинець міг отримати повноправне громадянство за умови прийняття Мойсеевого закону або ж часткове підданство – принаймні за дотриманням основних моральних приписів. Водночас племена, «заражені ідолопоклонством або небезпечними пороками», повністю виключалися з кола можливих союзників чи об'єктів правових стосунків⁴.

Однак із приходом царської влади (Давид, Соломон) євреї відходять від повної ізоляції: з'являються дипломатичні союзи, приймаються іноземні посольства, розвивається зовнішня торгівля. Проте Каченовський слушно зазначає, що така відкритість вступала в суперечність із духом Мойсеевого законодавства і викликала супротив з боку релігійних авторитетів. Більше того, успіхи у війнах були короточасні, а поразки та неволя знову змушували народ замикатися у своїй спільноті та посилювали відчуття страху перед чужинцями. За свідченням Тацита, Светонія й інших, до кінця стародавньої історії євреї не лише уникали зв'язків з іншими народами, але й «не виконували навіть загальнолюдських обов'язків», що, як вважає Каченовський, призвело до їхнього ізоляціонізму і врешті – до ворожого ставлення з боку сусідів⁵.

¹ Cybichowski S. Das antike Völkerrecht zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. S. 19-27.

² Луцок М.В. Второзаконня, Повторення Закону. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%92%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8F>

³ Каченовський Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 147.

⁴ Там само.

⁵ Каченовський Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков: Универ. тип., 1866. С. 148.

*Рис. 2.5.3. Сини Ізраїлю переходять Йордан. Гравюра.
Худ. Г. Доре, 1866.*

Важливим правовим та культурним джерелом єврейського народу Д.І. Каченовський вважає Біблію – пам'ятку, в якій не лише закладено основи релігії, але й сформульовано принципи політичного устрою, воєнного права й дипломатії. Саме в Біблії, наголошує вчений, уперше проголошується ідеал вселюдського миру, ідея «доброго згоди й братського союзу»¹, що набув поетичного оформлення в пророчих книгах, насамперед у Ісаї. Єврейський народ, будучи оточеним східними завоюювниками, виробив своєрідну антивоєнну етику, яка пізніше стане впливовою в християнстві. У цьому контексті Каченовський згадує Філона Олександрійського² – мислителя, який

¹ Там само.

² Філон Олександрійський (бл. 20 р. до н. е. – бл. 50 р. н. е.) – єврейський філософ елліністичної доби, який жив в Олександрії (Єгипет) і писав грецькою мовою. Він відомий передусім як мислитель, що намагався поєднати юдейське віровчення з грецькою філософією, особливо з платонізмом і стоїцизмом. Центральним у його філософії було алегоричне тлумачення Біблії: Філон вважав, що П'ятикнижжя Мойсея має не лише буквальный, а й глибший, символічний, філософський зміст. Однією з ключових ідей є вчення про Логос, який постає як посередник між Богом і світом, Божественний Розум, через який Бог творить і впорядковує всесвіт. Бог у Філона є абсолютно трансцендентним, тобто нескінченно вищим за матеріальний світ і таким, що безпосередньо з ним не взаємодіє. В етичному плані Філон вважав ідеалом мудреця звільнення від пристрастей і життя згідно з розумом. Його вчення справило значний вплив на ранньохристиянську теологію, зокрема на формування концепції Логоса у християнстві, і зробило його однією

намагався поєднати грецьку філософію з єврейською релігією, засуджував рабство та завоювання й бачив основу міжнародного порядку у вірі як моральному об'єднавчому чиннику.

Проте й у Філона, зауважує Д. І. Каченовський, існувало внутрішнє протиріччя – він одночасно визнавав всесвітній мир як ідеал, але при цьому наполягав на незмінності Мойсеевого закону, що був тісно прив'язаний до національної ізоляції. Це, на думку вченого, обмежувало космополітичний потенціал єврейської традиції, попри її морально-етичне багатство¹.

Отже, в оцінці Д. І. Каченовського, єврейське міжнародне право було, з одного боку, глибоко етичним і гуманістичним – особливо щодо воєнної поведінки, статусу полонених і чужинців, а з іншого – замкненим і обмеженим релігійно-етнічними рамками. Саме релігійна унікальність, з якої народ черпав силу і мораль, водночас обмежувала його здатність до інтеграції у ширшу міжнародну систему. Проте внесок єврейського народу, особливо через Біблію, залишив глибокий слід у формуванні моральних засад майбутнього міжнародного права.

Погляди Д.І. Каченовського на *азійські деспотії* формуються у протиставленні до теократичних держав, які, на його думку, вирізнялися стабільною організацією та тісним зв'язком із органічним законодавством. На відміну від них, деспотії Азії не досягли подібної правової структурованості: їхній розвиток мав руйнівну динаміку, зумовлену постійною міграцією, завойовницькими війнами та відсутністю міцного соціального ладу. Якщо теократії були відкриті для міжнародної взаємодії лише через зовнішній примус, то деспотії ставали чинником глобальної дестабілізації, самі породжуючи насильство як спосіб існування.

Особливу увагу в своєму дослідженні Д. І. Каченовський приділяє народам Західної та Середньої Азії, які, на відміну від Індії чи Єгипту, не знали тривалої осілості й культурної самозамкненості. Постійні міграційні хвилі, викликані природними умовами та соціальною мобільністю, створювали хаотичну політичну картину, в якій війна набувала форми стихійного лиха. Завойовницькі імпульси кочових племен, які були винятково витривалими, рухливими й дисциплінованими, перетворювали регіон на арену безперервних конфліктів. Природна схильність до агресії, помножена на економічну

з ключових постатей у розвитку релігійної філософії, хоча в рабинській юдейській традиції його спадщина майже не була прийнята.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 149.

потребу в здобичі, перетворювала цих народів на хижих агресорів, що діяли під беззаперечним авторитетом своїх очільників¹.

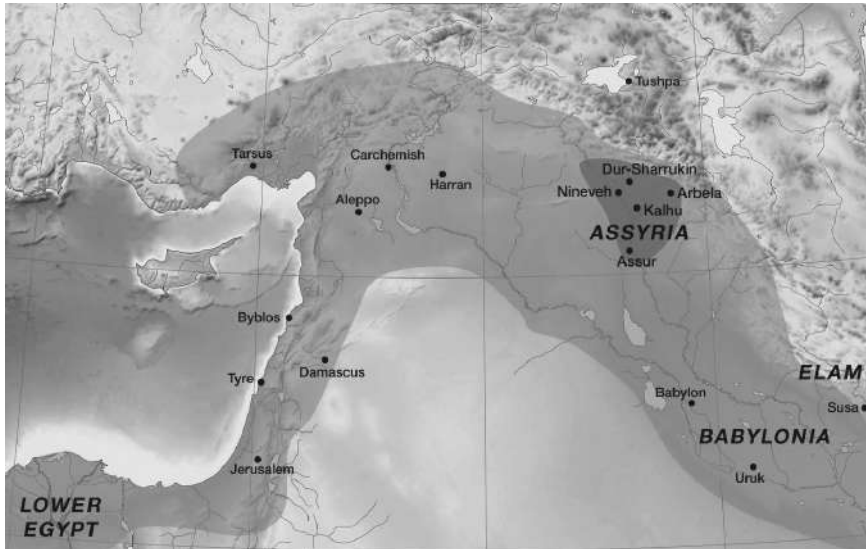

Рис. 2.5.4. Стародавня Ассирія та Новоассирійська імперія в VII ст. до н.е.

Д.І. Каченовський відзначає одноманітність історії азійських деспотій: їхня поява – завжди результат насильства; їхня мета – експансія; їхнє майбутнє – неминучий занепад. Завойовані території утримувалися лише доти, доки зберігалася войовничість правителя; втрата цієї якості прирікала імперію на розпад. Закономірним наслідком було самознищення завойовників, які, опинившись при владі, втрачали свою первісну суворість і дисципліну. У підсумку – хвиля за хвилею нові завойовники знищували своїх попередників, не залишаючи стабільних політичних форм.

На прикладі великих імперій – Ассирії, Вавилонії, Халдеї²,

¹ Каченовський Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 149-150.

² Халдея – історична область у південній частині Месопотамії, приблизно на території сучасного південного Іраку, між нижньою течією річок Тигр і Євфрат. У I тис. до н. е. Халдея була заселена халдейськими племенами, які з часом здобули політичну владу у Вавилоні. Саме з ними пов'язане утворення так званої Нововавилонської (Халдейської) держави у VII–VI ст. до н. е., правителями якої були Навуходоносор II та його наступники.

Мідії¹ та Персії – Каченовський простежує циклічність азійської деспотії: формування через вторгнення, короточасне домінування, повстання підкорених і нова хвиля руйнувань. Відносини між переможцями й переможеними були глибоко асиметричними: панівна нація, хоча й не завжди мала реальну політичну вагу в управлінні, завжди зберігала привілейоване становище. Злиття з підкореними народами ніколи не відбувалося – мова йшла про сувору ієрархію, побудовану на розрізненості та підкоренні.

Д.І. Каченовський наголошує, що міжнародно-правова суб'єктність у цьому контексті була викривлена: союзи між народами задля спільних цілей траплялися рідко й не вели до рівноправ'я. У разі мирного підкорення місцеві правителі могли залишатися на престолі як васали, з обмеженими обов'язками перед імперською владою. У випадку збройного опору – вони позбавлялися влади, забиралися в полон або замінювалися на більш лояльних володарів. Найнебезпечніші народи отримували сатрапів, гарнізони й підлягали насильницькому переселенню, що зумовлювало постійну етнічну строкатість азійських володін².

Однак, попри масштабні територіальні досягнення, азійські деспоти рідко прагнули до побудови об'єднаних правових чи адміністративних систем. Імперії залишалися мозаїкою місцевих вождів, племен і орд зі своїми окремишніми звичаями, без спільного законодавства чи судочинства. Єдине, що їх об'єднувало, – це сила центрального правителя. Лише з часів Дарія Гістаспа³ можна говорити про спроби централізації, але навіть тоді сатрапи діяли радше як військові намісники, аніж як цивільні адміністратори. У цьому Каченовський

¹ Мідія – стародавня держава і водночас стародавня етногеографічна область на заході Ірану. Як етногеографічний регіон Мідія простягалася від річки Аракс і гір Ельбурс на півночі до кордонів Персиди (Фарсу) на півдні, а також від гір Загроса на заході до пустелі Деште-кевір на сході. На цій території сформувався мідійський народ і склалися передумови державності. Мідійське царство існувало приблизно у 672–550 рр. до н. е. і в період свого розквіту значно перевищувало межі власне етнічної Мідії, поширюючи свою владу на великі простори Передньої Азії. Держава досягла найбільшої могутності за правління царів Кіаксара та Астіага, відіграла ключову роль у знищенні Ассирійської держави й стала однією з провідних сил Стародавнього Сходу. У 550 р. до н. е. Мідія була завойована Киром II Великим і включена до складу Перської імперії Ахеменідів, після чого втратила політичну самостійність, але зберегла важливе культурне та історичне значення.

² Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харків, 1866. С. 151.

³ Дарій Гістасп, також відомий як Дарій I або Дарій Великий, був перським царем з 522 по 486 рік до н. е. Він здійснив у Перській імперії низку реформ, включаючи поділ її на сатрапії (провінції), запровадження єдиної грошової системи та офіційної мови (арамейської).

вбачає істотну рису східної політичної моделі, аналогії до якої він бачив у сучасній йому Османській імперії.

*Рис. 2.5.5. Барельєф Дарія Гістаспа на Бехістунському написі.
V ст. до н. е.*

Порівнюючи стародавні деспотії з Туреччиною (Османською імперією), він підкреслює, що управління там зберегло децентралізований, фрагментований характер: паші мали значну автономію, а єдина імперська влада спиралася не на закони, а на особисту волю султана. Концепт рівноправ'я був відсутній – замість нього існувала лише покора. У цих умовах політичні перевороти були частим явищем, однак, як зазначає Каченовський, вони не вносили поліпшень у життя населення, а лише змінювали зовнішні форми панування. Люди в таких державах не мали надії на стабільність або справедливість, і це, на його думку, породжувало фаталістичну байдужість – глибоку рису народу, що жили під владою деспотії¹.

Д.І. Каченовський подає розгорнуту й водночас різко критичну характеристику воєнних звичаїв, поширених у державах-деспотіях, зокрема звичаїв асирійців, розглядаючи їх крізь призму історико-правової еволюції міжнародних відносин. Його виклад не зводиться до простого опису жорстоких практик, а має виразний концептуальний підтекст: асирійська модель війни постає як ранній, архаїчний і водночас показово «антигуманний» тип міждержавної поведінки, що перебуває поза будь-якими зародковими нормами міжнародно-правового обмеження насильства. Знавець історії Стародавнього Сходу

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 152.

Гастон Масперо (1846–1916 рр.) свого часу характеризував їх таким чином: «Було мало народів в історії, які до такої міри зловживали правом сильного, як асиріяни; це був жорсткий, зрадницький народ убивць і грабіжників»¹.

Передусім Д. І. Каченовський наголошує на надмірній суворості поводження з полоненими та повстанцями. Такі форми покарання, як насаджування на кіл або здирання шкіри, подаються не як поодинокі акти жорстокості, а як усталена практика, яка не викликала морального осуду в асирійському суспільстві. Важливо, що автор підкреслює відсутність будь-якого уявлення про «надмірність» або «неприпустимість» таких дій, тим самим вказуючи на нерозвиненість правових та етичних обмежень війни. Тортури полонених після битви, за Каченовським, сприймалися як поширений елемент воєнного звичаю, що ще раз засвідчує відсутність навіть елементарних гуманітарних норм.

Окремий вимір аналізу стосується ставлення асирійців до завойованих територій і сакральних об'єктів. Руйнування храмів, громадських пам'яток, спустошення земель, виривання плодоносних дерев і тотальне грабування міст описуються як системна стратегія, спрямована не лише на військове підкорення, а й на повне економічне й символічне знищення противника². У цій частині тексту простежується важливий для Д. І. Каченовського мотив: асирійська війна не знала жодних обмежень, які пізніше стали характерними для цивілізованих форм збройних конфліктів, зокрема поваги до культових споруд, цивільного населення чи матеріальної спадщини.

Особливу увагу автор звертає на психологічний і соціокультурний аспект асирійської воєнної практики. Агресивні, грабіжницькі нахили цього народу, за його словами, «не обмежувалися жодними почуттями» й перетворилися на звичку. Війна та полювання постають як улюблені й буденні заняття, що формували спосіб життя асирійців. Така характеристика має не лише етнографічне, а й історико-правове значення: Д. І. Каченовський демонструє, що за відсутності розвинених економічних і ремісничих структур воєнний грабунок ставав основним джерелом існування, а отже, закріплювався як «норма» міжплемінних і міждержавних відносин³.

¹ Масперо Г. Древняя история. Египет, Ассирия. Санкт-Петербург, 1892. С. 26.

² Лиман С. І., Парфінченко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 37.

³ Каченовский Д. И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 154.

Не менш показовою є згадка про технічну й морську відсталість асирійців. Обмеження навігацією внутрішніми ріками та страх перед відкритим морем символізують замкненість їхнього світу і вузькість горизонтів міжнародних контактів. У контексті історії міжнародного права це підкреслює локальний, силовий і експансіоністський характер асирійських відносин із сусідами, позбавлений будь-яких універсальних або договірних засад.

Загалом погляди Д. І. Каченовського на асирійські звичаї мають чітко виражений еволюціоністський характер. Ассирія постає як приклад ранньої стадії розвитку міжнародних відносин, у якій панує необмежене насильство, відсутні правові стримування і не сформовані гуманітарні принципи. Описуючи крайні форми жорстокості, автор водночас непрямо окреслює контури того шляху, який пройшло міжнародне право – від звичаїв тотального знищення до поступового визнання норм, що обмежують війну й захищають людину. Таким чином, асирійська практика у викладі Д. І. Каченовського виконує не лише історико-описову, а й методологічну функцію, слугуючи контрастним тлом для розуміння гуманізації міжнародного правопорядку в подальші епохи¹.

В цілому можемо підсумувати, що погляди Д. І. Каченовського на міжнародне право Стародавнього Сходу відзначаються комплексністю, історико-правовою глибиною та чітко вираженим еволюціоністським підходом. Розглядаючи Схід як колыску цивілізації, він водночас підкреслює нерозвиненість і фрагментарність міжнародно-правових зв'язків у давнину, зумовлену релігійною замкненістю, етноцентризмом і відсутністю універсальних правових принципів. Домінування війни як основної форми міждержавних контактів, відсутність моральних і юридичних обмежень насильства, а також короткочасний і суто утилітарний характер договорів свідчили про те, що міжнародне право ще не набуло інституційної форми та не спиралося на ідею взаємності. Загалом концепція Каченовського поєднує історичний, релігієзнавчий і соціально-правовий аналіз, дозволяючи побачити міжнародне право як результат тривалого цивілізаційного розвитку, а не як явище, притаманне всім епохам у рівній мірі. Його інтерпретація

¹ В сучасній науці існують певні розбіжності, яку саме державу – Ассирію чи Персію вважати першою імперією в історії людства. Про це свідчать навіть назви відомих монографій. Див. : Holland T. *Persian Fire. The First World Empire, Battle for the West*. London: Abacus, 2006. 448 p.; Frahm E. *Assyria: The Rise and Fall of the World's First Empire*. New York, Basic Books, 2023. 528 p.

Стародавнього Сходу закладає підвалини для критичного осмислення витоків міжнародного права, демонструючи, що шлях від звичаїв необмеженого насильства до принципів гуманізму та правового обмеження війни був складним, суперечливим і нерівномірним.

Таким чином, аналізуючи міжнародно-правові уявлення та практики народів Стародавнього Сходу, Д. І. Каченовський вибудовує концепцію, у центрі якої перебуває теза про історичну передчасність повноцінного міжнародного правопорядку в давніх цивілізаціях. Учений послідовно доводить, що східні держави, попри високий рівень внутрішньої організації та культурні здобутки, ще не виробили тих соціальних, духовних і політичних передумов, які роблять можливим існування стабільної системи міждержавного права.

Ключовою перешкодою для формування міжнародно-правових відносин Д. І. Каченовський вважає релігійно зумовлену замкненість давніх суспільств. Культ власних богів, переконання у винятковості свого народу, уявлення про «нечистоту» чужинців обмежували саму можливість правової взаємності між державами. Іноземець здебільшого не розглядався як суб'єкт права, а його становище залежало від випадкової прихильності влади. У таких умовах не могла виникнути ідея рівності сторін як фундаменту міжнародного права.

Не менш важливим чинником виступає домінування воєнної сили як основного способу зовнішніх зносин. Війна у стародавньому світі постає у Д. І. Каченовського як нормальний, майже природний стан міждержавних відносин, що не обмежувався сталими юридичними чи моральними нормами. Жорстокі звичаї, масове поневолення, руйнування міст і святинь свідчать про відсутність навіть зародкових гуманітарних принципів, які пізніше стануть невід'ємною частиною європейської міжнародно-правової традиції. Договори ж мали переважно тимчасовий і прагматичний характер та легко порушувалися зі зміною політичної вигоди.

Водночас концепція Д. І. Каченовського не зводиться до суцільного заперечення. Він уважно фіксує й перші, ще несміливі прояви міжнародно-правового розвитку. Релігія, яка здебільшого роз'єднувала народи, подекуди ставала і каналом комунікації – через спільні культу, святилища, ритуальні форми гостинності. Торгівля, колонізаційні рухи, зростання матеріальних потреб поступово розширювали горизонти взаємодії. Особливе значення вчений надає торговельним державам (Фінікії, Карфагену), де економічний інтерес сприяв виробленню більш сталих форм зовнішніх контактів.

Розглядаючи окремі цивілізації, Д. І. Каченовський демонструє диференційований підхід. В Індії він убачає приклад глибоко розробленої нормативної традиції, що, однак, залишалася паралізованою кастовою замкненістю та релігійними заборонами. У Єгипті – поєднання теократичних уявлень із поступовим посиленням світської влади, яке так і не привело до стійкої відкритості назовні. У єврейській традиції він особливо підкреслює моральний і гуманістичний потенціал біблійних норм, що обмежували жорстокість війни й проголошували ідеал миру, хоча водночас залишалися обмеженими рамками релігійної спільноти. Щодо азійських деспотій, учений наголошує на їхній нестабільності, експансіонізмі та відсутності правових форм інтеграції підкорених народів, що унеможливлювало формування рівноправних міжнародних відносин.

Отже, у підсумку Д. І. Каченовський постає як послідовний представник історико-еволюційного підходу до міжнародного права. Стародавній Схід у його інтерпретації є необхідною, але ще початковою стадією всесвітнього розвитку міжнародних відносин – епохою, коли переважали сила, віра й традиція, а право лише зароджувалося в поодиноких і фрагментарних формах. Саме через подолання релігійної замкненості, визнання людської спільноти та розвиток взаємності між народами, на думку вченого, історія поступово рухалася до тих засад міжнародного правопорядку, які згодом отримали більш повне втілення в європейській правовій культурі.

2.6. Давньогрецьке міжнародне право в «Курсі» Д.І. Каченовського

Погляди Д.І. Каченовського на міжнародне право давньогрецьких держав вирізняються глибоким розумінням політичної унікальності еллінського світу, в якому, попри роздрібленість, визрівали елементи міждержавної взаємодії, що мали потенціал до формування первісних форм міжнародного права. Греція, на відміну від теократичних і деспотичних структур Сходу, являла собою мозаїку незалежних республік, поєднаних спільністю мови, релігії та культури. У цій множинності Д. І. Каченовський вбачає історичну аналогію до Європи свого часу – поліфонійного, але цивілізаційно єдиного простору.

Разючою відмінністю грецького світу, за Д. І. Каченовським, є відсутність каст, жорсткої соціальної ієрархії чи абсолютистських форм

правління. Проте саме ця політична роздробленість і партикуляризм стали, на його думку, головною перешкодою для створення сталої міждержавної системи. Хоча великі постаті грецької політики – Фемістокл, Арістід, Перикл – прагнули об'єднання еллінів і збереження status quo після перемоги над Персією, усі спроби скликати загальний конгрес і створити ефективну політичну систему зазнавали краху через глибоко вкорінену неприязнь до зовнішніх зобов'язань і гегемонії¹.

Д. І Каченовський відзначав, що елліни мали всі передумови для налагодження міждержавної співпраці: єдину релігію, спільні святилища, культові центри, що могли слугувати майданчиками для переговорів. Так, під час Олімпійських ігор воєнні дії традиційно припинялися – наставав період священного перемир'я. Проте ця практика, хоча й свідчила про повагу до загальногрецьких цінностей, так і не була інституціоналізована як стабільна форма врегулювання конфліктів².

Ані Еліда, проголошена нейтральною територією, ані дельфійський оракул, який мав авторитет у державних справах, не стали основою для створення дієвих міжнародно-правових інституцій. Амфіктіонії, зокрема Дельфійська, на думку Д. І. Каченовського, не мали реального політичного впливу: їхня діяльність обмежувалася охороною святилищ, а рішення мали більше характер релігійних санкцій, ніж правових норм, обов'язкових до виконання³. Лише зрідка – як у випадку заборони встановлення трофеїв після міжусобних битв – амфіктіонії намагалися регулювати відносини між державами, однак без істотного успіху⁴.

Своєрідною формою міждержавного устрою стали гегемонії – союзи, в яких одне сильне місто-держава (Спарта, Афіни, пізніше Фіви) встановлювало зверхність над союзниками, іноді – насильницькими методами. Каченовський підкреслює, що такі гегемонії не ґрунтувалися на принципах рівноправності: гегемон мав судову й адміністративну владу, призначав командирів, стягував данину й нерідко втручався у внутрішні справи союзників. З часом, як у випадку Афінської морської гегемонії, такі союзи переростали в тиранії, що викликало спротив та врешті призводило до їхнього розпаду.

¹ Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 161.

² Там само. С. 162.

³ Іншої думки дотримується сучасний український дослідник Ю. В. Щокін. Див.: Щёкин Ю.В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII – IV веков до н.э. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2016_2_16

⁴ Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 162-164.

Серед практик, що найбільше наближалися до сучасних дипломатичних інститутів, Д. І. Каченовський вирізняє проксенію¹ – звичай гостинності, що переріс у функціональну систему захисту іноземців². Проксени, хоч і не мали офіційного статусу, фактично виконували роль почесних консулів³, захищаючи іноземців у судах і в побутових справах⁴. Це патріархальне, але ефективне за своїм задумом утворення виявилось чи не єдиною формою постійної міждержавної взаємодії.

Проте, незважаючи на окремі паростки міжнародно-правових відносин, у цілому грецькі держави залишалися замкненими в рамки внутрішньої політики. Громадянин іншого міста навіть спільного етносу вважався чужинцем і часто підлягав принизливим обмеженням. Так, у Спарті в певних випадках на нього могла чекати ксенеласія – вигнання⁵; в Афінах – доля метека, обмеженого в правах і підконтрольного полісній громаді⁶. Ідея рівноправної міждержавної спільноти залишалася чужою для греків: союзи трималися на примусі, а взаємні права й обов'язки рідко отримували юридичне оформлення⁷.

Отже, за Д. І. Каченовським, міжнародне право в Греції не постало як результат цілісної політичної волі чи згоди, а радше як епізодичне явище – реакція на зовнішню загрозу або практична потреба в окремих випадках. Навіть у найбільш сприятливі моменти історії еллінський світ не зумів подолати розпорошеність, що, зрештою, і визначило його занепад.

Вивчаючи особливості міжнародного права в давньогрецькому світі, Д.І. Каченовський звертає увагу на те, що лише в епоху Пелопоннеської війни починають з'являтися регулярні конвенції, які

¹ Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 168.

² Денисенко В.В. Ксенія і проксенія: співвідношення союзів приватної і публічної гостинності у міжполісних відносинах Стародавньої Греції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 21–24.

³ Grewe W.G. The Epochs of International Law. Berlin; New York, 2000. P. 9.

⁴ Денисенко В.В. Проксенія: історія становлення і розвитку консульського права. *Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 17. С. 18–21.

⁵ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 83–84.

⁶ Там само, с. 82.

⁷ Виключенням може служити укладення договорів про ісополітію. (Денисенко В.В. Договір ісополітії як інститут між народного права Стародавньої Греції. *Colloquium-journal*. 2018. №4(15). С. 20–22; Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 82, 98, 107–108).

хоча б частково регулюють статус іноземців та норми міждержавної комунікації. При цьому самі ці угоди рідко досягали рівня загальних договорів – частіше вони мали вигляд декретів, якими надавалися персональні привілеї за заслуги чи послуги. Надання громадянських прав чужинцям – так звана ісополітія – залишалася вкрай рідкісним явищем і не набувала загального характеру. Привілеї, що надавались, мали часто особистий або ситуаційний характер: дозвіл володіти землею чи домом (ἐγκτήσις), право на шлюб з громадянкою (ἐπιγαμία), звільнення від податків (ἀτέλεια) тощо. Вони не були результатом узагальнених домовленостей, а мали скоріше форму нагороди чи вдячності¹.

Справжніми міжнародно-правовими конвенціями, у вузькому технічному сенсі, Д.І. Каченовський вважав лише ті угоди, які регламентували порядок комерційного арбітражу чи спільного судочинства у справах торгівлі – так звані σύμβολα. Проте й ці документи зустрічаються в джерелах нечасто, що свідчить про слабкий розвиток інституцій правової охорони іноземців. Навпаки, звичай вимагав, щоб чужинець підпорядковувався суду тієї держави, на території якої перебував, і при цьому часто зазнавав грубих зловживань. Навіть Афіни, цей осередок світла і прогресу, не уникли варварських практик. Так, відомий звичай андролепсії дозволяв родичам афінянина, який зазнав кривди за кордоном, чинити відплату через захоплення та покарання невинного підданого ворожої держави.

Піратство, за словами Д.І. Каченовського, становило ще одну суттєву перешкоду для формування нормального міждержавного порядку. Морські розбійницькі напади вважалися не лише прийнятним, а й похвальним способом збагачення². Утворювалися цілі компанії, що

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 169.

² Пізніше, у правових і ментальних координатах середньовіччя та раннього Нового часу морський розбій тривалий час також не сприймався як однозначно злочинне явище в сучасному розумінні. Навпаки, за певних політичних і правових умов він міг інтерпретуватися як легітимна, а подекуди й соціально схвальна форма здобуття багатства та служіння інтересам владаря. Передусім це пов'язано з тим, що межа між піратством і каперством була історично рухливою та нормативно зумовленою. Озброєні напади на торговельні судна противника під час війни або квазі-війни нерідко санкціонувалися верховною владою у формі каперських патентів (letters of marque). У такому разі захоплення ворожих кораблів і вантажів розглядалося не як кримінальний акт, а як правомірний акт ведення війни на морі, а здобич – як законний приз. Учасники таких експедицій поставали не злочинцями, а своєрідними приватними виконавцями державної воєнної політики, які діяли на власний ризик, але в межах наданих повноважень. Крім того, у прибережних суспільствах із розвинутою морською культурою морський розбій часто вбудовувався у локальні економічні практики. Для частини населення він був не

спеціалізувалися на грабежі купців, і навіть держави, включно з царями, поповнювали свої скарбниці за рахунок таких засобів¹. Ця аморальна практика ще раз засвідчила факт відсутності стабільної правової культури в тогочасних міжнародних відносинах.

Що ж до дипломатії, то вона, як зауважує Д. І. Каченовський, починає справді розвиватися з часів греко-перських війн. Саме тоді грецькі поліси, поставлені перед спільною загрозою, змушені були налагоджувати регулярні зв'язки між урядами². Афінська дипломатія доби Перикла була особливо активною: використовувалися письмові ноти, публічні декларації, парламентарство. В переговорах брали участь не лише посадові особи, а й народні збори, що свідчило про демократичний елемент у зовнішній політиці.

Серед дипломатичних форм спілкування особливе місце займали посередництво та третейський суд. Миротворцями нерідко виступали філософи, оратори чи впливові громадяни, а також окремі міста. Однак

лише джерелом доходу, а й елементом традиційного укладу, де доблесть, відвага та військова вправність цінувалися вище за формально-юридичні заборони, що виходили від далеких центрів влади. У таких спільнотах напад на «чужинське» судно міг сприйматися як допустимий спосіб перерозподілу багатства, особливо за умов слабого контролю з боку держави та відсутності усталеного міжнародно-правового режиму свободи мореплавства. Важливу роль відігравала й економічна логіка епохи. Морська торгівля концентрувала значні матеріальні цінності у відносно вразливому просторі – на окремих суднах, що здійснювали далекі й небезпечні рейси. За відсутності ефективних механізмів міжнародного захисту торгівлі напад на таке судно ставав швидким і порівняно «раціональним» способом збагачення. Держава ж, своєю чергою, нерідко заплічувала очі на такі практики або прямо їх заохочувала, якщо вони послаблювали економічного конкурента. Симптоматично, що у правовій доктрині раннього міжнародного права поступово формується відмінність між «законною війною на морі» та піратством як *hostis humani generis* – ворогом усього людства. Проте ця концепція утверджувалася повільно і лише тоді, коли держави були зацікавлені в стабільності морських комунікацій і захисті глобальної торгівлі. До цього моменту насильницьке привласнення майна на морі могло співіснувати з нормами права як напівлегальний або умовно легальний інструмент політики й збагачення. Отже, сприйняття морських розбійницьких нападів як «похвального» способу здобуття багатства було продуктом конкретної історичної доби, в якій воєнні, економічні та правові уявлення ще не були розмежовані в сучасному сенсі. Лише з розвитком державного суверенітету, міжнародної торгівлі та універсалістських правових концепцій піратство остаточно трансформувалося з напіввизнаної практики у безумовно криміналізоване діяння міжнародного характеру. (Див.: Малишко В.М. Феномен приватирства в Британській імперії (1583-1856) як предмет історико-правової науки: поняття, методологія, джерела та наукові концепції: монографія / за ред. І.Б. Усенка. Дніпро: Дніпропетровський державний ун-т внутрішніх справ, 2020. 260 с.).

¹ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харків, 1866. С. 169.

² Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2010. Вип. 50. С. 91–97.

справжніх міждержавних конференцій було мало, і ще рідше вони досягали конкретного результату. Ідеї створення постійних посольств греки не сприймали, віддаючи перевагу тимчасовим місіям, що вирушали з окремим дорученням.

Д.І. Каченовський розрізняє два основні типи дипломатичних представників: герольди (κῆρυκες), які діяли як парламентарі, і справжні послы (πρέσβεις), які у випадках надання їм повних повноважень (αὐτοκράτορες) могли укладати договори самостійно. Їхня недоторканність визнавалася не законом, а радше релігійним звичаєм, що, втім, не завжди захищало їх у складних ситуаціях. При укладенні договорів обов'язковою була присяга – вона замінювала ратифікацію, а тексти угод викарбовувалися на бронзі або мармурі й зберігалися в храмах¹.

Попри зовнішню подібність до сучасних форм договорів, грецькі угоди рідко мали стабільну юридичну силу. Вони уклалися на обмежений термін і часто порушувалися безкарно. Розрізнення між миром і перемир'ям (εἰρήνη та ἀνακωχή) існувало лише на словах. Вірність договірним зобов'язанням залишалася скоріше ідеалом, а не практикою. Обман, підкуп, політична хитрість вважалися виправданими засобами досягнення мети, а дипломати частіше займалися інтригами, ніж служили інтересам порядку чи стабільності.

Таким чином, на думку Д.І. Каченовського, попри наявність формальних елементів міжнародно-правових інститутів – угод, судів, посольств, – грецьке суспільство залишалося значною мірою правовим егоїстом. Його внутрішня свобода й культурна витонченість не були підтримані зовнішнім правовим порядком. Міжнародне право залишалося в Греції неповним, уривчастим і морально несталим – ще одним проявом тієї самої політичної роздробленості, що, за глибоким переконанням Каченовського, призвела еллінський світ до занепаду.

Д.І. Каченовський приділяє увагу й особливостям формування давньогрецького права війни. Хоча греки у військових діях демонстрували більше гуманності, ніж народи Сходу, і хоча їхні герої уславилися лицарською шляхетністю та милосердям, усе це залишалося проявом особистої моралі, а не результатом правового усвідомлення обов'язку. Д.І. Каченовський наголошує, що греки не мали чіткого уявлення про *jus in bello* як систему юридичних обмежень у війні. Усяке пом'якшення звичаїв залежало не від норм чи загальновизнаних правил,

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 170.

а від індивідуального гуманізму воєначальника. Успадковані варварські уявлення про право сили, безкарне спустошення ворожих земель, знищення міст і населення, заслання переможених – усе це залишалося нормою¹, незважаючи на окремі голоси совісті, що лунали з вуст філософів та моралістів.

Д. І. Каченовський із жалем констатує: греки, попри високий культурний рівень, не виробили навіть початкової концепції юридичної відповідальності держави перед іншими державами. Ані в мирний, ані у воєнний час між ними не існувало постійно діючих міжнародно-правових зобов'язань². Проголошувані на словах ідеї еллінської єдності, братерства та мирного співжиття так і не втілилися в діючу правову систему. На противагу цьому відбулося утвердження сили як головного арбітра політичних стосунків: «панувала і повинна панувати груба сила». Навіть самі греки не приховували, що у відносинах між політичними громадами панує не розум, а доля, не право, а ворожнеча, не злагода, а партитуляризм.

Особливо прикро, на думку Д. І. Каченовського, що греки мали все необхідне для встановлення правопорядку між своїми державами: спільну мову, релігію, міфологію³, звичаї, родинні традиції, спільний спогад про героїчне минуле та перемоги над варварами. Вони навіть усвідомлювали потребу в політичному балансі та унеможливленні домінування однієї з держав. Але ця свідомість не переросла в політичну волю чи юридичну конструкцію. Досвід не став учителем, наука не стала дороговказом, а численні катастрофи, що могли б привести до висновків, залишилися лише болючими епізодами на шляху до загибелі грецької свободи.

У цьому, як підсумовує Д. І. Каченовський, полягає одна з трагічних іроній історії: народ, що дав людству філософію, мистецтво, поняття про республіку і демократію, сам не зміг підвестися до створення сталої системи міжнародного права. Еллінізм, народжений на ґрунті високої культури, згубив себе через неспроможність приборкати власний егоїзм, невміння поставити політичну взаємодію на підвалини права, а не сили.

Такий приклад, застерігає Д. І. Каченовський, повинен служити наукою і для сучасних народів. Він показує, що цивілізаційний поступ

¹ Денисенко В.В. Право війни у Стародавній Греції. Держава і регіони. Сер.: Право. 2008. №1. С. 14-18.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 172.

³ Див.: Ivanova K., Sadovnikov O., Balabay Ya. Mythical word and myth in ancient greek tradition. *Sophia. Human and Religious Studies Bulletin*. 2020. Vol 16 (2). P. 49-52.

можливий лише тоді, коли зовнішній порядок відповідає внутрішній культурі, коли відносини між державами будуються не на випадковій поблажливості чи мимовільному благородстві, а на усвідомлених, взаємно визнаних юридичних обов'язках. Без цього – і найосвіченіші народи приречені повторити шлях еллінів: від блиску – до розпаду.

Таке становище, у якому кожна держава вбачала в собі завершене ціле й відгороджувалася від інших не лише політично, а й морально, неминуче призвело до того, що греки так і не змогли перетворити свою цивілізацію на об'єднуючу силу для людства. Маючи блискучу філософію, витончену мову, потужні культурні інститути, вони замкнули ці скарби в тісне коло племінної виключності. Елліństwo для них було синонімом вищості, а «варварство» – тавром для всіх інших. Таким чином, ідея загальнолюдського права залишилася їм чужою.

Навіть колонізація¹, що за своєю природою могла б стати засобом культурного і політичного зближення, стала для греків лише способом розширення власної сили й гегемонії². Не маючи наміру ділитися громадянськими правами, не визнаючи за «чужими» навіть потенціалу до розвитку, колоністи діяли радше як завойовники, ніж як просвітителі. Лише у формальному релігійному зв'язку з метрополією трималася слабка подоба федеративної єдності. Але й вона розпалася, коли згасли віра й традиція, а на зміну їм прийшли політичні інтереси, що більше не стримувалися жодною моральною чи правовою рамкою.

Це ще раз доводить, за спостереженням Д.І. Каченовського, що греки – попри свій блискучий інтелектуальний спадок – так і не зуміли вийти за межі племінного мислення. Їхня цивілізація залишилася величною, але замкнутою; високою, але обмеженою. Вони не зрозуміли того, що істинна велич держави визначається не лише гомерівською доблестю, а й здатністю визнавати гідність інших і співіснувати з ними на засадах справедливості.

Саме тому вся система зовнішніх зносин Греції була внутрішньо суперечливою й несталою. Там, де могли виникнути міждержавні угоди – панувала недовіра; де могли постати альянси – процвітав розбрат; де могла укорінитися ідея єдності – торжествував партикуляризм. Моральна й політична фрагментація, нездатність піднятися до рівня загального інтересу, нехтування ідеєю спільного права – усе це стало передвісниками майбутнього занепаду.

¹ Дерев'яно А.І. Причины возникновения миграционных процессов та їхній вплив на формування перших державних утворень. *Правові новели*. 2024. Вип. 23. С. 368.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 174.

Навіть Александр Великий, на якого Д. І. Каченовський покладає певну надію як на виняток, був радше яскравою індивідуальністю, ніж втіленням грецької політичної думки. Його спроба інтегрувати Схід і Захід, залучити варварів до цивілізаційного кола, залишилася особистим проектом, а не національним ідеалом. Після його смерті еллінізм поширився територіально, але не за духом. Утворені ним держави перейняли грецьку мову та зовнішні форми культури, однак не принесли із собою основ міжнародного права.

Таким чином, слід визнати, що в усій політичній історії Греції, за поодинокими спробами, немає справжньої традиції права народів. Її спадщина – це блиск філософії без правового втілення, висока етика приватної моралі без розуміння етики міждержавної. Це дає підставу вважати, що греки – творці культури, але не творці правопорядку між народами. Вони залишили людству зразок інтелектуального піднесення, але не залишили прикладу політичної зрілості в сфері міжнародних стосунків. І в цьому – головна відмінність між Грецією та Римом, на чому Д.І. Каченовський згодом особливо наголошує: греки мислили в межах поліса, римляни – у категоріях імперії та права.

На думку Д. І. Каченовського, досвід Ахейського союзу¹ є чи не найпосліднішою й найдосконалішою спробою греків піднести свої політичні взаємини до рівня правопорядку, заснованого на взаємній згоді, а не на примусі². Ця форма державного об'єднання вперше в історії Еллади передбачала можливість добровільного обмеження окремих елементів суверенітету в ім'я загального інтересу, що вирізняє її з-поміж численних союзів і коаліцій, викликаних суто воєнною необхідністю.

Разом з тим, як зауважує Д.І. Каченовський, навіть ця система, побудована на міцних організаційних засадах, виявилася нездатною до стійкого розвитку. Причина полягала не в недосконалості конституційного механізму, а в моральному безсиллі самих громад. Видатні особистості, на кшталт Арата³ і Філопемена¹, були радше

¹ Ахейський союз – давньогрецьке військово-політичне об'єднання міст на Пелопоннесі, що існувало близько 280–146 рр. до н. е., яке об'єднувало поліси для спільної зовнішньої політики та оборони, протистояло македонському пануванню, а згодом був розгромлений Римом, що покляло край самостійності Греції.

² Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харків, 1866. С. 176–177.

³ Арат Сікіонський (271–213 рр. до н. е.) — державний діяч епохи еллінізму. У 253 р. до н. е., відновивши демократичний лад у місті, Арат приєднав Сікіон до Ахейського союзу, який завдяки його впливу отримав велику силу і значення. З того часу Арат був до своєї смерті головним керівником Ахейського союзу, на чолі якого він перебував як стратег з 245 до н. е. більше 17 разів.

винятком, ніж виявом загального настрою. Їхня діяльність, хоч і позначена щирим патріотизмом і тверезим розумінням потреб доби, не знайшла глибокого й тривалого відгуку в серцях громадян². На думку Каченовського, політичні реформи не можуть мати успіху там, де відсутня відповідна моральна підготовка народу: без усвідомлення обов'язку, без почуття відповідальності перед загальним добром і без звички до довіри, навіть найліпші інституції стають пустою формою.

Крах ахейської федерації не був наслідком зовнішнього тиску – навпаки, римське панування лише закріпило вже наявну кризу. Союз розпався, бо його не утримувала внутрішня потреба. Ідея єдності не встигла пустити глибокого коріння в політичній культурі еллінів. У грецькому суспільстві й далі панував партикуляризм, гордість окремого полісу, недовіра до надполісного початку. Як підкреслює Д.І. Каченовський, федерація стала механічним союзом, а не органічною єдністю. Вона залишалася зовнішнім зв'язком між державами, а не виявом глибшого цивілізаційного самопереосмислення.

Попри це, ахейський досвід має велике значення для історії права народів. У ньому можна вбачати перший в античному світі прообраз правового союзу держав, який не базувався на силі чи підкоренні, а на ідеї взаємної вигоди та політичної рівності. З цієї точки зору, Ахейський союз ближчий до пізніших федеративних моделей, таких як союз північноамериканських штатів чи швейцарська конфедерація. Водночас, як слушно зазначає Д. І. Каченовський, причина краху цього досвіду полягає в тому, що політична форма не супроводжувалася відповідною етичною трансформацією. Установи, взяті самі по собі, без належного виховання народу в дусі солідарності, не могли врятувати Грецію.

Підсумовуючи, Д. І. Каченовський доходить висновку, що грецькі федерації – незважаючи на їхню інституційну витонченість та історичну цінність – залишилися незавершеними спробами. Вони були надто запізнілими, занадто фрагментарними і не спиралися на живу, внутрішню потребу народів. Греція, з її блискучою філософією, мистецтвом і наукою, не змогла піднятися до рівня політичної єдності.

¹ Філопемен (253-183 р. до н. е.), полководець, гіппарх (начальник кінноти) в 209-208, стратег з 207 (в різний час 8 разів) Ахейського союзу. Провівши низку військових реформ, Філопемен здобув великі перемоги над Спартою: в 206 при Мантінеї, в 204-203 р. до н. е. звільнив Мессену від спартанського тирана Набіса, в 193 р. підпорядкував союзу майже весь Пелопоннес і в 192 р. до н. е. включив до його складу Спарту. Філопемен вперто протистояв Риму, борючись за незалежність Греції, за що був названий «останнім елліном».

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 178.

Вона створила досконалий поліс, але не усвідомила ідеї надполісного права. Усе її уявлення про справедливість, свободу і право залишалося прив'язаним до межі міської громади. У міждержавних стосунках, за спостереженням Д.І. Каченовського, вона так і не вийшла за межі практики хитрощів, користолюбства і сили. Завершення історії Ахейського союзу, на його думку, означає не лише втрату політичної самостійності Еллади, а й занепад її правотворчої здатності на міжнародному рівні. Греки не залишили після себе ані доктрини загального міжнародного права, ані прикладу стабільного правового союзу. Їхня ідея справедливості залишилася обмеженою, локальною, прив'язаною до внутрішнього життя полісу, тоді як світ уже вимагав ширшого масштабу мислення. У цьому, за Д. І. Каченовським, полягає як велич, так і межа грецького політичного генія.

Розглядаючи історію розвитку науки про державу й міждержавні відносини, Д. І. Каченовський справедливо віддає перевагу грекам як її основоположникам. На його переконання, саме елліни, обдаровані філософським духом і тонким почуттям морального порядку, вперше поставили в центр уваги не лише практичну необхідність союзу держав, але й ідею правової гармонії між ними. Не випадково, наголошує він, у грецькій літературі – від Гомера до Платона – постійно присутня думка про справедливість, обов'язок і межі допустимого навіть під час ворожнечі.

Д.І. Каченовський зосереджує увагу на малознаному, але важливому для історії політичної думки факті: ще Фалес, при першому наближенні перської загрози, пропонував іонійським колоніям об'єднатися в постійний союз¹. Це була не лише розсудлива військова порада, але й вираз провидчого розуміння ролі міждержавного порядку. У греків уже тоді існували форми міжполісної єдності – такі як спільні храми чи амфіктіонії – які могли би стати основою тривкішого союзу. Проте, як часто траплялося в історії Еллади, здоровий розум окремих людей розбивався об байдужість, заздрість або недовіру громад.

Піфагор, за словами Д. І. Каченовського, був першим, хто висловив по-справжньому космополітичні уявлення². Його доктрина рівності всіх людей незалежно від походження, віри та звичаїв виходила далеко за межі традиційного еллінського мислення. Він уперше в історії античного світу проголосив єдність людського роду як моральну аксіому, заклавши тим самим підвалини для уявлень про

¹ Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 179.

² Там само. С. 179.

загальнолюдське право. Особливо важливо, що Піфагор ототожнював мир із правдою, а правду – з умовою самого існування людства. Його ідея, що «без істини не можна жити ні на небі, ні на землі, ні в пеклі», звучить як метафізичне підґрунтя для правопорядку¹.

Однак, учення Піфагора дійшло до нас уривками, в притчах та переказах. На думку Д.І. Каченовського, лише з Сократом розпочинається по-справжньому критичне, систематичне мислення в галузі етики й політики. Він не просто заперечував софістичну утилітарну мораль, яка визначала добро як те, що корисне, і виховувала громадян задля успіху. Сократ підніс політичну думку до рівня морального обов'язку. Він говорив про справедливість не як про вигідну домовленість, а як про вираз гідності людини. Його вчення

¹ У колі ранньогрецької філософії саме Піфагору традиційно приписують формування світогляду, який за своїм змістом виходив за межі полісної замкненості та етнокультурної обмеженості античного мислення. Його вчення передбачало таке розуміння людської спільноти, яке не зводилося до належності до конкретного міста-держави, племені чи культової традиції. Натомість у центр було поставлено ідею внутрішньої спорідненості всіх людей, що випливає з їхньої причетності до єдиного космічного порядку. З цієї перспективи рівність людей постає не політичною декларацією, а онтологічним фактом: відмінності у походженні, віруваннях чи звичаях розглядаються як зовнішні та другорядні порівняно з глибинною єдністю людської природи. Така позиція справді різко контрастує з домінуючим для класичної Еллади поділом на «еллінів» і «варварів», де повнота моральної та правової значущості зазвичай визнавалася лише за членами власної культурної спільноти. В цьому сенсі піфагорійська традиція може розглядатися як один із найдавніших інтелектуальних витоків космополітизму – уявлення про людство як морально єдине ціле.

Особливої ваги набуває те, що ця універсалістська інтуїція була пов'язана у Піфагора з категорією істини. Мир у його розумінні не зводився до простої відсутності ворожнечі чи збройного конфлікту; він мислився як стан гармонії, що відповідає правдивій, тобто належній, будові буття. Відтак правда постає не лише пізнавальною, а й нормативною категорією: вона є умовою впорядкованого співжиття і водночас критерієм справедливості.

Теза про неможливість існування «ані на небі, ані на землі, ані в пеклі» без істини набуває в цьому контексті характеру метафізичного обґрунтування правопорядку. Якщо буття саме по собі мислиться як упорядкована цілісність, що тримається на гармонії й істині, то й людські відносини мають бути вибудовані відповідно до цих засад. Таким чином, моральний закон і космічний лад виявляються взаємопов'язаними, а вимога правдивості – не просто чеснотою окремої особи, а фундаментальною умовою можливості спільного життя. У ширшій історико-правовій перспективі такі ідеї можуть інтерпретуватися як ранній філософський передвісник концепцій природного права. Уявлення про універсальну єдність людства, підпорядковану спільному для всіх моральному порядку, створює підґрунтя для думки про існування норм, що мають значення незалежно від локальних звичаїв і політичних кордонів. Отже, піфагорійське ототожнення істини, гармонії та миру можна розглядати як одну з найдавніших інтелектуальних спроб обґрунтувати загальнолюдський вимір права.

стало наріжним каменем для всіх пізніших філософських шкіл, включно з стоїками й християнськими мислителями.

Космополітизм Сократа, зауважує Д. І. Каченовський, не був запереченням патріотизму. Навпаки, він вмів поєднувати любов до всього людства з безумовною вірністю законам батьківщини¹. Відомо, що, навіть будучи засудженим на смерть несправедливо, він відмовився втекти з Афін, вважаючи це порушенням суспільного договору. Тим самим Сократ довів, що моральне зобов'язання перед державою не втрачає сили навіть у несправедливості. Цей приклад, на думку Д. І. Каченовського, засвідчує глибоку етичну напругу грецької філософії, де поняття права, обов'язку й істини не розводяться, а з'єднуються у вищу єдність.

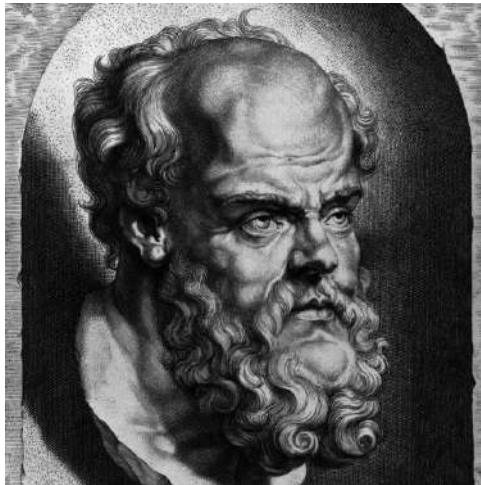

Рис. 2.6.1. Сократ

Попри те, що Сократ не залишив письмових творів, його вплив – через учнів, насамперед Платона – визначив напрям усього подальшого розвитку політичної думки. З особливою повагою Д. І. Каченовський ставиться до того типу мудрості, який не замикається в теорії, а живе у вчинку. Для нього Сократ – не лише мислитель, але й моральний приклад, який показав, що в основі всіх правових і політичних форм має стояти особиста чесність, мужність і гідність.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 180.

Таким чином, на думку Д. І. Каченовського, вже в найдавніших грецьких філософах визрівають ідеї, які пізніше будуть розвинені в доктринах природного права, універсального правопорядку і міжнародної згоди. Хоч греки й не створили систематичного вчення про право народів, їхні моральні інтуїції, засновані на розумі, справедливості та рівності, залишилися в основі європейського політичного розуму.

Серед усіх грецьких мислителів найповнішим тлумачем ідей Сократа Д. І. Каченовський визнає Платона. Його трактати про державу і закони складають, за словами вченого, не лише скарбницю еллінської філософії, але й першу цілісну систему політичної думки, де вчення про громадянські чесноти невіддільне від концепції права і справедливості в міждержавному житті. Платон бачить у людині не самодостатню істоту, замкнену у межах однієї держави, а громадянина всесвіту, якого єднає з іншими не лише мова чи кров, а моральний закон.

Першоосновою усякої політики, на думку філософа, є не вигода й не сила, а істина. З глибоким жалем Д. І. Каченовський зауважує, що в його добу ще панувало спотворене розуміння правди – така, що служить друзям і шкодить ворогам. Сократ і Платон виступають супроти цього уявлення. Справжня правда, навчав Платон, є гармонією душі, де мудрість, мужність і поміркованість з'єднані в одне нерозривне ціле¹. І лише така істина має право керувати державами. Вона не допускає ворожнечі заради користі, бо зло, навіть завдане ворогу, породжує лише нове зло. Політичний діяч, який керується тільки користю, подібний до сліпого, що не знає дороги.

Від цієї філософії добра Платон переходить до концепції законного правління. На його переконання, найвища мета держави – не могутність, а благо її громадян. У цьому сенсі філософ прямо протиставляє царя-мудреця завойовнику. Якщо перський монарх вважає, що вся земля має коритися його волі, то істинний правитель прагне миру і свободи для кожного народу. Завойовник, стверджує Платон, позбавляє народи найвищого блага – свободи. Тим часом освічена держава підкорює війну мирному правопорядку, а не навпаки.

Як же зберегти мир у світі, сповненому ворожнечі? Платон відповідає: шлях до миру пролягає через правду, справедливість і громадянську доблесть. Лише там, де доброчесність утвердилася в душах громадян і правителів, можливе істинне примирення. Він малює

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 180.

образ ідеального союзу держав, подібного до Атлантиди, де всі царі пов'язані між собою договорами й вирішують спори не мечем, а словом – у спільному трибуналі. Це не просто мрія – це напрям для правотворчості, підказаний розумом.

Проте, визнає Платон, реальний світ не схожий на образ досконалості. Щоб забезпечити безпеку республіки, він радить утворити окремий стан воїнів. Але навіть у цій царині війни філософ обстоює гуманність: заборона грабувати мертвих, не брати в рабство співгромадян, не руйнувати домів мирного населення – це, на думку Каченовського, перша поява ідеї обмеження засобів ведення війни, тобто початків воєнного права. Платон перетворює війну з дикого свавілля на сферу, що має підлягати закону й звичаю.

Він не визнає воєнної звитяги, заснованої на грубій силі¹. Лише громадянська доблесть – що вимагає справедливості, стриманості й мудрості – заслуговує на пошану. Воїн має пам'ятати про те, що після битви настане мир, і вже тепер не повинен знищувати того, з ким завтра доведеться домовлятися. В цьому, на думку Каченовського, Платон піднімається над усіма своїми сучасниками.

Проте, як і інші елліни, Платон не подолав повністю замкненість грецького духу. Його обережне ставлення до чужоземців, відмова давати їм громадянські права, суворі обмеження щодо перебування в державі – все це свідчить про страх перед зіпсуванням громадянських звичаїв. Торгівля, на його думку, розбещує і засліплює жадобою². Але вже в пізніших творах, зокрема у «Законах», цей погляд пом'якшується. Платон визнає необхідність знайомства з іншими народами, але радить здійснювати подорожі тільки з дозволу держави й у певному віці – заради науки, а не зиску.

Особливу увагу він приділяє питанню щодо правового статусу іноземців, які перебувають у межах держави. Гостинність є для нього священна: чужоземця слід приймати під опіку богів, як істоту беззахисну й самотню. Саме тому послі, прибулі з чужих країв, мають зустрічатися з особливою пошаною – відкрито, урочисто й достойно³. А для захисту чужинців у державі мають бути призначені особливі чиновники й судді.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 181.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 182.

³ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 95.

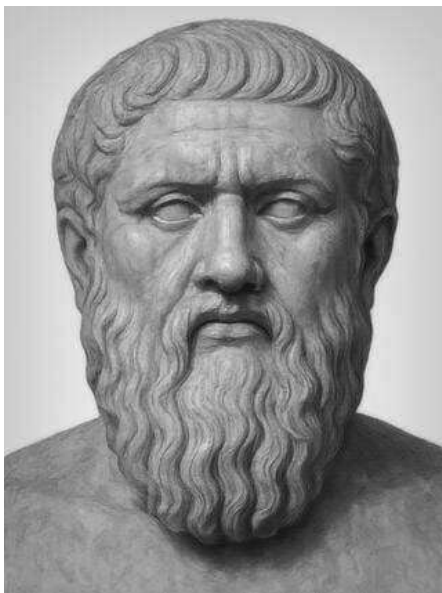

Рис. 2.6.2. Платон

Таким чином, як підсумовує Д.І. Каченовський, Платон з усією силою свого генія окреслив високі ідеали міжнародного співжиття: мир, стриманість, правду, рівновагу інтересів. Його вчення – не система позитивного міжнародного права, але його моральне передбачення, пророчий голос розуму й совісті, що звернений до всіх часів.

Якщо Платон у своїх міркуваннях зводив політику до царини ідеального, а закон – до моральної ідеї¹, то Аристотель, навпаки, звернувся до життя реального, емпіричного, щоденного.

¹ Видатний український філософ з Полтави, фундатор модерної української науки етики І.Я. Чаленко на початку XX століття у своїй фундаментальній монографії писав про це так: «Питання про абсолютні моральні норми людського життя і діяльності і має бути визнане центральним пунктом морально-реформаторської діяльності Платона, не тільки з точки зору того важливого історичного значення, яке він отримав згодом, але й тому, що сам Платон це питання цілком ясно і безперечно вважав за основний пункт своєї філософії» (Чаленко І.Я. Независимость христианского учения о нравственности от этики античных философов: В связи с религиозно-метафизическими основаниями христианского учения, с одной стороны, и учения греческих и римских философов, с другой. Ч. 2 : История античной философской этики, в ее отношении к христианскому учению о нравственности. Полтава : Электр. тип. Г.И. Маркевича, 1912. С. 311-312. <https://www.twirpx.com/file/3649783/>).

Д. І. Каченовський із захопленням відзначає, що мислитель-стагіріт¹ прагнув не вигадати найкращу державу, а зрозуміти існуючі форми політичного устрою й обґрунтувати їх засадами розуму та досвіду². Він спускається з вершин умоглядного ідеалізму Платона до аналізу звичайних форм суспільного побуту, розглядає їх не з точки зору бажаного, а з точки зору можливого. Його політика – не утопія, а вчення про дійсне, історично спостережене.

Проте навіть у цьому прагматизмі Аристотель залишається сином свого часу. Він твердить, що перевага розуму – природна основа панування одних над іншими: як тіло кориться душі, так і жінка – чоловікові, раб – панові, народ – правителю. Каченовський слушно зауважує, що у цьому твердженні мислитель допускає небезпечну гіпотезу що перетворює випадкові історичні форми в начебто вічні й незмінні закони. Під виглядом природності до суспільства вводиться нерівність, яку легко обернути на виправдання несправедливості.

У сфері зовнішньої політики Аристотель іще далі відходить від універсалізму свого вчителя. Відносини з чужоземцями, як зазначає Каченовський, він сприймає з обережністю. Морська торгівля йому здається згубною для моралі; мирні контакти з варварами – небезпечними. Війна – навіть розбій – у його розумінні можуть бути прийнятними засобами набуття власності. Проте у стосунках між самими греками Аристотель, слідуючи традиції еллінської етики, визнає гуманні принципи. Війна – не мета державного устрою, а засіб, і то крайній, для досягнення вищої мети – щастя, тобто спокійного, гармонійного життя в згоді з добродійністю³.

Аристотель суворо критикує воєнізований устрій Спарти й вихваляння війни як вищої цінності. Йому видається дивним, чому державні мужі так охоче захоплюються завоюванням чужих земель. Ці здобутки, говорить він, не лише не приносять користі народові, а й загрожують його благополуччю: вони збурюють мирне життя, множать внутрішні чвари, породжують тиранію. Рабовласники, стверджує Аристотель, самі стають рабами – своїх пристрастей, страхів і жорстокості. Перемога у війні, якщо вона не зумовлена справедливою обороною, рано чи пізно знесилює переможця. Таким чином,

¹ Стагіріт – мешканець давнього міста Стагіра (гр. Σταγειρα, Σταγίρος, ή Σταγειρος) у давній Македонії, на сході півострова Халкідіка (гр. Χαλκιδίκη), на узбережжі затоки Орфанос (Стримонікос). Аристотель народився у цьому місті.

² Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 183.

³ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 184.

справжньою величчю філософ вважає не завоювання, а здатність держави жити миром і правом.

Ці міркування, за словами Д. І. Каченовського, могли б стати основою цілого вчення про моральні обмеження у війні й про її легітимні підстави – якби Аристотель довів їх до кінця. Але коли йдеться про негрецький світ, мислитель знову повертається до передсудів свого часу. Він вважає, що деякі народи – «раби за природою», тобто створені для підпорядкування. Під цим означенням ховаються всі, хто не говорить еллінською – варвари¹. Таким чином, грецька культура, хоча й найвищого польоту, обмежує сферу застосування своїх моральних засад лише до свого кола. Всі інші – поза правом, поза справедливістю, поза рівністю.

Д. І. Каченовський справедливо вбачає у цьому трагедію грецької думки, що не зуміла повністю вийти за межі національного егоцентризму. Великий розум Аристотеля залишився замкненим у межах грецького поліса. Його ідеї про підпорядкування варварів – це не моральний вирок, а логічний наслідок хибної аксіоми: начебто розум і культура зосереджені лише в одній частині людства. Саме ця теза стала згодом підставою для філософського виправдання колоніалізму, і тому Каченовський не міг не поставити її під сумнів.

Велич Аристотеля – в прагненні до розумного устрою, але обмеженість його поглядів – у нездатності поширити цю розумність на все людство. Тому, як підсумовує Каченовський, хоч філософ і наблизився до істини, та не досягнув її всієї: він залишився мислителем державного ладу, а не універсального людського права.

На думку Д. І. Каченовського, філософські школи, що продовжували інтелектуальну лінію після Аристотеля, виявляли схильність до крайніх форм відчуження від проблем зовнішньої політики. Їхній космополітизм, за оцінкою автора, позбавлений сили та змісту – він радше свідчить про кризу суспільного обов'язку, ніж про конструктивне бачення міждержавного порядку. Жодної стрункої теорії міжнародних відносин у цих напрямках знайти не вдається: натомість домінує споглядальний песимізм, що відбиває загальну втрату політичної цілісності еллінського світу.

Циніки, відкрито виступаючи проти тісних рамок міського життя, заходили у своєму запереченні настільки далеко, що повністю нехтували ідеєю родини та патріотизму. Для них будь-які соціальні

¹ Там само. С. 185.

зв'язки втрачали сенс. Стоїки, хоча й формулювали високі ідеї людської гідності та внутрішньої свободи, демонстрували байдужість до зовнішнього світу¹. Турбота про моральне самовдосконалення супроводжувалася своєрідним моральним ізоляціонізмом, що знецінював саму потребу у політичній взаємодії між народами.

Цікаво, що, визнаючи рівність між усіма людьми, окремі стоїки допускали ідею війни як доцільного способу скорочення населення землі – підхід, який Каченовський трактує як симптоматичний прояв загального занепаду. Серед епікурейців і сенсуалістів подібне інтелектуальне розчарування набувало відверто егоїстичного характеру: поняття обов'язку витіснялось особистим інтересом, що, у свою чергу, підривало основи суспільної моралі. У цьому контексті симптоматичним виглядає вислів Аристіппа: «Я – чужинець усюди», як і його переконання в тому, що «вмирати за батьківщину – значить поступитися мудрістю на користь глупства»².

Д. І. Каченовський трактує подібні інтелектуальні зрушення як характерні для періодів політичної та моральної деградації. Водночас він підкреслює, що навіть у ці кризові часи Греція не була позбавлена фігур, відданих ідеї суспільного добра. Особливої уваги варті Ісократ та Демосфен – мислителі, які, попри занепад політичних інституцій, продовжували плекати ідеали справедливості та міжнародного порядку.

Рис. 2.6.3. Ісократ

¹ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харків, 1866. С. 185.

² Там само.

Ісократ¹, близький до Платона за духом своїх переконань, рішуче виступав проти домінування однієї держави над іншими, наголошуючи на рівності як на найміцнішій основі міжнародної взаємодії². Сильні держави, за його словами, не мають права порушувати свободу та безпеку слабших, а повинні обмежуватися впливом і прикладом, а не насильством. Завоювання, за спостереженням Ісократ, лише множить тиранію й соціальні катастрофи. Водночас його віра в можливість національного об'єднання через війну з персами була надмірно наївною³. Як свідчить Каченовський, покладені ним надії на македонських володарів не справдилися: ті не лише не згуртували греків, а й позбавили Елладу незалежності.

На відміну від Ісократ, Демосфен обрав шлях політичного протистояння. Його боротьба з Філіпом Македонським, хоч і зазнала поразки, є, за словами Каченовського, раннім прообразом дій державних діячів нової Європи. Демосфен сформулював політичну програму рівноваги сил і запропонував енергійні заходи для захисту грецької свободи⁴. Якщо ці заходи й не були реалізовані, то відповідальність за це, на переконання Каченовського, лягає на грецьке суспільство, яке не змогло належним чином оцінити загрозу та підтримати державника.

Таким чином, крізь призму філософської думки елліністичної доби Д.І. Каченовський висвітлює глибоку кризу міжнародного мислення, що постала на тлі занепаду політичних інституцій і моральних засад.

¹ Ісократ (грец. Ἰσοκράτης; 436 до н.е. – 338 до н.е.) – давньогрецький філософ, логограф і риторик.

² Каченовський Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 186.

³ Отже, Ісократ рішуче відстоював ідею обмеження влади окремих держав і протиставляв їй принцип рівності між політичними суб'єктами. Він розглядав рівноправність як фундаментальну основу стабільних і справедливих міждержавних відносин: сильні держави не мають права порушувати свободу чи безпеку слабших партнерів, а їхній вплив має проявлятися насамперед через моральний авторитет і приклад, а не через примус чи насильство. За його спостереженнями, завоювання та експансія лише підживлюють тиранію, породжують соціальні нестабільності та катастрофи, замість того щоб приносити справжній порядок чи добробут. Водночас Ісократ відзначав потенціал спільної боротьби проти зовнішнього ворога – зокрема, персів – як можливого стимулу для об'єднання еллінів. Проте ця ідея, незважаючи на її моральну та політичну привабливість, в історичному аспекті виявляється надто оптимістичною: реалії міжнародної політики того часу робили єдність через спільну війну значно складнішою для реалізації, ніж передбачав він у своїх теоретичних міркуваннях. Таким чином, Ісократ поєднував у своїй концепції гостру критику агресивного домінування з ідеалістичною вірою у моральний авторитет і мирний приклад сильних держав, закладаючи підґрунтя для розуміння міжнародних відносин як сфери, де закон і мораль мають перевагу над примусом і насильством.

⁴ Каченовський Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 186.

І водночас у фігурах Ісократу й Демосфена він вбачає передвісників модерного розуміння зовнішньої політики як інструменту балансу, а не агресії – справедливості, а не тиранії.

Аналізуючи пізню елліністичну добу в контексті римського панування, Каченовський звертає увагу на спроби відновлення федеративного мислення в політичній культурі Греції. Ці тенденції, хоча й затьмарені занепадом політичної автономії, не зникли безслідно. Вони знайшли як практичне втілення в діяльності таких діячів, як Арат чи Філоном, так і концептуальне осмислення в історичній думці. Особливе місце у цьому процесі займає постать Полібія – грецького історика, сучасника ахейського союзу та його палкого прихильника¹.

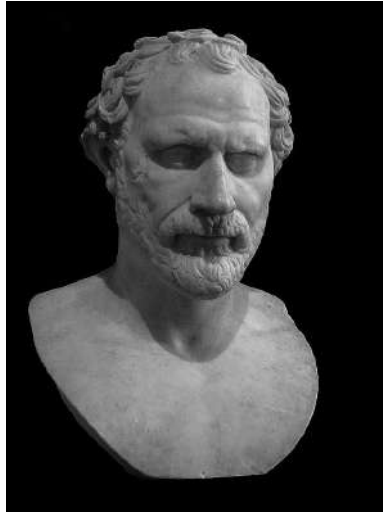

Рис. 2.6.4. Демосфен

Полібій, на думку Каченовського, виходить далеко за межі вузької хроністики. Його твори свідчать про прагнення осмислити не лише події грецького світу, а й глобальні процеси, які визначають долю людства загалом. Саме тому він, на переконання автора, має вважатися одним із засновників універсальної історії. Його міркування позначені високим розумінням громадянських чеснот, що дає підстави включати його до когорти мислителів, які зробили внесок у становлення етичних засад міжнародного права.

¹ Там само.

Гуго Гроцій – один із фундаторів класичного міжнародного права – не випадково посилався на Полібія у своїй творчості. За словами Д. І. Каченовського, концепція війни та миру в Полібія суттєво відрізняється від поглядів попередніх античних авторів. Його підхід є водночас прагматичним і гуманістичним: він визнає необхідність війни в окремих обставинах, але наполягає на її етичних межах і законності. Війна, на думку Полібія, не може бути свавільною, а повинна бути обмеженою метою, засобами та формами.

Особливу критику у Полібія викликає жорстокість, яку виявляють полководці до переможених. Як зазначає Д.І. Каченовський, історик розцінює акти спалення храмів, знищення врожаю, згвалтування жінок чи глум над мертвими не лише як прояви варварства, але як серйозну політичну помилку¹. Такі дії, за словами Полібія, не сприяють зміцненню перемоги, а лише посилюють ненависть переможених, пробуджуючи в них жагу помсти. Як наслідок – мир стає або неможливим, або недовговічним.

У цьому контексті Полібій пропонує концепцію «справедливої війни», де допустимим є лише те, що необхідне для досягнення законної мети – відшкодування заподіяної шкоди й забезпечення безпеки на майбутнє. Він рішуче засуджує репресалії щодо невинних та колективне покарання за злочини окремих осіб. Ключовим критерієм моральної легітимності війни стає не сила, а принципове дотримання зобов'язань. У цьому сенсі Полібій, як підкреслює Д. І. Каченовський, демонструє чітке розмежування між війсьними хитрощами і клятвopорушенням – останнє для нього є злочином не лише перед богами, а й перед основами людського співжиття.

Формулювання Полібія стосовно необхідності укладання військових конвенцій – ще один приклад його далекоглядності. Він апелює як до вимог гуманності, так і до прагматичних засад політики, які вимагають підтримки довіри навіть у межах військового конфлікту. У цьому, на думку Каченовського, проступає завершене бачення війни як інституційного феномену, що підпорядкований вищим за інстинкт насильства правилам.

Завдяки таким міркуванням Полібія, як наголошує Д.І. Каченовський, грецька політико-правова думка досягає фінальної точки своєї еволюції: вона формулює не лише моральні вимоги до учасників війни, а й окреслює принципи міждержавного порядку².

¹ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харків, 1866. С. 187.

² Там само.

Попри те, що ці принципи не мали вирішального впливу на практичне життя грецьких держав і не вберегли Елладу від втрати незалежності, вони становлять значущий етап у формуванні європейської концепції міжнародного права – тієї, яку згодом розвиватимуть Гроцій, Пуфендорф, Ваттель.

Узагальнюючи погляди Д.І. Каченовського на давньогрецьке міжнародне право зауважимо, що в концептуальній реконструкції вченого давньогрецький світ постає як історично вищий щабель розвитку міждержавних відносин порівняно зі Сходом, проте ще далекий від формування цілісного міжнародного правопорядку. Еллінська цивілізація, заснована на політичній свободі, раціональній культурі та інтенсивному громадянському житті, створила низку передумов для виникнення міжнародно-правових форм, але не змогла перетворити їх на сталу систему.

Д.І. Каченовський підкреслює, що політична мозаїчність Греції – множинність незалежних полісів, пов'язаних спільною мовою, релігією й культурою, – об'єктивно нагадувала сучасний йому європейський міждержавний простір. Однак відсутність надполісної правової свідомості, глибокий партикуляризм і ревниве обстоювання автономії зробили неможливим становлення стійкого союзу держав на засадах рівності. Навіть за наявності спільних святинь, амфікцій, загальноеллінських свят і священних перемир'їв ці форми так і не переросли в інститути постійного правового врегулювання конфліктів. Союзи, що виникали в грецькому світі, за оцінкою вченого, ґрунтувалися не на праві, а на силі. Провідні поліси перетворювали союзницькі об'єднання на інструменти панування, що руйнувало саму ідею міждержавної рівності. Федеративні спроби, зокрема Ахейський союз, Каченовський трактує як історично значущий, але запізнілий і морально не підкріплений досвід: інституційна форма не супроводжувалася формуванням надполісної солідарності та правової відповідальності.

У сфері правового статусу іноземців і договірної практики грецький світ, на думку Д.І. Каченовського, демонстрував лише початкові, фрагментарні форми правового мислення. Проксенія, окремі торговельні конвенції, арбітражні угоди, персональні привілеї для чужинців свідчать про поступове усвідомлення потреби правового захисту міжполісних контактів, однак ці заходи мали випадковий і несистемний характер. Іноземець загалом залишався поза повнотою правової охорони, а принцип рівності політичних спільнот не отримав чіткого юридичного оформлення.

Особливо показовою Каченовський вважає сферу війни й миру. Попри окремі прояви гуманності та релігійні обмеження, греки не виробили стійкої концепції *jus in bello*. Пом'якшення звичаїв залежало від особистої доблесті воєначальників, а не від загальнообов'язкових норм. Договори укладалися урочисто, скріплювалися присягами й зберігалися в храмах, проте їхня обов'язковість залишалася моральною, а не юридично гарантованою; порушення угод не спричиняло системної відповідальності.

Водночас Д.І. Каченовський убачає в грецькій філософії потужне джерело ідей, що згодом стали підвалинами європейської міжнародно-правової думки. Піфагорійський і сократівський космополітизм, платонівські роздуми про справедливий мир, обмеження жорстокості війни, аристотелівське підпорядкування війни цілям мирного життя – усе це формує морально-інтелектуальний горизонт, у межах якого вперше постає уявлення про універсальні засади співжиття народів. Проте ці ідеї залишилися переважно на рівні етичної філософії й не були втілені в реальних міждержавних інститутах.

Головну суперечність еллінського розвитку Каченовський вбачає у розриві між високою внутрішньою політико-правовою культурою полісу та слабкістю зовнішнього правопорядку. Греки створили глибоку теорію громадянської свободи й справедливості, але не змогли поширити її за межі власної політичної громади. Еллінська свідомість залишалася замкненою в колі «своїх», тоді як «варвар» не визнавався рівноправним учасником правового спілкування.

Отже, у підсумку Д. І. Каченовський оцінює давньогрецький етап як період інтелектуального й морального визрівання ідей міжнародного права без їх належної інституціоналізації. Греція дала світові філософські передумови універсального правопорядку, але не створила його практичної форми. Саме ця невідповідність між культурною висотою та політичною роздрібненістю, між етикою й реальною практикою міждержавних відносин, на переконання вченого, стала однією з історичних причин занепаду еллінської незалежності та переходу ініціативи правового розвитку до Риму.

2.7. Міжнародне право Давнього Риму в «Курсі» Д.І. Каченовського

У наступному розділі свого «Курсу міжнародного права» Д. І. Каченовський звертається до історії Риму – цивілізації, якій судилося вирішити одну з найскладніших задач стародавнього світу: об'єднати під своєю владою велетенську територію Європи, Азії та Африки. Римляни, за його словами, володіли не лише військовою майстерністю, а й винятковим умінням керувати підкореними народами. Саме ця здатність – поєднувати силу з адміністративним розрахунком – стала ключем до формування «першого народу світу» (*princeps orbis terrarum populus*), здатного забезпечити відносну єдність на теренах тодішнього світу¹.

Римська експансія, на думку Д. І. Каченовського, не була безсистемною. На відміну від Персії чи Македонії, Римська імперія вирізнялася інституційною сталістю: вона цементувалася єдністю права, адміністрації та поступовою асиміляцією підкорених – останні зрештою здобували громадянство й доступ до імперських благ. Саме завдяки цьому Рим зберіг своє символічне значення навіть після краху імперії: він залишив після себе не лише руїни, а й інституційну пам'ять, на якій постала нова Європа.

Водночас Каченовський підкреслює, що зовнішньополітична доктрина Риму аж ніяк не визнавала рівності держав. Принцип сили, а не взаємності, був головною засадою римської дипломатії. Марно шукати в ній зачатки міжнародного права в його класичному розумінні². Рим керувався розсудливістю, вигодою та стратегічною доцільністю, а не повагою до самостійності інших суб'єктів. Проте саме ці обставини, як вважає Каченовський, роблять вивчення римської дипломатії особливо цікавим для історії міжнародного права.

Серед римських інституцій, що відіграли важливу роль у формуванні зовнішньополітичної практики, Каченовський виокремлює колегію феціалів³. Ця сакральна установа, успадкована з традицій племен Центральної Італії, виконувала функції своєрідного релігійно-дипломатичного органу. У ранній період республіки феціали

¹ Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков: Универ. тип., 1866. С. 188.

² Там само.

³ Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков: Универ. тип., 1866. С. 189.

відповідали за міжнародні зносини, врегулювання міждержавних спорів і формальне оголошення війни. Важливо, що в очах римлян справедлива війна (*iusta et pia*)¹ потребувала не лише політичного рішення, а й релігійного освячення.

Спираючись на Полібія та Тита Лівія, Д.І. Каченовський детально реконструює обрядові форми римського права війни. Феціал повинен був офіційно звернутися до супротивника з вимогою задоволення претензій (*res repetere*), після чого давалася певна кількість днів на відповідь. Лише у разі відмови війна визнавалася допустимою. Обряд завершувався символічним актом – киданням списа на землю противника у присутності священних свідків². Таке дійство мало засвідчити перед богами правомірність початку війни.

Однак, як зазначає Д. І. Каченовський, не слід переоцінювати роль феціалів у стримуванні агресії. Їхні дії були радше частиною ритуалу, аніж автономним стримувальним механізмом. Вони не мали права суперечити волі сенату або народних зборів і, зрештою, служили для того, щоб заспокоїти совість римського громадянина, надаючи військовим діям формальної легітимності. Із початком Пунічних війн значення феціалів поступово зменшувалося: вони перестали супроводжувати римське військо за межами Італії, а їхні ритуали були зведені до формальної процедури. Проте навіть у пізнішу добу оголошення війни залишалося сакральним актом – утіленням уявлень про божественну санкцію на політичне насильство.

На думку Д.І. Каченовського, вивчення римських воєнних і дипломатичних звичаїв дозволяє глибше зрозуміти природу міжнародних відносин до епохи Гуго Гроція. Рим не створив міжнародного права в сучасному сенсі, але запровадив набір стабільних практик, які поєднували політичну доцільність, правову риторику та релігійне освячення. Ці практики, як зазначає автор, становлять собою важливу ланку між архаїчним правом війни й тими універсальними нормами, які з'являться лише в ранньомодерну добу.

Особливу увагу Д.І. Каченовський приділяє аналізу малодосліджених, але сутнісно важливих правових інститутів Римської держави, що виникли на стику міждержавних взаємин та приватного

¹ Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2009. № 2. С. 15-21.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков: Универ. тип., 1866. С. 189-190.

права. Одним із таких явищ постає *рекуперація* – специфічна форма міжнародного правосуддя, спрямована на вирішення спорів між громадянами різних держав¹. Попри те, що римські джерела зберегли лише фрагментарні свідчення про цю практику, основні її риси, на думку Каченовського, піддаються реконструкції.

Як і феціалів, інститут рекуператорів римляни, ймовірно, запозичили у сусідніх італійських народів, які вже раніше сформували форми арбітражу для вирішення транскордонних конфліктів. У випадках, коли йшлося про скарги, пов'язані з порушенням майнових чи особистих прав іноземця на території Риму або римлянина в іншій державі, за умови міждержавного договору сторони мали право звертатися до спеціального суду. Позивач подавав вимогу феціалові, який, у свою чергу, домагався видачі правопорушника для подальшого судового розгляду.

Д.І. Каченовський зауважує, що формування складу суду – так званих *рекуператорів* – відбувалося або за взаємною згодою сторін, або через призначення вищою владою (наприклад, царем чи магістратом). Найчастіше справи розглядалися трьома арбітрами, що забезпечувало певну балансованість у прийнятті рішень. Важливою ознакою цієї процедури була оперативність: у деяких договорах навіть визначався десятиденний термін на ухвалення вироку².

Проте як міжнародна інституція рекуперація проіснувала недовго. Римляни вважали її надто обтяжливою для себе й надто вигідною для сусідів. Згодом, унаслідок занепаду практики договірного регулювання, цей інститут зник із політико-правового ландшафту, поступаючись місцем іншим, менш формалізованим механізмам.

Одним із таких механізмів стало *hospitium* – гостинність, що на ранніх етапах історії Риму мала чітко сакральну-правову природу. Як зазначає Д. І. Каченовський, у глибоку давнину всі іноземці вважалися особами, які перебувають під захистом Юпітера Гостинного³. Порушення цього звичаю прирівнювалося до святотатства. Установлена релігією та звичаєм, ця форма міжособистісного права набувала сили не лише між живими особами, а й передавалася у спадок, залишаючись чинною навіть у період збройного конфлікту⁴.

¹ Лилак Д.Д., Гавриленко О.А. Рекуперація. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т. 5. П-С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. С. 286.

² Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харків, 1866. С. 191.

³ Порівн. : Лиман С.І., Парфіненко А.Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми , 2024. С. 153.

⁴ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харків, 1866. С. 192.

Особливість цього інституту – його морально-правова глибина: гостинність передбачала не лише забезпечення житлом, а й повну правову підтримку. Господар був зобов'язаний захищати особу гостя й його майно, як у фізичному, так і в юридичному сенсі. Деякі римські юристи (зокрема Масурій Сабін¹) навіть ставили ці стосунки вище за кровну спорідненість. У разі недотримання обов'язків гостинності порушник вважався не лише безчесним, але й потенційним об'єктом санкцій.

З розвитком ринкових відносин, коли безоплатне гостинництво вже не відповідало економічним реаліям, виникла потреба в юридичному закріпленні прав і обов'язків обох сторін. Відтак з'являється *jus hospitii* – право гостинності, що регламентувало, зокрема, відповідальність власників за збереження речей мандрівників у готелях і заїжджих дворах².

Окрім приватної, існувала й публічна форма гостинності (*hospitium publicum*), що мала характер офіційного визнання заслуг окремих осіб або навіть цілих полісів перед римською державою. Таке гостинництво надавалося за рішенням сенату й оформлювалося письмово: один примірник договору зберігався у храмі капітолійського Юпітера, інший – передавався бенефіціарові. Проте, як зауважує Каченовський,

¹ Масурій Сабін (лат. *Masurius Sabinus*) – видатний давньоримський юрист першої половини I ст. н.е., чий внесок у розвиток римської правової думки мав довготривалу історичну вагу. Він походив із невеликих матеріальних статків, але завдяки своєму правничому таланту здобув значне визнання і був прийнятий до вершників (*equites*) за імператорської підтримки за правління Тиберія (14–37) і, можливо, жив ще за Нерона. Сабін очолив сабініанську школу юридичної думки (*Sabiniani*), яка протягом I–II ст. н.е. виступала однією з двох провідних правничих шкіл у Римі, поряд із проулініанцями (*Proculiani*). Його школа відстоювала більш консервативний підхід до інтерпретації права, що базувався на традиційних принципах і строгому порівнянні юридичних положень. Серед ключових досягнень Масурія Сабіна – набуття привілею *ius publice respondendi*, тобто права давати офіційно санкціоновані правові відповіді (*responsa*) з питань цивільного права від імені імператора. Це стало поворотним моментом у становленні імператорського впливу на юридичну практику Риму, оскільки раніше юридичні думки мали значення передусім як експертні, а не як формально кодифіковані позиції. Сабін також є автором «*Libri tres iuris civilis*» – трьох томів про цивільне право, що стали важливим джерелом для наступних поколінь юристів. Хоча оригінальні тексти не збереглися, вони широко цитувалися й коментувалися пізнішими правниками, серед яких – Ульпіан. Із позиції історії римського права діяльність Масурія Сабіна відзначається тим, що він стояв на межі формування класичної юридичної науки Риму: саме в його поколінні правова думка поступово переходить від суто експертних приписів до більш систематизованої та імператорсько-узгодженої юридичної науки, що згодом лягла в основу пізніших кодифікацій.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 193.

обсяг прав публічного гостя залишався обмеженим: почесні й протекція не означали автоматичного надання громадянства¹.

Таким чином, інститути *рекуперації* та *гостинності*, незважаючи на свою обмеженість у часі й сфері застосування, свідчать про пошуки Римом форм міждержавного порядку, що не зводився лише до сили. Навіть за відсутності системного міжнародного права в сучасному розумінні, римська практика демонструє прагнення до формалізованого й ритуалізованого регулювання зовнішніх зв'язків. Як підкреслює Каченовський, ці установи – нехай короткочасні – були важливими етапами на шляху до правового осмислення міждержавних відносин у давнину.

На відміну від таких малодокументованих інститутів, як рекуперація, про *патронат* над союзниками та підкореними народами маємо значно більше свідчень. На думку Каченовського, цей інститут, що поступово сформувався паралельно з розширенням римської гегемонії, являє собою важливу спробу інституціоналізувати правовий захист зовнішніх суб'єктів у межах Римської держави. Його функціонування тривало аж до пізньої республіки, а залишки – до періоду імперії.

Потреба мати захисника в Римі була особливо відчутною для провінційних громад, що часто ставали жертвами зловживань з боку римських намісників або приватних осіб. У відповідь на це виникла практика *патронату*, за якою один із римських громадян – зазвичай представник впливового роду – ставав правозахисником (*patronus*) цілого народу або міста. Вибір патрона формально залишався за клієнтом, однак на практиці його іноді призначав сам сенат або доручав обрати претор. У кожному разі, угода про патронат (*patrocinii foedus*) потребувала затвердження на державному рівні, що надавало їй характеру напівофіційного міждержавного договору.

Д. І. Каченовський пише, що патрон вивішував напис зі своїм титулом (*patronus civitatis*) на дверях будинку, що мало не лише символічне, а й практичне значення: клієнти – індивідуальні чи колективні – знали, куди звертатися у разі потреби². До обов'язків патрона входило представництво інтересів підопічного народу перед сенатом, у судах, а також у щоденному публічному житті. У надзвичайних ситуаціях – зокрема в разі загрози втрати автономії, земель чи прав – патрон мав клопотати перед державними органами на

¹ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 193.

² Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 193-194.

користь свого клієнта. Хоча іноді й окремі особи з-поміж союзників могли подавати індивідуальні скарги, така практика, за словами Каченовського, була нечастою. Значно частіше іноземці зверталися по допомогу до приватних осіб, із якими їх поєднувала *приватна гостинність (hospitium)*¹.

Утім, уже наприкінці республіканського періоду цей інститут втратив початкову ефективність. Патрони дедалі частіше зловживали своїм становищем, вступаючи в змову з намісниками провінцій або займаючись рекетом під виглядом правозахисної діяльності. У результаті патронат поступово перетворився з форми правового захисту на інструмент політичного тиску й фінансової експлуатації.

Проте, як слушно зазначає Д.І. Каченовський, навіть за таких умов сама ідея патронату містила в собі зародок міжнародно-правового мислення: вперше в римському праві було юридично оформлено обов'язок сильної сторони захищати слабшу. Цей початок правового визнання моральної відповідальності держави перед підвладними та союзними суб'єктами, хай і в обмеженій формі, сприяв кодифікації певних механізмів захисту. Цицерон, як нагадує Каченовський, висловлював сподівання, що чесні громадяни відродять цей «давній звичай предків» (*maiorum consuetudo*) й знову поставлять його на службу справедливості².

Таким чином, патронат у Римі не був лише символічним титулом чи формальністю – на ранніх етапах своєї еволюції він виконував реальну функцію посередництва між політично нерівними суб'єктами. З точки зору історії міжнародного права, цей інститут може розглядатися як одне з джерел публічно-правової відповідальності в міждержавних відносинах, передвісник пізніших концепцій опіки, протекторату та гарантій.

Римська договірна практика, як наголошує Д.І. Каченовський, відзначалася винятковою різноманітністю ще з найдавніших часів. Основною категорією міжнародних угод були урочисті договори миру, що носили загальну назву *foedera*³ й затверджувалися спільною волею сенату та народу. Саме через ці *foedera* римляни влаштовували свої відносини з іншими державами, формально дотримуючись юридичної форми, навіть якщо її зміст поступово втрачав первинну рівноправність.

¹ Див.: Денисенко В.В. Гостинність як складова частина *jus gentium* у Стародавньому Римі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 23. С. 25-28.

² Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков: Универ. тип., 1866. С. 194.

³ Там само. С. 194.

Поряд із *foedera* існувала й інша форма угод – *sponsiones*. Це були лише попередні обіцянки, дані від імені Риму окремими полководцями чи дипломатами, тобто проекти майбутніх договорів (*foedus ictum iri*). Якщо народ не схвалював такі угоди, то, за нормою звичаєвого феціального права, держава не вважалася зв'язаною обіцянками свого представника, а сам порушник міг бути виданий супротивнику як винний у перевищенні повноважень. Така норма, на думку Каченовського, демонструє не лише формалізм римської дипломатії, а й прагнення перекласти моральну відповідальність на індивідуального носія влади.

Окремий інтерес становлять *pactiones* – угоди з переможеними народами, часто у формі капітуляцій. Вони регулювали умови підпорядкування і, за суттю, були інструментами імперського адміністрування. Водночас *foedera*, особливо найдавніші з них, які наближалися до грецької *ізONOMІЇ*, становлять справжній інтерес для історика міжнародного права.

Так звані *foedera aequa* (рівноправні договори), як зауважує Д.І. Каченовський, визнавали принцип взаємності прав і обов'язків. Хоча навіть у них римляни зазвичай зберігали перевагу, ці угоди містили положення про обмежене самоврядування, обмін громадянством (*jus suffragii, jus honorum*), дозвіл на торгівлю. Деякі дослідники – зокрема Б.Г. Нібур¹ – вважають *foedera aequa* передумовою виникнення муніципальних форм і правової інтеграції Італії.

Однак, як обґрунтовано підкреслює Каченовський, навіть у рамках *foedera aequa* «рівність» була радше декоративною. Реальну політику Риму значно краще відображають *foedera non aequa* – договори, укладені з формально незалежними, але фактично підвладними державами². У них чітко проявлялася римська концепція *majestas populi Romani* – зверхності римського народу як абсолютного критерію законності³.

¹ Бартольд Георг Нібур (Barthold Georg Niebuhr; 1776-1831) – німецький історик-антикознавець, який започаткував нову епоху в розвитку історичної науки. Заклав засади нових наукових методів дослідження джерел. Фундатор «філолого-історичної» школи критики джерел.

² Цікавий аналіз рівноправних та нерівноправних договорів Давнього Риму див.: Цветкова Ю.В. Правова традиція релігійної толерантності в державах Європи з федеративним устроєм (V ст. до н.е. – XVII ст.) : монографія. Київ : Талком, 2020. С. 71-72, 88-89.

³ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 195-196.

Ці «союзницькі» договори, як зазначає Каченовський, мали на меті не створення спільного фронту проти ворога, а радше політичне ослаблення та поступове підпорядкування партнерів. Типовими умовами таких договорів були: обов'язок сплачувати данину (трибут), передача частини території, обмеження зовнішньополітичної автономії (заборона вести війну, укладати альянси без дозволу Риму), а також вимога дотримання єдиного кола друзів і ворогів. Іноді цілі держави ставали об'єктом формального покровительства, а їхні правителі отримували титули *socii et amici populi Romani* – «союзників і друзів римського народу»¹.

У дійсності ж ці титули рідко означали реальне партнерство. Як слушно зауважує Тацит, царі, яких прикрашали гучними званнями, фактично перетворювалися на *instrumenta servitutis* – «знаряддя поневолення» для власного народу. Римський сенат спілкувався з ними шанобливо лише доти, доки ті залишалися корисними у боротьбі проти сильного супротивника. У разі зміни обставин він без вагань втручався у їхні внутрішні справи й обмежував самоврядування.

Таким чином, договірна політика Риму відображає складний діалект взаємності та підкорення. Формально визнаючи рівність і автономію, Рим дедалі більше перетворював договір на інструмент панування. Через цей процес, як показує Д. І. Каченовський, *jus gentium* поступово набув імперського виміру – як засіб управління, а не діалогу.

Пильну увагу Д. І. Каченовський приділив і розгляду питань давньоримської дипломатії. Зі зростанням авторитету та могутності Риму дипломатія поступово перетворилася на важливий інструмент імперської політики. Як підкреслює Д. І. Каченовський, її центр перебував у сенаті, що керував зовнішніми зносинами, спираючись на провінційних правителів та воєначальників як на виконавчі органи². Завдяки цьому інституційному устрою римська дипломатична машина працювала зразково – послідовно, системно й невтомно.

Римляни надали дипломатичним агентам виразно окреслений статус, чим відрізнялися від багатьох інших народів античності. Вже до ранньореспубліканського права увійшло уявлення про *nuntius sacer* – «священного посланця», чия особа вважалася недоторканою. Образа посла або члена його свити (*comites*) прирівнювалася до злочину проти держави (*vis publica*), і за звичаєм винного можна було видати

¹ Там само. С. 196.

² Там само.

постраждалій стороні. Така практика, на думку Д.І. Каченовського, засвідчує раннє усвідомлення Римом міжнародної відповідальності – щоправда, передусім у межах власного престижу, а не загального права народів¹.

Навіть оголошення війни не скасовувало права посланця на безпечне повернення: йому гарантували свободу дій до моменту повернення на батьківщину². Проте у випадку, коли посольство походило від ворожого або невідомого народу й мало пройти через римську територію без дозволу сенату, його могли затримати або не пропустити.

Щодо юрисдикційного статусу послів, то Д.І. Каченовський зауважує: Рим частково визнавав їхню непідсудність – принаймні в кримінальних справах, а також щодо контрактів, укладених поза межами Риму або до прибуття посольства³. Ці положення, що зародилися як прецедентне право, у майбутньому були підхоплені християнськими народами й отримали подальший розвиток у середньовічному дипломатичному праві.

На окрему увагу заслуговує відмінність у ставленні до союзних і ворожих послів. Союзників зустрічали з пошаною: їм надавали житло, організовували бенкети (*lautia*), робили дарунки. Натомість послів ворожих держав часто не допускали до Риму взагалі – їм заборонялося входити до міста, або ж сенат офіційно відмовлявся приймати їх. Подібна практика демонструє, що дипломатичний статус у Римі залежав не лише від загального уявлення про статус посла, але й від політичної доцільності та позиції держави, яку він представляв.

На зламі республіканського періоду, коли імперська гордіня Риму досягла апогею, дипломатія зазнала помітного занепаду. Римляни, вже не бажаючи вести переговори на рівних, стали відмовляти переможеним у праві направляти посольства. Увійшло в моду вирішувати міжнародні справи виключно «залізом і вогнем». Як результат – дипломатичне право втратило свій міжнародний статус і перетворилося на внутрішній

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 197.

² Про недоторканність послів говорить, зокрема, відомий римський юрист Помпоній: «Якби хтось завдав образи дією ворожому послу, то таке діяння визнається порушенням міжнародного права, бо послы вважаються недоторканими (*quia sancti habentur legati*). Тому-то, якби у нас перебували послы від будь-якого народу, якому оголошено війну, і було вирішено, щоб вони залишалися вільними, бо це згідно з міжнародним правом, і той, хто образив би посла, повинен бути виданий ворогові, від якого посол був присланий. Таку відповідь давав кілька разів Квінт Муцій» (Цит. за: Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба. Харків, 2021. С. 192).

³ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 198.

інститут. Його норми дедалі більше зберігалися лише в традиції, ніж у правозастосуванні.

З приходом імператорської влади дипломатичне життя остаточно звузилося. Посли інших держав прибували нечасто, а низка дипломатичних прав (зокрема *jus revocandi domum* – право на відкликання) були делеговані лише легатам провінцій і міст, та й то – в суворо обмеженому вигляді¹. Д.І. Каченовський із прикрістю констатує: дипломатичне право, що зароджувалося з прагнення до впорядкованих зносин між державами, в Римі поступово зникло під тиском одностороннього імперського домінування.

Попри космополітичний характер римського посольського права, як слушно зазначає Каченовський, у військових звичаях цього народу панував принцип сили, а не права. Надії деяких юристів на те, що римляни визнавали за ворогом якісь визначені права, не підтверджуються фактами. Римська історія, особливо у період активних завоювань, демонструє чітку перевагу політичного розрахунку над будь-якими моральними або гуманітарними обмеженнями.

Війна для Риму була не тільки інструментом розширення, а й засобом утвердження правової і політичної зверхності. І хоча в окремі періоди, зокрема в ранній республіці, римська армія відзначалася дисципліною та відданістю, навіть тоді це не означало дотримання загальнолюдських принципів у поводженні з переможеними. Як слушно зауважує Д.І. Каченовський, цитуючи Марцелла: «*quidquid in hostibus fecit, jus belli defendit*» – усе, що зроблено супроти ворога, виправдовується правом війни². Це положення, що стало лейтмотивом пізньої римської практики, свідчить про майже повне заперечення принципів справедливості в умовах збройного конфлікту.

З часом римські полководці, розбещені тривалими перемогами, втратили навіть зовнішню стриманість. Вороги Риму дедалі частіше трактувалися як *rebelles* – «бунтівники» проти народу-гегемона (*princeps orbis terrarum populus*), а будь-який спротив проголошувався *crimen majestatis* – злочином проти величі. Це не лише знецінювало інститут законної війни, а й виправдовувало масове насильство.

Після знищення Карфагена римська політика втратила залишки обмеження. Кожна нова війна супроводжувалася грабунками, конфіскаціями, терором проти мирного населення. Як наголошує

¹ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харків, 1866. С. 198.

² Liv. XXVI, 31 ; Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харків, 1866. С. 199.

Каченовський, народ, який вийшов за межі Італії, забув свої звичаї (*mores majorum*) і втратив повагу до людської гідності¹. Жадоба до здобичі стала рушієм, що визначав долю цілих регіонів.

Юридично римське право війни² відкривало широкий простір для свавілля. Проти тих, хто не здався добровільно, дозволялося вдаватися до будь-яких дій – включно з винищенням беззбройного населення. Право на руйнування міст закріплювалося за переможцем з міркувань «політичної доцільності». Неподільність перемоги і власності виявлялася у доктрині, згідно з якою *все, що належало переможеному, автоматично переходить до переможця (bona victi omnia victori cedunt)*. Навіть священні предмети підлягали арешту і конфіскації.

Доступ до здобичі формально обмежувався – однак не з гуманітарних міркувань, а задля забезпечення дисципліни. Військова здобич визнавалася державною власністю і розподілялася за рішенням воєначальника та військової ради. Одночасно з цим діяло і *jus postliminii* – право на повернення захопленого майна у випадку повернення до Риму громадянина, що потрапив у полон³.

Окреме місце в римській практиці займало рабство як правовий наслідок війни. Полонені продавалися з публічного торгу (*sub hasta, sub corona*), дарувалися солдатам, ставали власністю держави (*servi publici*), або використовувалися як гладіатори. І хоча в окремих випадках застосовувалися обміни чи викуп полонених, римське право не знало принципового заперечення рабства як наслідку війни. Проте, як слушно зазначає Каченовський, певні моральні стримування все ж існували – римляни уникали фізичних тортур щодо простих бранців і карали головно лише ворожих правителів та воєначальників, часто прирікаючи їх на публічну страту після тріумфу⁴.

Таким чином, система римського воєнного права була внутрішньо суперечливою: вона поєднувала дисципліну і порядок у лавах армії з надзвичайною жорстокістю у ставленні до ворога. Юридична формація Риму визнала абсолютну владу переможця над переможеним, закріпила її нормами права, і тим самим надовго

¹ Каченовський Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков., 1866. С. 200.

² Див.: Денисенко В.В. Право війни у Стародавньому Римі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 24-27.

³ Гавриленко О.А. Постліміній. *Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 4. Н-П*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2002. С. 697.

⁴ Каченовський Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 201.

легітимізувала принципи, несумісні з сучасним розумінням міжнародного гуманітарного права¹.

Д.І. Каченовський підкреслює, що воєнні конвенції – один із інструментів римської дипломатії – з давніх часів мали в Римі юридичну силу й сприймалися як зобов'язання, що повинно виконуватися добросовісно, відповідно до традицій *mores majorum*². Найкращі представники римського народу вважали, що навіть слово, дане ворогу, має бути священним. У цьому відбивалась своєрідна моральна основа римської правосвідомості, в якій повага до присяги та договору займала почесне місце.

Проте з плином часу і занепадом республіканських звичаїв римська практика у сфері воєнних угод втратила первинну етичну основу. Як зазначає Каченовський, що ближче до падіння республіки, то частіше військові стратегії змішувалися з хитрощами, зрадою та відвертим порушенням угод³. Полководці зневажали складні умови капітуляцій і все частіше нав'язували противнику одну безумовну форму здачі – *se dedere in fidem*, тобто повна й беззастережна капітуляція. Той, хто не скорився вчасно, ризикував бути повністю знищеним.

Заручники, як засіб гарантії виконання воєнних угод, за зауваженням Каченовського, також перетворилися на інструмент жорстокого тиску. Як наголошує Є.Б. Тітов, у стародавньому Римі заручників найчастіше використовували для забезпечення договорів, що стосувалися припинення воєнних дій, та угод про заступництво (*deditio*)⁴. У період занепаду республіки доля цих осіб ставала особливо трагічною – вони відповідали за дії цілих народів і несли покарання часто без вини. Таке ставлення до людського життя і честі свідчить про деградацію моральних основ міжнародного спілкування, зокрема у римській традиції⁵.

Завершення періоду активних завоювань і утвердження римської імперії як глобальної структури політичної організації (за визначенням Д. І. Каченовського – «всесвітньої монархії») знаменує собою

¹ Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Становлення передумов формування законів і звичаїв війни в стародавню епоху: класичні та сучасні підходи до вирішення проблеми. *Military offences and war crimes: background, theory and practice : collective monograph*. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. Р. 164-204. Р. 196-197. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-7>

² Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 201.

³ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 201.

⁴ Тітов Є.Б. Правове визначення захоплення заручників в міжнародно-правових актах. *Право і безпека*. 2004. № 3(1). С. 167.

⁵ Каченовський Д.І. Курс міжнародного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 202.

радикальну зміну міжнародно-правового ландшафту. Після досягнення географічного максимуму розширення Риму в епоху Траяна й Адріана, імперська політика взяла курс на утвердження миру (*Pax Romana*) і стабільності.

Саме в цей час *jus gentium* поступово витісняє суворе *jus civile*. Універсалізм, властивий *jus gentium*, дає можливість урегулювати взаємини між представниками різних племен, народів і провінцій в межах одного політичного організму. Як зазначає Д. І. Каченовський, імперія, попри свою деспотичну природу, «оказала услуги гражданственности»: вона не лише забезпечила мир і правопорядок, а й сприяла розвитку торгівлі, комунікацій, судноплавства та права¹.

Особливо вражає описана Д. І. Каченовським «інтернаціоналізація» Риму – коли навіть далекі народи, як парфи, індуси чи китайці, шукали контактів з імперією. Такі випадки, як повернення полонених Фраатом або легендарне посольство Антоніна до Китаю, свідчать про зростання ролі Риму як морального й політичного центру античного світу. Тут імперія вже виступає не як завойовник, а як гарант порядку в межах цивілізованої ойкумени.

У своєму викладі Д. І. Каченовський змальовує крах Римської імперії як неминучий результат внутрішніх суперечностей та правової неспроможності побудувати справедливий і життєздатний політичний порядок. Попри зовнішню велич і зразкову адміністративну систему, імперія з самого початку була створена «произволом, наперекор природным стремлениям отдельных племен к самостоятельности» і тому носила в собі «радикальный и неизлечимый порок»². Законодавча єдність, яка формально об'єднувала величезну кількість підкорених народів, не могла приховати глибокого розриву між метрополією та провінціями, між імперською владою та прагненням племен до самовизначення. Страх і насильство залишалися єдиними засобами підтримки порядку, але навіть вони з часом виявилися безсилими: імперія не змогла утримати єдність, коли варвари порушили її зовнішні кордони, а провінції – внутрішню лояльність³. Повстання стали звичним явищем, а ідея політичної незалежності дедалі сміливіше вкорінювалася серед народів, формуючи «инстинктивное стремление к свободе». У цій

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 203-204.

² Там само. С. 204-205.

³ На той час в європейській науці зберігала актуальність шеститомна праця Е. Гіббона «Історія занепаду та загибелі Римської імперії» (1776-1788). Вона витримала багато перевидань. Див. наприклад : Gibbon E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. London : Penguin Classics. 2001. 795 p.

ситуації поділ імперії на Східну і Західну вже не міг врятувати загальну конструкцію: «в самой Италии власть императоров пошатнулась быстрее, чем ожидали современники»¹, і фактичне панування перейшло до германських полководців.

Для Д. І. Каченовського останні століття Риму є вкрай повчальними саме в міжнародно-правовому сенсі. Вони переконливо демонструють, що універсальна монархія не лише не здатна забезпечити справедливий і тривалий порядок, а й становить загрозу для морального, політичного й правового розвитку людства. «Всесвітня монархія... шкідлива та смертельна для людського розвитку», – пише автор, наголошуючи, що занепад був спричинений не зовнішнім тиском, а внутрішнім розкладом². Римське суспільство перетворилося на глибоко деградовану масу: розумова й моральна криза, «жахаючий» занепад праці, масова залежність від гладіаторських боїв і чуттєвих насолод, безсилля волі й громадянської відповідальності стали нормою. Італія, колишній центр імперії, перетворилася на безплідну пустелю, заселену «мільйонами новобранців», які нічим не займалися, крім споглядання кривавих видовищ. Народ утратив здатність до творення, а язичницьке боготворіння плоті й задоволень довершило моральне знищення цивілізації. Навіть християнство, попри свої моральні засади, не змогло врятувати цей світ: «навіть нова віра не принесла йому спасіння»³.

У фіналі Д. І. Каченовський доходить філософського узагальнення: римське суспільство, як і його правова система, мусило бути зруйноване, щоб поступитися місцем новому – в моральному й правовому сенсі життєздатному порядку. «Для подальших успіхів громадянськості... треба було поховати цей гнилий труп», – пише він, розвиваючи думку про історичну необхідність руйнування імперії заради морального й правового оновлення⁴. У цій оцінці відчувається як історична проникливість, так і глибоке переконання автора в тому, що право має відповідати природному ладові речей. Система, яка спирається не на свободу, згоду і право, а на примус, страх і уніфікацію, – не здатна до тривалого існування. Саме тому, з позицій Каченовського, крах Риму є не трагедією, а історичною необхідністю – і в цьому полягає один з найглибших міжнародно-правових уроків, який залишила нам античність.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 205.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 206.

Таким чином, Д.І. Каченовський розглядає розвиток міжнародного права в Римі як поступову трансформацію: від міждержавної конкуренції до універсального правопорядку, від військової сили до юридичної регламентації, від етнічної винятковості до космополітичної уніфікації в межах імперії¹.

Погляди Каченовського, хоча й вибудовані на історичному матеріалі, мають явний нормативний акцент: він підкреслює значення права як чинника обмеження свавілля, навіть у найпотужнішій політичній системі. Саме в цьому полягає одна з головних ідей його «Курсу міжнародного права»: право народів не може зводитися до сили, і навіть наймогутніша імперія приречена на занепад, якщо втратить зв'язок із правовим сенсом свого існування.

¹ Д.І. Каченовський розглядає розвиток міжнародного права в Римі як поступову еволюцію від силових відносин і міждержавної конкуренції до системи юридично регламентованих взаємозв'язків, що включають принципи універсального порядку та космополітичної уніфікації. Цей аналіз не лише історично точний, а й концептуально передбачає деякі ключові принципи сучасного міжнародного права. 1. Перехід від сили до права. У ранньому Римі міжнародні відносини здебільшого визначалися військовою міццю та здобуттям територій; слабші держави часто ставали об'єктом примусу. Каченовський підкреслює, що з часом виникають формалізовані договори, норми права народів (*ius gentium*) і принципи, що обмежують свавілля сильних. У сучасному контексті це відповідає принципу суверенної рівності держав, закріпленому в Статуті ООН, а також розвитку міжнародного звичаєвого права, яке регулює використання сили та забезпечує захист прав слабших держав. 2. Космополітична уніфікація. Римська імперія інтегрувала різні етнічні спільноти в єдиний правовий простір, поступово формуючи уявлення про загальнолюдські правові цінності. Сучасне міжнародне право наслідує цей підхід у вигляді універсальних принципів прав людини, що діють незалежно від політичної чи культурної належності, та у прагненні до глобальної правової гармонізації (наприклад, через міжнародні договори та конвенції ООН, Гаазькі конвенції тощо). 3. Право як інструмент миру і стабільності. Для Каченовського мир тісно пов'язаний із правом: юридична регламентація взаємин є умовою запобігання тиранії та хаосу. Сучасні концепції міжнародного права, зокрема колективна безпека та принципи мирного врегулювання спорів, демонструють цю ж логіку: законодавчо оформлені механізми (наприклад, рішення Ради Безпеки ООН, міжнародні арбітражні суди) обмежують домінування однієї держави над іншими і підтримують стабільний правопорядок. 4. Еволюція від національного до універсального. Д.І. Каченовський наголошує, що римське право поступово виходить за межі етнічного та політичного відокремлення, формуючи зачатки космополітичного бачення. Сучасне міжнародне право втілює подібний універсалістський підхід у концепціях глобальної відповідальності держав, гуманітарного права та міжнародного кримінального права, де окремі суб'єкти вже не можуть вільно порушувати базові права та свободи інших держав і народів. Таким чином, аналіз Каченовського демонструє, що класичний римський етап розвитку міжнародного права не лише історично цікавий, а й методологічно релевантний для розуміння сучасних принципів глобальної юридичної системи. Його підхід передбачає: стабільний міжнародний порядок можливий лише там, де сила поступається системі правових норм, а права й свободи всіх учасників міжнародних відносин визнаються універсально.

В підсумковому фрагменті розділу Д.І. Каченовський звертається до аналізу поглядів римських істориків і філософів на міжнародні зносини, прагнучи з'ясувати, чи існувала в античному світі ідея міждержавного права у справжньому розумінні цього терміна. Він виокремлює дві ключові групи джерел – праці істориків і філософів, – підкреслюючи, що саме серед них, а не серед творів юристів, можна знайти прояви критичного ставлення до римської практики та спроби осмислення принципів справедливості у зносинах між державами¹.

Історики, на думку Д. І. Каченовського, подекуди демонструють певне знання понять, подібних до *jus gentium*, хоча й трактують їх вузько, в межах внутрішнього римського правопорядку. Так, наприклад, Тит Лівій у своїх працях згадує *jus gentium*, але під цим розуміє радше звичаї, що склалися між італійськими племенами в давні часи, ніж норми, визнані між усіма народами. Його «міжнародні» судження зводяться до оцінки того, що дозволено переможцеві у війні, а що є лише «лихом, а не ганьбою». Жорстокість і насильство визнаються природним правом сильнішого, тоді як великодушність полководця розглядається як його приватна заслуга, а не як зобов'язання. Як патріот, Лівій виправдовує агресивну політику Риму, не вимагає від співгромадян дотримання принципів людяності у ставленні до чужоземців і не визнає за ворогами права на спротив. Подібне бачення, зауважує Д. І. Каченовський, властиве і Тациту, який попри гострий розум залишається обмеженим уявленнями про «варварів» і не приховує радості з приводу міжусобиць серед германських племен, оскільки вони, мовляв, послаблюють ворога Риму².

Натомість окремі римські філософи, насамперед представники стоїчної школи, демонструють значно вищий рівень морального мислення. У працях Цицерона, Сенеки, Епіктета та Марка Аврелія Д. І. Каченовський знаходить справжній космополітизм, ідею єдності людства, братерства народів та необхідності обмеження свавілля у війні. Так, Цицерон визнає природну спільність людей, незалежно від їхнього походження³, та наполягає на обов'язку держави забезпечувати гостинність і захист для чужоземців. Війна для нього – крайній засіб, до якого можна вдаватися лише після вичерпання всіх мирних шляхів. Він засуджує жорстокість і виступає проти практики затягування війни під надуманими приводами. І хоча патріотизм іноді заважає йому бути

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 206.

² Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 207-208.

³ Мережко А.А. История международно-правовых учений. Київ: Таксон, 2006. С. 66.

цілковито об'єктивним, Цицерон є першим римлянином, якого Д. І. Каченовський вважає «другом миру»¹.

Особливе місце у філософському космополітизмі відведено Сенеці, який ще рішучіше, ніж Цицерон, проголошує ідеї загальнолюдської єдності. Його філософія спирається на любов до ближнього, милосердя і заперечення права на завоювання. У його уяві людство постає як єдине тіло, а державні межі – як штучні умовності. Він закликає ставитися до воєн як до проявів варварства, неспівмірного з розумною природою людини. Війна, за Сенекою, є безумством, а її ініціатори – не кращі за розбійників². Ідеї Епіктета, ще одного стоїка, в загальних рисах поділяють світогляд Сенеки, але схилиються до надмірного відсторонення від світу. Його космополітизм носить скоріше пасивний, споглядальний характер. Він визнає загальнолюдське братство, але не пропонує активних засобів для його утвердження. Навіть рабство, яке він особисто пережив, не викликає в нього політичного обурення, а лише філософське співчуття.

Пік римського філософського космополітизму, за Каченовським, уособлює Марк Аврелій. Імператор-філософ не лише поділяв стоїчні принципи, а й намагався втілювати їх у практиці державного управління. Його ставлення до переможених, повстанців і полонених вирізнялося рідкісною для античності людяністю. Він засуджував гладіаторські бої, зневажав війну і шукав опори в моральній рефлексії, коли суспільство вже наближалось до занепаду. І хоча обставини не дозволили йому реалізувати свої ідеали повною мірою, в його особі, як зазначає Д. І. Каченовський, «філософія замовкла»³. Після нього, філософська думка, зокрема неоплатонізм, відійшла від суспільно-політичних проблем до сфери містичного споглядання.

Юліан Відступник⁴ – єдиний з неоплатоніків, хто спробував осмислити зовнішню політику з позицій гуманності. Але навіть його

¹ Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 209.

² Там само. С. 210.

³ Каченовський Д.І. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 211.

⁴ Юліан Відступник (лат. Flavius Claudius Julianus, Julian the Apostate) – римський імператор, який правив у 361–363 роках і залишив помітний слід в історії за рахунок своїх політичних, культурних і релігійних експериментів у пізній Римській імперії. Він народився близько 331–332 року в Константинополі як племінник імператора Костянтина Великого. В дитинстві виховувався в християнському середовищі, але згодом віддалився від християнства і звернувся до неоплатонізму та традиційного елліністичного язичництва. За свого короткого правління Юліан здобув репутацію освіченого філософа і воєначальника. У ранній кар'єрі він успішно командував римськими легіонами в Галлії, відновив контроль над гарнізонами Рейну й здобув значні військові успіхи. Особливу

вислови про необхідність щадити беззбройних незалежно від їхньої релігії чи походження є радше повторенням стоїчних поглядів, ніж новим баченням. Темистій (Θεμιστιος)¹, ще один пізній мислитель,

історичну увагу привертають його релігійна політика та культурні наміри. Юліан відмовився від християнства – офіційної релігії імперії, що з часів Константина й Константа II дедалі більше домінувало у державі – і намагався відродити і надати нового імпульсу традиційному язичницькому культу. Саме через це християнські джерела дали йому прізвисько «Відступник» (Apostata). В межах релігійних реформ Юліан видав укази про рівність усіх культів і дозволив свободу поклоніння, відновив частину язичницьких храмів і традиційних культових практик, а також обмежив привілеї, які раніше мали християнські церкви. Він намагався створити новий лад язичницького культу з чіткішою ієрархією та культурною підтримкою, що мало конкурувати з організованою структурою християнства. Юліан також був автором численних філософських й полемічних творів, зокрема «Проти галилеян» – критичної праці, спрямованої проти християнського світогляду, яка частково відома завдяки цитатам у відповідях його критиків. Його правління було дуже нетривалим; Юліан загинув під час військової кампанії проти Сасанідської Персії в 363 році. Після його смерті ініціативи щодо відродження язичництва швидко відступили, а християнство остаточно зміцнило свою позицію в імперії. З огляду на історію, Юліан є однією з найяскравіших фігур пізньої античності: він поєднав у собі риси мислителя, політика та реформатора, спричинивши різку реакцію своїх сучасників та пізніших церковних істориків. Хоча його спроба повернути імперію до політеїстичних традицій завершилася невдало, він залишив багатий культурний і літературний спадок, який і сьогодні надає підстави для інтенсивних історичних і філософських дискусій про співвідношення влади, релігії і культури.

¹ Темистій (грец. Θεμιστιος, лат. Themistius; бл. 317–після 388 р. н.е.) – видатний державний діяч, ритор, філософ і коментатор у пізньоримську добу, чий інтелектуальний та публічний вплив сягає значно далі простого красномовства. За походженням він був вихідцем із Пафлагонії в Малій Азії і здобув освіту в галузі риторики та філософії. Його інтелектуальні зацікавлення включали насамперед працю з арістотелівською думкою, але він також опрацьовував ідейні настанови платонізму та різних філософських шкіл. Темистій поєднував філософську рефлексію та активну громадську діяльність: його прийняли до Римського сенату за правління Костянція II, і він зберіг свій політичний та культурний авторитет через суспільно-політичні зміни й правління низки імператорів (включно з Юліаном, Валентом і Теодосієм I), незважаючи на те, що сам не був християнином. Як оратор і педагог, Темистій прославився численними промовами, в яких поєднував панегірики імператорам із філософськими роздумами про мораль і політику. У 384 р. він обіймав посаду префекта Константинополя – одного з найважливіших державних постів у столиці імперії. У філософському вимірі Темистій відомий передусім як коментатор Арістотеля: він створив низку парафраз і коротких тлумачень арістотелівських творів, які мали на меті зробити їхнє змістове ядро зрозумілішим для ширшої аудиторії. Саме ці парафрази – зокрема Про душу (De Anima) та Фізику – збереглися й слугували джерелом для пізніших інтелектуальних традицій у Візантії та Середньовіччі. Темистій належав до філософської традиції, яка поєднувала арістотелізм і платонізм й прагнула синтезувати античну філософію з реаліями імперського устрою. Його твори демонструють принцип, що філософія має бути доступною для політичних і публічних дискурсів і що мудрість повинна служити не лише абстрактному мисленню, а й творчому оформленню політичної практики. З огляду на історію античної думки Темистій постає мостом між класичною грецькою філософською традицією та пізньоантичним імперським контекстом, де філософські тексти та практики використовувалися для

виступає за віротерпимість, але не визнає універсального значення християнства і, як і інші язичницькі філософи, не спроможний подолати бар'єри, які політеїзм поставив між народами. Загалом, констатує Д. І. Каченовський, римська філософія, попри свою моральну висоту, залишилася надто елітарною і не змогла вплинути на маси, які залишалися байдужими до проголошених ідей гуманності.

В підсумку Д. І. Каченовський доходить до важливого висновку: хоча римська філософія сформулювала глибокі моральні принципи, вона не змогла змінити сутність імперської держави, яка «втілювала в собі завойовницькі основи»¹. Саме тому справжнє міжнародне право, яке має ґрунтуватися на свободі, рівності та згоді народів, не могло виникнути в умовах римського панування. Цей порядок мусив бути зруйнований – і лише світоглядний переворот, який приніс християнський гуманізм, відкрив шлях до нового розуміння права, гідності людини та міжнародних відносин.

В якості висновку, підсумовуючи сказане, можемо зазначити: аналізуючи римський матеріал, Д. І. Каченовський послідовно демонструє, що античний Рим не створив міжнародного права у власному, класичному значенні цього поняття, проте виробив комплекс практик і інституцій, які становлять важливу історичну передумову його подальшого розвитку. Римський досвід постає в його викладі як перехідна ланка між архаїчним світом звичаєво-ритуальних обмежень війни та ранньомодерною системою договірно врегульованих міждержавних відносин.

Першочерговою рисою римської моделі міжнародних зносин Каченовський вважає відсутність принципу рівності. Рим ніколи не визнавав інших держав як юридично рівноправних суб'єктів; навпаки, вся його зовнішня політика була пронизана ідеєю *majestas populi Romani*. Договір, дипломатія і навіть правові форми оголошення війни слугували не інструментами узгодження волі рівних сторін, а засобами легітимації політики панування. У цьому сенсі римське *jus gentium* мало імперський, а не координаційний характер².

Разом з тим Д. І. Каченовський підкреслює, що римляни надали міжнародній практиці форму, без якої подальший розвиток права

підкріплення моральних, політичних, правових і культурних засад влади та громадського життя.

¹ Каченовский Д.И. Курс международного права. Кн. 2. Харьков, 1866. С. 212.

² Порівн. : Лиман С.І., Парфіненко А.Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 154.

народів був би неможливим. Інститути феціалів, урочистих договорів (*foedera*), процедури оголошення війни, ритуалізоване укладення миру, недоторканність послів – усе це свідчить про намагання підпорядкувати зовнішню політику певним правилам, нехай і підпорядкованим інтересам сили. Навіть там, де зміст залишався агресивним, форма вже передбачала апеляцію до права, звичаю та сакральної санкції.

Особливу цінність для історії міжнародного права Д. І. Каченовський убачає в тих інститутах, які виходили за межі суто воєнно-політичної сфери. Рекуперація, гостинність (*hospitium*), патронат над союзниками, а також окремі аспекти договірної регулювання приватноправових відносин між громадянами різних політичних спільнот свідчать про зародження ідеї правового захисту «чужого». Хоч ці механізми були нестійкими й часто служили інтересам Риму, вони демонструють перші спроби юридично впорядкувати транснаціональні зв'язки.

У сфері війни, навпаки, римська практика, за оцінкою Каченовського, виявляє майже повну відсутність гуманітарних обмежень. Принцип безмежної влади переможця над переможеним, масове поневолення, легітимація грабунку й знищення міст – усе це характеризує римське «право війни» як систему, що юридично оформлювала насильство. Навіть тоді, коли зберігалися уявлення про справедливую війну чи святість договору, вони дедалі більше поступалися місцем міркуванням користі й страху. Таким чином, Рим, кодифікуючи воєнне насильство, водночас продемонстрував історичну межу правопорядку, побудованого винятково на силі.

Значний інтерес становить і кінець цієї історичної еволюції. Перетворившись на «всесвітню монархію», Рим, за Д. І. Каченовським, фактично ліквідував саме середовище, у якому можливе міжнародне право як право *між* державами. Зникнення політичної множинності призвело до занепаду дипломатії, виродження договірних форм і перетворення *jus gentium* на внутрішньоімперське регулювання. Рах Романа забезпечив порядок, але ціною знищення міждержавної правової динаміки. У цьому Каченовський убачає важливий історичний урок: універсальна імперія несумісна з розвитком права народів.

Водночас у римській інтелектуальній традиції він знаходить моральні зародки майбутнього міжнародно-правового мислення. Історики переважно залишалися в полоні римського патріотизму, тоді як стоїчна філософія (Цицерон, Сенека, Епіктет, Марк Аврелій) вперше сформулювала ідеї природної рівності людей, всесвітнього

громадянства та морального обмеження війни. Проте ці космополітичні інтуїції не змогли змінити реальної політики імперії, залишившись радше моральною альтернативою, ніж юридичною нормою.

Отже, у концепції Д. І. Каченовського Рим постає подвійним явищем в історії міжнародного права. З одного боку, він заклав формальні підвалини правового регулювання зовнішніх зносин, виробив мову договору, процедури, дипломатичні інститути. З іншого – він продемонстрував, що без визнання рівності й свободи народів право неминуче перетворюється на оболонку сили. Саме тому римський досвід у його інтерпретації є не зразком, а застереженням: він показує, що правовий порядок між державами можливий лише там, де влада обмежена правом, а політична перевага не знищує юридичної взаємності.

2.8. Міжнародне право та міждержавні відносини доби Середньовіччя

«Курс міжнародного права» Дмитра Івановича містив значний масив матеріалу не лише з історії Стародавньої доби, але й доби Середньовіччя. Цьому була присвячена майже уся його друга книга (рис. 2.8.1). Концепція розвитку міжнародного права в Середньовіччі, висунута Д. І. Каченовським, містила кілька основних елементів. Серед них: визнання величезної ролі у виробленні цього права християнської Церкви, римських пап та німецьких імператорів, вплив на цей процес суспільного устрою та національного характеру германців, а також констатація загального пом'якшення під впливом вищевикладених факторів звичаїв та міжнародної напруженості у Середні віки.

Оскільки «Римська імперія втілювала у собі завойовницьке начало», «зламати її міг лише всесвітньо-історичний переворот»¹. Такий переворот здійснило християнство, відомі християнські теологи, зокрема Тертуліан, Лактанцій, Августин Аврелій, Фульгенцій були противниками війни, виступали проти рабства, гладіаторських боїв і «проти замкнутості давніх суспільств»². Противниками війни були й інші отці церкви, у тому числі Василь Великий³, Григорій Ніський¹.

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 212.

² Там само. С. 214, 216, 218, 219.

³ Василь Великий у 13-му правилі радив, щоб усі, хто чинив убивство на війні, «три роки утрималися від причащення Святих Таємниць». Див.: Василий Великий, святитель. Примите слово мое. Москва, 2006. С. 204.

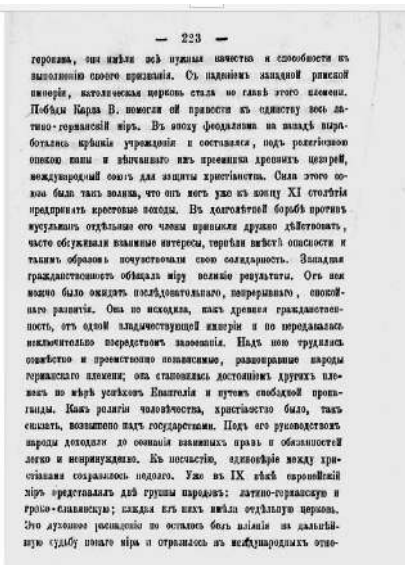

Рис. 2.8.1. Титульна сторінка другої книги Д. І. Каченовського «Курс міжнародного права» (1866) та одна з її сторінок

На відміну від стародавніх релігій, що затримували, за визначенням Д. І. Каченовського, «розвиток зовнішніх зносин», у християнстві «якраз і немає племінних та державних відмінностей»; воно «пов'язує людство в одну братську сім'ю» і, таким чином, саме християнство «було піднесено над державою»². Вчений намагався ще більше посилити категоричність цього висновку, коли наголошував: «Релігія християнська не тільки схиляла розум до миру, але, так би мовити, розсунула межі людського суспільства, відкрила людям нові шляхи до вільного зближення»³. Християнство створило органи та установи, незалежні від держави, і «ці установи з занепадом імперії неминуче набули космополітичного чи міжнародного характеру»⁴. При цьому одним із елементів для «побудови нової громадянськості» у Західній

¹ Григорій Ніський вважав встановлення миру найбільшим благом: «бо сказано: блаженні миротворці, а миротворець той, хто дає мир іншим». Див.: Григорий Нисский, святитель. О блаженствах. Слово 1. [Из Кн.: Григорий Нисский (еп.). Творения святого Григория Нисского. Ч. 2. 1861 г. Москва : Тип. В. Готье, 1861. 482 с.]. URL: <https://nika.com.ua/grigorii-nisskii-o-blajenstvah/>

² Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 213, 223.

³ Там само. С. 220.

⁴ Там само.

Європі Д. І. Каченовський називав германців, «з падінням західної римської імперії католицька церква стала на чолі цього племені», а перемоги Карла Великого «допомогли їй привести до єдності весь латино-германський світ»¹.

Проте загальнотеоретичні міркування Д. І. Каченовського часто суперечать його ж конкретно-історичними фактами. Ці факти зображують картину середньовічної Європи, дуже далеку від державної, конфесійної, етнічної та класової гармонії. У лекціях харківського професора перед нами постає суспільство, в якому триває постійна боротьба. Факти, наведені ним у курсі лекцій, свідчили не лише про «духовний розпад» латино-германського та греко-слов'янського світу, але й про політичне суперництво церков, а «ворожнеча церков природно повела за собою ворожнечу віруючих»². Це відбувалося, незважаючи на спроби перших правителів новостворених германських королівств «примирити та погодити міжнародні інтереси»³. Щоправда, серед тих, хто мав намір це зробити, Д. І. Каченовський називає лише остготського короля Теодоріха⁴, якому приписує не лише віротерпимість, гуманне ставлення до переможених римлян, активний обмін послами, але й намір «зблизити германські племена через династичні зв'язки»⁵. Насправді перші германські королівства поперемінно укладали союзи й вели постійні виснажливі війни, що зумовило недовговічність більшості їх⁶.

Д. І. Каченовський не дуже критично описував процес створення Каролінгської імперії, коли вказував, що Західна Європа в IX ст. «з'єдналася» «під керівництвом церкви католицької та за допомогою франків»⁷. Процес кривавих завоювань Карла Великого та близько

¹ Там само. С. 222-223.

² Там само. С. 223, 224.

³ Там само. С. 232.

⁴ Дипломатична активність Теодоріха підкреслюється й в сучасній науці. Наприклад, італійський вчений Марко Крістіні в одній зі своїх статей вказує: «Король прагнув переконати своїх підданих і сусідів у тому, що він є законним спадкоємцем римських імператорів, дотримуючись тонкої політики *imitatio Imperii*. Він також використав дипломатію для досягнення цієї мети». Див.: Cristini M. Diplomacy at the End of the World: Theoderic's Letters to the Warni and Hesti. *Klio*. 2021. № 103(1). P. 270. URL: <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/klio-2020-0303/html>

⁵ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1863. Кн. 2. С. 232.

⁶ Про це див.: Буданова, Варварский мир эпохи Великого переселения народов. Москва, 2000. С. 6.

⁷ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 233.

50 його військових походів¹, які супроводжувалися масовою загибеллю населення, по суті, залишається за дужками тексту курсу, хоча в ньому і згадуються, що першість франків «була укріплена перемогами Карла В. (Великого – С.Л.) в Італії, Іспанії та Німеччині»². Зрозуміло, у цьому переліку країн представлена не вся географія завоювань правителя франків³, хоча вибірковість і навіть суперечливість в оцінках діяльності Карла Великого були звичайними в працях вітчизняних медієвістів XIX століття⁴.

Вразливим для критики є й твердження Д. І. Каченовського про те, що ведучи війни, «імператор надавав більше поваги до ворогів, ніж хтось із його сучасників»⁵. Водночас не можна не погодитися з вченим, що Карл Великий оживив дипломатичні контакти із зовнішнім світом. Згодом різні вектори дипломатії франкського імператора спеціально розглядатимуть як вітчизняні⁶, так й зарубіжні автори⁷.

¹ Ейнгард у біографії «Життя Карла Великого» відверто писав, наприклад, про походи проти саксів: «Жодна з розпочатих народом франків воєн не була настільки довгою, жажливою і потребуною таких великих зусиль». Див.: Ейнгард. Жизнь Карла Великого. Vita Caroli. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus11/Einhard/frameset.htm>. За підрахунками британського історика Девіда Ніколя завоювання Карлом Великим саксів було результатом 18 військових походів і «найжорсткішого остаточного мирного врегулювання, яке Карл Великий колись нав'язував переможеному ворогові». Див.: Nicolle D. The Conquest of Saxony AD 782–785: Charlemagne's defeat of Widukind of Westphalia. Osprey Publishing. 2014. 96 p.

² Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 234.

³ За словами Д. І. Каченовського, Карл Великий «як завойовник і правитель, діє у душі і відповідно до потреб нових народів, саме – залишає закони та звичаї всім германським племенам, зверненим у християнську віру, а сам лише стримує між ними анархію та захищає зовнішні кордони від нападів. Монархія Карла В. (Великого – С.Л.) дала стомленому суспільству тимчасовий спокій, придушила значною мірою варварство, язичництво і мандрівне життя, і прийняла на себе захист інтересів громадянськості». Див.: Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 234.

⁴ Наприклад, сучасник Д. І. Каченовського, київський вчений В. Я. Шульгин, вважав, що франкський імператор може бути названий «відновником духовного та громадянського життя в західній Європі». Див.: Шульгин В. Я. Курс всеобщей истории для воспитанниц благородных институтов и воспитанников гимназий. История средних веков. К., 1858. С. 45. Докладніше про це: Лиман С. И. Империя Карла Великого в курсах лекций и исследованиях медиевистов украинских земель Российской империи (XIX — начало XX вв.). Древности. 2014-2015. Вып. 13. С. 323-324.

⁵ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 235.

⁶ Див.: Домановский А. Н. «И прибыл во Франкию слон»: шахматная партия восточной дипломатии Карла Великого. Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. Вып. 9. Харьков: Майдан, 2021. С. 91-112.

⁷ Dreillard R. La conclusion des traités à l'ère carolingienne Une négociation « internationale »? Hypothèses. Éditions de la Sorbonne. 2001. №4. P. 171-179; Bachrach B. Charlemagne's Early

Значне місце у своєму курсі Д. І. Каченовський приділив і характеристиці феодалізму. Його автор трактував як «сукупність договорів та звичаїв про поділ та захист землі». «Політична централізація далека від феодального порядку» – вказував він, – а «за відсутності центрального уряду та законів, обов'язкових для всіх жителів країни, ленна система, мабуть, повинна була мати анархічний і руйнівний характер»¹.

Часом майже повсюдного зникнення «залишків політичної централізації» в Західній Європі Д. І. Каченовський вважав кінець Х століття, «від Х до XV століття ми майже не бачимо на західному материка ні суцільних територій, ні самостійних держав, ні народностей»². На Х століття, як час, коли остаточно склалася ранньофеодальна держава, вказували багато дослідників³, у тому числі Ф. Гізо⁴, а пізніше – Ж. Ле-Гофф⁵. З цього часу, визнавав Д. І. Каченовський, «всі юридичні відносини, всі класи суспільства скуті феодалізмом»⁶. Згодом цю думку майже дослівно повторить молодший сучасник Д. І. Каченовського, харківський історик права А. М. Стоянов⁷.

Важливе значення у працях, присвячених феодалізму, має питання, у яких державах він склався раніше. Серед європейських країн, у яких феодалізм набув найбільшого поширення, Д. І. Каченовський називав Німеччину та Францію⁸, не вказуючи, однак, що у Німеччині процес феодалізації йшов уповільненими темпами, ніж у Франції. На це традиційно звертається увага в історичній науці⁹.

Campaigns (768-777): A Diplomatic and Military Analysis (History of Warfare). Leiden; Boston: Brill. 2013. 744 p.

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 240.

² Там само. С. 236, 239.

³ Див.: Лиман С. И. Изучение проблемы феодализма в трудах медиевистов Украины (1804—первая половина 80-х гг. XIX в.). *Древности* : историко-археологический сборник. Х., 2010. С. 98, 100.

⁴ Гизо Ф. История цивилизации в Европе. – 2-е изд. / Пер. с фр. К. Арсеньева. Санкт-Петербург, 1864. С. 72.

⁵ Ле-Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992. С. 57.

⁶ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 239.

⁷ Стоянов А. Н. Очерки истории и догматики международного права. Харьков, 1875. С. 76, 78.

⁸ Там само.

⁹ Dendorfer J. Das Wormser Konkordat – ein Schritt auf dem Weg zur Feudalisierung der Reichsverfassung? *Das Lehnswesen im Mittelalter. Forschungskonstrukte – Quellenbefunde – Deutungsrelevanz (Mittelalter-Forschungen 34)*. Ostfildern: Thorbecke, 2010, S. 299-328. URL: <https://d-nb.info/1123474893/34>

Що ж до значення феодальної системи в історії Європи, то вона, за визначенням автора, «пов'язала захід, при переході від варварства до осілості, міцним цементом, поклала край бродяжництву, прикріпила народи до землі, влаштувала нерухому власність і пробудила в кожній групі, в кожному окремому класі жителів солідарність, корпоративний дух»¹. Зазначимо, що сьогодні широкого поширення набула думка про те, що «історичне знання XX – початку XXI ст. істотно збагатило системний аналіз, зокрема, стосовно феодального суспільства», а «Школа Анналів» та інші сучасні напрями, що дали для цього стимул, запозичили досягнення науки XIX ст.»²

У своєму курсі Д. І. Каченовський показав, яким чином феодалізм вплинув на міжнародне життя середньовічного суспільства. «Зовнішня політика номінальних монархій цього часу так само скута або обплутана феодалізмом, – вказував він. – Вже за своїм званням головні васали мали брати участь, позитивно чи негативно, у вирішенні питань про війну і мир між королями», а «жоден король не був повним паном своєї землі»³. На думку Д. І. Каченовський феодалізм з його частими війнами визначав специфіку міждержавних відносин: «Мирні зв'язки між народами не могли вільно розвиватися у цей період.... Посольства вирушали рідко, в крайніх випадках, і не завжди досягали своєї мети... Охоронні грамоти хоч і увійшли до вжитку, але часто порушувалися»⁴.

У своєму курсі Д. І. Каченовський вказував і на міждержавні договори як результат роботи середньовічних посольств. Серед цих договорів – конкордати, у тому числі Вормський конкордат⁵, «Лжеісидорові декреталії»⁶, Кальмарська унія⁷, торговий договір 1270 р. між Новгородом та Ганзою⁸, який докладно вивчав вже сучасник Д. І. Каченовського І. Є. Андрієвський⁹ тощо.

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 240.

² Маркова С. П. Понятие «феодализм» в современной исследовательской интерпретации. URL: <https://article/n/ponyatie-feodalizm-v-sovremennoy-issledovatel'skoy-interpretatsii/viewer>. Порівн.: Зварич Р. В. Регулятивна функція феодального типу права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Серія Право. Вип. 47. Т. 1. С. 16.

³ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 242.

⁴ Там само. С. 244.

⁵ Там само. С. 251, 260.

⁶ Там само. С. 256-257.

⁷ Там само. С. 318.

⁸ Там само. С. 317.

⁹ Андреевский И. Е. О договоре Новгорода с немецкими городами и Готландом, заключенном в 1270 году : рассуждение магистра государственного права Ивана Андреевского, представленного в Юридический факультет Императорского Санкт-Петербургского университета pro venia legendi. Санкт-Петербург : В типографии Якова Трея, 1855. IV, 106 с.

*Рис. 2.8.2. Битва при Азенкурі 1415 року.
Мініатюра з рукопису хроніки Ангєррана де Монстрєле (1495)*

Важливе питання, яке розглядав у своєму курсі Д. І. Каченовський, – це питання про те, як вплинув феодалізм на міжнародні конфлікти Середньовіччя. Д. І. Каченовський стисло вказав на головні міжнародні зіткнення середньовічної доби – війни Юстиніана за відновлення Римської імперії, арабські завоювання та відсіч арабам у битві при Пуатьє у 732 р. франкським майордомом Карлом Мартеллом, угорські навали, хрестові походи, італійські походи німецьких імператорів, англо-французькі конфлікти та Столітню війну (рис. 2.8.2)¹. Дослідник спробував узагальнити ці конфлікти і вивести їх загальні закономірності: «Майже всі війни у Європі від XI до XV століття мають феодальний характер: вікове суперництво Англії та Франції не мало інших причин, крім ленних суперечок.... Виняток становлять, звичайно, війни релігійні, викликані фанатизмом та ентузіазмом. Однак і хрестові походи призвели до феодалізму на сході»². В останньому випадку вчений, безумовно, мав

¹ Каченовський Д. І. Курс міжнародного права. Харків, 1866. Кн. 2. С. 223, 233, 243, 259, 279.

² Там само. С. 243.

на увазі панування феодальних відносин у хрестоносних державах і особливо в Єрусалимському королівстві¹.

Дискусійним місцем у міркуваннях Д. І. Каченовського слід вважати його спробу розглядати церкву як інститут, інтереси якого «розходилися з інтересами феодалізму»². Такий підхід не завжди враховував те, що Католицька церква в середні віки була найбільшим феодалом³. Хоча «під пануванням ленної системи Європа представляла військово-землеробське суспільство, розірване на дрібні ділянки», і в цьому суспільстві «жили чужі або ворожі один одному класи», все ж, на думку Д. І. Каченовського, західний світ, «незважаючи на своє політичне розпадання», «з XI століття неухильно рухався до міжнародного союзу і виробляв елементи єдності»⁴.

Певна ідеалізація Д. І. Каченовським феодального суспільства є продовженням його не в усьому критичного підходу до історії середньовічної Західної Європи загалом. Яскраво виражені західницькі ідеї вченого зумовили й низку інших його безсумнівних висновків. Серед них – твердження про те, що «міжнародні відносини в середні віки значно змінилися на краще тільки на заході Європи», а «кельти та слов'яни були змушені поступитися йому (германському племені. – С. Л.) першістю у справі відродження Європи до нового життя»⁵.

Проте у багатьох місцях свого курсу сам Д. І. Каченовський відверто визнавав очевидні відмінності між правовою теорією та практикою у збройних сутичках на Заході Європи. Це стосувалося і наявності «поганих звичаїв» при захопленні власником землі майна іноземців (т.зв. *droit d'aubaine*)⁶, і вкрай гострого характеру боротьби городян проти феодалів, і безглуздой жорстокості останніх, які «не

¹ Див. : Извлечение из «Писем Гроба Господня» или Ассиз Иерусалимского Королевства. 1099 г. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kreuzzug/XII/Assizy_Ierusalim/text3.phtml?id=1246

² Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 244.

³ Це було властиве не лише католицькій Західній Європі, але й православній Візантії. Про велике монастирське землеволодіння Ромейської імперії див. напр.: Морозов М. А. Монастыри средневековой Византии. Хозяйство, социальный и правовой статусы. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 2005. 174 с.

⁴ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 247.

⁵ Там само. С. 225, 231.

⁶ Звичай «*droit d'aubaine*», який Д. І. Каченовській трактував, як «право пана землі захоплювати спадщину іноземця» (с. 245), спеціально досліджували вже у XIX столітті. Серед праць на цю тему див., наприклад: Mansord C. A. Du droit d'aubaine et des étrangers en Savoie. Chambéry: De l'imprimerie de Routin, Bottero et Alessio, 1824. Tome 1, 450 p. Gustave Sède De Liéoux. Étude historique sur les droits d'aubaine. Arras: A. Courtin, 1876. 29 p.

тільки не мали звички щадити ворога, але нівечили полонених, страчували полководців за хоробрий опір, жорстоко спустошували міста та села»¹. Більше того, автор визнавав, що «феодальні закони та звичаї або зазнавали анархії, або були проти неї безсилі», а «майже всі війни в Європі від XI до XV століть», у тому числі міждержавні, «мають феодалний характер»².

Походи німецького короля Оттона I до Італії та створення ним у 962 р. Священної Римської імперії німецької нації³ Д. І. Каченовський вважає подіями, які поставили імператора та папу на чолі західного світу, а «гармонійна діяльність цих двох властей чи мечів християнства є ідеал середніх віків»⁴. «Так склалося перше поняття про міжнародний союз»⁵. Мався на увазі союз імператорської та папської влади, оформленої коронацією 962 року, хоча концепція «неримської імператорської влади» німецького короля йде ще з битви при Ріаді в 933 році⁶, нажаль, не відображеної у тексті курсу.

Однак сам Д. І. Каченовський визнавав, що питання відносин імператорської та папської влади є одним із найскладніших в історії та в науці, а між папами та імператорами, наприклад між Григорієм VII і Генріхом IV (особливо з кінця XI до другої половини XIII століття) йшла в реальності гостра боротьба за владу⁷, хоча з XI до XIV століття зіткнення пап з імператорами «не шкодять їм»⁸. Цей висновок Д. І. Каченовського суперечить його ж висловлюванням про те, що «з часів Оттона I жоден імператор не входив до Риму без війська і майже кожна коронація супроводжувалася бунтом чи кровопролиттям»⁹. Тим самим вчений визнавав, як це роблять і сучасні дослідники

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 241, 245–246.

² Там само. С. 241, 243.

³ Про це писав уже сучасник подій, літописець та дипломат Оттона I єпископ Кремони Ліутпранд. Див.: Ліутпранд КрEMONский. Книга Антаподосис. об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь. Москва: «SPSL». Русская панорама, 2012. 192 с.

⁴ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 248.

⁵ Там само. С. 249.

⁶ Середньовічний німецький хроніст Відукінд Корвейський писав, що після розгрому угорців у 933 р. при Ріаді німецьке військо проголосило короля Генріха I Птахолова «батьком батьківщини» та «імператором». Див.: Видукинд Корвейский. Деяния саксов. Res Gestae Saxoniarum. Москва, 1975. Кн. I, 39. С. 150–151. У деяких сучасних публікаціях, присвячених утворенню Священної Римської імперії, виклад матеріалу починається з царювання Генріха I Птахолова, а у відомій книзі В. Д. Балакіна перший розділ має назву «Генріх I Птахолов: мрія про імперію». Див.: Балакин В. Д. Творцы Священной Римской империи. Москва: Молодая гвардия, 2004. 356 с.

⁷ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 250–252.

⁸ Там само. С. 250–252, 260.

⁹ Там само. С. 279.

міжнародних відносин, що в умовах політичної роздробленості Європи в ній існував дуалізм релігійної та світської влади як двох наймогутніших транснаціональних сил¹. «Ім одним, – вказував учений, – належав міжнародний авторитет»².

Д. І. Каченовський вважав, що «результати цієї складної боротьби були сприятливі для заходу: захоплені взаємними розбратами, імператори та папи не завадили утворенню самостійних держав»³. Але в той же час у своєму курсі він, по суті, стверджував протилежне: «Кращі історики згодні в тому, що імператори та папи, зупиняючи своїм втручанням свавілля та беззаконня, захищаючи пригноблених та переслідуючи ворогів церкви, врятували Європу від повного розпаду»⁴. У цьому контексті доречно згадати висловлювання Ж. Ле Гоффа про те, що початок XI століття став часом «зльоту християнського світу»⁵.

Окремий параграф № 20 має назву «Вплив західної церкви на міжнародні зносини від Григорія VII до реформації». Д. І. Каченовський вказував у ньому на роль західної церкви та її канонічного права, яке «суворо переслідує будь-яке посягання на особистість та власність мандрівника, хто б він не був»⁶.

Вчений визнавав об'єктивні причини посилення папської влади у другій половині XI ст. за Григорія VII⁷, розглядав функції легатів, яких вважав «головним зряддям римського двору в окремих країнах», і які мали можливість втручатися в управління та відлучати правителів від церкви (рис. 2.8.3)⁸. Проте перелік функцій легатів насправді був більшим.

У цілому Д. І. Каченовський визнавав, що «католицька церква сильно, хоч і побічно, сприяла розвитку посольського звичая в Європі», а «майже до кінця середніх віків головною зброєю дипломатичних зносин були папські легати»⁹. На це звертають увагу і сучасні

¹ Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 249.

² Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1863. Кн. 2. С. 254.

³ Там само. С. 252.

⁴ Там само. С. 254.

⁵ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва, 1992. С. 58.

⁶ Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 273.

⁷ У сучасній медієвістиці це питання набуло широкого висвітлення в монографії відомого британського історика, англіканського священника Герберта Едварда Джона Каудрі. Див.: Cowdrey H. E. J. Pope Gregory VII: 1073–1085. Oxford and New York : Clarendon Press. 1998. 743 p.

⁸ Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 257–258.

⁹ Там само. С. 274.

дослідники папської дипломатії¹. Досвід організації посольств римськими папами був використаний і світськими правителями². Саме тому Д. І. Каченовський вказував: «Дорога світським місіям безперечно була прокладена духовенством»³. Церква, у його викладі, була і «першою союзницею» купецтва, оскільки «від запровадження божого миру та перемир'я найбільше виграла ярмарки»⁴. Економічна могутність середньовічної церкви загальновідома, хоча дискусії в сучасній історіографії щодо цього призводять до появи робіт з явно провокаційним змістом⁵.

*Рис. 2.8.3. Вбивство папського легата П'єра де Кастельно у 1208 р.
(з мініатюри XIV століття)*

У свою чергу римські папи та німецькі імператори, незважаючи на їхню тривалу боротьбу один з одним, зображувалися Д. І. Каченовським як творці європейської політичної та правової єдності. «Як би там не

¹ Carr J. The Pope's Army: The Papacy in Diplomacy and War. London: Pen and Sword Military, 2019. 306 p.; D'Avray D. The power of protocol. Diplomats and the dynamics of papal government, c.400–c.1600. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2023. 266 p.

² Лиман С.І., Парфіненко А.Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 247-249. Порівн.: Zey C., Märkl C. Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie: Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert. Zürich: Chronos. 2008. 382 S.

³ Каченовський Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 274.

⁴ Там само. С. 327.

⁵ Так, наприклад, британський історик середньовічної церкви та соціальних відносин Д. Д'Авре у статті «Середньовічна церква як економічна фірма?» критикує підходи низки вчених (Р. Екелунда, Р. Толлісона та ін.), які розглядають середньовічну церкву як «економічну фірму» з безліччю філій та центральним офісом – папством. Див. : D'Avray D. The medieval church as an economic firm? *Public Choice*. 2024. Volume. 20. P. 1-10.

було, – стверджував автор, – під опікою імператора та папи Європа вперше відчула свою єдність і могла витримати багаторічну боротьбу проти мусульманства»¹. В іншому місці вчений зазначав, що під впливом саме пап та імператорів «народи дійшли переконання в необхідності для Європи загального права»². Подібну думку згодом висловлював інший відомий фахівець у галузі історії права М. О. Таубе³. Однак спірним уявляється твердження Д. І. Каченовського про те, що «поки тривали хрестові походи, первосвященники мали у своїх руках достатньо впливу для того, щоб попереджати або, принаймні, зупиняти внутрішні розбрати європейських народів»⁴. Насправді неодноразово римські папи були активною стороною міжнародних конфліктів⁵. Зокрема, організовуючи масові збройні походи проти еретиків (рис. 2.8.4).

Рис. 2.8.4. Зліва – римський папа Іннокентій III благословляє Альбігойський хрестовий похід проти катарів. Справа – лицарі-хрестоносці знищують катарів (мініатюра з «Хронік Сен-Дені», XIV ст.).

Ця боротьба римських первосвященників проти імператорів, насамперед проти Генріха IV та Фрідріха I Барбаросси, привела на рубежі XII-XIII ст. до безпрецедентного посилення Риму.

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 253.

² Там само. С. 254.

³ Таубе М. А. История зарождения современного международного права. (Средние века). Т. II. Часть особенная. Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков. Харьков, 1898. С. 88-89.

⁴ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 259.

⁵ Див. : Zey C. Der Investiturstreit. München: Beck, 2017. 128 S.

Д. І. Каченовський об'єктивно висвітлив його причини та наслідки. «За Інокентія III, – вказував він, – папська влада досягає диктатури над Європою», а незабаром після смерті непримиренного противника римських пап Фрідріха II «настало падіння Гогенштауфенів»¹.

Д. І. Каченовський вважав закономірним і ослаблення в XIV–XV ст. римського папства, особливо під час його так званого «Авіньйонського полону»². Це ослаблення дослідник слушно пов'язував із посиленням королівської влади у окремих державах Європи і навіть з тим, що «європейським урядам папи XIV і XV століть давали найгірші приклади віроломства, звільняючи государів від присяги один одному»³. У таких умовах питання про церковну реформу набуло важливого міжнародного значення⁴. Цю тему одночасно із Д. І. Каченовським спеціально досліджував його колега, харківський медієвіст В. К. Надлер⁵.

На міжнародні відносини в цей період вплинуло і те, що «із занепадом папської влади до кінця середньовіччя на заході Європи набули великого авторитету собори» (рис. 2.8.5)⁶. На думку Д. І. Каченовського, давній світ не знав нічого подібного⁷, а «право скликати собори належало як духовній, так й світській владі»⁸. «З часу Григорія VII ці собори нерідко вирішують міжнародні питання», а «хрестові походи надали цим установам світського значення і розширили коло їх діяльності»⁹. Не можна вважати перебільшенням думки Д. І. Каченовського про те, що з церковних соборів у П'яченці та Клермоні у 1095 р. «Європа відчула вперше свою релігійну та міжнародну єдність»¹⁰, оскільки саме тоді тема загострення відносин з мусульманським Сходом, що жваво обговорювалася, привела західний

¹ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 260-261.

² Там само. С. 260-262.

³ Там само. С. 263.

⁴ Там само.

⁵ Див. : Надлер В. К. Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в. Харьков: В университетской тип., 1864. 260 с.

⁶ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1863. Кн. 2. С. 263-264.

⁷ Не заперечуючи цієї думки Д. І. Каченовського, необхідно все ж таки зробити уточнення. У Стародавній Греції члени амфітектоній (релігійних та політичних союзів грецьких полісів) під час релігійних свят могли, як і учасники середньовічних церковних соборів, проголошувати «божий мир», обговорювати та вирішувати широке коло міжплемінних питань, у тому числі правила ведення війни. Див.: Лиман С.І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 99.

⁸ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 264.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

світ до початку хрестоносного руху¹. Вкажемо ще на один важливий висновок, зроблений вченим – саме з того часу на соборах, крім духовних осіб, «часто були государі або їх посланці»².

Рис. 2.8.5. Засідання Констанцького собору (Мініатюра з «Хроніки Констанцького собору» Ульріха фон Ріхенталя, 1420)

Особливе значення Д. І. Каченовський надавав соборам XV століття, в яких «брав участь увесь західний світ». Він називав їх услід за Вольтером «християнським сенатом», а Констанцький собор 1414-1418 рр. відповідно до традиції свого часу вважав «першим загальноєвропейським конгресом»³.

Однак саме у цій частині курсу Д. І. Каченовського зустрічаються помилкові дати. Один із них – це «Великий розкол (1372)... після смерті Григорія XI», коли на папському престолі опинилися одночасно два папи⁴. Насправді і смерть Григорія XI і початок великого розколу сталися 1378 року⁵. Крім того, Базельський собор проходив не 1437 р.,

¹ Гвиберт Ножанский. История, называемая Деяния бога через франков (из хроники). Заборов М.А. История крестовых походов в документах и материалах. Москва, 1977. С. 54-57.

² Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 264.

³ Там само. С. 266.

⁴ Там само. С. 265.

⁵ Smith J. H. The Great Schism 1378: the Disintegration of the Papacy. New York :Hamish Hamilton. 1970. 302 p.

як вказував Каченовський¹, а у великий проміжок часу між 1431 та 1449 рр.²

Зайве категоричним Д. І. Каченовський є також в оцінці ним Віденського конкордату 1448 р. (у тексті курсу – «конкордата 1448» без назви). Харківський учений вважав, що цим конкордатом (рис. 2.8.6) «малодушний Фрідріх III занастив реформу», яку намагалися провести у Констанці³. Насправді цей конкордат регулював відносини між папством і Священною Римською імперією протягом більш ніж трьох з половиною століть до розгрому цієї імперії Наполеоном в 1806 р., а в сучасній медієвістиці оцінка цього конкордату дисонує з оцінками Д. І. Каченовського⁴.

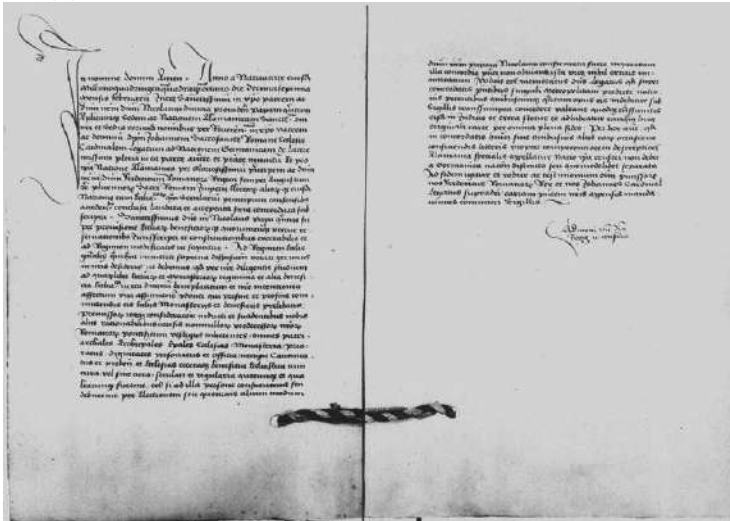

Рис. 2.8.6. Перша та остання сторінки Договору про конкордат, укладеного 17 лютого 1448 року у Відні між імператором Фрідріхом III (правив у 1440-1494 роках) та кардиналом-легатом Хуаном де Карвахалем (1399-1469). (Бібліотека Мюнхенського університету)

¹ Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 266.

² Helmroth J. Das Basler Konzil 1431-1449: Forschungsstand und Probleme (Kölner historische Abhandlungen). Köln, Wien: Böhlau. 1987. 656 S.

³ Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 267.

⁴ Наприклад, сучасний дослідник Віденського конкордату Андреас Майер вказує: «Віденський конкордат можна вважати великим успіхом у пізньосередньовічних зусиллях щодо реформування церкви, оскільки в багатьох випадках він остаточно визначив юрисдикцію та зрівноважив колишній конфлікт інтересів між курією та місцевими церквами». Див.: Meyer A. Wiener Konkordat. 1448. *Historisches Lexikon Bayerns*. 2010. URL: <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Wiener_Konkordat_1448>

Разом з тим представляється цілком об'єктивним висловлювання Д. І. Каченовського про Тридентський собор 1545-1563 рр., який він назвав «останнім духовним конгресом католицького світу»¹. Після цього дев'ятнадцятого за рахунком собору, оголошеного католицької церкви вселенським, двадцятий (Перший Ватиканський) собор розпочне свою роботу лише у 1869 році, через три роки після видання другої частини курсу Д. І. Каченовського. Проте за своїм статусом відповідав вселенському помісний Єрусалимський собор 1672 року².

Важливим питанням, порушеним Д. І. Каченовським, було ставлення римських пап до переговорів та угод з нехристиянськими правителями. Хоча папи не схвалювали такої практики, насправді вже за часів хрестових походів папські послани вели переговори з мусульманськими правителями, зокрема, з Юсуфом Салах ад-Діном (Саладіном) та з монгольськими ханами, чиї навали стали новим чинником світової політики у XIII столітті³.

Не менш важливим було те, що Д. І. Каченовський як окремий структурний елемент свого курсу виділив параграф «Міжнародне значення Священної римської імперії до реформації». Ця імперія, на думку вченого, «мала більш європейський чи міжнародний, ніж державний характер», а в Європі «склалося переконання, що імператор зобов'язаний підтримувати мир і служити посередником між государями Європи»⁴. Проте реальність розходила з цими переконаннями, – це визнає і сам Д. І. Каченовський, зазначаючи: «боротьба з папами поглинула увагу імператорів, починаючи з Генріха IV, і сплутувала їхню політику майже на кожному кроці», а «Європа визнавала політичний авторитет імператора у мирний час лише на конгресах та соборах»⁵.

Але, безумовно, розкривши у цій частині свого курсу міжнародне значення Священної Римської імперії, Д. І. Каченовський писав у ній про імператорів «швабської династії», які два століття боролися проти папської влади (XI–XIII ст.)⁶. Насправді в цей період правила імператори Саксонської, Франконської (Салічної) династії,

¹ Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 267-268.

² Ware T. The Orthodox Church: An Introduction to Eastern Christianity (3rd ed.). London, 2015. P. 196.

³ Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 272-273.

⁴ Там само. С. 279-280.

⁵ Там само. С. 280.

⁶ Там само. С. 277.

Супленбурги, Гогенштауфени (Штауфени), Вельфи¹. Навіть в сучасній німецькій історіографії назва «Швабська династія» як синонім династії Гогенштауфенів (Штауфенів, Штауферів) використовується відносно рідко².

Відповідно до історіографічної традиції Д. І. Каченовський вважав середину XIII ст. часом важкої кризи Священної Римської імперії, першою ознакою якої слушно називав тривале міжцарство та запеклі феодалні війни в Німеччині³. Ці війни, як і припинення в 1254 р. династії Гогенштауфенів, послаблювали імперію та впливали на міжнародні відносини в Європі⁴, на що традиційно звертається увага в історіографії⁵. Тимчасове посилення імперії в коротке правління Генріха VII (1308-1313), який здійснив похід до Італії⁶, не мало істотного впливу на розстановку сил у Європі в наступні десятиліття. Водночас, незважаючи на ослаблення імператорської влади, імператори зберігали за собою право «першувати на конгресах і соборах, роздавати королівські титули» тощо⁷. Проте Д. І. Каченовський не дав однозначної відповіді на питання, наскільки ефективними були зусилля імперії та папства, спрямовані на протидію османській загрози⁸.

Міжнародні відносини в Європі в XIV та наступних століттях важко уявити без юридичного оформлення князівського багатовладдя у Німеччині. Д. І. Каченовський слушно оцінював значення «Золотої булли» (рис. 2.8.7), прийнятої 1356 року імперським рейхстагом⁹, як законодавчого акту, який «надав вибір німецького короля курфюрстам»; ці курфюрсти «набули прав величності, саме повної юрисдикції (*jus de non evocando et de non appellando*) та територіальної незалежності»¹⁰. На

¹ Hubmann F., Walter P. Deutsche Könige. Römische Kaiser. Der Traum vom Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation 800-1806. Wien: Verlag Christian Brandstätter, 1995. 208 S.

² Див. наприклад: Schwarzmaier H. Die Welt der Staufer : Wegstationen einer schwäbischen Königsdynastie. Leinfelden-Echterdingen : DRW Verl., 2009. 237 S.

³ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 282.

⁴ Там само. С. 283-284.

⁵ Rueß K.-H. Konrad IV. (1228–1254). Deutschlands letzter Stauferkönig. Göppingen: Gesellschaft für Staufische Geschichte, 2012. 137 S.; Лиман С.І., Парфінченко А.Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 258.

⁶ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 282-283.

⁷ Там само. С. 284.

⁸ Там само. С. 287.

⁹ Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. vom Jahre 1356. Aus dem Neuhochochdeutschen übertragen von Ralph Glücksmann [Das Nürnberger Gesetzbuch vom 10. Januar 1356]. 47 S. URL: <https://ra.smixx.de/media/files/Goldene-Bulle-1356.pdf>

¹⁰ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 283.

те, що правовий кодекс Карла IV в першу чергу регулював вибори короля, «ознаменував собою вирішальний поворотний момент для зовнішнього та внутрішнього устрою Священної Римської імперії» та «по-новому сформульовані відносини між імператором та курфюрстами як політичним органом», звертається увага і в сучасній німецькій медієвістиці¹.

Рис. 2.8.7. Рукопис «Золотої булли» 1356 р. та її золота печатка (булла)

Окремим у курсі Д. І. Каченовського був параграф 22 «Вплив лицарства на військові звичаї та міжнародні зносини у Європі». Така увага до інституту лицарства, у тому числі в контексті історії міжнародних відносин та права, цілком виправдана². Виникнення цього інституту Д. І. Каченовський, відповідно до традиції, відносив до часу не раніше епохи Карла Великого і підкреслював, що «західна церква не забарилася вступити з ним у тісний зв'язок і надала йому релігійного характеру»³. Однак, визнаючи, що лицарство «вносить у військову

¹ Schlotheuber E., Theisen M. Die Goldene Bulle von 1356. Das erste Grundgesetz des römisch-deutschen Reichs. Darmstadt, 2023. S. 160.

² Наприклад, у хрестоматійній праці М. Блока «Феодалне суспільство» лицарству та аристократії присвячено окремий 5 розділів. Це майже весь другий том «Класи та управління людьми» його праці. Див.: Блок М. Феодалне суспільство / Переклад з французької Віктора Шовкуна. Київ, 2001. С. 293-356.

³ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 289.

справу зовсім нові поняття»¹, Д. І. Каченовський недостатньо критично оцінював відповідність дійсності і правил лицарської поведінки під час війни. На його думку, між лицарями «не лише у цивільному житті, а й у війні діє неписаний кодекс законів, від яких ніхто не сміє відступити», «вони зберігаються свято, як розпорядження релігії, протягом багатьох століть»².

Насправді середньовічна війна і значення в ній лицарів більше відповідали змісту хронік і літописів, ніж версії Д. І. Каченовського. Більш реалістичними можна вважати висловлювання відомого медієвіста А. С. Вязігіна, який писав, що в середні віки «здобича служить метою війни», а «випадки лицарського поводження з полоненими тонуть у морі жорстокості, які здійснювали навіть герої середньовіччя, королі-лицарі»³. Цими рядками він заперечував відомому фахівцю у галузі історії середньовічного права М. О. Таубе, який демонстрував підходи, близькі до висловлювань Д. І. Каченовського⁴. Саме тому в сучасній медієвістиці набула популярності книга Шона Мак-Глінна «Мечем і вогнем: Жорстокість і звірства у середньовічних війнах»⁵. Д. І. Каченовський у принципі не заперечував подібні факти⁶, але вважав їх винятком⁷.

З лицарством Д. І. Каченовський пов'язував відродження давньоримського правила оголошення війни і докладно виклав порядок цього оголошення, заснування інституту герольдів, які мали право недоторканності, використання в якості символу перемир'я та переговорів білого прапора⁸. На думку Д. І. Каченовського, лицарство як під час війни, так й у мирний час «розвивало зносини між народами»,

¹ Там само.

² Там само. С. 290.

³ Вязигин А. С. Международное право в средние века (По поводу книги барона М. Таубе «Принципы мира и права в международных столкновениях в средние века»). Санкт-Петербург, 1900. С. 19-21.

⁴ Докладніше див.: Лиман С. І. Міжнародні відносини середньовічної Європи у творчості М. О. Таубе: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1897-1899). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології* / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2018. Т. 2 (46). С. 223-241.

⁵ McGlynn S. By Sword and Fire: Cruelty and Atrocity in Medieval Warfare. London: Weidenfeld & Nicolson Ltd. 2008. 296 p.

⁶ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 294, 300.

⁷ Близкий до Д. І. Каченовського підхід демонструє відомий фахівець з історії Столітньої війни Н. І. Басовська. Вона визнає факт гуманізації середньовічної війни та величезну роль у цьому християнській церкві. Див.: Басовская Н. И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе. *Средние века*. Москва, 1990. Вып. 53. С. 46-47.

⁸ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 293-294.

а самі лицарі «після прочан складали чи не найрухливішу частину середньовічного суспільства і любили мандрувати чужими землями»¹. Останнє твердження знаходить повне підтвердження у сучасних загальноючих виданнях з історії подорожей².

Важливим питанням, яке розглядалося у курсі Д. І. Каченовського, є інститут полону. Полегшення долі полонених харківський дослідник пояснював благотворним впливом лицарських кодексів честі. Він наголошував, що завдяки лицарству «рабство полонених було замінено тимчасовим обмеженням їхньої свободи до закінчення війни»³. Звичайним став і викуп полонених, а становище бранців у переможця було «дуже поблажливим»; «вони жили в нього, як гості»⁴. Однак і ці твердження потребують коригування, оскільки багато авторів наводили приклади того, наскільки різним було становище різних полонених у середні віки⁵.

Звернімо увагу і на те, як Д. І. Каченовський викладав процес інституціоналізації лицарства. На його думку, «лицарство не належить до зовнішніх чи формальних установ. Його вплив на спосіб думок, характер і вчинки окремих осіб швидше можна назвати духовним, моральним, ніж суворо юридичним впливом... Лицарство увійшло, так би мовити, у плоть і кров західних народів і набуло незвичайної сили»⁶. Однак загальновідомо, що європейські лицарі створили кілька лицарських та духовно-лицарських орденів зі своїми статутами⁷.

Визнавав факт створення деяких з таких орденів й Д. І. Каченовський. Принаймні він називав ті духовно-лицарські ордена, які були створені хрестоносцями у Святій Землі⁸. Проте датою створення Ордену тамплієрів

¹ Там само. С. 298.

² Лиман С. І., Парфіненко А. Ю., Посохов І. С. Історія туризму: навчальний посібник. Суми, 2018. С. 63-64.

³ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 294.

⁴ Там само. С. 295.

⁵ Наприклад, сучасний польський дослідник Анджей Невинський на прикладі кількох королів, які перебували в полоні, показує, «наскільки розрізнялися способи поводження з полоненими, навіть якщо вони були одного рангу, жили в одному культурному колі», а «причини економіко-політичного характеру зазвичай були важливішими за ті, які диктувалися кодексом лицарства». Див.: Niewiński A. The Treatment of Prisoners of War in the Middle Ages: Western European Examples. *Roczniki Humanistyczne*. 2014. № 64. Issue 2. P. 37.

⁶ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 299-300.

⁷ Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 266, 276-277.

⁸ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 289, 300.

Д. І. Каченовський називав не 1119 рік¹, а помилково 1128 рік², хоча цього року в історії Ордену не відбулося нічого примітного. Якщо Д. І. Каченовський мав на увазі підтвердження близько цього часу так званого «Латинського правила» тамплієрів із 72 пунктів³, то це сталося не в 1128, а в 1129 р. на церковному соборі в Труа⁴.

Курс Д. І. Каченовського містив і низку інших важливих елементів, що дозволяють відтворити поле діяльності міжнародного права в середньовічній Європі. Останній параграф курсу (№23) має відповідну назву: «Погляд на історію міжнародної торгівлі та морського права у середні віки». Оскільки матеріалом для цього параграфа був в основному зміст неопублікованої магістерської дисертації Д. І. Каченовського «Про панування над морями» (1849), цю частину курсу можна вважати однією з найповніше досліджену автором.

Рівень та масштаби розвитку торгівлі в середні віки Д. І. Каченовський розглядав у нерозривному зв'язку з політичними та соціально-економічними процесами. Ось чому, за його твердженням, «не тільки транзитну, а й внутрішню торгівлю в Європі до кінця IX століття було вбито» і лише в наступні століття вона «досягла значного обсягу»⁵. У свою чергу прогрес міст як центрів ремесла та торгівлі в Італії, Франції, Німеччині та отримання ними комунальних хартій, у тому числі шляхом озброєної боротьби з сеньйорами, призвів не лише до економічного підйому, але й об'єктивно сприяв у більшості країн зміцненню центральної королівської влади⁶. «У міру того, як зростають у Європі міста, вони беруть у свої руки зовнішню торгівлю і стають органами міжнародних зв'язків», – вказував Д. І. Каченовський⁷, а сама «торгівля, зосереджена в руках привілейованих осіб, неминуче набуває вигляду монополій»⁸. На це, як і на процес створення купецьких корпорацій – гільдій, звертається увага й в сучасній урбаністиці⁹.

¹ На 1119 рік як на час утворення Ордену традиційно вказують дослідники його історії. Див. : Newman S. *The Real History Behind the Templars*. New York, 2007. Р. 7. Порівн.: Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. *Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба)* : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 276.

² Каченовський Д. І. *Курс міжнародного права*. Харків, 1866. Кн. 2. С. 289.

³ Upton-Ward J.M. *The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar*. Martlesham, 1997. P. 11-12.

⁴ *The Templars: Selected Sources* / Trans. M. Barber, K. Bate. Manchester: Manchester University Press. 2002. Р. 33.

⁵ Каченовський Д. І. *Курс міжнародного права*. Харків, 1866. Кн. 2. 304, 323.

⁶ Там само. С. 305-306.

⁷ Там само. С. 307.

⁸ Там само. С. 324.

⁹ Аборвалова О. Н. *Европейская торговля в эпоху Средневековья*. URL: <file:///C:/Users/1/Downloads/evropeyskaya-torgovlya-v-epohu-srednevekoviya.pdf>

Там, де центральна влада слабшала, як, наприклад, у Німеччині, створювалися союзи міст, зокрема, найвпливовіший з них – Ганза¹. У середземноморських містах Південної Європи, особливо у роздробленій Італії, піднесенню міст багато в чому сприяли хрестові походи², у тому числі Четвертий³, який призвів до розгрому Візантійської імперії 1204 р.⁴ Посередницька роль торгівлі Європи зі Сходом, що належала візантіям, перейшла тепер до міст Італії, насамперед до Венеції⁵. «Із Пізи, Венеції та Генуї щороку вирушали на схід цілі ескадри, – вказував Д. І. Каченовський. – Суперництво між цими республіками скоро перейшло у заляту ворожнечу: кожна намагалася захопити в свої руки найкращі порти та добитися монополій»⁶. Однак, вказавши на дату договору між Генуєю та Візантією (1261), за яким генуезці отримували широкі привілеї у торгівлі⁷, Д. І. Каченовський не згадав його відомої назви – Німфейський, хоча велике значення цього договору традиційно визнається дореволюційними та сучасними вченими⁸. Точне датування Д. І. Каченовським цієї угоди є показовою у зв'язку з тим, що в XIX столітті деякі вчені вважали, що Німфейський договір був укладений у 1260 році⁹.

В таких умовах посилення Генуї Д. І. Каченовський вважав закономірним, як і історичну перемогу генуезького флоту над пізанцями 1284 р. при Мелорії¹⁰. Ця перемога продемонструвала

¹ Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 307, 316-317.

² Там само. С. 311, 312.

³ Сучасний британський історик Крістофер Тайерман із цього приводу пише: «Хрестові походи виправдовувалися релігійною ідеологією, але у підсумку військові кампанії підживлювалися конкретними цілями: земля, ресурси, влада, репутація. Хрестоносці накопичували майно всіх видів... Кампанії вимагали матеріальних засобів та обладнання, тоді як завоювання створювали бюрократію, оподаткування, економічну експлуатацію та комерційне регулювання». Див.: Tyerman Ch. The World of the Crusades. New Haven & London, 2019. P. 2-3.

⁴ Див.: Лиман С. И. Крестоносцы и Византия: железом по мрамору. История противостояния и её отражение в творчестве В. К. Надлера. *Византийская мозаика*. 2017. Вып. 5. С. 119-120.

⁵ Лиман С. І., Парфінченко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 283-284.

⁶ Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 309.

⁷ Там само. С. 310-311.

⁸ Брун Ф. К. О поселениях итальянских в Газарии. Топографические и исторические заметки. *Труды Первого археологического съезда в Москве*. 1869. Москва, 1871. Т. 2. С. 375; Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: Проблемы торговли. Москва: Изд-во МГУ, 1990. С. 90;

⁹ Див. напр.: Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. Одесса, 1837. С. 3-4.

¹⁰ Каченовський Д. І. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 312.

зростаючу міць Генуезької республіки на морі та на торгових шляхах¹, а Піза назавжди втратила зовнішні ринки і вже не оговталася від цієї поразки². Ще більше загострилося суперництво Генуї та Венеції, у тому числі у Причорномор'ї³. Тема генуезько-венеціанського суперництва на Чорному морі представляла в ті роки певний інтерес для вітчизняних дослідників⁴, як і для сучасних авторів⁵, у тому числі українських⁶, а оцінки Д. І. Каченовського не суперечили їх висновкам⁷. Разом з тим потребує вивчення висновки вченого про результати війни між Венецією і Генуєю в 1378-1381 рр.⁸, яку традиційно називають Війна Кьоджа, і яка закінчилася остаточним перерозподілом їх сфер впливу. Д. І. Каченовський не дає однозначної відповіді на питання, яка з республік перемогла в цій війні. «Оскільки сили їх на морі були майже рівні, а щастя вагалось, – писав він, – то між ними незабаром відбувся мир, щоправда, неширий, але необхідний для обох сторін. З того часу Генуя поступово занепадає...»⁹. Проте

¹ Про міжнародно-правові аспекти податкових і митних відносин у генуезьких колоніях див.: Havrylenko O. Legal regulation of commodity and money relations in the colonies of the Republic of Saint George on the territory of modern Southern Ukraine in the mid-15th century / Prawna regulacja stosunków towarowo-pieniężnych w koloniach Republiki Świętego Jerzego w połowie XV wieku na terytorium obecnej południowej Ukrainy. *Acta Iuris Stettinensis*. 2024. № 5 (51). Numer specjalny. P. 153-187; Гавриленко О.А. Вплив римського права на регулювання податкових та митних відносин у середньовічних колоніях Генуезької республіки на теренах сучасного півдня України (1266–1475 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 46-54.

² Musarra A. La battaglia della Meloria. Roma-Bari: Economica Laterza. 2020. 252 p.

³ Каченовський Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 313-314, 324, 325.

⁴ Волков М. О соперничестве Венеции с Генуей в XIV в. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1858. Т. 4. С. 151–236; Юргевич В. Устав для генуэзских колоний в Чёрном море, изданный в Генуе в 1449 году. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1863. Т. 5. С. 629–837.

⁵ Crowley R. City of Fortune – How Venice Won and lost a Naval Empire. London: Faber and Faber. 2011. 405 p.

⁶ Лиман С. І. Середньовічна Венеція у творчості істориків України (1804 – 1885 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури*. 2006. Вип. 18. С. 18–27; Лиман С. И. История генуэзских владений в Крыму в трудах медиевистов Украины (30 – первая половина 80-х гг. XIX в.). *Древности*. 2008–2009. Харьков, 2009. С. 194–206; Гавриленко О. Л., Сівальнов О. М., Цибулькін В. В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків, 2017. С. 42, 43. 45.

⁷ Каченовський Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 314.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

висновку, що у цій війні не було явного переможця, дійшли і сучасні дослідники, наприклад Дж. Норвіч¹.

Д. І. Каченовський порушив у своєму курсі й таке важливе питання, як міжнародне значення середньовічних банків. Виникнення та розвиток банків він розглядав у нерозривному зв'язку з появою та вживанням векселів, а першість та ключову роль у створенні середньовічних банків відводив Венеції XII століття². Провідну роль Венеції в італійській та міжнародній банківській справі та фінансах підкреслював згодом і автор двотомної фундаментальної монографії «Гроші та банківська справа у середньовічній та ренесансній Венеції» Рейнхольд Мюллер³. Тому актуальним є висновок Д. І. Каченовського про те, що «південна Європа була колискою багатьох торгових установ; звідти вони переносилися на захід і далеко на північ»⁴. Проте, з'ясувавши причини виникнення банківської справи, масштаби та напрями міжнародної торгівлі, ключові вузли протиріч торгових міст та держав, Д. І. Каченовський лише контекстно згадав у своєму курсі про інститут каперства⁵ – предмет його докторської дисертації.

Курс Д. І. Каченовського мав великий успіх у Харківському університеті, а найбільше враження на слухачів справила характеристика їм феодальної системи та лицарства⁶.

М. М. Ковалевський так писав про переваги курсу вчителя: «Його лекції з історії міжнародних відносин та з історії державних установ давали можливість охопити одним поглядом у його головних та суттєвих рисах прогресивний хід розвитку суспільно-політичних форм», а «лекції про вплив, наприклад, феодалізму та лицарства або

¹ Дж. Норвіч вказував: «Венеція, як сторона, що перемогла, заявила про право висувати умови, але зрештою умови були прийняті зовсім не такі, на які міг би розраховувати переможець ... Залишається визнати, що Венеція в цій війні нічого не виграла. Генуя також. Справжніми переможцями стали тіньові постаті: король Угорщини та герцог Австрійський». Див.: Норвіч Дж. История Венецианской республики. Москва: АСТ, 2009, 864 с. URL: http://loveread.cc/read_book.php?id=75191&p=76

² Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Ч. 1. Кн. 2: Часть Общая. 329-330.

³ Mueller R. Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice. Volume 1: Coins and Moneys of Account. Baltimore, Md.: The Johns Hopkins University Press, 1985. 684 p.; Mueller R. The Venetian Money Market; Banks, Panics and the Public Debt, 1200-1500. Baltimore/London: Johns Hopkins Press, 1997. 711 p.

⁴ Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Кн. 2. С. 330.

⁵ Там само. С. 325.

⁶ Лиман С. И. Международные отношения средневековой Европы в творчестве Д. И. Каченовского. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2019. Вип. 56. С. 72.

середньовічної церкви та італійської дипломатії на вироблення початків міжнародного права або з історії пом'якшення жаків війни та розвитку нейтралітету можуть бути визнані зразковими»¹. Важливо наголосити, що «Курс міжнародного права» було перекладено англійською мовою² і він, таким чином, став доступним студентам та вченим не тільки в Російській імперії, але й за кордоном.

Отже, аналізу міжнародних відносин та відповідних юридичних норм доби Середньовіччя була присвячена майже уся друга книга Д. І. Каченовського «Курс міжнародного права». В цьому курсі він докладно схарактеризував значення та форми міждержавної взаємодії нових акторів міжнародних відносин, показав, яким чином феодалізм з кінця X ст. вплинув на міжнародне життя, що супроводжувалося розпадом великих політичних об'єднань, загостренням війн у суспільстві, вказав на головні міжнародні зіткнення середньовічної доби. Концепція розвитку міжнародного права в Середньовіччі, висунута Д. І. Каченовським, містила визнання величезної ролі у виробленні цього права християнської Церкви, римських пап та німецьких імператорів, вплив на цей процес суспільного устрою та національного характеру германців, констатація загального пом'якшення під впливом вищевикладених факторів, головним чином лицарства звичаїв та міжнародної напруженості у Середньовіччі. Римські папи та німецькі імператори, незважаючи на їхню тривалу боротьбу один з одним, зображувалися Д. І. Каченовським як творці європейської політичної та правової єдності. Вчений вважав закономірним занепад папської влади до кінця середньовіччя у зв'язку з посиленням національних держав і доводив, що наприкінці XIV – у XV ст. в таких умовах великого міжнародного значення набули церковні собори³. Разом з політико-правовими аспектами Д. І. Каченовський розглядав і історію міжнародної торгівлі, формування морського і торгового права у середні віки, загальноєвропейське значення банківської справи, провідну роль в якій тривалий час відігравала Венеція. Незважаючи на помилкове датування деяких подій (наприклад, «Великий розколу другої половини XIV ст.»), певну ідеалізацію західного феодального суспільства,

¹ Ковалевский М. Моё научное и литературное скитальчество. *Русская мысль*. 1895. №1, С. 64–65.

² Стоянов А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков : Типография Адольфа Дарре, [1894]. С. 31–32.

³ Грабарь В.Э. Вселенские соборы как органы международного общения. *Вопросы истории*. 1945. № 3/4. С. 86–98; Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Новікова Л.В. Історія міжнародного права : хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право». Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 178–182.

недостатньо критичну оцінку відповідність дійсності і правил лицарської поведінки під час війни, курс Д. І. Каченовського в тій його частині, яка охоплювала міжнародні відносини та право середньовічної доби, повністю відбивав прогресивні досягнення науки свого часу і багато в чому залишається актуальним дотепер.

Реконструкція викладацької та науково-педагогічної діяльності Дмитра Івановича Каченовського надає підстави розглядати його постать як одну з ключових у становленні університетської науки міжнародного права на теренах Східної Європи другої половини XIX століття. Його професорська кар'єра в Харківському університеті поєднала систематичну педагогічну працю, методологічне новаторство та створення узагальнюючого наукового курсу, що став не лише навчальним посібником, а й цілісною концепцією історії та теорії міжнародного права.

Передусім встановлено, що викладацька діяльність Д. І. Каченовського вирізнялася широтою предметного охоплення та високим рівнем академічної вимогливості. Читання курсів від «Енциклопедії законодавства» і «Державного права європейських держав» до «Міжнародного права» свідчить про його прагнення формувати у студентів цілісне бачення правового світу, де внутрішньодержавні та міжнародні явища постають у взаємозв'язку. Його лекції поєднували наукову ґрунтовність, актуальність політичної проблематики та виразну публічну риторику, що забезпечувало широку популярність серед студентства, попри складність матеріалу й суворість на іспитах. У цьому вимірі Д. І. Каченовський постає як представник класичної університетської моделі професора – вимогливого, але інтелектуально авторитетного наставника.

Програмні лекції, виголошені після європейських відряджень, засвідчують, що його педагогічна діяльність спиралася на продуману методологічну платформу. Він послідовно утверджував принципи історизму, компаративності та моральної відповідальності науки. Міжнародне право в його викладі поставало не як сукупність абстрактних норм, а як жива система, нерозривно пов'язана з історичними трансформаціями Європи, розвитком політичних націй, кризами імперських структур і зростанням ролі громадської думки. Такий підхід надавав курсу світоглядного виміру й перетворював його на інструмент осмислення сучасності.

Центральним інтелектуальним результатом його викладацької праці став «Курс міжнародного права», у якому поєднано теоретичну

систематизацію з масштабною історичною реконструкцією. У першій книзі Каченовський заклав концептуальні підвалини науки, обґрунтувавши автономність міжнародного права, його особливу природу, систему джерел і специфіку санкції. Міжнародний правопорядок у його інтерпретації постає як історично зумовлена форма співіснування суверенних держав, що тримається на взаємності, репутації, політичній рівновазі та моральній силі норми. Тим самим учений запропонував переконливу відповідь як скептикам, що заперечували реальність міжнародного права, так і утопістам, які прагнули негайної побудови універсального миру.

Історична частина курсу демонструє послідовний еволюційний підхід до розвитку міжнародно-правових форм. Стародавній Схід у нього постає як етап домінування релігійної замкненості та сили, де право лише зароджується; грецький світ – як доба інтелектуального визрівання ідей справедливості без належної інституціоналізації; Рим – як творець правових форм і процедур, що, однак, підпорядкував їх імперській ідеї та тим самим показав історичні межі права без рівності. Середньовіччя розглядається як складний, суперечливий, але вирішальний період, коли під впливом християнства, папства, імперської ідеї, лицарської культури та розвитку торгівлі поступово формуються засади європейської міждержавної спільності. У цій схемі історія міжнародного права постає як тривалий процес морального й правового розширення взаємності між народами.

Важливо, що Д. І. Каченовський розглядав міжнародне право не ізольовано, а в широкому культурно-цивілізаційному контексті. Релігія, філософія, торгівля, війна, університетська наука, громадська думка – усі ці чинники інтегруються в єдину картину розвитку міжнародного спілкування. Така багатовимірність робить його курс не лише юридичним, а й історико-філософським дослідженням міжнародного порядку.

Узагальнюючи, варто констатувати, що викладацька діяльність Д. І. Каченовського та створений ним «Курс міжнародного права» стали важливим етапом інституціоналізації міжнародно-правової науки. Його підхід поєднав університетську педагогіку, історичну ерудицію та теоретичну рефлексію, сформувавши модель викладання, у якій міжнародне право постає як історично змінна, морально навантажена й інтелектуально системна галузь знання. У цьому полягає не лише наукове, а й культурно-освітнє значення його спадщини, що зберігає евристичну цінність і для сучасного історико-правового дискурсу.

Розділ 3

ГОЛОВНІ НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО

Плідна викладацька діяльність Д. І. Каченовського не лише поєднувалася з його напруженими науковими дослідженнями, а й багато в чому була обумовлена ними. Ця наукова робота апріорі вимагала великих сил, дослідницького таланту, можливості вивчати різні проблеми та явища не лише у своєму домашньому кабінеті, а й під час частих закордонних наукових відряджень (див. докладніше підрозділ 1.2). Наукові інтереси Д. І. Каченовського охоплювали різні проблеми історії міжнародних відносин, права, державного будівництва, культури, мистецтва. Розробкою зазначених проблем Дмитро Іванович займався у період, коли дослідження вітчизняних вчених різних галузей гуманітарних наук, у тому числі історії та права, не відрізнялися надмірною науковою інтенсивністю¹. Це стосується й кількісних показників та якості публікацій колег його кафедри міжнародного права². В українській науці містяться твердження про те, що Д. І. Каченовський опублікував понад сто робіт!³ Сучасні харківські бібліографи змогли знайти та скласти бібліографічний опис більше половини від цього числа⁴, однак і вказаний ними максимально повний список для представника науки середини та третьої чверті XIX століття

¹ Див. наприклад статистику та щорічну динаміку досліджень учених України XIX ст. з історії середніх віків, частина яких належала Д. І. Каченовському : Лиман С. И. Идея в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 600-601.

² Див. наприклад: Ястржембский В. А. Орнатский, Сергей Николаевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей* / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багаля. Харьков, 1908. С. 241; Ястржембский В. А. Даневский, Всеволод Пиевич *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. 1805—1905: Биографический словарь профессоров и преподавателей* / Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багаля. Харьков, 1908. С. 249.

³ Біобібліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805-2020 рр.) / [уклад. І. С. Воеводін, О. А. Гавриленко, Д. В. Гайдар та ін. ; ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, І. С. Воеводін, А. Л. Шевченко]. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2020. С. 6,

⁴ Каченовський Дмитро Іванович, 1827–1872 [Електронний ресурс] : персон. бібліогр. покажч. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Наук. 6-ка ; [уклад.: О. І. Самофал, Л. В. Покусай, В. В. Щабельник; відп. за вип. Н. П. Пасмор]. Харків, 2018. С. 15-21.

є досить значним. Це змушує нас критично поставитися до твердження А. П. Шимкова, який вважав, що до початку XX століття той стан, в якому «перебувало довгий час саме ім'я Каченовського», можна назвати «забуттям»¹. Цю фразу слід вважати його особистою думкою, а не реальністю, оскільки в останній чверті XIX ст. на роботи Д. І. Каченовського постійно посилалися інші вчені², підкреслювали його внесок у розвиток як правознавства, так й інших галузей знань³, а його біографію з оцінками головних наукових праць вже в той час регулярно включали у відомі енциклопедичні словники⁴. Тому, аналізуючи творчість Д. І. Каченовського, вважаємо більш доречним згадати фразу іншого його біографа, В. А. Ястржембського, який писав: «наукова діяльність Каченовського для його часу була громадянським подвигом, свого роду піонерством, яке полегшило і розчистило шлях для діяльності його послідовників у Росії»⁵.

Серед цих наукових досліджень найбільш значущими, безумовно, були докторська дисертація «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» (1855), наукові нариси «Життя та твори Данієля Вебстера» (1856), «Погляд на історію політичних наук у Європі» (1859), велика актова промова «Про сучасний стан політичних наук на заході Європи та в Росії» (1862), статті з історії дипломатії для відомого «Енциклопедичного словника, складеного російськими вченими та літераторами» (1861). Їх аналіз і становитиме предмет цього розділу.

¹ Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 74.

² Даневский В. Очерк новейшей литературы по международному праву. Санкт-Петербург, 1876. Гл. 6 : Русские публицисты по международному праву. С. 253–256. – Рец. на кн.: Каченовский Д. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле : исследование. Москва : Тип. В. Готье, 1855; Kamarowsky. *De la literature contemporaine du droit international en Russie. Revue de droit international et de legislation compare.* Bruxelles, 1876. Т. 8. Р. 389.

³ Сумцов Н. Ф. Труды Д. И. Каченовского по истории искусства. *Южный край.* 1901. 17 января; 18 января.

⁴ Грабарь В. Каченовский Дмитрий Иванович. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург. 1895. Т. 14. П/т. 28. С. 808; Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах.* СПб., 1897. Т. 8: Ибак – Ключарев. С. 575–577.

⁵ Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 6.

3.1. Докторська дисертація «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі»

Головною науковою роботою Д. І. Каченовського є його докторська дисертація «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» (1855). Вона стала результатом подальших досліджень вченого після захисту ним магістерської дисертації «Історичний огляд положення міжнародного права про володарювання над морями» (1849), яка, на жаль, не збереглася, та публікації низки статей на тему морського розбою та каперства, частина з яких містила уривки з майбутньої монографії¹.

Монографія Д. І. Каченовського «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» (рис. 3.1.1) становить значний інтерес з точки зору вивчення міжнародних відносин не лише європейських держав, але й США. Джерелами для написання монографії стали головним чином загальні збірки дипломатичних актів та збірки рішень адміралтейських судів.

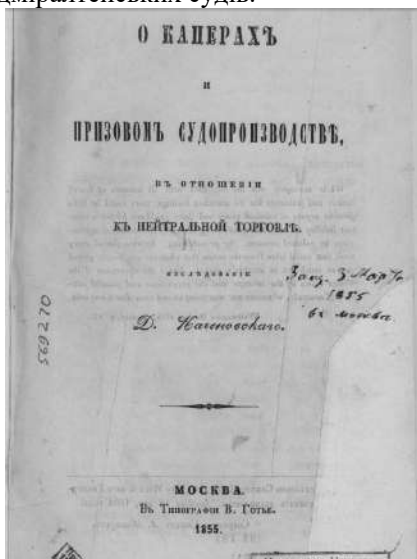

Рис. 3.1.1. Монографія Д. І. Каченовського «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» (1855)

¹ Каченовский Д. И. Морские разбои Ост-Индского архипелага. *Московские ведомости*. 1852; Каченовский Д. И. Морская война и каперство в средние века. *Московские ведомости*. 1855. 24 февр. (№ 24); Каченовский Д. И. Морская война и каперство в средние века. *Московские ведомости*. 1855. 26 февр. (№ 25).

Д. І. Каченовський визнавав закономірність каперства. Він вважав досить суттєвими відмінності морської війни від континентальної, оскільки при континентальній війні «ворожі відносини народів, принаймні нині, майже не хитають цивільних прав, що належать мирним жителям і обмежуються діючими арміями», тоді як «на морі цивілізація ще не встигла здолати суворих середньовічних звичаїв», а «майно ворожих підданих вважається законним призом»¹. Важко погодиться із тезою Д. І. Каченовського у тому, що континентальна війна першої половини і середини XIX століття майже не знає мародерства, опису якого присвячено чимало публікацій, зокрема тих, що вийшли останніми роками²; серед них – кілька статей, присвячених мародерству та пограбуванню англійських військ в Індії та Китаї³. У той же час в цілому не підлягають сумніву його висновки про особливості морської війни. «Головні зусилля держав, що воюють на морі, звернені до винищення взаємної торгівлі, – вказував харківський учений. – Знаходячи регулярний флот недостатнім для своєї мети, вони запрошують до боротьби приватних осіб, надають ним дозвіл (*lettres de marque*) озброювати кораблі (*armer en course*), йти на ворогів і захоплювати здобичу»⁴. При цьому термін «*lettres de marque*» («каперське свідчення») не є застарілим словом чи фразеологізмом самого Д. І. Каченовського: цей термін використовується і в сучасній франкомовній літературі, присвяченій історії каперства⁵.

Важливим питанням, яке Д. І. Каченовський поставив вже у введенні своєї докторської дисертації, було питання про сутність каперства та його особливості. На його думку, «наука загальнонародного права може розглядати каперство як звичай морської війни з двох сторін: 1) у його найближчих наслідках для воюючих

¹ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. III.

² Див. наприкл.: Трунов И. Л. Мародерство – преступление международного характера. *Адвокат*. 2004. №9. С. 27. URL: <https://trunov.com/publications/16267/>

³ Gregorian R. Unfit for service: British law and looting in India in the midnineteenth century. *South Asia: Journal of South Asian Studies*. 1990. Volume 13. Issue 1. P. 63-84. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00856409008723135>; Hevia J. Looting Beijing: 1860, 1900. *Tokens of Exchange. The Problem of Translation in Global Circulation*, edited by Lydia Liu. 2000. P. 192-213. URL: <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/9780822381129-008/html?srsltid=AfmBOoqjCTH3ksRxVeRKFLZAVqd7s6nVFB1Acu57eZAmFCBrQGHD57J>

⁴ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. III-IV.

⁵ Chavarot M.-C. La pratique des lettres de marque d'après les arrêts du parlement (XIIIe-début XVe siècle). *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1991. Vol. 149. P. 51-89.

держав; 2) щодо нейтральної торгівлі»¹. При цьому саме друге питання Д. І. Каченовський вважав «набагато складнішим і заплутанішим», а щоб точно визначити «коло» «діяльності» каперства, вчений резонно пропонував вивчити сутність призового судочинства, зокрема ступінь обмеження судовими органами свавілля каперів щодо майна нейтральних держав². Тому мету своєї дисертації Д. І. Каченовський бачив у тому, щоб «тільки показати межі, в яких укладено міжнародним правом діяльність арматорів та адміралтейських судів щодо нейтральної торгівлі, знайти загальновизнані засади, які мають керувати цією діяльністю, і нарешті простежити поступове застосування їх на практиці держав»³. Насправді ж дослідження Д. І. Каченовського більше за охопленням, історичне тло представлене значно ширше, а джерельна робота виконана глибше. Не дарма, за власним визнанням правознавця Д. І. Каченовського, «для вирішення цих завдань автор обрав історико-критичну методу»⁴. І хоча термін «історико-критична метода», створений Б. Г. Нібуром та Л. Ранке⁵, тоді частіше вживався істориками церкви, ніж істориками права⁶, Д. І. Каченовський успішно застосовував цей методичний інструментарій протягом усієї своєї роботи.

Відповідно до завдань роботи, автор схаактеризував сутність каперства та час його виникнення. Визначення Д. І. Каченівські каперства, як здійснення військових дій на морі приватними судами, які отримали від держави спеціальний дозвіл, є хрестоматійним і зустрічається в даний час у багатьох публікаціях на цю тему⁷. Однак найважливішим питанням, яке стоїть перед дослідником історії каперства, є питання про його періодизацію.

В історії каперства Д. І. Каченовський виділяв п'ять періодів. Перший охоплював час із XII до кінця XVI ст.⁸. «У середні віки, –

¹ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. V.

² Там само. С. VI-VII.

³ Там само. С. VIII

⁴ Там само.

⁵ Бузескул В. П. *Из истории критического метода. Ранке и Штенцель. Известия Академии наук СССР*. VI серия. 1926. №12. С. 1121–1138.

⁶ Див.: Юнгеров П. Общее историко-критическое введение в священные Ветхозаветные книги. Казань: Типо-литогр. Имп. Ун-та, 1902. 592 с.

⁷ Див. наприклад: Tabartok A., Nowrasteh A. Privateers! Their History and Future. *Fletcher Security Review*. 2015. Vol.2, №1. Р. 1. Пастушенко А. А. О специфике толкования каперства в раннее Новое время. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. : Історія. 2010. № 908. Вип. 42. С. 176.

⁸ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. X.

вказував автор, – морська війна майже нічим не відрізнялася від піратства і, за нестачею регулярного флоту, проводилася приватними особами (корсарами). Заснування відповідальних каперів було першим кроком до того, щоб приборкати анархію та забезпечити міжнародний спокій»¹. Однак у зв'язку з тим, що нейтральна торгівля ще не досягла в середні віки значних розмірів, капери, на думку Д. І. Каченовського, діяли переважно проти ворожих, а не проти нейтральних судів.

Характерними рисами цього періоду вчений вважав те, що за феодальної анархії епохи Середньовіччя та при «хаотичному стані громадянських суспільств міжнародні зносини не могли отримати твердої організації», а «міжнародні війни майже не припинялися»². З посиленням королівської влади вона бере під свій контроль військову організацію, проте зробити це на морях королям було набагато складніше у зв'язку з тим, що «під час феодальних заворушень піратство досягло великих розмірів і стало ремеслом цілих поколінь»³. Д. І. Каченовський слушно пов'язував появу коаліцій італійських держав і ганзейських міст із загрозами купецьким судам з боку піратів – факт, який одержав у медієвістиці широке висвітлення⁴.

Д. І. Каченовський з'ясував умови та час виникнення каперства. «Перші сліди існування каперства, – зазначав він, – помітні у країнах, що прилягають до Середземного моря. Вже в 1288 р. арагонський король Альфонс III (рис. 3.1.2) наказав приморським містам брати з корсарів зобов'язання в тому, що вони не будуть грабувати майно у співгромадян і нападати на ворога під час перемир'я і в нейтральних портах»⁵. У цьому питанні Д. І. Каченовський поділяв думку відомого французького вченого Ж.-М. Пардессю, який не тільки вважав, що

¹ Там само.

² Там само. С. 1-2.

³ Там само. С. 2.

⁴ Див.: Фортинский Ф. Я. Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. Киев, 1877. С. 399; Подаляк Н. Г. Могутия Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII—XVII століть. Київ: Темпора, 2009. 360 с.; Ціватий В., Лиман С. Німецька Ганза: погляд із XXI століття: Рецензія на монографію: Н. Г. Подаляк. Могутия Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII – XVII ст. *Зовнішні справи*. 2013. №2. С. 52–55. Гавриленко О.А. Морські закони Ганзейського союзу 1597 року: історичний контекст, правовий зміст та значення. *Правова держава*. 2025. № 58. С. 192, 193.

⁵ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 11.

статут Альфонса III був найдавнішим законодавством щодо каперства, а й опублікував його¹.

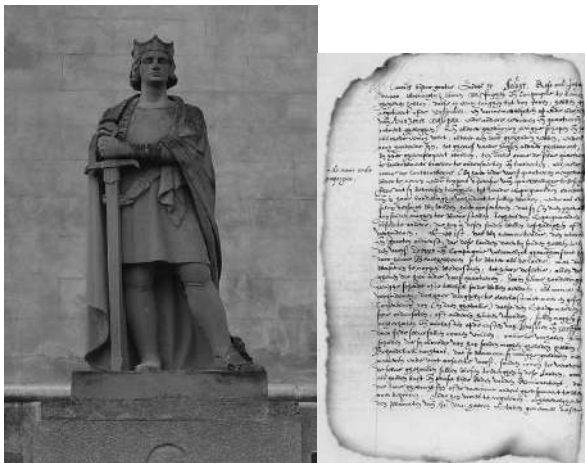

Рис. 3.1.2. Зліва – Статуя арагонського короля Альфонсо III у місті Маон. Справа – каперське свідоцтво, видане штатгальтером Голландії Моріцем Оранським-Нассау (1618 р.)

В історії каперства Д. І. Каченовський особливо виділяв і низку інших урядових розпоряджень. Так, упродовж XIV ст. у всіх державах південної Європи «корсари втратили колишню незалежність і мали підкоритися закону»². Іншою, на думку автора, була ситуація поза межами південної Європи. В історії середньовічного каперства Д. І. Каченовський значну увагу приділяв англо-французьким війнам³. «Ніде приватна морська війна не лютувала такою мірою, як в Англії та Франції», – зазначав учений⁴. Він пов'язував цей процес з багатовіковим суперництвом двох країн і феодалними розбратами у Франції. В історії французького каперства Д. І. Каченовський вважав доленосним 1373 рік, коли король Карл V заснував посаду адмірала і надав йому

¹ Pardessus J.-M. Collection de lois maritimes antérieures au XVIII siècle. Paris: Imprimerie royale, 1839. Vol. 5. P. 349.

² Каченовський Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 13.

³ Лиман С. И. Международные отношения средневековой Европы в творчестве Д. И. Каченовского (1827–1872). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна*. 2019. Серія «Історія». Вип. 56. С.69.

⁴ Каченовський Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855 С. 13-14.

право вирішувати справи про морські призи. Відтепер саме адмірал роздавав каперам патенти, а для нагляду за каперами, повністю підпорядкованими тепер уряду, до кінця XV в. було засновано призові суди¹. Таким чином, на відміну від Іспанії, яка приборкала свавілля каперів, королівська влада Франції лише майже століттям пізніше, ніж Арагон, зуміла поставити їхні дії під свій контроль. Висновок Д. І. Каченовського про те, що указ 1373 р. короля Карла V надав юридичну форму системі ліквідації призів, отримав повне підтвердження й у сучасній, зокрема французькій науці².

На наш погляд, є певне протиріччя у твердженнях Д. І. Каченовського про хронологічні рамки першого періоду історії каперства. З одного боку, він вказував: «до кінця XV століття морська війна мало-помалу набула в Європі нового вигляду: місце незалежних корсарів заступили підлеглі уряду капери; для нагляду за їхніми діями було засновано призові суди»³. З іншого боку, на думку Д. І. Каченовського, перший період історії європейського каперства, коли морська війна майже не відрізнялася від піратства, тривав до кінця XVI ст.⁴ «Взагалі, – зазначав він, – до кінця XVI століття заходи, вжиті в Європі проти самоврядності та морських розбоїв, здавалися цілком достатніми для охорони порядку під час війни. Ідея нейтралітету ледве починала вироблятися у свідомості народів; нейтральна торгівля ще не збуджувала такого загального інтересу і не давала приводу до таких суперечок між державами як згодом: за винятком ганзейських міст, вона ніде не досягла значних розмірів»⁵. Такий підхід Д. І. Каченовського до позначення рубежу першого та другого періодів історії каперства викликає резонне питання про доцільність виділення окремого періоду з кінця XV до кінця XVI ст.

Головною особливістю другого періоду історії каперства харківський вчений вважав, з одного боку, видання воюючими державами довільних декретів проти нейтральних країн, а з іншого –

¹ Там само. С. 14-18.

² Prétou P. L'invention de la piraterie en France au Moyen Âge. Paris: PUF, 2021. Vol.1. 228 p. URL: <https://clio-cr.clionautes.org/linvention-de-la-piraterie-en-france-au-moyen-age-pirate.html> ; Barré E. Rezensiert von | compte rendu rédigé par: Pierre Prétou, L'invention de la piraterie en France au Moyen Âge, Paris: Presses universitaires de France, 2021. 228 p.

³ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 18.

⁴ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов. Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 318.

⁵ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 20.

різке збільшення кількості каперів, які становили небезпеку для всесвітньої торгівлі¹. «Знаменита боротьба між Нідерландами та Іспанією відкриває новий період в історії каперства», – зазначав він². З 1562 р. Вільгельм Оранський почав роздавати каперські свідчення, оскільки «Нідерланди майже не мали регулярного флоту і були змушені боротися з сильною на морях державою»³. На збільшення кількості голландських каперів та вміле використання їх керівниками нідерландських повстанців акцентується увага і в сучасних узагальнюючих виданнях з історії міжнародних відносин⁴. При цьому Д. І. Каченовський не ідеалізував способи ведення війни морськими гезами проти Іспанії. Ці гези (у тексті автора – «гейзи») не тільки знищили іспанську торгівлю, але й «почали нападати на усіх, не відрізняючи друзів від ворогів, і перетворилися на відчайдушних піратів»⁵. Війна Іспанії з Нідерландами, на думку вченого, стала епохальною подією в історії каперства ще й тому, що з цього часу інститут каперства став «загальною установою на Заході Європи»⁶.

Другий період історії каперства – це епоха перетворення Англії на велику морську державу⁷. З цієї точки зору вважаємо цілком виправданим та необхідним звернення Д. І. Каченовського до аналізу англійських королівських декретів, які регламентували дії каперів. Серед них – регламент 1589 року Єлизавети I і, особливо, декрети Карла I 1625 і 1626 років. Два останні «оголошують правильним призом не

¹ Лиман С. І. Международные отношения средневековой Европы в творчестве Д. И. Каченовского (1827–1872). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна*. 2019. Серія «Історія». Вип. 56. С. 70.

² Каченовський Д. І. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 21.

³ Там само. С. 23.

⁴ Лиман С. І., Парфінченко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії. Суми, 2024. С. 630.

⁵ Каченовський Д. І. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 22.

⁶ Там само. С. 24.

⁷ В європейській науці тривають дискусії стосовно прибутковості англійського каперства часів правління Єлизавети I. Наприклад, британський дослідник К. Р. Ендрюс вважав, що у війні з Іспанією каперство приносило англійським капітанам великі прибутки (див.: Andrews K.R. *Elizabethan Privateering during the Spanish War 1585–1603*. London, New York, 1966. Р. 134). Іншу думку відстоює український історик А. О. Пастушенко. Він вважає, що «про прибутковість каперства англичан в цілому за другу половину XVI ст. судить рано», «проблема фінансової ефективності каперства Англії другої половини XVI ст. залишається невирешеною і вимагає подальших досліджень в цьому напрямку» (див.: Пастушенко А. А. О добыче каперов Англии во второй половине XVI в. *Древнее Причерноморье*. 2011. Вип. 9. С. 391).

лише нейтральне судно, захоплене на місці злочину із забороненими товарами, а й ті кораблі, які вже повертаються назад із ворожих портів»¹. Саме так це трактується і у сучасній науці². Водночас відсутність у монографії аналізу відомого трактату англійського юриста та філософа Джона Селдена «Закрите море» (1635) певною мірою послаблює аргументацію Д. І. Каченовського³.

У зв'язку з відновленням 1621 року війни між Іспанією та Голландією змінилося й урядове законодавство проти нейтральних купців. Д. І. Каченовський згадував едикт Генеральних Штатів 1630 року, який «поширив поняття блокади і посилив суворість призових судів», внаслідок чого «багато європейських народів були змушені повністю припинити торгівлю з Іспанськими Нідерландами»⁴.

У цей період посилюється і флот Франції, головним чином завдяки реформам кардинала Рішельє⁵. Однак ще до цих реформ, як зазначав автор, Франція пішла далі за інші країни, коли ввела у себе з XVI ст. «найрізкіші і обмежувальні для торгівлі основи призового судочинства»⁶. До 1650 року французи конфісковували не лише нейтральні кораблі з ворожим вантажем, але й нейтральний вантаж з ворожим кораблем⁷. Францію разом із Англією Д. І. Каченовський називав країною, де було зроблено першу спробу визначити міжнародними договорами основні норми для вирішення справи про нейтральні призи⁸.

Це зауваження досить важливо, оскільки, за словами автора, «особливо важко було схилити Францію до визнання прав нейтралітету»⁹.

¹ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 26.

² Ford J. D. P. The Emergence of Privateering. Brill, 2023. P. 306.

³ У своєму трактаті «Закрите море» Джон Селден доводив, що «що Англія та її король мають виключне право на морський простір, який вони вважають своїм, тобто від Ла Маншу до Америки». Він стверджував: «По-перше, ми вважаємо принципом, який не можна заперечувати, що король Великої Британії є монархом на суші та на морі у всьому світі, на всій протяжності своїх володінь і що його однаково турбує збереження свого суверенітету у всіх британських морях, як у трьох його королівствах; тому що без цього вони не можуть бути збережені, і він не може зберегти свою честь і належну повагу до інших народів» (Цит. з: Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії. Суми, 2024. С. 482).

⁴ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 28.

⁵ Monaque R. Une histoire de la marine de guerre française. Paris, 2016. P. 37-56.

⁶ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 29.

⁷ Там само. С. 30.

⁸ Там само. С. 38.

⁹ Там само. С. 34.

Однак Д. І. Каченовський в даному випадку окремо не розглядував гугенотських каперів південних провінцій Франції, як це роблять деякі сучасні французькі дослідники¹. У контексті тривалих Релігійних воєн та доленосної облоги у 1627-1628 рр. Ла-Рошелі не лише королівською армією, але й флотом², яким командував адмірал Маріно Торре, таке уточнення було б доречним.

Французьке каперство XVII століття неможливо вивчати без ордонансу 1681 р. (рис. 3.1.3), виданого Людовіком XIV³. Своїм ордонансом король оголосив себе противником нейтрального прапора⁴. Цей ордонанс розглядали деякі дослідники XIX – першої чверті XXI століть⁵. Серед них був й Д. І. Каченовський. Він слушно підкреслював, що ордонанс Людовіка XIV створений на основі попередніх французьких законів, особливо едикту 1584 року, «до судового вироку ніхто не може розпоряджатися здобиччю», а ці заходи і нові обмеження нейтральної торгівлі в роки війни за Іспанську спадщину 1701-1714 рр. перетворили царювання Короля-Сонця на «золотий вік» каперства як на узбережжі Франції, так й у Новому світі⁶. Щоправда, з урахуванням активності каперів у Новому світі⁷ можна було очікувати від тексту монографії Д. І. Каченовського більшої інформативності у цьому питанні. Остаточо скасувати свої заходи Людовік XIV був змушений вже за результатами Утрехтського мирного договору 1713 року (рис. 3.1.3), а в сучасній науці визнається, що цей договір «сприяв поширенню положень про найбільше сприяння у двосторонніх договорах про торгівлю та мореплавання»⁸.

¹ Durand-Gasselin T. Les Corsaires Huguenots au XVIe siècle. URL: <https://museeprotestant.org/notice/les-corsaires-huguenots-au-xvie-siecle/>

² Delafosse M. Histoire de La Rochelle. Toulouse, 2002. P. 151.

³ Ordonnance de la marine, du mois d'aoust 1681. Commentée & conférée avec les anciennes ordonnances, & le droit écrit, avec les nouveaux règlements oncernans la Marine. Paris: Avec approbation et privilege du Roi. 1681. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9606758r.texteImage>

⁴ Ordonnance de Louis XIV Roy de France et de Navarre. Donnée à Fontainebleau au mois d'aout 1681 (Réédition moderne de l'ouvrage paru en 1681 chez Denys Thierry et Christophe Ballard à Paris). Vienne: Aubin imprimeur à Ligugé, 1993. 273 p. ;

⁵ Див. наприклад : Chadelat J. L'élaboration de l'ordonnance de la marine d'aout 1681. *Revue historique de droit français et étranger*. Quatrième série, 1954. Vol. 31. P. 74-98.

⁶ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 34-36.

⁷ Див.: LaMonica M. French 'Corsairing' in the Americas during the War of the Spanish Succession. URL: <https://www.thefrenchhistorypodcast.com/french-corsairing-in-the-americas-during-the-war-of-the-spanish-succession-by-mike-lamonica/>

⁸ Dhondt F. The Peace of Utrecht (1713). *Global Encyclopedia of Territorial Rights*. Cham: Springer International Publishing, 2020. P. 1. URL: <https://researchportal.vub.be/en/publications/the-peace-of-utrecht-1713>

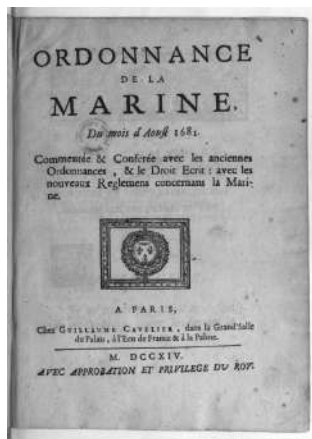

Рис. 3.1.3. Зліва – Великий ордонанс Військово-морського флоту від 31 липня 1681 року, виданий Людовіком XIV. Справа – перше видання Утрехтського мирного договору 1713 р.

Саме до Утрехтського миру 1713 року Д. І. Каченовський доводив виклад другого періоду історії каперства¹. Його третій період дослідник обмежував 1713-1793 роками. Характерною рисою цього періоду Д. І. Каченовський вважав переважання Англії на морях², її прагнення «затримати розвиток морського міжнародного права та зробити свої призові закони обов'язковими для всієї Європи». Тому «континентальні держави становлять проти неї опозицію і в епоху п. (північно – С.Л.) американської війни, завдають рішучого удару каперству»³.

Оскільки саме Англія в цей час є «найнебезпечнішим противником нейтрального прапора», її правлячі кола вважали будь-який нейтралітет «шкідливим ухиленням від загальних законів війни»⁴. У цьому відношенні заслуговує на особливу увагу порушення з 1745 року Англією торгівлі Пруссії та доводи відповідно пруської та англійської

¹ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. X.

² Як слушно вказує сучасний український дослідник каперства В. М. Малишко, «найбільш гострі зіткнення Англії з суперниками по боротьбі за панування в океані відбулися на рубежі XVII-XVIII ст., коли розпочалися перманентні війни з Францією за одноосібне панування на суші та на морі». Див.: Малишко В. М. Правові засади каперської політики Британської Ост-Індської компанії (XVII – перша пол. XIX ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 12. С. 40.

³ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. XI.

⁴ Там само. С. 47, 50.

комісії щодо того, чи закриває нейтральний прапор походження товарів. Д. І. Каченовський докладно, за пунктами, виклав аргументи сторін і вичерпно пояснив, чому, з погляду британських юристів, «всі положення пруської комісії можуть бути відкинуті»¹. Нові аргументи пруської комісії, наприклад, про те, що нейтральний корабель повинен вважатися таким же недоторканим, як і нейтральна територія, а «свобода прапора є правило, а не виняток»², привели до укладання Англією та Пруссією в 1756 році Вестмінстерського договору про нейтралітет. Для збереження балансу сил у Європі Англія Георга II вимушено пішла на поступки Фрідріху II і компенсувала підданим Пруссії збитки, зазнані під час морської торгівлі. І хоча для цього часу історики міжнародних відносин вживають термін «дипломатична революція»³, насправді Англія під час Семирічної війни 1756-1763 рр. почала «з ще більшою жорстокістю переслідувати нейтральну торгівлю»⁴. Серед держав, які найбільше постраждали від подібного свавілля – Голландія та Данія. Разом з тим у британській науці існує думка, що починаючи з Семирічної війни спостерігалось значне збільшення королівського флоту, що «зробили каперство ще більш незначним»⁵.

Однією з ключових подій третього періоду історії каперства Д. І. Каченовський вважав й досі недостатньо вивчену конвенцію 1759 року між Швецією, Данією, Росією, до якої незабаром приєдналася Франція. Згідно з цією конвенцією, Балтійське море оголошувалося закритим для каперів і вільним для нейтральної торгівлі⁶. Аж до сьогодні немає окремих публікацій, в яких би аналізувалося значення цієї конвенції для торговельних відносин країн Північної Європи.

Війна за незалежність США, на думку Д. І. Каченовського, призвела до того, що Англія «вирішила повністю придушити нейтральну торгівлю і заборонила всім народам зносити з бунтівними

¹ Там само. С. 55.

² Там само. С. 56.

³ Schumann, M. J. British Foreign Policy During the Seven Years' War (1749-63). *State Papers Online, Eighteenth Century 1714-1782*. Part IV. Cengage Learning (EMEA) Ltd, 2018. 9 p. URL: <https://www.gale.com/intl/essays/matt-j-schumann-british-foreign-policy-during-seven-years-war>

⁴ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 57.

⁵ Starkey D. J. *British Privateering Enterprise in the Eighteenth Century*. Liverpool: Liverpool University Press, 1990. P. 253.

⁶ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 60.

колоніями»¹. У зв'язку з тим, що 8 держав заперечили це, а їхній «озброєний нейтралітет» призвів до того, що «адміралтейські суди мали відмовитися від колишніх звичаїв і підкоритися авторитету міжнародного права», Англія вимушено «підкорилася впливу могутнього союзу і змушена була пом'якшити своє законодавство про морські призи»².

Але висновок Д. І. Каченовського про те, що «у зв'язку з цим діяльність каперів з кожним роком слабшала»³, не враховує розквіту каперства у повсталих американських колоніях. Так, у сучасній американській історіографії стверджується, що «каперство відіграло вирішальну роль в Американській революції, там діяло близько 700 ліцензованих каперів, тоді як в офіційному флоті США – лише близько 100 кораблів»⁴. По суті, ця ситуація змінилася лише після укладання у 1783 році Версальського договору (рис. 3.1.4), яким Англія визнала свою поразку у війні проти США та їх союзниць, а уряд Сполучених Штатів вже не потребував такої кількості каперів. У цьому сенсі можна цілком погодитися з висновком Д. І. Каченовського про те, що «протягом 10 років, тобто від версальського (так у тексті – *С.Л.*) миру до 1793 р., для каперів і призових судів накреслені були тверді начала, які мали усунути свавілля воюючих і забезпечити спокій нейтральних держав»⁵.

Четвертий період історії каперства Д. І. Каченовський позначав 1793-1815 роками. Він майже збігався з епохою Революційних та Наполеонівських воєн. «Майже» тому, що Революційні війни почалися ще в 1792 р., щоправда без участі морських держав Англії та Голландії, яким революційна Франція оголосила війну наступного 1793 року⁶. У цей період, як вказував харківський дослідник, «воюючі знову відмовляються від дотримання начал нейтралітету; довільні декрети та регламенти набувають перевагу над законами загальнонародного права;

¹ Там само. С. 62.

² Там само. С. 64.

³ Там само. С. 65.

⁴ Tabarrok A., Nowrasteh A. Privateers! Their History and Future // Fletcher Security Review. 2015. Vol. 2. №.1 P. 1. URL: <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/articles/nowrasteh-fletcher-security-review-v2n1.pdf>

⁵ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 65.

⁶ Décret de la Convention nationale, du premier février 1793, l'an second de la République française, qui déclare au nom de la nationale française, que la République est en guerre avec le roi d'Angleterre & le stathouder des Provinces-unies. URL: <https://dp.la/item/e67a3af7afc34474d6f1d11356572243>

автономія призових судів зростає, каперство посилюється на шкоду світовій торгівлі»¹. Вважаємо повністю виправданим виділення цього періоду в якості окремого, оскільки Д. І. Каченовський переконливо показав, як до падіння Наполеона І запекла боротьба Франції та Англії призвела до того, що «зв'язки нейтральних з ворогом оголошуються злочинними і призові суди стають знаряддям торгової інквізиції», а «вплив нейтральних держав на призову практику поступово слабшає»². До того ж, саме цими роками (1793-1815) позначено хронологічні рамки фундаментальної монографії сучасного британського історика Патріка Кроухерста «Французька війна з торгівлею: каперство 1793–1815 pp.»³.

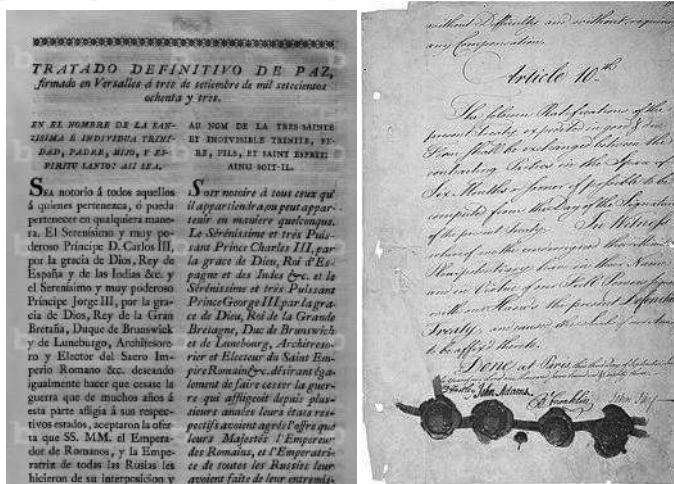

Рис. 3.1.4. Перша (друкована) сторінка Версальського договору та остання (рукописна) сторінка Паризького договору, що були підписані 3 вересня 1783 р. і завершили Війну за незалежність США

У зв'язку з війною революційна Франція почала видавати каперські патенти, скасувавши заборони, відбиті у декреті 1792 року, а Англія «не тільки відмовилася дотримуватися правил збройного нейтралітету», а й уклала угоди з низкою країн, якими заборонялася доставка продовольства у французькі порти⁴. Д. І. Каченовський показав реальні

¹ Каченовський Д. І. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. XI-XII.

² Там само. С. XII, 74.

³ Crowhurst P. The French War on Trade: Privateering 1793–1815. Aldershot: Scolar Press. 1989. ix + 251 pp.

⁴ Каченовський Д. І. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 75.

масштаби дій англійських каперів проти судів нейтральних держав: наприклад, до середини серпня 1793 р. Англія заарештувала 189 кораблів Данії¹. Це змусило останню укласти у наступному році зі Швецією договір про охорону торгівлі – подія, яка добре відображена в сучасній шведській історіографії².

Вже за Директорії в 1798 році Франція видала два декрети, які Д. І. Каченовський називав «безприкладними» в історії: «один з них прискорив призовий процес до такої міри, що нейтральному не залишалося часу для надання доказів», інший «оголосив законним призом усі нейтральні кораблі, у яких перебував якийсь англійський виріб». «З того часу, – вказував харківський учений, – торгові зв'язки мали зупинитися; огляд перетворився на найсуворіший обшук; капери – у піратів»³. І все ж таки, на наш погляд, Декрет 18 січня 1798 року (29 нівоза 6 року Республіки) заслуговує більш детальної інтерпретації, оскільки в його Статті №2 йдеться: «Кожне іноземне судно, яке під час свого плавання зайшло до порту Англії, не повинно допускатися до порту Французької республіки, за винятком випадків, коли існує потреба у його заході (*de relâche*); у разі воно має залишити зазначений порт, як тільки зникне причина його заходу до нього (*de sa relâche*)»⁴. Цю заборону можна пояснити характером війни, активністю контрреволюційних повстанців-шуанів Жоржа Кадудалю в приморських районах Західної Франції та їх очікуванням військової допомоги з боку Англії й французьких емігрантів.

Однією з характерних рис цього періоду Д. І. Каченовський вважав появу в Англії та Франції наприкінці XVIII століття знаменитих суддів, «під впливом яких адміралтейська практика... абсолютно змінюється» – Вільяма Скотта (лорда Стоуелла) та Жана-Марі Порталіса⁵. Як відомо, Вільям Скотт 30 років був суддею Високого адміралтейського суду

¹ Там само. С. 76.

² Müller L. Swedish merchant shipping in troubled times: The French Revolutionary Wars and Sweden's neutrality 1793–1801. *International Journal of Maritime History*. 2016. Volume 28. Issue 1. P. 147–164. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0843871415624081>

³ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 80.

⁴ France: Decrees on Trade 1793-1810. Law which determines the character of vessels from their cargo, especially those loaded with English merchandise. 29th Nivose, 6th year, (18th January, 1798). URL: https://www.napoleon-series.org/research/government/france/decrees/c_decrees9.html

⁵ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 85.

(1798-1828)¹, а його вчення про війсьну контрабанду, за словами Д. І. Каченовського, «відкриває широкий простір для діяльності каперів проти нейтральної торгівлі»². Вільям Скотт вважав, що «війна не повинна доставляти нейтральним купцям ніяких вигод, вони не мають права займатися такою торгівлею з ворогом», внаслідок чого він «зовсім знищив «небезпечну для Великої Британії» торгівлю»³. Разом з тим, залишається не повністю з'ясованим питання про причини занепаду британського каперства до кінця Наполеонівських війн⁴.

Порівнявши діяльність Вільяма Скотта та Ж.-М. Порталіса, Д. І. Каченовський зробив важливий висновок: «Уважне вивчення англійської та французької практик показує, що ані та, ані інша не розвинули у собі загальноєвропейських елементів: Вільям Скотт прямо діяв проти збройного нейтралітету; Порталіс був лише розумним та сумлінним виконавцем французьких регламентів»⁵. Послідовно обстоюючи думку про те, що неозброєні громадяни не можуть вважатися воюючою стороною, Ж.-М. Порталіс лише на рік пережив початок у 1806 році Континентальної блокади (у Д. М. Каченовського – «континентальної системи»)»⁶. Ця «протівна законам природи» «континентальна система, – вказував харківський вчений, – відкрила безмежну ниву для діяльності каперів» і є «дивною аномалією в тодішній призовій практиці»⁷.

Д. І. Каченовський вважав малоефективною не лише цю, створену Берлінським декретом «систему»⁸, але й низку договорів, наприклад, російсько-британську Петербурзьку конвенцію 1801 року, за якою Англія визнала право вільної торгівлі нейтральних держав⁹. Це

¹ Bourguignon H. J. Sir William Scott, Lord Stowell: Judge of the High Court of Admiralty, 1798–1828 (Cambridge Studies in English Legal History). Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 328 p.

² Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 101.

³ Там само. С. 106–107.

⁴ Про причини занепаду британського каперства в добу Наполеонівських війн див.: Hillmann H., Gathmann C. From Privateering to Navy: How Sea Power Became a Public Good. 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/228374613_From_Privateering_to_Navy_How_Sea_Power_Became_a_Public_Good

⁵ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 112.

⁶ Там само. С. 74, 115.

⁷ Там само. С. 119–120

⁸ Там само. С. 117–118, 120.

⁹ Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией и иностранными державами. Т. 11: Трактаты с Англией. 1801–1831. Санкт-Петербург, 1895. С. 322–343.

твердження цілком корелюється з його висновком про те, що «епоха французької революції взагалі не сприяла розвитку початків збройного нейтралітету»¹.

Розглядаючи четвертий період історії каперства, Д. І. Каченовський схаактеризував не лише європейські країни, але й США. На думку американських суддів, – вказував він, – «підстава призової юрисдикції полягає у загальнонародному праві», вона належить воюючому, «але нейтральні держави зобов'язані підкорятися їй безумовно і зберігають свою самостійність»². Щодо каперів, «якщо кораблі захоплені в межах нейтральної юрисдикції, – капер підпорядковується суду тієї держави, територіальні права якої він порушив»³. Американські судді відкидали вчення Вільяма Скотта про військову контрабанду, про блокаду, про каботажну та колоніальну торгівлю тощо. Однак, вказавши на ці відмінності, Д. І. Каченовський обійшов увагою масове використання каперів урядом США під час англо-американської війни 1812-1815 років. Тоді як у сучасній науці зазначається, що «апогеєм американського каперства стала війна 1812 року»⁴, а «зусилля каперів під час війни 1812 року багато в чому допомогли США зберегти незалежність»⁵.

П'ятий, останній період історії каперства Д. І. Каченовський визначав як епоху «від Віденського конгресу до новітнього часу». Особливостями цього періоду вчений вважав те, що «розвиток морського міжнародного права відбувається безупинно; начала збройного нейтралітету набувають чинності універсального закону; автономія призових судів слабшає; каперство занепадає»⁶, «протягом сорока років жодна з морських держав Європи та Америки не роздавала патентів»⁷. Найбільш послідовною захисницею збройного нейтралітету після Віденського конгресу Д. І. Каченовський вважав Францію. Вчений проаналізував низку законів Європи та США, видані після Віденського конгресу. На його думку, «новітні регламенти все більше сходяться з

¹ Каченовский Д. И. О каперах С. 84.

² Там само. С. 124.

³ Там само. С. 125.

⁴ Tabarrok A., Nowrasteh A. Privateers! Their History and Future. *Fletcher Security Review*. 2015. Vol. 2. No.1. P. 1.

⁵ Tabarrok A. The rise, fall, and rise again of privateers. *Independent Review*. 2007. March. 11 (4). P. 565. URL: https://www.researchgate.net/publication/279620967_The_rise_fall_and_rise_again_of_privateers

⁶ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. XII, 130-131.

⁷ Там само. С. 155.

трактатами у вирішенні основних питань нейтральної торгівлі. Ця згода найкращим чином гарантує розвиток начал 1780 року і разом доводить, що вони не застосовуються тепер у вигляді привілею, на користь деяких народів, але становлять загальновизнаний закон Європи та Америки», а «принаймні протягом останніх сорока років нейтральна торгівля не зазнавала жодних потрясінь»¹. Як відомо, конвенція 1780 року Росії, Данії та Швеції про збройний нейтралітет отримала в науці назву «перший збройний нейтралітет», а ініціативу укладання такої угоди традиційно приписують Катерині II². І хоча перший збройний нейтралітет розпався вже через три роки, його положення знайшли відображення у ключових договорах XIX століття.

Д. І. Каченовський показав, як саме після Віденського конгресу вирішувалися суперечки про призи: «Кращим органом для розгляду суперечок про призи між воюючими та нейтральними служать у наш час так звані змішані комісії (*commissions mixtes des prises*), які складаються з членів, обраних за взаємною згодою купців верховної влади, та мають на меті винагородити купців за збитки»³. Завдяки цілому комплексу державних заходів морських держав та «розвитку начал збройного нейтралітету» «права нейтральної торгівлі стають незалежними від свавілля», а «зловживання адміралтейських судів зустрічають відсіч у змішаних комісіях»⁴. Тим самим Д. І. Каченовський визнавав ефективність цих комісій.

Важливим харківський вчений вважав і те, що майже всі сучасні йому представники науки міжнародного права належать до противників каперства, а, крім того, «каперство не має прихильників і між державними людьми»⁵.

Хоча цей заключний період характеризувався тим, що каперство після Віденського конгресу 1814-1815 років «виходить з ужитку» та «майже не використовувалося в Європі»⁶, Д. І. Каченовський не навів докладних доказів активного використання каперів під час Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці чи Південною

¹ Там само. С. 140.

² Гребенщикова Г. А. Вооружённый нейтралитет Екатерины II: причины и следствия. *Военно-исторический журнал*. 2007. № 4. С. 28.

³ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 142, 150.

⁴ Там само. С. 151.

⁵ Там само. С. 161, 165-166.

⁶ Там само. С. IV, 153.

Конфедерацією під час Громадянської війни у США, чому згодом були присвячені фундаментальні праці¹.

Д. І. Каченовський опублікував свою монографію в 1855 році, всього за рік до того, як було прийнято Паризьку декларацію про морське право (1856)². В основу цього документу, як зазначали дослідники різних епох, було покладено ключові тези розглянутої монографії³. Перша стаття Паризької декларації, яку ратифікували 55 держав, оголосила каперство назавжди знищеним⁴. Проте рецидиви каперства мали місце й у наступні десятиліття⁵.

Монографія Д. І. Каченовського стала його докторською дисертацією, яку він захистив у Московському університеті того ж 1855 року⁶. І монографія, і захист докторської дисертації отримали позитивний відгук дослідників. Через 12 років, 1867 року, книга харківського дослідника була опублікована в Лондоні (рис. 3.1.5) під назвою «Prize Law: particularly with reference to the duties and obligations of belligerents and neutrals» («Призове право: зокрема щодо обов'язків та зобов'язань воюючих та нейтральних сторін»)⁷. Вітчизняні автори визнають, що це була перша книга з міжнародного права підданого

¹ Robinson W. M. Jr. The Confederate privateers. Columbia: Univ. of South Carolina, 1990. 388 p.

² Grands traités politiques. Traité de paix de Paris (30 mars 1856). URL: <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1856paris.htm>

³ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Харків, 2004. С. 184-185; Голобуцький П. В. Каченовський Дмитро Іванович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 156–157; Малютіна О. К. Дмитро Іванович Каченовський – учений, правознавець, педагог-просвітник (за матеріалами діяльності Харківського Юридичного Товариства). *Вісник ХНУВС–Bulletin of KhNUA*. 2023. № 4(103). С. 28.

⁴ Samwer C. 101. Déclaration réglant divers points de droit maritime, signée par les Plénipotentiaires d'Autriche, de France, de Grande-Bretagne, de Prusse, de Russie, de Sardaigne et de la Porte Ottomane, à Paris, le 16 avril 1856. *Nouveau recueil général de traités, conventions et autres transactions remarquables, servant à la connaissance des relations étrangères des puissances et états dans leurs rapports mutuels*. T. 15. 1853-1857. Gottingue, Librairie de Dieterich, 1857. P. 791-792.

⁵ Навіть у тексті Декларації було зазначено, що вона не є обов'язковою для держав, які не приєдналися до неї. Див. : Малишко В. М. Паризька декларація про морські війни 1856 року та скасування каперства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 184.

⁶ Ястржембский В. А. Каченовский Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харьков, 1908. С. 243-244.

⁷ Katchenovskiy D.I. Prize Law: particularly with reference to the duties and obligations of belligerents and neutrals. Trans. by Frederic Thomas Pratt. London : Stevens & Sons, 1867. 189 p.

Російської імперії, яку переклали англійською мовою¹. Про значний інтерес до теми каперства свідчать і публікації сучасних українських дослідників².

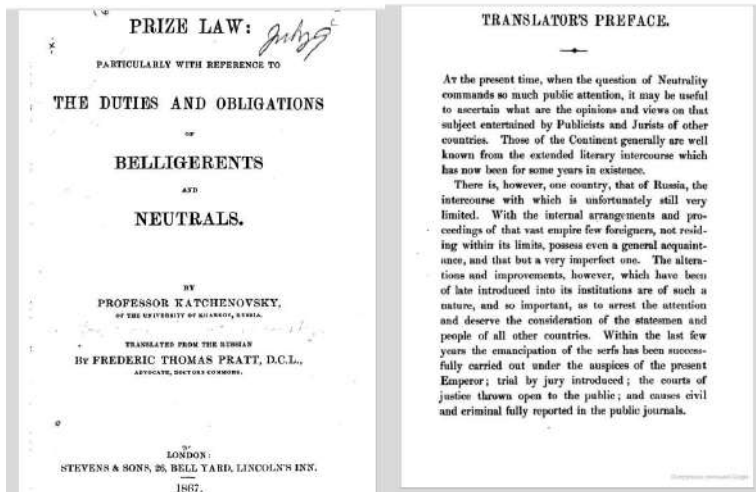

Рис. 3.1.5. Англійське видання монографії Д. І. Каченовського (1867 р.)

Таким чином, монографія Д. І. Каченовського стала значним явищем у сучасній науці, як вітчизняної, так й європейській. Висновки автора щодо особливостей розвитку каперства у середньовічній Європі були використані відомими вченими В. П. Даневським, М. О. Таубе та ін.³, а, за словами його колеги А. М. Стоянова, «Посилання на книгу

¹ Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647-1917 гг.). М., 1958. С. 284.; Пастушенко А. О. Наукова робота Д. І. Каченовського і Західний світ: взаємні рефлексії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 86.

² Див. наприклад: Малишко В. М. Приватирство як правовий і організаційний інститут та його вплив на еволюційний розвиток першої Британської імперії (1583-1783 рр.). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 9. С. 30-38; Малишко В.М. Феномен приватирства в Британській імперії (1583-1856) як предмет історико-правової науки: поняття, методологія, джерела та наукові концепції: монографія / за ред. І.Б. Усенка. Дніпро: Дніпропетровський державний ун-т внутрішніх справ, 2020. 260 с.; Пастушенко А. А. О добыче каперов Англии во второй половине XVI в. *Древнее Причерноморье*. 2011. Вип. 9. С. 390-397; Пастушенко А. А. О специфике толкования каперства в раннее Новое время. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. : Історія. 2010. № 908. Вип. 42. С. 174-183.

³ Див. напр.: Таубе, М. А. История зарождения современного международного права. (Средние века). Харьков. 1898. Т.2. Часть особенная. Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков. С. 324, 334, 336, 337.

«Про каперів» можна знайти в багатьох нових творах західноєвропейських публіцистів»¹. І хоча Д. І. Каченовський обійшов увагою масове використання каперів урядом США під час англо-американської війни 1812-1815 років, не навів докладних доказів активного використання каперів під час Війни за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці чи Південною Конфедерацією під час Громадянської війни у США, а питання про хронологічні межі першого періоду історії каперства потребує уточнень, незважаючи на це багато положень цієї роботи не втратили своєї наукової цінності й досі.

Отже, дослідження Д. І. Каченовським історії каперства і призового судочинства щодо нейтральної торгівлі істотно збагатили європейську науку. Автору вдалося схарактеризувати причини виникнення каперства, його сутність, час виникнення, періодизацію. Услід за французьким науковцем Ж.-М. Пардессю Д. І. Каченовський ще раз підтвердив іспанське походження цього інституту, вважаючи початком каперства найдавніше розпорядження 1288 р. арагонського короля Альфонс III. Харківський вчений переконливо довів досить суттєві відмінності морської війни від континентальної, причини занепаду морської могутності Іспанії і встановлення гегемонії Англії, вивчив сутність призового судочинства, зокрема ступінь обмеження судовими органами свавілля каперів щодо майна нейтральних держав. Широке географічне і хронологічне охоплення, докладний аналіз джерел, зокрема королівських декретів, які регламентували дії каперів, збірок дипломатичних актів та рішень адміралтейських судів дозволив Д. І. Каченовському створити дослідження, яке й зараз зберігає свою наукову актуальність.

3.2. «Життя та твори Даніеля Вебстера»

Політична історія, право та державний устрій США тривалий час залишалися поза уваги вітчизняних дослідників. Д. І. Каченовський був фактично перший з учених Харківського університету і підросійської України взагалі, який не лише торкався у своїй докторській дисертації окремих аспектів англо-американських війн (див. попередній підрозділ), але й присвятив аналізу державного ладу та зовнішньої політики США першої половини XIX ст. свій змістовний нарис «Життя та твори

¹ Стоянов А. Н., Сокальський І. П. Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков, [1894]. С. 8.

Даніеля Вебстера» (1856)¹. Цей нарис було надруковано лише через чотири роки після смерті його головного героя – відомого американського юриста, політика, оратора, багаторічного керівника зовнішньополітичного відомства США Д. Вебстера (1782-1852) та через три роки після шеститомного бостонського видання його робіт (рис. 3.2.1)². «Європейський освічений світ бачив у ньому найкращого представника за-атлантичної політики, першорядного діяча вашингтонської дипломатії, – вважав Д. І. Каченовський. – Близько тридцяти років він посідав найпомітніше місце в історії Сполучених Штатів; без його участі союзний уряд не вирішив жодного великого питання»³. Така помітна роль, яку відіграв Д. Вебстер і в Державному Департаменті, й в Конгресі, й у Верховному суді США, призводила до цілком закономірних спроб наукового осмислення віх його біографії, дослідження впливу даної персоналії на міжнародне становище США. І в цьому питанні Д. І. Каченовський, по суті, був новатором – він значно випередив за часом співвітчизників та перших відомих біографів Д. Вебстера: на 14 років – Джорджа Тікнора Кертіса⁴ і на 30 років – Генрі Кебота Лоджа, який відверто зізнавався: «у багатьох своїх висновках я сильно відрізнявся від висновків пана Кертіса»⁵, але про харківського дослідника при цьому не згадував⁶. Ймовірно, через мовний бар'єр.

Вже на початку свого нарису Д. І. Каченовський пояснив, чому він вважав, що Д. Вебстер стояв «вище за всіх сучасних йому політичних діячів у Сполучених Штатах»⁷. На думку харківського дослідника, Вебстер «належав до тих рідкісних і великих умів, які охоплюють з однаковою силою всі частини державної науки. Йому були однаково

¹ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 385-416; Т. 4. Июль. Кн. 2. С. 239-278.

² Див.: The works of Daniel Webster / edited by Edward Everett. Boston: Little, Brown and company, 1853. Vol. 1. 457 p.

³ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 385.

⁴ Curtis G. T. Life of Daniel Webster. New York: D. Appleton and Company, 1870. 589 p.

⁵ Lodge H. C. Daniel Webster. Boston: Houghton Mifflin, 1883. 372 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=IRr1Vv-6mXgC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

⁶ Г. К. Лодж дивує читача вже на першій сторінці своєї роботи, коли заявляє: «друкованих матеріалів» «існує величезна кількість, багато з яких не мають жодної цінності». Див.: Lodge H. C. Daniel Webster. Boston, 1883. P. 1.

⁷ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 386.

знайомі питання законодавства, адміністрації, політичної економії, фінансів та міжнародного права»¹.

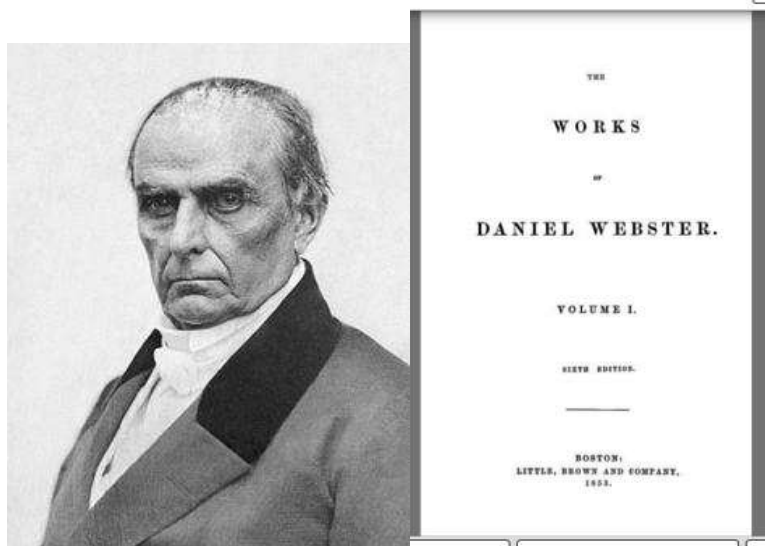

*Рис. 3.2.1. Зліва – фото Данієля Вебстера (1851 р.).
Справа – бостонське видання праць Данієля Вебстера (1853 р.)*

Текст нарису Д. І. Каченовського із викладом цих різних напрямів діяльності Д. Вебстера не тільки повинен був підтвердити цю загальну оцінку заокеанського політика. На наш погляд, такий нарис, написаний у перші місяці правління Олександра II, з яким освічене суспільство пов'язувало надії на те, що пізніше назвуть «Великими реформами»², розкривав певні суспільні очікування на появу політиків нової формації та давав орієнтири на перелік їх знань, умінь, переваг, кваліфікації.

Син учасника Семирічної війни та Війни за незалежність США, Д. Вебстер, отримав юридичну освіту, дев'ять років займався адвокатурою, а його інтерес до політичної діяльності Д. І. Каченовський пояснював впливом світової політики та Наполеонівських воєн на міжнародне положення США. До початку англо-американської війни 1812-1815 гг. «становище Сполучених Штатів у цей час не викликало нових людей до самостійної діяльності», всі вони були підпорядковані

¹ Там само.

² Ляшенко Л. М. Александр II, или История трех одиночеств. Москва, 2002. С. 197, 198.

дисципліні своїх партій¹. Однак початок Континентальної блокади, передбаченої Берлінським декретом², і реальні загрози американському торговому флоту призвели до того, що Конгрес та президентська адміністрація США на чолі з Т. Джефферсоном прийняли рішення «не випускати купецьких кораблів з батьківщини»³. Запеклим критиком такої системи став Д. Вебстер, що, власне, й залучило його до активного політичного життя⁴. Але, хоча Д. І. Каченовський посилався на найважливіші законодавчі документи, які розкривали зміст міжнародної політики провідних держав того часу (Берлінський та Міланський декрети, едикти англійської Таємної ради), він, на жаль, не згадував назву відомого американського Закону про ембарго для всіх іноземних держав, ухваленого Конгресом у 1807 році.⁵

В умовах запеклих Наполеонівських воєн, британської протидії Франції, нападів англійських військових кораблів на торгові кораблі третіх країн, нейтралітет США апріорі не міг бути тривалим: у 1812 р. американський Конгрес оголосив Англії війну. Обраний у цей час у Конгрес, Д. Вебстер став членом комітету закордонних справ і вже в першій своїй парламентській промові яскраво і гостро висловився «з нагоди континентальної та блокадної системи»⁶. Зрозуміло, діяльність Д. Вебстера у Конгресі 1813-1816 гг. була більшою за охопленням, ніж вказував Д. І. Каченовський, який не став спеціально торкатися традиційно актуальних для американського суспільства питань, у тому числі критики Вебстером проектів запровадження загальної військової повинності та нових військових податків⁷.

Д. І. Каченовський продемонстрував у своєму нарисі повне володіння матеріалом про державну систему США першої половини XIX століття. Федеративний устрій, компетенції федерального уряду, у тому числі у міжнародних питаннях, включаючи питання війни, миру,

¹ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 391.

² The «Berlin Decree» of November 21 1806. URL: <https://www.napoleon.org/en/history-of-the-two-empires/articles/the-berlin-decree-of-november-21-1806/>

³ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 392.

⁴ Там само.

⁵ Embargo Act of 1807. URL: https://www.monticello.org/research-education/thomas-jefferson-encyclopedia/embargo-1807/#Non-Importation_Acts

⁶ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 393.

⁷ Remini R. V. Daniel Webster: The Man and His Time. New York and London, 1997. P. 107–109, 112–113, 120.

дипломатії, функції Верховного суду¹, – все це розглядалося ним у нерозривному зв'язку з діяльністю Д. Вебстера. Проте, Д. І. Каченовський чітко бачив відмінності між охлократією та демократією, про яку напевно мріяв у ці останні передреформені роки. Він, зокрема, писав: «За духом північноамериканського устрою не безладний натовп є джерелом влади, але уряд, що засновується народом, виходячи з закону, у вигляді обраних правителів, а не свавіллям. Без уряду немає штату; без повноваження немає уряду. Повноваження передається за допомогою подання голосів»².

Особливу увагу у зв'язку з призначенням Д. Вебстера державним юристом Д. І. Каченовський приділяв функціонуванню Верховного суду США. Цей інститут харківський вчений слушно вважав «цілком незалежним від інших елементів федерації», «останньою інстанцією, в якій затверджується сила розпоряджень усіх членів Союзу, і верховним тлумачем державного устрою», та підкреслював, наскільки Верховний суд США «різко відрізняється від судових місць, що існують в інших державах»³. Подібні оцінки тим цінніші, що, незважаючи на величезне значення в політичній системі США Верховного суду, узагальнюючих видань з його історії навіть у XX – у першій чверті XXI століття було опубліковано не так багато⁴.

Значення самого Д. Вебстера у діяльності Верховного суду США Д. І. Каченовський вважав винятково важливим: «близько тридцяти років гриміло тут його ім'я», а сама ця діяльність «виховала державного чоловіка Америки, ознайомила його з практичними питаннями публічного права та зміцнила в ньому ті початки та переконання, які згодом він захищав із такою славою у сенаті»⁵. Серед ключових напрямів цієї діяльності Д. І. Каченовський розглядав і міжнародні питання, щодо яких висловлювався Д. Вебстер. Коли у 1821 р. почалася Війна за незалежність Греції, громадська думка США, Вебстер, як його виразник, та американський президент Джеймс Монро були цілком на боці грецьких повстанців⁶. Вебстер у своїх промовах «вимагав, щоб до Афін

¹ Каченовський Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 395-396.

² Там само. С. 399.

³ Там само. С. 396.

⁴ Див. наприклад з його історії нещодавнє перевидання видання 1924 року: Warren C. The Supreme Court in United States history. Gale, Making of Modern Law. Vol. 1. 2010. 562 p.

⁵ Каченовський Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 397.

⁶ Там само. С. 401.

було відправлено дипломатичного агента», однак «таку демонстрацію було визнано передчасною»¹. Про значення промов Д. Вебстера в палаті представників Конгресу США із закликом захистити греків і вплинути на європейські справи писали й після Д. І. Каченовського².

Харківський учений висвітлив у своєму нарисі й географічно більш близьке Вебстеру міжнародне питання – війну за незалежність іспанських колоній в Америці та прийняття Доктрини Монро. Д. І. Каченовський по суті виправдовував ухвалення цієї зовнішньополітичної стратегії США тим, що Іспанія, будучи не в змозі самостійно придушити повстання в колоніях, «намагалася зацікавити на свою користь інші європейські держави», тоді як «Монро у своєму посланні до Конгресу висловив твердий намір захистити американський материк від союзників Іспанії та у разі потреби діяти силою»³. Харківський учений, безумовно, знав зміст цього документа⁴, і слушно вказав на збіг у цьому питанні інтересів США та Англії⁵, на що акцентується увага і в сучасній історіографії⁶. Однак у нарисі Д. І. Каченовського не зазначено, що Доктрина Монро, як найважливіший зовнішньополітичний документ, було складено досвідченим дипломатом, державним секретарем Дж. К. Адамсом⁷ і лише озвучена президентом (рис. 3.2.2)⁸.

¹ Там само.

² Див.: Remini R. V. Daniel Webster: The Man and His Time. New York and London, 1997. P. 210, 215, 216.

³ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 401-402.

⁴ У Доктрині Монро, зокрема, говорилося: «Ми зобов'язані з відвертістю та дружніми відносинами, що існують між Сполученими Штатами та цими [європейськими – С.Л.] державами, заявити, що ми повинні розглядати будь-яку спробу з їхнього боку поширити свою систему на будь-яку частину цієї півкулі як небезпечну для нашого миру і безпеки». Див.: December 2, 1823: Seventh Annual Message (Monroe Doctrine). URL: <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/december-2-1823-seventh-annual-message-monroe-doctrine>

⁵ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 402.

⁶ Hobson R. Imperialism at sea. Naval Strategic Thought, the Ideology of Sea Power, and the Tirpitz Plan, 1875-1914. Boston, Leiden: Brill. 2002. P. 63. URL: https://books.google.com.ua/books?id=sbo3f1VmDFoC&q=pax+britannica+neutrality+seas&pg=PA63&redir_esc=y#v=snippet&q=pax%20britannica%20neutrality%20seas&f=false

⁷ Точка зору про те, що текст Доктрини Монро складено переважно Дж. Адамсом не заперечується й у сучасній американській науці. Див.: Kaplan. F. John Quincy Adams: American Visionary. New York: Harper Perennial. 2015. 672 p. URL: <https://www.goodreads.com/book/show/18052916-john-quincy-adams>

⁸ Репецька О. І. Вплив Доктрини Монро на міжнародне право. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 16. С. 20.

Оскільки Д. І. Каченовський писав свій нарис всього за 5 років до початку Громадянської війни в США і добре володів документальним матеріалом про гострі та довготривалі внутрішні суперечності в цій країні¹, передусім між штатами Півдня і Півночі, цілком прозорливими є його твердження про те, що ці виступи Д. Вебстера в Конгресі, його гостра дискусія з політичними супротивниками створили громадський ажіотаж, від якого «залежало майбутнє Союзу»². Д. І. Каченовський навіть вважав, що саме Д. Вебстер однією зі своїх промов «відкрив своїм співгромадянам справжній сенс федеративного устрою, показав сутність Союзу і торкнувся найживіших струн американської національності»³.

Таке твердження можна вважати дещо перебільшеним, оскільки політичні реалії США кінця 1820-х – другої половини 1850-х років були насамперед пов'язані з різними економічними інтересами рабовласницьких південних та індустріальних північних штатів⁴, а на ці відмінності економічних інтересів навряд чи могло радикально вплинути красномовство та талант окремо взятого сенатора. Побічно це визнає й сам Д. І. Каченовський, оскільки нижче у тексті його нарису наводиться розповідь про те, як законодавчі збори впливового штату Південна Кароліна скасували митні закони Союзу 1828 і 1832 років та заборонили місцевій владі з 1833 р. платити встановлені за тарифом мита⁵. Щоправда й в цьому випадку черговий виступ Д. Вебстера в Сенаті проти подібних дій окремого штату і знайдений з федеральним урядом компроміс за митними законами харківський учений оцінював так: «Минула страшна небезпека, яка загрожувала Союзу розірванням»⁶. Взагалі ця тема збереження Союзу завжди хвилювала Д. Вебстер. Як слушно вказував Д. І. Каченовський, «недоторканність Союзу була для нього вічною догмою; всі інші інтереси знаходилися на другому плані.

¹ Див.: Tefft B. F., ed. *The Speeches of Daniel Webster and His Master-Pieces*. Philadelphia, Penn.: Porter and Coates, 1854. 488 p.

² Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 407.

³ Там само. С. 408.

⁴ Див.: McPherson J. M. *What they fought for, 1861-1865*. N.Austin: Holt McDougal, 1995. 112 p.; Woods M. E. *What Twenty-First-Century Historians Have Said about the Causes of Disunion: A Civil War Sesquicentennial Review of the Recent Literature*. *Journal of American History*. 2012. Volume 99. Issue 2. P. 415–439.

⁵ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 410.

⁶ Там само. С. 414.

Він навіть, можливо, перебільшував ризики, що загрожували федерації¹.

В адміністрації новообраного президента США У. Г. Гаррісона Д. Вебстер отримав посаду державного секретаря та очолив зовнішньополітичне відомство країни². Д. І. Каченовський, на жаль, залишив за дужками свого нарису важливу деталь, добре відому всім дослідникам зовнішньої політики США XIX століття: Д. Вебстер особисто редагував та скорочував текст двогодинної інавгураційної промови У. Г. Гаррісона³, яка дотепер залишається найдовшою інавгураційною промовою серед усіх американських президентів⁴, а звичайна застуда, яку застарілий господар Білого дому отримав того холодного березневого дня, виступаючи без капелюха і пальта⁵, призвела до запалення легень, а через місяць – до смерті⁶. Так У. Г. Гаррісон встановив другий політичний антирекорд. Оскільки він вважався другом та покровителем Д. Вебстера, Д. І. Каченовський визнавав: «Особливо чутливою була ця втрата для державного секретаря», проте наступник і віце-президент Дж. Тайлер переконав його залишатися на чолі американської зовнішньої політики «принаймні до закінчення найважливіших переговорів»⁷.

Насправді Д. Вебстер очолював Державний департамент США у 1841-1843 та 1850-1852 роках. Йому дістався очікувано важкий спадок: «дипломатія виснажила свої засоби» в англо-американських відносинах, насамперед у прикордонних суперечках через позначення кордону територій на північному сході США та британської Канади, а також через англійську політику протидії работоргівлі, що шкодило економічним інтересам не тільки плантаторів південних штатів США, а й французьким морським перевізникам⁸. Через ці протиріччя, – вказував Д. І. Каченовський, – «паризький та вашингтонський кабінети відмовилися від переговорів про торгівлю неграми, що відбувалися тоді

¹ Там само. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 274.

² Там само. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 416.

³ Harvey P. Reminiscences and Anecdotes of Daniel Webster. Boston, 1878. P. 162.

⁴ The 14th Presidential Inauguration: William Henry Harrison, March 04, 1841. United States Senate. URL: <https://www.inaugural.senate.gov/14th-inaugural-ceremonies/>

⁵ У. Г. Гаррісон був генералом, учасником кількох воєн і вважав, що цивільне пальто і такий же капелюх під час головної перемоги в його житті будуть зайвими.

⁶ Freehling W. William Henry Harrison: Death of the President. 2016. URL: <https://millercenter.org/president/harrison/death-of-the-president>

⁷ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 239.

⁸ Там само. С. 241-242.

в Лондоні між великими державами, і не брали участі в трактаті 1841 року»¹. Насправді Франція 1841 року підписала Лондонський трактат про заборону работоргівлі², проте не ратифікувала його.

Д. І. Каченовський виважено оцінював роль Д. Вебстера у переговорах з Англією з метою недопущення відкритої війни; автор визнавав, що велику роль у пом'якшенні взаємної напруженості відіграли не лише дипломатичні обдарування державного секретаря США, а й зміна влади у Британії³. Там 1841 року до влади прийшли консерватори на чолі з Робертом Пілом⁴, і новий британський кабінет «зробив ще раз спробу вирішити спірні питання з Америкою через переговори»⁵.

Результатом цих переговорів, під час яких, за словами Д. І. Каченовського, Д. Вебстер і британський посол А. Ашбертон (рис. 3.2.3) продемонстрували, що «сумлінність» дипломатичних агентів ефективніша за «систему взаємних обманів і загроз»⁶, став Вашингтонський договір 1842 року⁷. Він не лише встановив лінію кордону, чим усунув джерело прикордонних конфліктів, але й, як зазначав Д. І. Каченовський, вирішив питання взаємної видачі злочинців⁸. Ця стаття, на його думку, «цілком досягла своєї мети: флібустьєрство на кордонах Канади припинилося; торгівля та зносини між навколишніми жителями мабуть поживалися»⁹. Подібним чином оцінювали цей договір і вчені, які досліджували це питання в наступні роки¹⁰.

¹ Там само. С. 242.

² Treaty between Austria, Great Britain, Prussia and Russia for the Suppression of the African Slave Trade, signed at London, 20 December 1841. *Consolidated Treaty Series*. Oxford Law Citator. P. 467. URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law/ohlt/law-ohlt-92-CTS-437.regGroup.1/92_CTS_437_eng.pdf

³ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 243.

⁴ Британський політик, дипломат, історик Дуглас Хьорд вважає, що «Завдяки Пілоу наймогутніша торгова нація обрала вільну торгівлю і відчинила двері в наш сучасний глобалізований світ». Див.: Hurd D. Robert Peel: A Biography. Hoboken: W&N. 2008. 448 р.

⁵ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 243.

⁶ Там само. С. 244.

⁷ Webster-Ashburton Treaty, 1842. URL: <https://history.state.gov/milestones/1830-1860/webster-treaty>

⁸ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 245-246.

⁹ Там само. С. 246-247.

¹⁰ Наприклад, американський історик Говард Джонс вважав, що «договір поклав край ворожнечі між Сполученими Штатами та Великою Британією». Див.: Jones H. To the

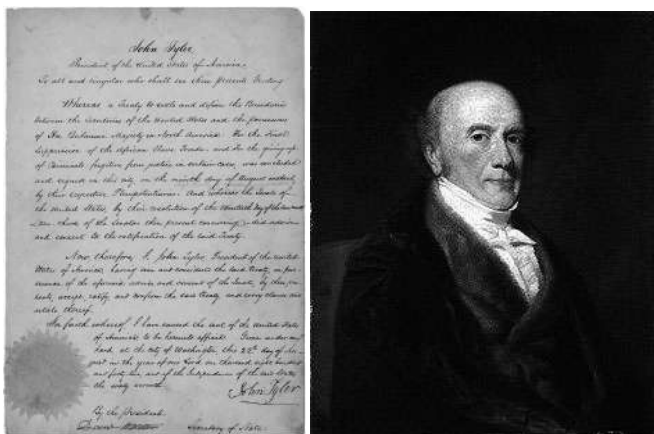

Рис. 3.2.3. Текст ратифікованого Вашингтонського договору 1842 р. між Великою Британією та США («Договір Вебстера-Ашбертона») та портрет британського посла лорда Александра Ашбертона, художника Джорджа Хілі (1842 р.)

Однак у питанні про припинення торгівлі африканськими рабами та спільном патрулюванні Атлантики Д. І. Каченовський дещо перебільшував значення двостороннього Вашингтонського договору¹. На його думку, Д. Вебстер та А. Ашбертон «вирішили справу якнайкраще», а самому «Вебстеру належить честь припинення ганебного торгу, якому до того часу були сильно віддані американці»². Насправді, як зазначають сучасні дослідники, договір призвів до незначного скорочення трансконтинентальної работоргівлі, цей договір всіляко порушувався та мав «мінімальний ефект»³.

Д. І. Каченовський наполягав: «Вебстер обійняв своїм великим і зрозумілим розумом всі галузі зовнішньої політики, і, якщо багато чого не встиг виконати, – то принаймні відкрив дорогу, якою за ним пішли його наступники. Так, йому належить честь відкриття постійних

Webster-Ashburton Treaty: A Study in Anglo-American Relations, 1783-1843. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1977. 271 p.

¹ Це не дозволяє нам повністю погодитися з твердженням І. І. Курілли про те, що у своєму нарисі Д. І. Каченовський особливу увагу приділив історії укладання договору Вебстера-Ашбертона. Див.: Курілла І. І. Американская тема в научной и общественной деятельности Д. И. Каченовского. *Американский ежегодник*. 1994. М., 1995. С. 152-161

² Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 247.

³ Grindal P. *Opposing the Slavers. The Royal Navy's Campaign against the Atlantic Slave Trade* (Kindle ed.). London, 2016. P. 144.

дипломатичних та торгових зносин Північної Америки з Китаєм»¹. Під час другої каденції на чолі державного департаменту США Д. Вебстер переконував президентську адміністрацію «суворо триматися системи нейтралітету у справах Європи», «не відступав від своєї помірної політики й у відносинах до сусідніх держав», оскільки «завжди був проти втручання у їхні внутрішні справи»². «На думку Вебстера, – вказував Д. І. Каченовський, – самостійність сусідів не тільки не шкодить, але й приносить користь Сполученим Штатам, тому що усуває вплив Європи на Америку»³. Саме тому в період свого сенаторства він «намагався підняти громадську думку проти приєднання Техасу», «постійно тримався тієї думки, що Сполученим Штатам не слід розширювати своїх меж, що приєднання нових територій шкодить національній єдності та державному устрою»⁴. Однак у цьому питанні він опинився у меншості, особливо в умовах ейфорії, спричиненої перемогою Сполучених Штатів над Мексикою у війні 1846-1848 рр.⁵ та значного збільшення території США.

Характеризуючи вплив Д. Вебстера на міжнародні відносини, Д. І. Каченовський висунув безперечну думку про те, що саме під впливом цього державного секретаря «укладено перший трактат Сполучених Штатів з Китаєм; з його ж ім'ям пов'язане відкриття японських портів для Нового Світу»⁶. Ці твердження потребують уточнень. Вже після відставки Д. Вебстера, тільки в 1853-1854 роках внаслідок військово-морської та дипломатичної експедиції коммодор ВМС США Метью Перрі уклав у 1854 році Канагавський договір із сьогунатом Японії Токугаваю Іейосі. За цим міждержавним договором з 12 статей (рис. 3.2.4) Японія, зокрема, відкривала два своїх порти (Сімода і Хакодате) для торгівлі зі США і надавала американцям режим найбільшого сприяння торгівлі⁷. При цьому в листі американського президента Філлмора Мілларда йдеться про те, що саме він доручив цю

¹ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 248.

² Там само. С. 257, 259.

³ Там само. С. 260.

⁴ Там само. С. 249.

⁵ Див.: Meed D. V. *The Mexican War 1846–1848*. London: Routledge, 2003. 96 p.

⁶ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 260.

⁷ Empire of Japan Treaty. Kanagawa, March 31, 1854. Treaty between the United States of America and the Empire of Japan. URL: <https://web.archive.org/web/20060910135838/http://web.jjay.cuny.edu/jobrien/reference/ob25.html>

місію коммодору Метью Перрі¹. Ця ж думка поширена й у відомих історичних біографіях, де саме М. Перрі зображений як той, хто поклав край ізоляції Японії від Заходу та підписав договір, який встановив офіційні дипломатичні відносини між Японією та США².

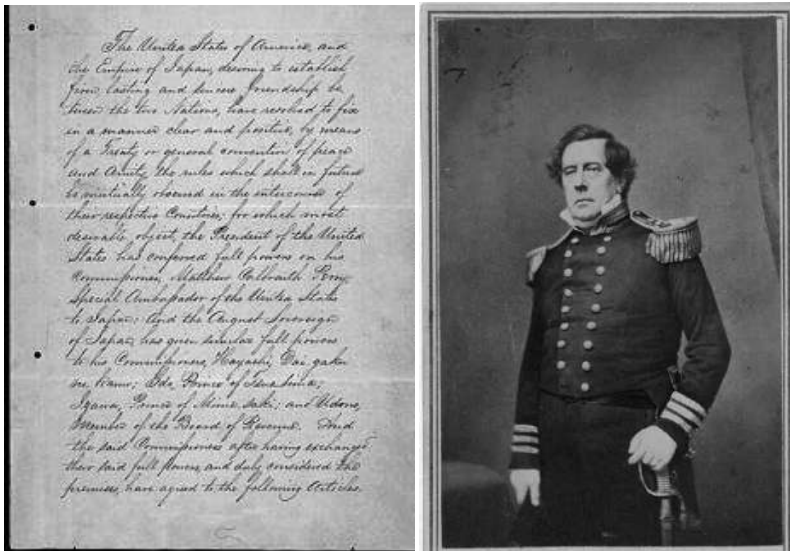

Рис. 3.2.4. Перша сторінка англومовного тексту Канагавського договору 1854 р. та фото Метью Перрі

Не у всьому критичне ставлення Д. І. Каченовського до зовнішньополітичної діяльності Державного департаменту на чолі із Д. Вебстером призвело і до відверто завищених її оцінок. Харківський дослідник вказував: «Вебстер був не лише одним із найдостойніших представників Північної Америки перед іншими народами, а й одним із чудових міністрів, що коли-небудь діяли на терені зовнішньої політики»³. Втім, і серед американців навіть через багато років стало традицією вважати

¹ Millard Fillmore, President of the United States of America (November 13, 1852). Letters from U.S. President Millard Fillmore and U.S. Navy Commodore Matthew C. Perry to the Emperor of Japan (1852–1853). URL:

https://afe.easia.columbia.edu/ps/japan/fillmore_perry_letters.pdf

² John H. Schroeder, Matthew Calbraith Perry: Antebellum Sailor and Diplomat. Annapolis: Naval Institute Press, 2001. 326 p.

³ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 275.

Д. Вебстера одним з кращих керівників зовнішньополітичного відомства за всю історію США¹.

У діяльності Д. Вебстера як дипломата Д. І. Каченовський лише контекстно виділяв засідання конгресу США 1851-1852 рр. Водночас автор зазначав, що цей конгрес «займався переважно міжнародними питаннями». На ньому «опозиція зробила напад на зовнішню політику вігів з приводу послання президента (Філлмора Мілларда – С.Л.), в якому він, як ми бачили, проголошував систему невтручання»². Провал спроби Д. Вебстера висунути себе кандидатом у президенти від партії вігів під час виборів 1852 року призвів до того, що він для залучення на бік своєї партії виборців зробив зовнішню політику США більш войовничою. «Звідси відбулися серйозні сутички, які ледь не затягли Союз у війну», – вказував Д. І. Каченовський, – але визнав: під час чергового загострення відносини з Англією з-за кордонів акваторії вилову риби войовничість Д. Вебстера була нейтралізована конгресом, який «висловив прихильність до миру та злагоди»³.

Державний секретар загострив відносини з Мексикою і ледь не спровокував війну з Перу через економічні інтереси США на острові Лобос-де-Тьерра; Д. Вебстер наполягав, що цей острів повинен належати Сполученим Штатам. Американсько-перуанське військове зіткнення «здавалося неминучим і було усунуто лише поступкою з боку Вебстера». «Ці факти, – вказував далі Д. І. Каченовський, – служать головними обвинувальними пунктами проти Вебстера і, слід зізнатися, дещо коливають його дипломатичну репутацію»⁴. Не дивно, що кількість критиків діяльності Д. Вебстера як керівника зовнішньополітичного відомства США стрімко зростала⁵. А той факт, що одразу після смерті

¹ В одному із соціологічних опитувань, яке до 200-річчя утворення США провів історик Девід Л. Портер серед істориків-дипломатів, Д. Вебстер посів восьме місце з десяти найкращих державних секретарів США за всю їхню історію. Однак у цьому списку його значно випереджає лідер опитування – Джон Квінсі Адамс, який те ж діяв у першій половині XIX ст. Див.: The Ten Best Secretaries Of State. The Editors. *American Heritage*. 1981. December. Volume 33. Issue 1. URL: <https://www.americanheritage.com/ten-best-secretaries-state>

² Каченовський Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. 1. С. 262.

³ Там само. С. 264.

⁴ Там само. С. 265, 266.

⁵ Діяльність Д. Вебстера на цій посаді була піддана критиці, незважаючи на специфічний жанр публікації, навіть у проповіді священика, теолога та письменника Теодора Паркера під назвою «Промова з нагоди смерті Деніела Вебстера». Див.: Parker. T. A discourse occasioned by the death of Daniel Webster, preached at the Melodeon, October 31, 1852. Leopold Classic Library. 2015. 120 p.

Д. Вебстера уряд США визнав і безпідставність своїх домагань, і суверенне право Перу на острів Лобос-де-Тьера здатне скоригувати один з головних висновків Д. І. Каченовського про значення Д. Вебстера як політика: «Вплив патріотизму та суворой законності помітно, можна сказати, на кожному кроці його політичної діяльності»¹. В іншому місці харківський вчений, мабуть, не враховуючи вищевикладених фактів, вважав зовнішню політику Д. Вебстера «мирною»².

Висловимо припущення, що Д. І. Каченовський, як дослідник, певною мірою переоцінював значення багатогранної дипломатичної, парламентської, юридичної діяльності Д. Вебстера³ не стільки тому, що вважав її бездоганною та зразковою, скільки тому, що хотів бачити таку саму систему державного управління з незалежними гілками влади та легальною опозицією й у своїй країні. І, безумовно, Д. І. Каченовський мріяв про Конституцію, подібну до американської, з її чітко прописаними основами парламентаризму⁴.

Таким чином, завдяки своєму нарису «Життя та твори Данієля Вебстера» (1856) Д. І. Каченовський певною мірою заклав основи наукової американістики в Україні. Він фактично стояв біля витоків вивчення зовнішньої політики Сполучених Штатів у роки перебування Д. Вебстера на посаді державного секретаря (початок 1840-х і початок 1850-х рр.), особливостей конституційного ладу, державного і судового

¹ Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. I. С. 272.

² Наводимо повну цитату Д. І. Каченовського про діяльність Д. Вебстера як головного дипломата США: «За його словами, у наш час застосування грубої матеріальної сили до зносин народів неможливе: воно викличе проти себе обурення всього освіченого світу. Тепер наймогутніші держави підпорядковуються громадській думці; людство закликає на суд кожну націю за порушення спокою та вимагає від неї суворого звіту за пролиття крові. Тому міжнародні питання мають бути вирішені шляхом поступок та угод; до війни можна вдаватися лише тоді, коли порушено незалежність і святі права, й не інакше як у тих випадках, коли дипломатія виснажила кошти, що є в її руках. Мирну політику Вебстер вважав нормальною політикою своєї батьківщини». Див.: Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. I. С. 275.

³ Д. І. Каченовський майже не критикував діяльність Д. Вебстера. Лише в окремих випадках він у тексті свого нарису дозволяв вкрай суперечливі оцінки, наприклад: «Припустимо, що поступки, зроблені Вебстером з питання про негрів, були значними і шкідливими; припустимо, що останні роки були для державного чоловіка роками поступового падіння, — це ще не дає нам права забирати у нього минулого». Див.: Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 4. Июль. Кн. I. С. 274.

⁴ Вже перший розділ статті №1 Конституції США проголошує: «Усі законодавчі повноваження, надані цим Законом, належать Конгресу Сполучених Штатів, що складається із Сенату та Палати представників». Див.: The Constitution of the United States: A Transcription. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript>

устрою Сполучених Штатів. Д. І. Каченовський не лише випередив за часом перших відомих біографів Д. Вебстера та його співвітчизників Д. Кертиса і Г. К. Лоджа. Він докладно схарактеризував етапи політичної діяльності Д. Вебстера, вважаючи винятково важливим його особистий внесок у вирішення гострих міждержавних суперечок та у діяльність Верховного суду. Д. І. Каченовський продемонстрував у своєму нарисі повне володіння матеріалом про державну та правову систему США, федеративний устрій країни, компетенції федерального уряду, у тому числі у міжнародних питаннях, включаючи питання війни, миру, дипломатії, особливості американської зовнішньої політики першої половини XIX століття.

Попри деякі авторські перебільшення впливу Д. Вебстера на зовнішню та внутрішню політику, нібито переважно «мирні» засоби вирішення ним спірних питань, невірну трактовку його ролі на посаді державного секретаря у відкритті японських портів, нарис Д. І. Каченовського став вагомим внеском у вітчизняну американістику, що на той час лише зароджувалася. Як і монографія Д. І. Каченовського про каперів та призове судочинство (див. попередній підрозділ), його нарис, присвячений діяльності Данієля Вебстера, майже відразу після публікації було перевидано за кордоном. Цього разу не в Англії, а в Бельгії (рис. 3.2.5)¹, французькою мовою, яка тоді була більш поширена у наукових колах, ніж англійська². Ця мова апріорі зробила працю Дмитра Івановича відомою в наукових колах дослідників-американістів і фахівців у галузі міжнародних відносин у період, що передував Громадянській війні в США.

¹ Katchenovsky D. Daniel Webster : Étude biographique. Bruxelles ; Ostende : Librairie de Ferdinand Claassen, 1858. X, 144 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=s8NIQtyCXtUC&pg=PP11&hl=ru&source=gbps_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false

² В деяких довідкових виданнях зазначається, що цю працю Д. І. Каченовського було видано у Франції того ж 1858 р. (Katchenovsky. D. Daniel Webster, sa vie et ses oeuvres : Aperçu de l'histoire des États-Unis. Paris, 1858), однак знайти посилання на неї в мережі Інтернет не вдалося. Див. : Каченовський Дмитро Іванович, 1827–1872 [Електронний ресурс] : персон. бібліогр. покажч. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Наук. б-ка ; [уклад.: О. І. Самофал, Л. В. Покусай, В. В. Щабельник; відп. за вип. Н. П. Пасмор]. Харків, 2018. С. 16; Біобібліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805-2020 рр.) / [уклад. І. С. Воеводін, О. А. Гавриленко, Д. В. Гайдар та ін. ; ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, І. С. Воеводін, А. Л. Шевченко]. Харків : ТОВ «ПланетаПрінт», 2020. С. 76.

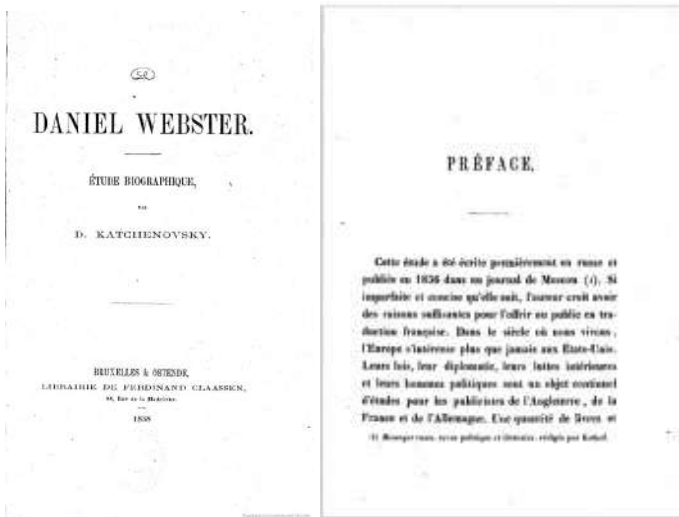

Рис. 3.2.5. Зліва – перевидання нарису Д. І. Каченовського «Daniel Webster : Étude biographique» (1858) французькою мовою. Справа – перша сторінка «Передмови» Д. І. Каченовського до цього бельгійського видання.

3.3. «Погляд на історію політичних наук в Європі»

Велике значення для розуміння дослідницьких інтересів і громадянської позиції Д. І. Каченовського має зміст його обширного нарису «Погляд на історію політичних наук у Європі» (1859). Цей нарис (рис. 3.3.1) став доопрацьованою публікацією чотирьох статей, які Д. І. Каченовський за два роки до цього видав у журналі «Російський вісник» (1857).

За власним визнанням автора, поява нарису стала результатом того, що «читаюча публіка почала особливо цікавитися питаннями про державу», інакше кажучи – відповіддю на суспільний інтерес до такого видання. У своїй роботі Д. І. Каченовський ставив завдання показати «рух політичної думки на заході Європи та познайомити читача принаймні з головними діями науки»¹. Сам він називав це першим у Російській імперії досвідом подібного історіографічного узагальнення

¹ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва: В Типографии Каткова и К°, 1859. С. I.

даної тематики, хоча таке узагальнення стало результатом вивчення ним змісту не тільки трактатів учених давнини, середньовіччя та нового часу, а й опублікованих у середині 1850-х років фундаментальних видань на цю тему британського професора логіки Р. Блекі «Історія політичної літератури з найдавніших часів»¹ та німецького юриста Р. фон Моля «Історія та література політичної науки» (рис. 3.3.1)². Дискусія на тему оригінальності праці Д. І. Каченовського та його ролі як піонера вітчизняних досліджень на цю тему, була б не повною, якби ми не навели висловлювання авторитетного історика права А. М. Фатєєва, який вказував: «російська політична думка, небагата літературою на час появи зазначених робіт Каченовського, мала лише великий і чудовий твір Неволіна»³. Малоя на увазі посмертне видання «Енциклопедія законодавства» (1857) одного із творців юридичної науки в Російській імперії, колишнього ректора Київського університету Св. Володимира, згодом – професора Петербурзького університету К. О. Неволіна⁴. Серед сучасних авторів схожої думки про першість в цьому питанні К. О. Неволіна, а не Д. І. Каченовського дотримується й Є. М. Мошчелков⁵.

У своїй роботі Д. І. Каченовський визнавав незаперечні успіхи різних напрямів науки XIX століття, але водночас вказував, що «в жодній галузі знань не виявився такий сильний рух, як у науках політичних»⁶, хоча в інших місцях свого нариса і визнавав: ці науки розвиваються повільно⁷. Наслідками французької революції та

¹ Blakey R. History of political literature from the earliest times. London : Richard Bentley, 1855. Vol. 1. 501 p.

² Mohl R. Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften. Erlangen: Verlag von F. Enke 1855, 1856. Bd.2. 602 S.

³ Фатеев А. Н. Идея личности в политико-философских сочинениях Д. И. Каченовского. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 46.

⁴ Неволин К. А. . Энциклопедия законовещения. Введение в энциклопедию законовещения, общая часть ее и первая половина особенной части. *Неволин К. А. Полное собрание сочинений*. СПб. : Тип. Эдуарда Праца. 1857. Т. 1. XXVI, [2], 501 с.

⁵ На думку Є. М. Мошчелкова, це дослідження Д. І. Каченовського є «суттєвим доповненням і розвитком навчальних курсів Неволіна і Пілянкевича». Проте лекції М. І. Пілянкевича надрукували вже після появи праці Д. І. Каченовського, лише у 1870 р. Знаємо, що Є.М. Мошчелков помиляється, стверджуючи, що Д. І. Каченовський у своєму дослідженні починає виклад матеріалу лише з доби Відродження і Реформації. Див. : Мошчелков Е. Н. История политических учений как научная и образовательная дисциплина в России в XIX – начале XX века (аналитический обзор источников). *Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки*. 2005. №1. С. 34-35.

⁶ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 2.

⁷ Там само. С. 8, 20.

наполеонівських воєн він вважав руйнування колишнього Вестфальського міжнародного порядку, а після падіння Наполеона – жвавий розвиток політичної літератури. Ця література, на думку Д. І. Каченовського, «набула не тільки нового вигляду, але й зовсім окремого існування», а «практичний напрямок» найбільшою мірою позначилося на дослідженнях про державу¹. Проте із твердженнями харківського вченого навряд чи погодилися б фізики, хіміки, математики, біологи, які, напевно, відстоювали б першість своїх наук в умовах промислової революції першої половини та середини XIX століття.

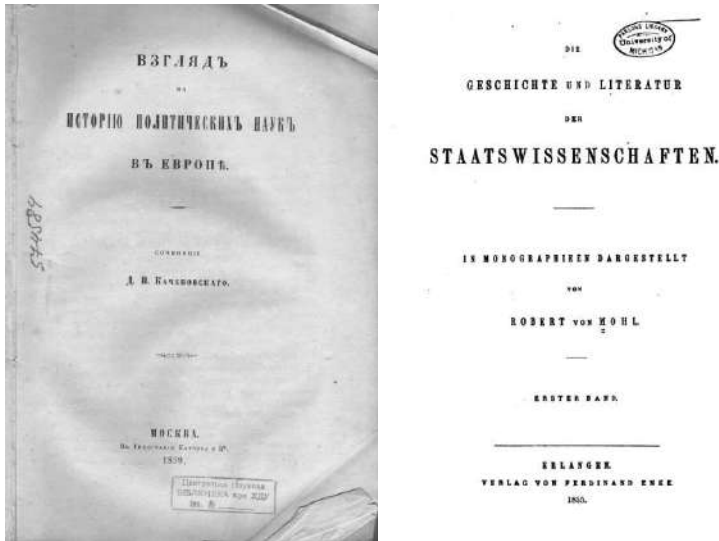

Рис. 3.3.1. Нарис Д. І. Каченовського «Погляд на історію політичних наук у Європі» (зліва) і твір Р. фон Моля «Історія та література політичної науки» (справа)

Д. І. Каченовський досить чітко формулював суть досліджуваного предмета. «Зміст політичних наук, – вказував він, – можна визначити в небагатьох словах: вони розглядають життя людини у державі; завдання їх полягає у дослідженні цього складного організму, його складових частин та законів»². Проте сучасні українські дослідники, наприклад М. Кармазіна, вказують, що навіть на сьогодні предмет політичної

¹ Там само. С. 2-3.

² Там само. С. 18.

науки «перебуває „в русі”»: дослідники (європейські, американські) не мають єдиної узгодженої позиції щодо його меж, базових розділів», а структура політичної науки «має свої особливості в кожній країні»¹.

У дослідженнях політичних наук Д. І. Каченовський вважав за необхідне застосовувати інші методи, ніж ті, які «вживані в науках природних», оскільки «суспільні явища мають зовсім інші властивості»² (див. докладніше підрозділ 1.3). Підтвердження своєї думки він знаходив і в згаданій вище праці Р. Блекі, який стверджував: розбіжності в політичних науках зумовлені тим, що суспільні питання тісно пов'язані з особистими інтересами, а представники цієї науки повинні звертати увагу головним чином на почуття і пристрасті людей³. Однак оптимізм чи скоріше ідеалізм Д. І. Каченовського, навіяний ейфорією очікування реформ, змушував його стверджувати, що вигоди окремих осіб і станів, «звичайно, відіграють важливу роль при вирішенні державних питань і затримують настійні, рятівні реформи, навіть спотворюють тимчасово політичний сенс народу; але рано чи пізно істина виходить назовні та проникає у суспільну свідомість»⁴.

Полеміка, до якої включився харківський вчений, критикуючи так званий «політичний скептицизм», все ж змусила його визнати – «недовіра до політичних наук вкоренилася глибоко, проникла в суспільство і в саме життя»⁵. Однак, «щоб помітити прогрес у політичних науках, потрібно відокремити загальнолюдський елемент від національного та передові народи від народів, що перебувають на нижчому ступені людського побуту», а скептики не звертають на це уваги, оскільки «або змішують суспільства в одну байдужу масу, або ж розглядають окремі держави та епохи уривчасто, без зв'язку»⁶.

Тим не менш, політична наука всебічно вивчає державу, хоча, на відміну від природничих наук, «тут діяльність розумів ніби спрямована в різні боки; теорії створюються та руйнуються з неймовірною швидкістю». При цьому «кожен народ обирає особливу дорогу і прагне виконати політичне завдання відповідно до місцевих умов», а «суспільні істини», вироблені одним народом, «мають безпосередне

¹ Кармазіна М. Політична наука: предмет, структура, методологія. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 32.

² Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 6.

³ Blakey R. History of political literature from the earliest times. London, 1855. Vol. 1. P. XXI.

⁴ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 8.

⁵ Там само. С. 16

⁶ Там само. С. 26.

значення та практичну цінність тільки для нього одного»¹. Це твердження, на наш погляд, уразливе для критики, оскільки існують базові засади функціонування суспільства, а, наприклад, парламентаризм, який палко підтримував Д. І. Каченовський, у сучасній йому Європі вже не був суто британським політичним явищем. Ці базові засади функціонування громадянського суспільства традиційно підкреслюються в європейській, у тому числі в сучасній українській науці². Та й сам Д. І. Каченовський певною мірою суперечив вищевикладеним висновкам, коли у своїй роботі кількома сторінками нижче писав: «Але якщо результати, здобуті сучасною наукою, мають авторитет переважно для європейсько-християнського світу, звідси не випливає, що інші народи не могли згодом ними скористатися», а «початки європейської громадянськості стають помалу надбанням інших частин світу»³. Про це пишуть і сучасні дослідники, зокрема відомий американський політолог Чарльз Тіллі, один з провідних представників історичної соціології⁴.

Безумовною заслугою Д. І. Каченовського є те, що «загальні засади в політичних науках» він виводив насамперед із людської природи – «її вимоги та закони завжди і скрізь однакові та незмінні», – вказував учений. – Ця людська природа «вірна самій собі і висловлюється відомим чином за всіх обставин та умов суспільного життя»⁵. Тому спостерігається подібність у політичних явищах різних, навіть дуже віддалених друг від друга державах, де «нерідко зустрічаються одні й самі елементи», а «політичні письменники з найдавніших часів займалися глибоким дослідженням людської природи»⁶.

Д. І. Каченовський вважав початковим джерелом політичного знання, громадського порядку та законодавства для християнських народів Біблію⁷, що традиційно підкреслювалося й іншими, зокрема сучасними авторами⁸. Тому для християнських народів Середньовіччя

¹ Там само. С. 20-21.

² Див.: Бичков М. М. Фактори виникнення і розвитку громадянського суспільства. *Полімікус*. 2017. Вип. 3. С. 9.

³ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 25.

⁴ Tilly Ch. Coercion, Capital, and European States, A.D. 990 – 1990. Oxford, 1990. P. 191.

⁵ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 22.

⁶ Там само. С. 22, 23, 24.

⁷ Там само. С. 29.

⁸ Spencer N. Freedom and Order: The Bible and British Politics: History, Politics and the English Bible. London : Hodder & Stoughton, 2011. 392 p. ; Spencer N. The Bible and Politics: Christian sources of British political thought. *Cambridge Papers*. June 2012. URL: www.jubilee-centre.org/the-bible-and-politics-by-nick-spencer/

Церква «зробилася надовго єдиним елементом суспільного прогресу, найвищою опорою уряду та душею перетворень», а «всі державні прагнення того часу, як видно з історії, перейняті релігійним характером»¹. Проте спірним представляється твердження Д. І. Каченовського у тому, що «у ній одній (тобто у Церкві – С.Л.) жила і вироблялася політична ідея упродовж перших десяти століть»². Цей висновок вимагає коригування у зв'язку з твердженнями самого Д. І. Каченовського про те, що «стародавній світ заповів новому політичну літературу Греції та широке законодавство Риму», а «Платон і особливо Аристотель стали наставниками у науці»³.

Зазначимо, що Д. І. Каченовський демонстрував вмілий науковий підхід, виводячи історію політичних ідей із подій загальної політичної історії. Так, на його думку, епохальне значення мала боротьба римських пап та німецьких імператорів як ключових акторів у середньовічній західноєвропейській підсистемі міжнародних відносин. «Під впливом великого зіткнення, – вказував харківський вчений, – у суспільствах виникли установи, які досі служать основою європейського устрою. Після хрестових походів наслідки суперечки між Римським двором і королівською владою вже позначилися всюди: теократичний елемент мабуть ослаб; феодална система хилилася до занепаду; державний початок узяв гору над автономією приватних осіб; між народами поширилися торгові зносини»⁴. Але, якщо такі думки активно висловлювалися і до, і після Д. І. Каченовського, зокрема вченими імператорського Харківського університету⁵, то не можна не відзначити його концептуальний висновок про те, що прямим результатом боротьби понтифіків та імператорів, а потім і процесу «організації самостійних держав» стало поширення політичної думки поза церквою⁶.

Особливе місце серед таких авторів Д. І. Каченовський слушно відводив схоластам: «вони розглядали державні питання незалежно, окремо від церковних»⁷. У цьому питанні харківський вчений повністю поділяв думку Р. Блекі про те, що «схоластики дуже допомогли справі

¹ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 33.

² Там само.

³ Там само. С. 30.

⁴ Там само. С. 34.

⁵ Див.: Надлер В. К. Папство и его отношение к светской власти до эпохи Григория VII . Харьков, 1889. С. 2, 40. 2; Вязигин А . С. Очерки из истории папства в XI в. Гильдебранд и папство до смерти Генриха III. Санкт-Петербург, 1898. С. 107.

⁶ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 34.

⁷ Там само. С. 34-35.

громадянської свободи та освіти: вони завжди захищали право людського розуму на вирішення державних завдань... і дивилися на науку правління, як на самобутню галузь знання»¹. Хоча Д. І. Каченовський переконливо показав значення для розвитку політичної науки Середньовіччя таких відомих авторів, послідовників Аристотеля як Альбрехт Великий (рис. 3.3.2), Вільям Оккам (рис. 3.3.2), Тома Аквінський, Егідій Колона², поза його інтересами, на жаль, залишилася творчість теоретика світської держави, прихильника відділення церкви від держави, автора трактату «Захисник миру» Марсілія Падуанського³.

Рис. 3.3.2. Зліва – німецький філософ і теолог Альбрехт Великий (бл.1200-1280), праворуч – англійський філософ Вільям Оккам (бл. 1285 – 1347)

В цілому ж, на думку Д. І. Каченовського, «до XV століття ми не знаходимо в європейській літературі цілісних, струнких досліджень про державу, які зустрічаються, наприклад, у греків і римлян. Ніхто з представників середньовічної вченості не виклав політичних наук у повноті та зв'язку; вони задовольнялися побудовою основних початків, або торкалися окремих предметів і наповнювали свої твори богословським духом»⁴. У розумовому перевороті, який настав у XV-

¹ Blakey R. History of political literature from the earliest times. London, 1855. Vol. 1. P. 457.

² Каченовський Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 35.

³ Див.: Marsilius of Padua. The Defender of Peace, ed. Annabel Brett. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. XXII, 560 p. Поривн.: Marsilius of Padua between History, Politics, and Philosophy / ed. Alessandro Mulieri, Serena Masolini and Jenny Pelletier. Turnhout: Brepols, 2023. 440 p.

⁴ Каченовський Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 37.

XVI ст., харківський вчений ключовими вважав два головні питання: «про свободу совісті та про відношення верховної влади до підданих, або про свободу політичну», тому майже у всіх народів у цей «період створення державних наук» з'явилися «систематичні, більш-менш великі твори про державу»¹. Однак, охопивши всю епоху гуманізму та реформації, цей процес створення самобутньої, незалежної науки про державу, яка вже відокремилася від богословських наук, завершився, на думку Д. І. Каченовського, лише до середини XVII ст.²

Основною відмінністю вчених цього періоду від їхніх середньовічних попередників із всесвітньо-християнськими космополітичними поглядами Д. І. Каченовський вважал те, що «на творах XV і XVI століттях позначився національний тип». Тільки в цей період «почали пояснювати політичні явища з народного духу та місцевих умов і дійшли переконання, що державний устрій не залежить від випадку чи від свавілля, але має опору у свідомості, способі думок та характері окремих племен»³.

Рис. 3.3.3. Зліва – Трактат Н. Макиавеллі «Державець» (видання 1550 р.). Праворуч – головний політичний трактат Д. Ботеро «Державне благо» (1589)

¹ Там само. С. 39-40.

² Там само. С. 40.

³ Там само. С. 41, 43.

Серед найкращих публіцистів цього періоду, які одночасно були і талановитими істориками, Д. І. Каченовський заслужено виокремлював Нікколо Макіавеллі, автора знаменитого трактату «Государ» (рис. 3.3.3), робіт «Міркування про першу декаду Тита Лівія» та «Історія Флоренції»¹. На думку харківського вченого, на Макіавеллі «можна дивитися як на засновника нової науки – політики», а «піднесення та зміцнення верховної влади є у Макіавеллі метою держави, для досягнення якої він дозволяє всі засоби...., найрізкіші, запеклі заходи проти середньовічної анархії»². Від себе додамо, що Макіавеллі відстоював ідею політичної рівноваги та заклав традиції майбутньої наукової школи політичного реалізму³, а згаданий Д. І. Каченовським «Ботери», (насправді – Джованні Ботеро) навряд чи може вважатися його «послідовником»⁴ у зв'язку з тим, що, на відміну від Макіавеллі, він прагнув примирити політику і мораль і критикував насильство в політиці⁵.

На думку Д. І. Каченовського, «італійці недовго залишалися керівним народом у справі політичної освіти»; у зв'язку з внутрішніми чварами та зовнішніми викликами, які «повністю вигнали звідси громадянський дух», у середині XVI ст. осередком вченої діяльності в Європі стала Іспанія⁶. На ці висновки Д. І. Каченовського вже звертали увагу в українській науковій літературі⁷. Але хоча «близько століття іспанський розум невтомно працював над політичними ідеями», «оригінальна сторона» творчості іспанських вчених «полягає лише в тому, що вони вимагають переваги та простору теократичному елементу в державі та схиляються на користь монархії, обмеженої впливом духовенства та дворян»⁸. При цьому Д. І. Каченовський поділяв представників іспанської політичної літератури цього часу на дві течії – на тих, хто займався теоретичним дослідженням монархії, і на тих, хто

¹ Нікколо Макіавеллі. Державець. Флорентійські хроніки. Харків: Фоліо, 2016. 512 с.

² Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 44, 46.

³ Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба). Суми, 2024. С.476.

⁴ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 46.

⁵ Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба). Суми, 2024. С.477. Порівн.: Vidal S. Redescribing the Machiavellian prince. The idea of monarchy in Giovanni Botero's Della Ragion di Stato (1589). *History of European Ideas*. 2024. 51(5). P. 1-16.

⁶ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 48, 51.

⁷ Пересада О. Внесок Д. І. Каченовського в розвиток політичної науки в Харківському університеті. *European Political and law Discourse*. 2017. Vol. 4. Issue 2. С. 80.

⁸ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 48-49.

складається з богословів і казуїстів, які займалися вивченням окремих частин законодавства та політики¹. Зазначимо об'єктивність, з якою Д. І. Каченовський охарактеризував найбільш яскравого представника першого з цих напрямів, єзуїта Хуана де Маріану (рис. 3.3.4), автора відомого трактату «Про короля та інститут королівської влади» (1599). Через півтора століття ключові висновки Дмитра Івановича про те, що Хуана де Маріану потрібно вважати не тираноборцем, а поміркованим монархістом, який із релігійних, а не політичних переконань допускає насильницьке усунення від влади правителів, майже дослівно повторив Гаральд Браун².

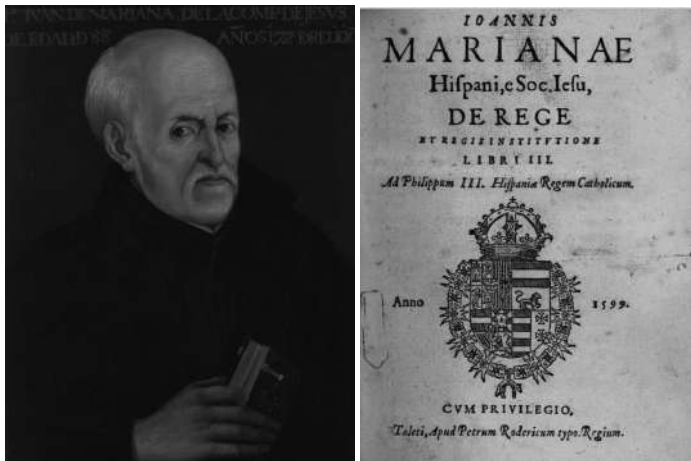

Рис. 3.3.4. Зліва – прижиттєвий портрет Хуана де Маріани. Справа – його найвідоміший трактат «Про короля та інститут королівської влади» (1599)

Визнання харківським ученим величезного впливу на іспанську політичну літературу того часу авторитету Томи Аквінського апіорі передбачало самостійне вивчення ним поглядів цього найвідомішого середньовічного теолога на державу. На жаль, виклад цих поглядів

¹ Там само. С. 51.

² Г. А. Браун писав: «Уявлення про Маріану як про безкомпромісного теоретика опору насправді засноване на спотвореному прочитанні кількох окремих пропозицій з першої книги трактату. Дане дослідження пропонує радикальний відхід від старого погляду на Маріану як на мислителя раннього Нового часу, який дотримувався конституціоналістських поглядів, і прихильника царевбивства». Див.: Braun H. E. Juan de Mariana and Early Modern Spanish Political Thought. Abingdon: Routledge. 2007. 214 p.

представляє переказ Д. І. Каченовським відповідного розділу книги Р. Блекі¹, оскільки сам він вважав зайвим розглядати його в подробиці². Проте і в сучасній науці триває дискусія про причини створення та практичної мети написання Томою Аквінським трактату «Про правління государів», що яскраво відображено, наприклад, в останній за часом монографії на цю тему В. Маккорміка³.

Д. І. Каченовський підкреслював, що представники іспанської політичної літератури XVI століття розглядали й питання про відносини Іспанії з її величезними колоніями «та висловили про цей предмет дуже здорові міркування. Нажаль, іспанський уряд не слухав людинолюбного голосу найкращих своїх громадян і вперто тримався суворой колоніальної політики, яка згодом призвела до найсумніших результатів»⁴. Кризу іспанської політичної літератури з кінця XVI ст. Д. І. Каченовський слушно пов'язував з урядовою цензурою та діяльністю Інквізиції. У таких умовах у XVII столітті «нація мала відмовитися від політичного роздуму та від розробки державних наук»⁵. Ці висновки харківського вченого багато в чому повторюють зміст процитованої ним книгу його сучасника американського літературознавця Джорджа Тікнора «Історія іспанської літератури» (1854)⁶.

Харківський дослідник враховував вплив на політичну літературу загальноєвропейської Реформації як ключової події XVI століття. Характеристика Д. І. Каченовським політичних поглядів німецьких реформаторів, перш за все Мартіна Лютера, зводиться до твердження про те, що ці реформатори «стосуються державного устрою мимохідь, побіжно, ухильно..., не дотримуються жодної форми правління», оскільки для успіху їхні справи прагнули «залишити недоторканим існуючий державний порядок та обмежитися захистом свободи совісті», а «їхня опозиція звернена виключно на римський двір»⁷. Але якщо в Німеччині в умовах релігійних воєн до самого Вестфальського миру «майже не знаходимо політичної літератури», то у Франції «реформація

¹ Blakey R. History of political literature from the earliest times. London, 1855. Vol. 1. P. 367-370.

² Каченовський Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 51.

³ Див.: McCormick W. The Christian Structure of Politics: On the De Regno of Thomas Aquinas. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2022. 272 p.

⁴ Каченовський Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 52.

⁵ Там само.

⁶ Ticknor G. History of Spanish literature. New York: Harper&Brothers, 1854. Vol. III. P. 180. URL: https://books.google.com.ua/books?id=FiUAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

⁷ Каченовський Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 53-54.

прискорила відродження наук», французька нація зазнала впливу італійських та іспанських політичних ідей, а події громадянських воєн «підтримували бродіння у суспільстві»¹.

Хоча першим за часом представником цього руху неназваних ним монархомахів Д. І. Каченовський заслужено вважав Франсуа Отмана, великий інтерес до творчості якого підтвердили публікації сучасника Дмитра Івановича французького юриста Р. Дареста², тим не менше особливе місце серед цих полемістів харківський вчений відводив Жану Бодену, автору трактату «Шість книг про державу» (1576). «Цей письменник, – підкреслював Д. І. Каченовський, – далеко перевершує своїх сучасників», і хоча багато своїх ідей він черпав у Аристотеля, проте «теорія про походження держав (із завоювань) розвинена у Бодена самостійно»³. На жаль, розглядаючи значення цього трактату Ж. Бодена, Д. І. Каченовський не вказав на те, що в ньому французький вчений вперше ввів у науковий обіг, сформулював та поширив найважливіший у політичних науках термін «суверенітет», а саме на це звертається увага в сучасній українській науці⁴.

Настільки ж лаконічними були і висловлювання Д. І. Каченовського про Томаса Мора, хоча харківським автором слушно наголошувалося: «Утопія» (1516) – це перша англійська книга, «в якій викладено загальні засади політики»⁵. Серед тих англійських учених, хто особливо активно сприяв за царювання Єлизавети I поширенню науки міжнародного права, Д. І. Каченовський заслужено називав оксфордського професора Альберіко Джентілі, автора книги «Про посольства» (1583)⁶. У свою чергу засновником науки міжнародного, природного і державного права харківський вчений визнавав відомого голландського публіциста і шведського посла у Франції Гуго Гроція (рис. 3.3.5)⁷. Аналізу творчості двох цих яскравих представників науки міжнародного права згодом присвятить свою публікацію відомий правознавець українського походження В. Н. Александренко⁸. Але задовго до нього

¹ Там само. С. 54.

² Див. наприкл.: Darest R. François Hotman sa vie et sa correspondance: Avertissement. *Revue Historique*. 1876. T. 2. Fasc. 1. P. 1-59. URL: <https://www.jstor.org/stable/40935497>

³ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 55-56.

⁴ Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба). Суми, 2024. С. 478.

⁵ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 57.

⁶ Там само. С. 58.

⁷ Там само. С. 59.

⁸ Александренко В. Н. Очерки по истории науки международного права. А. Джентили и Г. Гроций. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1906. Май. Ч. 3. С. 109–124.

Д. І. Каченовський висловив думку про те, що Гроцій у трактаті «Про право війни і миру» «торкнувся майже всіх суспільних питань і накреслив велику систему не лише публічного, але й приватного права», прагнув «протидіяти впливу Макіавеллевих начал і підпорядкувати всі дії уряду у внутрішніх справах та зовнішніх зносинах одній головній меті, одному обов'язку – справедливості», завдяки чому «набув незвичайного впливу на Європу» і став «законодавцем громадської думки»¹. Гроцій, на думку Д. І. Каченовського – «останній представник епохи», він «завершує собою низку великих письменників, які працювали над створенням державних наук у Європі, від XV до половини XVII століття, у бурхливу епоху відродження, реформації та релігійних воєн»². Величезна роль Гуго Гроція у становленні науки міжнародного права, його вплив на теорію міжнародних відносин згодом неодноразово підкреслювалася багатьма вченими, у тому числі провідним британським експертом у галузі стратегічних досліджень Хедлі Буллом, який вважав, що «в концепції міжнародного суспільства Гроція природне право займає центральне місце»³.

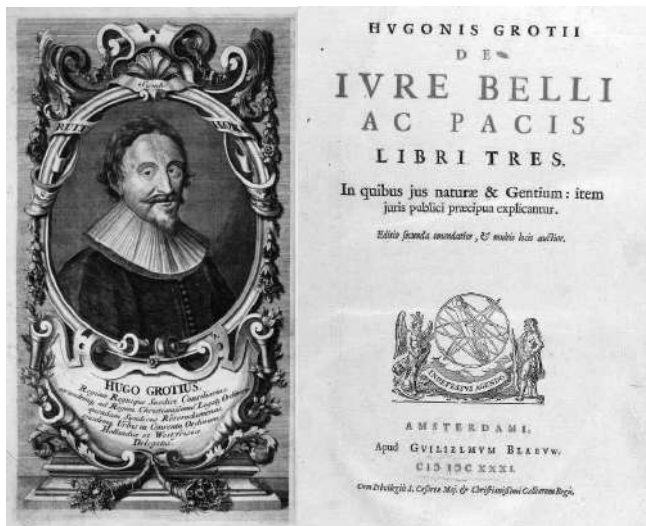

Рис. 3.3.5. Зліва – гравюра 1632 р. з портретом Гуго Гроція.
Праворуч – друге видання його книги «Про право війни і миру» (1631)

¹ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 60, 61.

² Там само. С. 64, 68.

³ Hugo Grotius and International Relations / Edited by Hedley Bull, Benedict Kingsbury, Adam Roberts. New York, 1990. P. 78.

Після укладання у 1648 р. доленосного Вестфальського миру настала нова епоха міжнародних відносин. Д. І. Каченовський характеризував особливості цієї епохи в такий спосіб: «Вестфальський договір остаточно підірвав середньовічний авторитет імператорської та папської влади, зруйнував релігійну єдність Заходу та заснував новий союз між державами на засадах самостійності, рівноваги та визнання територіальних прав (*status quo*)»¹. Якщо не брати до уваги сумнівного твердження про руйнування цим договором релігійної єдності Заходу, відсутність чого насправді і стала однією з головних причин Тридцятирічної війни, в цілому оцінки Д. І. Каченовським значення Вестфальського миру корелюються із твердженнями вчених пізнішого часу, зокрема з відомими оцінками Г. Киссенджера про цю подію, як про «поворотний пункт в історії народів»².

Ця нова епоха апіорі стимулювала і розвиток політичної літератури. І хоча Д. І. Каченовський вважав, що «головним керівником політичної думки у XVII столітті був Бекон»³, який насправді помер ще за 22 роки до Вестфальського миру, лише через рік після публікації Гуго Гроцієм його знаменитого трактату «Про право війни і миру» (1625), в цілому можна погодитися з думкою Дмитра Івановича про те, що філософія Бекона в другій половині XVII «була застосована у політичних науках», набула поширення спочатку в Англії, а потім в інших країнах, і під її впливом «переважно вироблялися нові ідеї про державу до Французької революції»⁴.

Серед вчених цього періоду, які відстоювали теорію суспільного договору, Д. І. Каченовський заслужено називав Томаса Гоббса, автора відомої праці «Левіафан» (рис. 3.3.6). Цей договір традиційно трактується в історіографії як угода народу з державою, на користь якої піддані відмовляються від своїх суверенних природних прав⁵, однак заслуговує на увагу вказівка харківського вченого на те, що Т. Гоббс вважав цей договір вічним і «безповоротним» виключно для захисту влади Стюартів⁶.

¹ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 70.

² Kissinger H. World Order. Reflections on the Character of Nations and the Course of History. London, 2005. P. 11-12.

³ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 72.

⁴ Там само. С.73, 75.

⁵ Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба). Суми, 2024. С.479.

⁶ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 76.

Д. І. Каченовський цілком слушно визнавав вплив політичних перетворень в Англії в епоху Англійської революції і після неї на політичну літературу Франції. Головними захисниками цих ідей він апіорі вважав енциклопедистів, які «почали всією силою розуму руйнувати порядок, що панував»¹. Наприклад, Ш. Монтеск'є, за словами Д. І. Каченовського, відстоював змішану форму правління, поєднання монархії з аристократією та демократією, тоді як Ж.-Ж. Руссо «підірвав авторитет» його книги «Про дух законів» (рис. 3.3.6) своїм трактатом «Про суспільний договір» (1762)², який харківський дослідник помилково датував 1752 роком³. Необмеженість прав народу у трактуванні Руссо передбачає лише одну форму правління – демократичну, а мета держави – «право кожного громадянина і всіх разом». Звідси критика Д. І. Каченовським ідей Руссо: «він не піклується про тривалість устрою, тому що засновує його не на об'єктивних відносинах, не на твердих засадах, а на тимчасовому контракті, що легко змінюється»⁴. При цьому важко сказати, чого у цих філіппіках харківського вченого середини ХІХ століття було більше – дослідницької та суспільної широти чи розуміння того, що інші оцінки можуть спричинити різке втручання цензури і спотворити його текст?

Найменш самостійною, на наш погляд, є та частина роботи Д. І. Каченовського, яка присвячена вченню французьких фізіократів та впливу Американської революції на політичну літературу Європи. У першому випадку висновки харківського вченого замінені великими цитатами А. Токвіля⁵, а в другому – висловлюванням Р. фон Моля про те, що в європейській літературі завдяки авторам американської збірки «Записки федераліста» А. Гамільтона, Д. Медісона, Д. Джея виявився «рух на користь демократії» і стало активно обговорюватися «майже нерозглянуте наукою питання про федеративний устрій»⁶. Однак цей вплив американських та європейських публіцистів, безумовно, був взаємним⁷.

¹ Там само. С. 83.

² Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. 349 с.

³ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 87, 89.

⁴ Там само. С. 89.

⁵ Tocqueville A. L'ancien Régime et la Révolution. Paris, 1856. P. 246-251. Див. перевидання українською мовою: Токвіль А. де. Давній порядок і Революція: / 3 фр. пер. Г. Філіпчук. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.

⁶ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 93.

⁷ Див.: Lutz D. S. The Relative Influence of European Writers on Late Eighteenth-Century American Political Thought. *American Political Science Review*. 1984. Volume 78, Issue 1. P. 189-197.

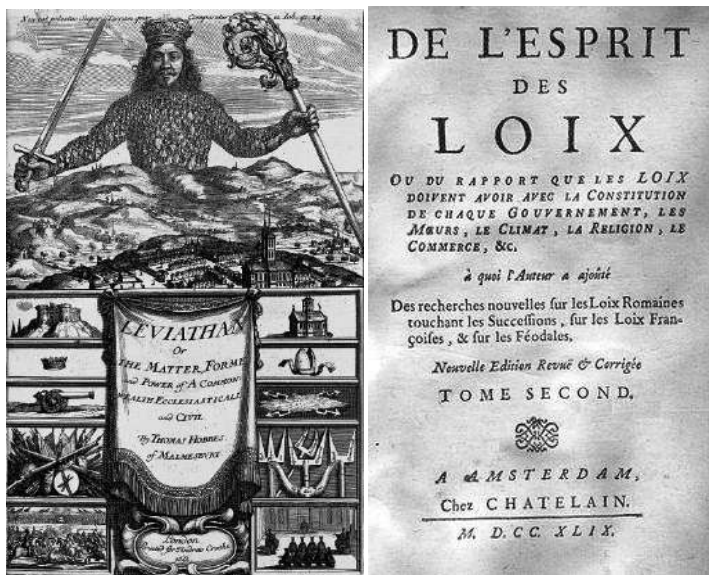

Рис. 3.3.6. Ліворуч – титульна сторінка книги Томаса Гоббса «Левіафан» (1651). Праворуч – титульна сторінка книги Шарля Монтеск'є «Про дух законів» (видання 1749 року)

Харківський учений загалом критично писав про руйнівні результати Французької революції як про швидкий «жорстокий переворот», під час якого «нація була обманута в надіях... здійснити разом те, що дістається людям і поколінням шляхом мирного прогресу»¹. У той же час, називаючи «сина революції» Наполеона «диктатором», Д. І. Каченовський визнавав: його новий порядок «мав незаперечно благодійний вплив на Францію», а його завоювання «супроводжувалися політичними нововведеннями, які були рішучішими, бо відповідали вимогам і потребам віку»; вони «привчили суспільство до парламентських форм, до публічного обговорення питань»².

Д. І. Каченовський докладно не розглядав політичну публіцистику епохи Французької революції з її поділом громадян на представників різних партій та різноманітністю памфлетів та брошур. Але всім його читачам напевно запам'ятається ємна фраза автора про те, що саме в

¹ Каченовський Д. І. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 109-110

² Там само. С. 110-112.

особі І. Канта «філософія XVIII століття сказала своє останнє слово наступаючому віку ... Кант висвітлив раціональними засадами цілу сферу законодавства, усвідомив у всій глибині єдність роду людського і у всій обширності ідею права»¹. Розумна природа людини, за Кантом, – ось внутрішня причина утворення країн. На жаль, Д. І. Каченовський не торкнувся питання, що активно досліджується в сучасній науці міжнародного права – питання про кантівську ідею створення всесвітньої організації².

Ще дослідник творчості Д. І. Каченовського А. М. Фатєєв вказував: «все ж таки Каченовський вірно зрозумів рух індивідуалістичної еволюції і вважав разом з Робертом Моєм, що на противагу поглинанню особистості державою в античній філософії «нова прийняла за вихідний пункт суб'єктивний розум»³. Той же А. М. Фатєєв резонно підкреслював: пройнятий англофільством, Д. І. Каченовський у досвіді Англії, «практичності та пристосованості її державних установ до національного індивідуалізму» шукав «недостатніх елементів синтезу особистості та політичної організації» і знаходив їх, насамперед, у силі місцевого самоуправління та гарантіях індивідуальної свободи⁴. Це те, про що мріяв Дмитро Іванович і у своїй країні. Ось чому він з відвертим задоволенням писав про те, що після розгрому Наполеона та доленосних рішень Віденського конгресу в країнах Європи «уряду дали всі необхідні засоби для досягнення мети держави; підданим гарантовано відомі привілеї»⁵.

Проте Д. І. Каченовський не схильний був ідеалізувати саму Віденську систему міжнародних відносин; більш того, всупереч традиційним міркуванням вчених з цього питання він вважав, що після 1815 року не вдалося «заснувати політичну систему на засадах природної рівноваги»⁶. Навпаки, автори останніх десятиліть обстоюють

¹ Там само. С. 95-96.

² Rauber J. The United Nations – a Kantian Dream Come True? Philosophical Perspectives On The Constitutional Legitimacy Of The World Organisation. *Hanse Law Review*. 2009. No 5. P. 49-76; Wyrębska-Dermanović, E. The World Republic, The State of States or The League of Nations? Kant's Global Order Revisited. *International Journal of Philosophy*. 2019. No 10. Dicembre. P. 27-42.

³ Фатєєв А. Н. Идея личности в политико-философских сочинениях Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 50.

⁴ Там само. С. 51.

⁵ Там само. С. 114.

⁶ Там само. С. 115.

думку про баланс сил зазначеної системи¹, для її позначення зазвичай використовують термін «європейський концерт»², навіть пишуть «про систему колективної безпеки XIX століття» і, не безперечно, про те, що Віденський конгрес – «прообраз» «єдиної Європи»³. Безумовно, як і будь-яка інша система міжнародних відносин, Віденська система постійно відчувала військово-політичні виклики, доречно описані Д. І. Каченовським (відділення Бельгії від Голландського королівства, антиосманська боротьба європейських народів, революції 1848 року, початок об'єднання Італії тощо)⁴. Однак твердження харківського вченого про те, що ця система не була заснована на політичній рівновазі, є суб'єктивною і невірною.

Д. І. Каченовський схарактеризував кілька провідних наукових шкіл першої половини та середини XIX століття. При цьому «мисляча більшість перебувала на боці раціоналізму та юридичної теорії держави, чому багато сприяло поступове запровадження конституційного правління на континенті Європи з 1814 та 15 років»⁵. Серед дослідників конституційної форми правління харківський вчений виокремлював так званих «доктринерів», першим із яких називав Бенжамена Констана, послідовного прихильника конституційної монархії та ідеї суверенітету народу. Д. І. Каченовський схильний був вважати, що до цієї школи доктринерів «приєдналися майже всі політичні знаменитості століття: Тьєр, Гізо, Вільмен, Ремюза, Россі у Франції; багато послідовників Канта, Роттек, Цахаріє, Дапльман та частково Гегель у Німеччині, найкращі юристи Італії»⁶. Але сучасні вчені здебільшого використовують термін «доктринери» для позначення групи французьких ліберальних роялістів періоду Реставрації та Липневої монархії⁷, зазвичай не розповсюджуючи цю назву на представників інших країн Європи. Щодо Георга Гегеля, його самотність і величезне

¹ Zieseniss Ch.J. Le congress de Vienn et l'Europe des prince. Paris, 1984. P. 196–209; Black J. A History of Diplomacy. London, 2011. P. 5.

² Elrod R. B. The Concert of Europe: A Fresh Look at an International System. *World Politics*. 1976. Volume 28. Issue 2. P. 159–174.

³ Ціватий В.Г. Європейське відлуння і договори Віденського конгресу: інституціональна та політико-дипломатичні витоки Європейського союзу (теоретико-методологічний аспект). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 167–168.

⁴ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 114–117.

⁵ Там само. С. 123.

⁶ Там само. С. 124.

⁷ Craiutu A. Liberalism under Siege: The Political Thought of the French Doctrinaires. Lanham : Lexington Books, 2003. 356 p.

значення в історіософії Німеччини та за її межами¹, значне поширення ідейного філософського напрямку «гегельянства», названого на його честь², робить відверто дискусійною спробу Д. І. Каченовського згадати його серед «доктринерів». Непрямо це визнає і сам Д. І. Каченовський, коли кількома сторінками нижче вказав на авторитет Гегеля як представника нової філософії, який порушив питання про ставлення суспільства до держави і доводив, що теорія договору не може бути прийнята наукою, а «існування держави не залежить від волі окремих осіб»³.

Але якщо гегельянство уважно вивчалось як у Європі, так і в Російській імперії, у тому числі й харківськими вченими першої половини XIX століття⁴, то Д. І. Каченовський одним із перших звернувся до аналізу публіцистики комуністів та соціалістів. «Ці люди виступали з радикальними руйнівними теоріями», – вказував він і класифікував їх на три школи – відповідно сен-симоністів, послідовників Фур'є та комуністів; останні закликали до знищення власності як головного джерела суспільного лиха. Ці плани Д. І. Каченовський вважав нездійсненними, здатними зробити «тільки тимчасове потрясіння в умах»⁵. В цілому ж, як вказував він, устрій суспільства не може бути однаковим, «суспільство, як всяке людське ставлення, можна розглядати з точки зору права, моральності та користі», і якщо «до сих пір головне покликання публіциста полягало у захисті особистості», то тепер публіцисти «мають глибоко вивчити природний устрій людських об'єднань, внутрішні основи, сили та закони кожного союзу та всіх разом»⁶. Д. І. Каченовський не використовував у своїй роботі слово «соціологія», хоча цей термін Огюст Конт вперше ввів у науковий обіг ще 1839 року⁷, за 20 років до появи цього нарису, проте нова на той час наука про спільне життя груп та спільнот людей вже впливала і на прихильників інших історіософських підходів.

¹Лиман С. І. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 149.

²Sinnerbrink R. Understanding Hegelianism. Stockfield: Acumen Publishing, 2007. P. 14.

³Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 129.

⁴Лиман С. І. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 149-150.

⁵Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 130-131.

⁶Там само. С. 137, 138, 140, 141.

⁷Sica A. A Selective History of Sociology. *The Wiley-Blackwell companion to Sociology* / G. Ritzer (ed.). Oxford, 2012. P. 25.

Отже, нарис Д. І. Каченовського «Погляд на історію політичних наук у Європі» (1859) став ґрунтовним дослідженням, першим за часом такого формату в Україні, і другим в Російській імперії – після відомої публікації К. О. Неволіна. Праця Д. І. Каченовського є систематичним викладом історії політичних вчень від Давнини до середини ХІХ ст. Як досвід подібного історіографічного узагальнення даної тематики, твір містив не лише опис різних наукових політико-правових напрямів і шкіл, але й порівняльний аналіз думок і особливостей висловлювань їх головних представників доби Давнини (Платона, Аристотеля), Середніх віків (Альбрехта Великого, Вільяма Оккама, Томи Аквінського, Егидія Колонни), Гуманізму та Реформації (Нікколо Макіавеллі, Джованні Ботеро, Хуана де Маріани, Мартіна Лютера, Франсуа Отмана, Жана Бодена, Альберіко Джентілі, Гуго Гроція), Нового часу (Томаса Гоббса, Жана-Жака Руссо, Іммануїла Канта тощо). Хоча Д. І. Каченовський певною мірою запозичував для створення своєї праці зміст опублікованих у середині 1850-х років фундаментальних видань на цю тему Р. Блекі і Р. фон Моля, йому вдалося зробити низку самостійних висновків, зокрема Д. І. Каченовський одним із перших серед європейських авторів звернувся до критичного аналізу публіцистики комуністів та соціалістів. У своїй праці Д. І. Каченовський демонстрував вмілий науковий підхід, враховуючи вплив на наукові школи і формування політичних ідей доленосних історичних подій. На його думку, будь які політико-державні зміни апріорі стимулювали розвиток політичної літератури і відчували на собі її певний вплив. Цей концептуальний підхід позначився і на змісті наступної його праці.

3.4. «Про сучасний стан політичних наук на Заході Європи та в Росії»

Праця Дмитра Івановича Каченовського «Про сучасний стан політичних наук на Заході Європи та в Росії» (1862)¹ є взірцем актової університетської промови свого часу, яка значно перевищує межі урочистої риторики. Вона постає як глибоке і рефлексивне осмислення стану політичних наук – насамперед політико-юридичних знань – у Західній Європі та Російській імперії середини ХІХ століття. Цей твір

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков: Унив. тип., 1862. [2], VI, [4], 172 с.

репрезентує зрілу концептуальну позицію Д. І. Каченовського як професора Харківського університету, знавця державного й міжнародного права, а також тонкого історика і критика науки.

Текст побудовано як риторично вишукану академічну доповідь, яка водночас виконує функцію наукової рефлексії. Відкривається вона історико-оглядовим екскурсом у розвиток політичної науки в Західній Європі – від її витоків у філософії права Нового часу до становлення як окремої галузі знання. Автор окреслює провідні школи і напрями (німецьку догматичну традицію, французький позитивізм, англійський емпіризм) і простежує поступове формування політичної науки як самостійної дисципліни. З великою ерудицією Д. І. Каченовський аналізує вплив ідей Гуго Гроція, Джона Локка, Шарля Монтеск'є, Жан-Жака Руссо (рис. 3.4.1), представників німецької історичної школи права, демонструючи еволюцію уявлень про державу, суверенітет, законодавство та політичний устрій¹.

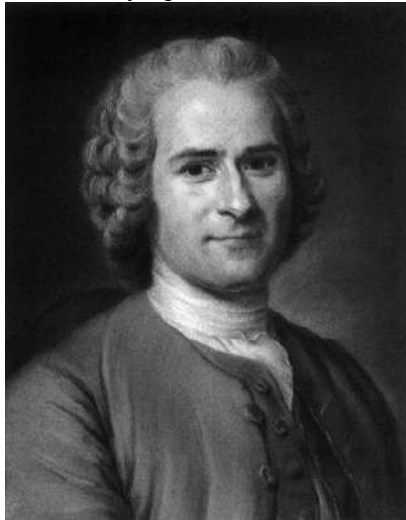

Рис. 3.4.1. Жан-Жак Руссо

Окрему частину промови присвячено порівняльному аналізу стану політичної науки в Росії. Д. І. Каченовський із притаманною йому науковою чесністю визнає її серйозне відставання: відсутність академічної свободи, схоластичність викладу, інституційну слабкість,

¹ Пересада О. Внесок Д. І. Каченовського в розвиток політичної науки в Харківському університеті. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Sv. 4, Vyd. 2. С. 77-84.

брак системного мислення. Водночас він не втрачає віри в потенціал науки, вказуючи на окремі паростки розвитку – зокрема, в університетській освіті, перекладацькій діяльності та спробах методологічного оновлення. Центральною ідеєю промови стає університет як простір інтелектуальної свободи, морального виховання й незалежного наукового мислення. Харківський університет у цьому контексті постає не лише як інституція, а як середовище, що має стати джерелом відродження політичної науки в імперії.

У методологічному плані Д. І. Каченовський послуговується історико-критичним методом, поєднаним із системним і концептуальним аналізом. Його виклад демонструє філософсько-правову культуру мислення, орієнтовану на виявлення внутрішньої логіки наукового поступу. Автор свідомо уникає емпіризму й поверховості, натомість прагне до глибшого розуміння політичної науки як вираження духу доби, її соціальних, правових і моральних засад.

Таким чином, праця «Про сучасний стан політичних наук на Заході Європи та в Росії» є не лише жанрово досконалою промовою, а й концептуально насиченим текстом, що поєднує аналітику, критику та програму дії. Вона постає як маніфест модернізації політичної науки, звернений до російської академічної спільноти, із закликом до системної наукової праці, заснованої на історичній свідомості, критичному мисленні й відкритості до європейського інтелектуального досвіду. Ця праця Д. І. Каченовського є цінним джерелом не лише для історії політичної науки, а й для дослідження інтелектуального клімату Харківського університету, рецепції західноєвропейських ідей в університетах, що функціонували у великих українських містах у складі Російської імперії та еволюції політико-правової думки XIX століття.

Перший розділ промови Д. І. Каченовського становить концептуально насичену й водночас емоційно забарвлену рефлексію над глибинними причинами інституційної та інтелектуальної слабкості політичної науки в Російській імперії. Водночас це – пристрасна апологія наукового пізнання держави, закликаного не лише пояснювати, а й облагороджувати суспільне життя. Текст виступає як інтелектуальний маніфест на користь громадянського виховання, інституційного розвитку, академічної автономії й публічної відповідальності науки.

В центрі уваги Каченовського – гірке усвідомлення того, що добрі наміри та реформи втрачають ефективність, якщо нікому їх належно

втілювати¹ і вони лишаються на папері. «Гармонія науки з життям, на відсутність якої ми скаржимося, – пише він, – досягається саме тоді, коли будь-яка здобута істина знаходить захист і додаток у цивільному союзі, коли добрі думки та справи приносять плід, тобто підіймають матеріальний і моральний побут народу, коли одне відкриття чи поліпшення, будучи прикладеним до практики, викликає інше. У цьому й полягає прогрес»². Відчуття кризи політичної компетентності, що звучить у словах автора, не є тимчасовим чи випадковим; навпаки – він виводить цю проблему на рівень структурного діагнозу: в імперії бракує людей, здатних чесно, розумно й самовіддано служити суспільству й державі. Суспільство, що прагне свободи, каже Д.І. Каченовський, має прийняти її зворотний бік – відповідальність, обов'язки, постійне напруження розумових і моральних сил. Проте, замість культивування громадянських якостей, держава покладалася переважно на адміністративну силу, а не на виховання самостійного громадянина.

Автор демонструє критичне ставлення до російської освітньо-наукової політики: у той час як у Європі давно створено інституції для громадянського виховання, в Росії ще навіть не усвідомлено їхню необхідність. Вивчення потреб народу, законів суспільного життя, засад політичного устрою розвивається надто повільно, уривчасто, випадково. Політична наука, говорить Д. І. Каченовський, була в Російській імперії «занесеною», такою, що не пустила коріння, і тому не приносила плодів. Управління імперією здійснювалося не на основі знання, а завдяки «мистецтву адміністративного досвіду», звичці, наказам і терпінню підлеглих: «Застигаючи в невігластві ми досягали порядку силою та наказами з одного боку, терпінням та покорою з іншого»³.

¹ Надзвичайно актуально нині звучать слова вченого: «Ми не вивчали ані своєї держави, ані народу, і коли обставини змусили нас подумати про реформи, – людей освічених і здатних знайти вірний шлях до громадських покращень між нами не знайшлося. Усі інші здобутки, при цьому єдиному недоліку, виявилися малоцінними в наших очах. Ми побачили себе безпорадними і неспроможними. Бажано, щоб гіркий досвід навчив нас наперед і щоб ми не забули його уроків!» Див. : Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 14.

² Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 13.

³ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 2.

Особливої гостроти набуває полеміка з тими, хто вважає політичну науку зайвою – серед них не лише відверті обскуранти, а й «практичні люди», котрі переконані, що наука сама зростає «з установами». Д.І. Каченовський риторично викриває абсурдність таких суджень. Він апелює до історії: політична наука не є абстрактною схоластикою – вона має історичне походження з античного світу, де вперше було усвідомлено значення громадянського устрою. Саме цим, а не лише досягненнями в природознавстві, Європа перевершила інші частини світу. Відсутність політичної науки в Азії чи в мусульманському світі, на його думку, спричинила занепад суспільного життя, навіть попри високий розвиток інших галузей знання. Знання без громадянськості, твердить він, – мертва й марна¹.

Д. І. Каченовський розрізняє науку про природу і науку про державу². Перша пояснює закони зовнішнього світу, але не може замінити знання про взаємини між людьми, про інституції, право, свободу, справедливість. Натуралізм, перенесений у сферу політичного мислення, породжує ілюзії й хибні аналогії – порівняння людей з мурахами чи бджолами, держави – з роєм або стадом. Така редукція принижує людську гідність і руйнує політичну свідомість. Наука про державу, підкреслює Д.І. Каченовський, – не суто умоглядне знання, а пізнання *suī generis*, тобто особливого роду, яке оперує законами, створеними і вкоріненими в історії, досвіді, моральній рефлексії.

Він викриває ілюзорність інтелектуальної моди на «передові теорії», некритичне захоплення закордонними авторитетами, а водночас – безплідний енциклопедизм і поверхову ерудицію, характерну для російської освіченої публіки. У його характеристиці сучасного стану науки звучить нота саркастичного жалю: замість послідовної наукової роботи – уривки, компіляції, замість оригіналів – тьмяні копії. Хоч подекуди й з'являються достойні праці, їм не судилося викликати ані тривалого резонансу, ані традиції.

Замість поспішного наслідування, Д.І. Каченовський пропонує обрати шлях системного розвитку: аналіз європейської спадщини й поступове формування власної концептуальної бази. Росія, на його думку, має унікальне становище – перед нею розгорнутий синтез

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 3.

² Про це він зазначав ще у попередній праці. Див.: Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 20-21.

європейської науки та незвіданий, ще не осмислений власний соціальний і державний досвід. Проте цей шлях не може бути коротким, ані прямолінійним. Відмова від глибокої праці й самостійного мислення, схильність до імітації, зовнішньої блискучості, неусвідомленої ентузіазму – усе це, за Каченовським, відводить російську імперську науку від істини й веде до інтелектуальної інерції.

Зрештою, у цьому фрагменті виявляється вся глибина філософсько-політичної рефлексії Д. І. Каченовського. Це – не просто критика, а проект інтелектуального й громадянського оновлення. Його промова постає як гідний голос ліберальної академічної свідомості XIX століття, що прагне до свободи не як до гасла, а як до інституційної та моральної реальності.

З винятковою гостротою Д. І. Каченовський аналізує становище політичних наук у Російській імперії, виявляючи не лише брак інституційного підґрунтя для їхнього розвитку, а й глибоке суспільне нерозуміння їхньої сутності та значення. «У нас державознавство не має самостійного авторитету; ні школа, ні життя не дали цій науці почесного та незалежного місця», – констатує вчений¹. Він стверджує, що в Росії політична наука як така фактично не існує – ні школа, ні література не забезпечують належного рівня політичної свідомості; джерелом, з якого ще можна спробувати черпати бодай щось, залишаються журнали, проте й ті переважно продукують пустопорожні претензії, позбавлені наукового підґрунтя, підміняючи змістовну публіцистику шарлатанством. Д. І. Каченовський звертає увагу на суспільне явище «борзописця» – самовпевненого писака, який вважає себе здатним судити про політику, не маючи для цього ані освіти, ані досвіду, що в англійській мові виражається лаконічним словом *humbug*², і котре, на його думку, дуже точно характеризує російську дійсність³.

У загальноцивілізаційному контексті Д. І. Каченовський доходить висновку, що російський народ виявився майже найбільш відсталим у царині політичних наук. Цей стан він визначає як суспільний застій, зумовлений не лише зовнішніми умовами, а й внутрішнім небажанням і неспроможністю до розвитку політичної культури. Йдеться не просто

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 15.

² Обман, обдуривання.

³ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 11.

про відсутність знань – мова про брак громадянського виховання, що, на думку автора, є не менш небезпечним, ніж технічна чи природнича відсталість¹. Адже саме політична освіта дає змогу виховати свідомих, досвідчених, здатних до реформ людей – тих, без кого неможливо уявити належне функціонування жодного суспільного інституту, жодної держави.

У цьому контексті Д. І. Каченовський виводить тезу про гармонійний розвиток знань як умову суспільного поступу. Наявність ізольованих досягнень у технічних або природничих галузях, на його переконання, не компенсує загальної відсталості у сфері політичного мислення². Лише тоді, коли істини, здобуті наукою, знаходять своє втілення у громадянському союзі, коли добрі думки та наміри втілюються у справи, що підносять матеріальний і моральний добробут народу, можливий справжній прогрес. Інакше ж суспільство приречене на існування поруч двох полюсів – витонченого, елітарного просвітництва і загальної темряви, що не дає змоги реалізувати відкриття на благо.

Викриваючи хибну політику держави щодо ієрархії наук, Д. І. Каченовський вказує на штучну підтримку так званих «привілейованих наук» (астрономії, статистики), яка супроводжувалася недовірою до філософії та політики³. Ця диспропорція, за його словами⁴, спричинила розвиток «розкішної ученості»⁵ у вузьких колах, але не принесла плоду для загального блага. Навпаки, вона сприяла зростанню соціального застою і практичній безплідності офіційних істин. З огляду на це, Д. І. Каченовський наголошує на необхідності

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 12-13.

² Поняття «політичне мислення» у XIX столітті активно формувалося у межах класичної німецької філософії та соціології, причому ключове вплив справили праці Георга Гегеля, який аналізував державу й суспільство. Поняття «політична культура», що включає політичне мислення, традиційно пов'язують із роботами Йоганна Гердера. Див. : Григорьева Л. И. «Идеи к философии истории человечества» И.Г. Гердера для современного культуролога. *Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. 2014. Т. 27 (66). № 1, С. 42-49.

³ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 15.

⁴ Про привілейовані науки писав родоначальник позитивізму О. Конт (див. підрозділ 1.3).

⁵ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 13.

рівномірного, некастового розвитку всіх галузей знання, без чого будь-який прогрес залишатиметься кволим і декоративним.

Особливу увагу він приділяє системі вищої освіти, насамперед університетам. Він критикує розмиту, безсистемну організацію викладання політичних наук, коли останні зводяться до фрагментів інших дисциплін (історії, статистики, економії), або ж потрапляють до камералістики¹ – гібридної дисципліни, що поєднує природничі й адміністративні знання в безформну масу. Він наголошує, що камералістика, принесена з Німеччини, не відповідає потребам сучасної Росії й не дає студентам ні технічної, ні політичної компетентності. При цьому він протиставляє стан речей після 1835 року організації освіти за Олександра I, коли в університетах існували етико-політичні факультети, в основі яких була філософія як наука про моральні засади державного й громадянського життя².

Зрештою, Д. І. Каченовський доходить висновку, що політична наука має спиратися на філософію обов'язку як свій первісний камінь, і саме філософи – від Платона до Канта й Гегеля – завжди були першими теоретиками політичного устрою³. З часом, щоправда, учні цих мислителів, відокремившись від філософської традиції, стали будувати політичну науку на спостереженні, досвіді й аналізі фактів – однак така емпіризація мислення можлива лише за умов високої інтелектуальної культури й розвиненої структури знання. Тому головне, на чому наполягає Д. І. Каченовський, – це повернення до свідомого й гармонійного політичного виховання, без якого будь-які реформи лишатимуться спорадичними й безплідними, а саме суспільство – розгубленим, безпомічним і нездатним дати раду самим собі⁴.

Цим текстом Д. І. Каченовський не лише діагностує суспільну хворобу, а й вказує на шлях її лікування – через системну освіту,

¹ Камералістика – термін, що нині вийшов із вжитку. В XVIII–XIX століттях ним позначалася сукупність знань, необхідних для управління державним майном. Вважається, що камеральні науки стали підмурком сучасного адміністративного та фінансового права (Хошуляк В. В. Камералістика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права XIX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-1(1). С. 218-221).

² Каченовський Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 16.

³ Пересада О. Внесок Д. І. Каченовського в розвиток політичної науки в Харківському університеті. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Sv. 4, Vyd. 2. С. 82.

⁴ Каченовський Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 17.

філософське осмислення державності та утвердження політичної науки як повноцінної і незалежної галузі знання.

У другому розділі промови «Про сучасний стан політичних наук у Західній Європі та в Росії» Д. І. Каченовський розгортає фундаментальне філософсько-методологічне обґрунтування автономії політичних наук, при цьому органічно вплітаючи політико-філософські, епістемологічні та історіософські мотиви. Відштовхуючись від запитання, чи слід визнавати політичні науки окремою, самостійною галуззю знання, автор із властивою йому раціональною виваженістю погоджується, що жодна наука не є абсолютно ізольованою: усі вони перебувають у взаємозв'язку, що впливає з єдності істини як мети наукового пізнання та з гармонійної впорядкованості світу, в якому всі явища підпорядковані законам. Людський розум, озброєний досвідом і раціональним аналізом, намагається проникнути в суть цих законів, але стикається з безмежністю і складністю буття, що змушує його шукати опори для класифікації знання, починаючи з особистісного, антропоцентричного підходу – розподілу наук на ті, що досліджують людину, та ті, що спрямовані на зовнішній світ¹.

Цей аналітичний рух приводить до розрізнення фізичного і морального світів, і, відповідно, до відкриття світу внутрішнього, духовного, з його власною структурою, закономірностями та уявною хаотичністю. Лише згодом, через узагальнення фактів внутрішнього життя, виявляється, що і фізичний, і духовний світи побудовані за спільним, гармонійним принципом. У цьому контексті народжується прагнення людини впорядкувати своє буття – не лише у фізичному, а й у суспільному вимірі. Усвідомлення власної беззахисності перед об'єктивними силами природи та соціуму спонукає до пошуку шляхів оволодіння цими силами: постають питання про джерела суспільної влади, її межі, правомірність і можливість спротиву. Політичне мислення пробуджується як відповідь на ці виклики – через роздуми, протест, дію.

Д. І. Каченовський підкреслює, що відчуття свободи – універсальне і невикорінне, а там, де воно проростає, там і закладається насіння політичної науки: «Почуття свободи є загальнолюдським почуттям; його джерело пробивається всюди і тим сильніше, чим менше дають йому ходу; він не вичерпується у боротьбі; стрімкість його лише

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 19.

посилиється серед ворожих обставин. Можна сказати напевно, що де лунали безперервні, одностайні голоси людей на користь свободи, звідки вийшли діяльні прагнення влаштувати життя суспільства спокійно і справедливо, туди було кинуте на добрий ґрунт насіння політичних наук, там дало воно свій перший плід»¹.

Політичне мистецтво, за уявленням вченого, виникло раніше за політичну науку, як і інші форми практичного людського буття: емпіричне управління передувало теоретичному осмисленню. При цьому він проводить історичну паралель з теократичними державами Стародавнього Сходу, зокрема Індії та Єгипту, які постають як гігантські, монолітні конструкції – архітектонічні і політичні водночас, – побудовані не розрахунком, а силою інстинкту, натхнення і влади. Ці утворення вражають своєю міцністю, довговічністю, але водночас і демонструють обмеженість: вони замкнуті, недоступні для критичного осмислення, позбавлені внутрішньої динаміки свободи².

Лише у Греції, за Каченовським, політична наука з'являється у власному значенні – як плід розуму і свободи³. Тут відбувається перехід від емпіричного мистецтва до теоретичного пізнання державності. Грецька філософія, зокрема твори Платона і Арістотеля, закладає основи науки про державу: один – у дусі ідеалізму, інший – з позиції емпіризму⁴. У центрі їхніх міркувань – ідея гармонійного і

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 22.

² Там само. С. 23-24.

³ Там само. С. 25-26.

⁴ Дійсно, грецька філософія класичної доби справді заклала інтелектуальні підвалини науки про державу, окресливши два методологічні напрями, які згодом багаторазово відтворювалися в європейській політико-правовій думці. У постанях Платона та Арістотеля ці напрями набули майже символічного втілення: перший репрезентує нормативно-ідеалістичну модель державознавства, другий – аналітично-емпіричну. Платон підходить до держави як до морально-філософської проблеми. Його «Держава» і «Закони» – це не опис існуючих політичних форм, а пошук справедливого устрою як втілення об'єктивного порядку буття. Держава для нього є відображенням структури людської душі: як у душі мають панувати розум, мужність і поміркованість, так і в полісі кожен стан виконує притаманну йому функцію. Звідси випливає принцип функціональної ієрархії, підпорядкування приватного інтересу загальному благу, а також ідея правління мудрих – філософів, здатних пізнати істину й керуватися не думкою більшості, а знанням добра. Політичне вчення Платона, таким чином, має виразно нормативний характер: воно встановлює зразок належного, виходячи з уявлення про об'єктивну справедливість, що передусє позитивним законам і повинна слугувати їх мірилом. Саме ця лінія згодом стане джерелом традиції природного права та моральної критики державної влади. Арістотель, навпаки, починає не з ідеї досконалої держави, а з аналізу реально існуючих форм політичного життя. У «Політиці» він узагальнює досвід багатьох грецьких полісів,

справедливого суспільного устрою, в якому особистість приноситься в жертву державному благу — на що, втім, дивилися не як на несправедливість, а як на необхідну умову суспільного порядку. Обидва мислителі, хоч і не подолали фундаментальних обмежень свого часу — зокрема інституціалізованого рабства і замкненості політичних громад¹, — все ж зробили неоціненний внесок у формування політичної думки.

Ретельно простежуючи історичну еволюцію політичного знання Д.І. Каченовський демонструє глибоке розуміння того, як емпіричне мистецтво управління поступово переростає в системну науку. Він не лише обґрунтовує право політичних наук на самостійність, а й пояснює, чому ця самостійність не є абсолютною: як у філософії, так і в політичному знанні, все пов'язано в єдину, гармонійну мережу пізнання

порівнює їхні устрої, виділяє типи правління (монархію, аристократію, політію та їхні викривлені форми) і досліджує умови їхньої стійкості або занепаду. Держава для нього — природна форма співжиття людей, що виникає з потреби в самодостатності й розвитку добродесного життя. Однак на відміну від Платона, Арістотель не конструює єдиної ідеальної моделі, придатної для всіх; він враховує конкретні історичні, соціальні й майнові обставини, підкреслює значення середнього стану, змішаних форм правління та ролі закону як раціонального регулятора політичних відносин. Його підхід започатковує традицію емпіричного державознавства, де політика постає як предмет систематичного спостереження, класифікації та причинного аналізу. У підсумку, Платон і Арістотель започаткували дві взаємодоповнювальні оптики дослідження держави: перша орієнтована на ідею справедливості як нормативний критерій оцінки політичного порядку, друга — на вивчення фактичних форм влади та умов їх функціонування. Подальша історія політичної науки — від середньовічної схоластики до модерної теорії держави — розвиватиметься в постійному діалозі між цими двома початками: ідеалом і досвідом, нормою і фактом, філософською конструкцією та емпіричним аналізом.

¹ Д.І. Каченовський надзвичайно емоційно констатує: «Неминуча відповідальність всіх і кожного за придушення слабких у державі, за рабство і освячене непохитним звичаєм насильство, є суспільна істина, яку давні не хотіли або не могли визнати. Звідси зрозуміло, чому найбільші комбінації у них не вдавалися, чому їх переслідував фатум, якому вони вірили. Народи ці майстерно будували, майстерно керували, але не володіли здатністю розпізнавати та лікувати свої суспільні виразки. Держава була в них метою; людина — його знаряддя; висловлюючись інакше: вони поважали лише повноправного громадянина, але дивилися з глибокою зневагою негромадянина і раба. Окрім того, кругозір стародавніх [людей] був дуже обмежений. Кожен народ жив тоді зосереджено в самому собі і не хотів знати своїх сусідів. Тільки війна змушувала людей виходити з держави на винищення подібних до себе. Звідси гордість, взаємна ненависть та глибоке відчуження між окремими племенами; звідси впевненість у кожному з них, що воно чудовіше за всіх інших. Філософи та політики поділяли всі ці забобони і не думали над ними піднятися. Релігія підтримувала ворожнечу як між богами, і між людьми. Не дивно, що наука не знайшла собі тоді ані простору, ані сприятливої сфери. Вона не відчувала в собі стільки сміливості і сили, щоб виправити громадське зло і з якимось фаталізмом прирікала все на смерть» (Каченовський Д.І. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 26-27).

людського і всесвітнього порядку. Таким чином, політична наука постає у Каченовського не лише як академічна дисципліна, а як відповідь людства на глибинну потребу в свободі, порядку і розумному співіснуванні, що виростає з досвіду, роздумів, боротьби – і веде до вищої форми суспільної організації, в якій держава більше не домінує над людиною, а постає як результат її самотворення.

В третьому розділі Дмитро Іванович Каченовський вибудовує ґрунтовну концепцію політичної науки, спираючись на історико-філософський аналіз її витоків та сучасного (для нього) стану. Уже в перших тезах він виявляє повагу до античної традиції, особливо до вчень Платона й Аристотеля, які, за його словами, першими відокремили політику як самостійну царину знання, нарівні з діалектикою та фізикою. Власне поняття «етики» й «політика» в них, зазначає автор, часто вживаються як синоніми, оскільки держава мислиться ними як інструмент досягнення добродісного життя, моральної досконалості та розумного існування¹. Каченовський наголошує, що у давньогрецькій полісній моделі державність охоплювала невелике число громадян, об'єднаних у межах одного міста, що зумовлювало специфіку античного уявлення про політичне.

Проте вже з часів Аристотеля спостерігається чітке прагнення до теоретичної систематизації політичної науки, поділеної на етику, економіку (в сенсі домоуправління) та політику у власному значенні, тобто науку про устрій і управління державою. Цей поділ на три відгалуження, вочевидь, справляє вплив на подальшу європейську традицію. В Україні, зокрема, на початку ХХ століття на це звертав увагу полтавський філософ І.Я. Чаленко². Водночас Д.І. Каченовський послідовно доводить, що політична наука повинна стояти окремо від фізики, яка вивчає природу, і бути спрямованою виключно на людину. Відтак вона, на його думку, є «наукою людською» або «гуманітарною» у найширшому сенсі, оскільки досліджує явища, властиві виключно міжлюдським взаєминам, недоступні спостереженню в тваринному або рослинному світі. Автор стверджує, що не всі людські спільноти є

¹ Каченовский Д.И. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 28-29.

² Чаленко И.Я. Независимость христианского учения о нравственности от этики античных философов: в связи с религиозно-метафизическими основаниями христианского учения, с одной стороны, и учения греческих и римских философов, с другой. Ч. 2 : История античной философской этики, в ее отношении к христианскому учению о нравственности. Полтава: Электр. тип. Г.И. Маркевича, 1912. С. 555-559.

державами: деякі «дикі племена» не формують сталих політичних союзів, обмежуючись родовими структурами, заснованими на кровній близькості та патріархальному авторитеті.

Держава ж, як вказує Д. І. Каченовський, є явищем принципово іншого порядку: вона виникає на основі раціонального осмислення потреби в єдності, правовому регулюванні, захисті власності, визнанні індивідуальності та організованому судочинстві. Присутність уряду, хай навіть найпримітивнішого, він трактує як ознаку наявності політичного суспільства¹. Порівняння із природним станом тварин або «дикими» формами життя приводить його до висновку, що тільки політична організація дозволяє людині реалізувати свою природу – тобто стати істотою політичною в сенсі Арістотеля. Тут мислитель розгортає переконливу антропологічну аргументацію: саме завдяки мові, розуму, моральному відчуттю, здатності до творчості й до правового мислення людина спроможна утворити державу, яка є умовою її цивілізаційного зростання.

Д. І. Каченовський категорично відкидає ототожнення людського суспільства з тваринними зграями, навіть тими, що виявляють примітивні форми співжиття. Навіть найвищі прояви «тваринних держав» (на кшталт мурашиних колоній) не можна прирівнювати до людських держав, оскільки в останніх закладено ідеї права, свободи, прогресу, самосвідомості й культури. Наука ж не має поклонятися ні природі, ні державі, але повинна тверезо оцінювати їх значення. Автор висловлює переконання, що незважаючи на всі недосконалості, життя у навіть погано влаштованій державі краще, ніж повна її відсутність, адже держава – не лише форма примусу, а й інструмент свободи, прогресу, історичного самоствердження народу².

Особливу увагу Каченовський приділяє ідеї спадкоємності: держава – це не лише правовий інститут, а й форма історичного зв'язку між поколіннями³. Її поява знаменує перехід від стану племінної роздрібненості до усвідомленого національного буття, а її руйнування –

¹ Каченовский Д.И. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 30-31.

² Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 33-36.

³ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 37-38.

політичну смерть народу. Навіть переселення чи втрата території не обов'язково руйнують державність, якщо зберігається визнана влада. Водночас підкорення іншій державі вбиває юридичну суб'єктність народу, перетворює його на етнографічний залишок, позбавлений самостійності.

Таким чином, Д.І. Каченовський наполягає, що політична наука має за предмет не абстрактні категорії, а конкретні форми організації спільного життя людей у межах держави, охоплюючи як устрій, так і взаємодію уряду й народу. Ця галузь знання відмежована від етики, яка має справу з внутрішнім, інтимним порядком людської природи. Етика не може бути інструментом держави, оскільки моральні обов'язки не можуть нав'язуватись зовнішньою владою – вони коріняться у свідомості й почуттях особистості¹. Політична ж наука, за Каченовським, покликана вивчати інститути, форми влади, закономірності взаємодії людей у межах політичного союзу, що розвивається, передає спадщину, забезпечує спадкоємність, збирає досвід і спрямовується до вдосконалення.

Ця концепція Д.І. Каченовського вирізняється поєднанням філософської глибини, історичного підходу та виразного антропоцентризму. Він бачить у державі не лише політичну форму, а вищу фазу людського розвитку, що виникає з природи людини, її здатності до раціонального співжиття й моралі, але не вичерпується ними. У цьому сенсі його підхід відкриває шлях до модерної політичної антропології, де держава мислиться як складна, еволюційна й гуманітарна форма буття людини в історії.

Продовжуючи свої міркування, автор наголошує на змісті політичних наук, які, на його думку, охоплюють не всі людські дії, а лише ті, що мають вплив на публічні інтереси. Це, перш за все, діяльність уряду стосовно підданих і сусідніх держав, а також дії членів політичних союзів у відношенні до державної влади і громадянського суспільства загалом або його частин. Такий чіткий предметний розподіл дозволяє Каченовському відмежувати політичні науки від інших соціальних і правових дисциплін. Він підкреслює, що державний устрій і управління є основним предметом політичних наук, де розглядаються всі функції влади – законодавчі, виконавчі та судові. Важливою тезою є положення, що юриспруденція становить окрему галузь

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 40.

державознавства, оскільки право оживає і набуває реального значення тільки завдяки підтримці суспільної влади¹. Д.І. Каченовський вказує, що немає народу, який би приймав закони незалежно від держави, і немає влади, що відмовилась би від законодавчої функції. Навіть незалежність судів автор розглядає не як дозвіл чинити свавілля всупереч верховній владі, а як складову правового порядку. Відтак він наголошує на неможливості отождолення юриспруденції з політикою, водночас визнаючи, що між ними існують точки дотику.

Автор розмежовує функції юриста і публіциста². Юрист зосереджується на законі, зобов'язаний зрозуміти його зміст, вказати на недоліки та потребу у вдосконаленні. Натомість публіцист більше займається дослідженням і пропозиціями щодо державного устрою, народного просвітництва, матеріального прогресу, ставлячи цілі, виходячи з інтересів суспільства в цілому. При цьому Каченовський зазначає, що у реальності неможливо мати держави, де працюють лише юристи або лише публіцисти: ці дисципліни співіснують, доповнюючи одна одну. Однак він звертає увагу, що у різних народів співвідношення їхньої ролі може бути неоднаковим – десь домінує юриспруденція, десь – політика.

Історичний екскурс Д.І. Каченовського вказує, що в колиській людської освіти й громадянськості – Греції – правова наука практично не існувала, а у Римі вона розвивалася як самостійна, успішна дисципліна. Римські юристи зосереджувалися на нормальних умовах людських відносин, прагнучи встановити математично чіткі правила, не беручи до уваги політичні інтереси, підтримуючи панування справедливості як головний принцип. Їхні праці носили судовий характер – це був живий голос права, вільний від політичних пристрастей і загравань³.

На протилежність юристам, публіцисти (за прикладом Мак'явеллі) керувалися політичними інтересами держави і розглядали закони в світлі досягнення політичної сили і величі держави⁴. Вони шукали

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 41.

² Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 42.

³ Там само. С. 42-43.

⁴ Див. : Лиман С.І., Парфіненко А.Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 474-483.

засоби для зміцнення влади та її впливу, а не виключно підтримували формальний законний порядок. Це розходження позицій між юристами і політиками є характерною рисою цих наук і сьогодні. Д.І. Каченовський зауважує, що юриспруденція за своєю природою є більш консервативною і прагматичною, тоді як публіцистика часто схильна до ідеалізму і перебільшення значення суспільної користі, іноді нехтуючи принципами громадянської справедливості¹.

Ключовою вбачається думка Каченовського про необхідність поєднання юридичної освіти з політичним мисленням, що дозволить уникнути однобокості і сприятиме більш глибокому розумінню і розвитку обох наук. Автор визнає, що такий синтез поки що зустрічається досить нечасто, однак саме він є запорукою більш ефективного дослідження та управління державними справами.

В підсумку, Д.І. Каченовський не лише окреслює теоретичні межі й предметні сфери юриспруденції та політичної науки, а й показує їхню взаємозалежність і неоднакову роль у різних історичних і соціальних контекстах. Він підкреслює, що саме глибоке розуміння цих відмінностей і взаємодії необхідне для вдосконалення державного устрою, законодавства і суспільного життя загалом.

У четвертому розділі лекції Д.І. Каченовського простежується глибока спроба осмислити внутрішню структуру політичних наук, а також розкрити підстави їхньої диференціації, історичної еволюції й методологічної самостійності. В центрі міркувань автора – питання про природу і межі політичного знання: чому в античній Греції воно становило єдину систему, тоді як у нові часи розпалося на численні школи й дисципліни; чи існує між ними органічний зв'язок; чи можна розглядати їх як гілки одного дерева². Каченовський не прагне до повної історії науки, однак вказує на загальні риси еволюції політичного мислення – від теоретичної повноти Платона й Аристотеля до фрагментарності новітніх систем. У цьому контексті підкреслюється слабка роль політичної думки в Римі, де домінувала практична юриспруденція, і натомість визнається значення ренесансного гуманізму, що відродив зацікавлення політикою в дусі античних зразків.

Подальший аналіз Каченовського зосереджується на поступовому розмежуванні політичного знання в Новий час, пов'язаному з

¹ Каченовський Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 44.

² Там само. С. 45.

філософською рефлексією, методологічною артикуляцією та виникненням шкіл із власними предметними пріоритетами. Він визнає амбівалентність цього процесу: з одного боку – зростання спеціалізації, яке приносить поглиблене знання, з іншого – небезпека втрати цілісності й надмірного абстрагування. Однак синтез, за його словами, підтримував єдність плану: серед спеціалізованих публіцистів завжди з'являлися організатори – мислителі, здатні до критики та цілісної побудови, що зберігали спадщину й примножували її. Саме завдяки їм істини ставали спільним надбанням.

На цьому тлі Д.І. Каченовський переходить до виявлення трьох головних напрямів політичного знання: по-перше, описово-фактичного, що ґрунтується на історії та статистиці як джерелах живого досвіду; по-друге, аналітично-системного, який прагне не лише класифікувати форми держав, а й віднайти сталі, внутрішньо необхідні функції державного організму; по-третє – нормативно-оціночного, пов'язаного з умоглядним судженням публіциста про доцільність і досконалість політичних устроїв. У першому напрямі важливу роль відіграють історичні приклади (Геродот, Фулідід, Тацит), а також сучасна статистика як метод фіксації соціальних явищ. У другому – на першому плані з'являється типологізація держав, пошук їхньої «фізіономії», притаманних їм принципів і меж владних дій, що дозволяє говорити про внутрішнє споріднення навіть між формально різними устроями. У третьому – акцент ставиться на необхідності судження про належне, на праві науки не лише описувати, а й формулювати ціннісні орієнтири, орієнтовані на суспільне благо¹.

Особливістю викладу Каченовського є рефлексивна чутливість до меж пізнання: він не приховує труднощів політичної науки, визнає її відносну незавершеність, нестачу універсального елементу, домінування гіпотез і недоведених положень. Але водночас рішуче відкидає скепсис і заклики до бездіяльності: політична наука, навіть якщо не досягла безумовної істини, має право на умогляд, бо працює з реальністю мінливою, але незаперечною. Він проводить тонке порівняння з іншими науками, зокрема з медициною: якщо навіть фізичні хвороби не завжди діагностуються й лікуються з успіхом, то що вже говорити про хвороби соціальні, значно складніші й масштабніші.

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 48-56.

Тим не менш, це не заперечує сенсу самої науки – як спроби наблизитися до розуміння, діагностики й покращення устрою.

Д.І. Каченовський виступає на захист умоглядності в політичній науці. Публіцист, на його думку, не лише має право, а й зобов'язаний судити про благо, вказувати на засоби виправлення недоліків, проектувати краще майбутнє. Його діяльність не може бути зведена до чистого опису – вона неминуче нормативна, конструктивна, творча. Ідеал чистого натуралізму, що не прагне змінити об'єкт, у політиці неприйнятний. У цьому сенсі публіцистика в політичній сфері є аналогом моральної філософії: вона повинна не лише пізнавати, а й надихати, вести, окреслювати мету. Отже, політична наука, якою її бачить Каченовський, – це поєднання емпірії, аналізу та ціннісного проектування, об'єднане в динамічне прагнення до справедливого й доцільного устрою, здатного відповідати як на запити розуму, так і на виклики життя.

Продовжуючи виклад своїх методологічних засад Дмитро Іванович розгортає аргументацію на користь необхідності умоглядного елементу в політичних науках, розглядаючи його не як зайве або шкідливе відволікання від реальності, а як закономірний і необхідний результат розвитку науки. За його переконанням, одне лише спостереження, не залучене до рефлексивного осмислення, дає фрагментарні, часткові результати. Тоді як ідеї, освячені досвідом, породжують найкращі плоди науки. Йдеться про ідеї, які виникають не в ізоляції від життя, а у взаємодії з ним і з потребами історичного часу¹.

У цій логіці мислення Д.І. Каченовський проводить паралель між сміливими ідеями мислителів і політичними досягненнями. Рабство було засуджене теоретиками задовго до того, як суспільство відчуло його практичну шкоду; свобода була сформульована спершу як ідеал, перш ніж стала політичною реальністю. Те саме стосується й інших здобутків: вони довго залишалися «ідеальними благами», поки не стали частиною правової чи державної дійсності. Таким чином, розвиток політичної думки, на думку Д.І. Каченовського, нерозривно пов'язаний із витворенням ідеалів, які згодом набувають конкретної форми в суспільному устрої.

Спростовуючи звинувачення в надмірній абстрактності, Д. І. Каченовський вказує, що критика умоглядного мислення в

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 57-58.

політико-юридичних науках, поширена зокрема в Російській імперії, є реакцією на гегелівську філософію та злет матеріалізму. Але попри модні тенденції, суспільна свідомість не полишає ідеї справедливості й свободи – і не полишить, навіть якщо шукатиме їх в інших формах. Політичний ідеалізм, за його словами, є неминучим; бажаючи чи ні, доводиться з ним рахуватися. Слова «справедливість» і «свобода» не втрачають привабливості навіть для тих, хто прагне лише практичної користі – і навіть тоді, коли вони замінюються технократичними формулами на кшталт «рівноваги суспільних вигод». Бо за сухими термінами стоять цінності, які неможливо виміряти – і водночас неможливо ігнорувати.

Д. І. Каченовський полемізує з крайнощами як матеріалізму, так і ідеалізму, закликаючи до синтетичного, всебічного підходу¹. Найкращим напрямом політичної науки він вважає той, у якому умогляд підтримується досвідом, досвід надихає думку, а думка втілюється в дію. Це, за його оцінкою, і є ознакою найліпших авторів сучасності. Навіть Д.С. Мілль² – хоч і вважається противником ідеалізму – визнає істини, що мають абстрактний характер. Шкідливою для науки Каченовський вважає не наявність теоретиків, а виключність, догматизм і неспроможність мислити багатобічно: саме це призводить до спотворення фактів і короткозорості.

Визнаючи цінність умоглядного мислення, він водночас закликає окреслити його межі. Істини, здобуті цим шляхом, не є вічними та універсальними, адже суспільства змінюються. Те, що істинне в одному контексті, може не мати сили в іншому. Проте це не означає, що варто зневірюватися у науці. Навпаки, змінність людського життя є стимулом для її постійного оновлення. Навіть у неспокійних епохах розум здатен відкривати закони й сили – і в цьому немає нічого небезпечного. Навпаки, краще помилитися, ніж відмовитися від пошуку; краще зважитися на тимчасове хибне судження, ніж приректи себе на безвихідне невігластво.

Харківський професор полемізує з тими, хто заперечує можливість умоглядного знання, ототожнюючи його з абстрактністю, а філософію – з гегельянством. Він критикує притаманну російській науці схильність до крайнощів: то ідеалізм підноситься до рівня культу, то матеріалізм

¹ Там само. С. 57.

² Джон Стюарт Мілль (John Stuart Mill; 1806–1873) – британський політичний економіст, філософ, представник лібералізму, прихильник етичної теорії, розробленої Джеремі Бентамом, хоча його концепція помітно відрізнялася від бентамової.

оголошується єдиною можливою основою мислення. Проте він закликає не зважати на моди, а звертатися до людей неупереджених, у яких здоровий глузд не спотворений модними теоріями.

Розвиваючи свою концепцію, Д.І. Каченовський переходить до ідеї постійної критичної співвіднесеності думки з реальними фактами. Умогляд повинен діяти безупинно, не розриваючи зв'язку з новими суспільними явищами, що виникають. Така праця може здаватися безперервною та виснажливою, але саме вона дає плідні результати: через постійне співставлення народжується усвідомлення помилок і формуються точніші, життєздатніші істини.

Нарешті, Д. І. Каченовський звертає увагу на третій елемент – практичний¹. Адже політична наука не обмежується лише теорією; вона покликана вдосконалювати життя держав. Проте публіцисти здебільшого не мають можливості діяти безпосередньо. Їхня діяльність зосереджена на осмисленні, а не на втіленні. Практична сфера вимагає людей іншого типу – витривалих, досвідчених, рішучих. Розмежування між політичною наукою і політичним мистецтвом є природним і неминучим. Це не означає, що одні мають нехтувати іншими: навпаки, між наукою і політикою має існувати взаємозбагачення. Наука пропонує загальні принципи, а практика – новий емпіричний матеріал, який сприяє їх уточненню. І якщо політики освічені й безсторонні, їхні судження можуть мати не меншу вагу, ніж оцінки вченого-публіциста. Отже, політична наука, за Каченовським, є динамічною, складною системою, що формується на стику досвіду, умогляду та практики – і лише в гармонії цих трьох складників вона спроможна впливати на суспільство істинно конструктивним способом.

У подальшому у своїй промові Д.І. Каченовський продовжує розгортати методологічне й історіософське бачення політико-правових наук, демонструючи поступовий перехід від цілісного синтетичного уявлення до структурованої, спеціалізованої наукової системи. Основна теза полягає в утвердженні ідеї продуктивного поділу наукової праці: множинність підходів, розмаїття умонастроїв, методів і типів мислення не лише не шкодять політичній науці, а навпаки – поглиблюють її, забезпечують широту охоплення й глибину аналізу. Наука державознавства, за Каченовським, надає простір і для реалістів, і для

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 60.

філософів, і для спостерігачів, і для критиків, і для дослідників, і для практиків, і для «двигунів істини».

На особливу увагу заслуговує його міркування щодо еволюції предмета політичної науки. Д.І. Каченовський наголошує, що розвиток політичної думки пов'язаний із ускладненням функцій держави та ускладненням самого політичного життя. Якщо первісні форми управління були простими, грубими й опертими на фізичну силу, то з часом, особливо з Вестфальським миром (1648), постала новоєвропейська держава, виокремилася зовнішня політика, утвердилися поняття про межі влади, рівновагу гілок влади, гарантії прав і свобод¹. З XVII століття, як зазначає Каченовський, держава перетворюється на складний механізм, кожна частина якого потребує окремого аналізу й спеціального знання. У XVIII столітті на передній план виходять економічні питання, у XIX – соціальні².

На цьому тлі розмежування політичних наук постає не як академічна примха, а як неминучий наслідок розвитку самої держави й ускладнення її завдань. Д.І. Каченовський послідовно веде думку до того, що лише поділ на аналітичні галузі дозволяє досягнути повноти політичного буття. Його аналіз демонструє, що з часом утвердилася певна систематизація політичного знання – спочатку під впливом філософії, згодом у рамках університетської науки, особливо в Німеччині, де сформувалося чітке уявлення про межі й завдання політичних наук.

Водночас Каченовський демонструє критичне ставлення до так званого «філософського державного права»³. Він вказує на недоцільність абстрактного розгляду держави як ідеальної конструкції – на противагу цьому пропонує вивчати її через реальні прояви, у зв'язку з фактичним досвідом. Історія, економіка, статистика, соціологія – всі ці галузі мають бути інтегровані у державознавство, але не як абстрактні схеми, а як джерела знання про конкретне, дійсне буття політичного організму.

¹ Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України; Київський університет права, 2001. 426 с.

² Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 64-65.

³ Каченовский Д. Там само. С. 66.

Особливе місце Д.І. Каченовський відводить історії: вона, на його думку, є «біографією народу»¹, має власні методи й цілі, не повинна підпорядковуватись ні політиці, ні релігії, ні філософії. Статистика ж, за його характеристикою, позбавлена спекулятивного змісту й має справу з кількісними фактами. Обидві ці науки – історія й статистика – хоча й не є суто політичними, є незамінними для публіциста, адже без розуміння реального світу неможливо формувати політичні судження.

Поступово Д. І. Каченовський підводить читача до розуміння того, що завдання політичних наук – не будувати утопії, а виявляти закономірності політичного розвитку, вивчати форми державного устрою, їхнє історичне становлення й відповідність потребам суспільства. Фактичне й практичне стає визначальним у його концепції – наука має ґрунтуватися не на припущеннях розуму, а на порівнянні конкретних форм життя. Кожна епоха, кожна держава, кожна форма правління має бути вивчена у її емпіричній унікальності, але водночас – у перспективі спільних тенденцій і закономірностей, що їх має виявити дослідник. Завдання публіциста – вловити ці закономірності, простежити сили, що зумовлюють устрій і трансформації держави, а отже – зробити науку політичну не лише описовою, а й пояснювальною.

Таким чином, Д. І. Каченовський викладає оригінальне бачення політичної науки як синтетичної дисципліни, що, з одного боку, повинна залишатися чутливою до конкретики історії й суспільного життя, а з іншого – прагнути до систематизації, до розпізнання загальних форм і структур у політичному бутті. Його підхід є поєднанням історизму, емпіризму й поміркованого раціоналізму – з орієнтацією на реальність, а не на абстрактні конструкції. У цьому підході виразно виявляється його скепсис щодо натуралістичних або догматичних теорій, а також визнання динамізму держави як феномену, який розвивається у взаємодії з досвідом, знанням і практикою.

В лекції простежується спроба системного аналізу внутрішньої організації держави й визначення її зв'язку з правом як чинником упорядкування суспільного життя. Вихідною точкою є уявлення про державу як комплекс взаємопов'язаних інституцій, що функціонують у визначеній правовій сфері². Ці інституції подібні до гілок дерева, що

¹ Каченовський Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 71.

² Каченовський Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 73.

виростають із єдиного кореня – верховної влади, яка є джерелом усіх публічних установ і виступає їхньою опорною основою. Владу, в свою чергу, розглянуто як делеговану волю народу, що вказує на обмежений, репрезентативний характер її природи.

Серед основоположних засад державності виділено принцип правового порядку: держава прагне до впорядкування, вимагає послуху, і кожен громадянин, вступаючи в політичний союз, добровільно відмовляється від права на індивідуальний примус і підкоряється вимогам верховної влади. Така схема виключає свавілля, адже межі компетенції влади мають бути точно встановлені, зрозумілі й не викликати сумнівів. У цьому полягає гарантія суспільного спокою й правового порядку.

Звідси випливає висновок: життя держави можна й потрібно розглядати з юридичного погляду. Саме так виникає окрема наука – державне (або публічне) право, що вивчає закони політичного суспільства. Вона поділяється на дві частини: одна присвячена устрою (організації верховної влади та її відносинам із підданими), інша – управлінню (тобто адміністративній діяльності органів влади). Обидві ці частини доповнюють одна одну, утворюючи єдину науку.

Проте державне право, на думку Д.І. Каченовського, не охоплює всього буття держави. Поза межами окремої держави існує множина інших, а отже – виникає система міждержавних зв'язків. У XIX столітті ця система набула сталості й міцності, відобразившись у формуванні міжнародного союзу, заснованого на певних юридичних засадах. Ці засади, хоч і не мають обов'язкової сили загального закону, можуть захищатися сукупною волею держав. Саме з цього випливає необхідність виокремлення науки міжнародного права, яка пояснює устрій цього найвільнішого з людських союзів¹.

Публічні науки – державне та міжнародне право – мають спільну природу: їхнім предметом є норми, що регулюють громадське життя, тобто право як принцип порядку. Але підхід до цього предмета може відрізнитися: юрист, зберігаючи консервативну позицію, прагне виявити чинні норми й оцінити їх з погляду справедливості; публіцист – радше в прогресивному дусі – шукає нові засоби вдосконалення суспільного устрою, вказує на потребу реформ. І публічне (національне), і міжнародне право, як показано далі, можуть змінюватися та

¹ Охотнікова Н. Г. Вплив Д. Каченовського на розвиток вітчизняної школи міжнародного права у XIX столітті. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2010. № 945. С. 59–62.

вдосконалюватися за сприятливих умов, і їхня закам'янілість суперечить благу людства.

Цим обґрунтовується поява ще однієї дисципліни – політики як мистецтва гармонізації народного блага з інтересами влади. Політика не може бути відокремлена від публічного права. Вона слугує засобом практичної реалізації правових і моральних засад. Її сенс полягає в пошуку не лише законного й справедливого, а й доцільного, зручного шляху до вирішення суспільних питань. У цьому виявляється дуалізм державної діяльності: з одного боку – її формально-правовий аспект, з іншого – практичний, інструментальний, спрямований на самозбереження і розвиток.

Політика, за Д. І. Каченовським, – це не лише мистецтво управління, а також сукупність знань, які повинні спиратися на історію й життєвий досвід. Її не можна звести до суто технічної майстерності чи лише до практичного розуму. Вона вимагає і традиції, і творчого розуміння духу народу, його потреб і прагнень. Саме тому політика не виникає в школах, а формується в реальному житті, зусиллями державних діячів, які окреслюють перші її правила й перестороги.

Особливої ваги набуває питання політичної моралі¹, тобто етичного виміру політичної діяльності. Хоча моральність не може бути предметом науки в юридичному сенсі, і не може мати офіційних органів, вона становить сутнісний орієнтир для політичного життя. Влада, яка ґрунтується на аморальності, перестає бути легітимною, перетворюючись на прояв насильства². Звідси – необхідність гармонізації політичного порядку з етичним змістом людського співжиття, хоча б у формі суспільної справедливості й поступу.

Нарешті, в огляді політичних наук особливе місце займають галузі практичного характеру – законодавча, судова, адміністративна, фінансова й навіть колоніальна політика³. Їх вивчення має велике значення, оскільки саме в них розкриваються не лише правові, а й

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 82.

² Як зазначається в сучасній правовій науці, засудження політичної аморальності макіавеллістських доктрин було однією із загальних політичної літератури ще у XVI ст. Див.: Мархинин В. В. Политическая философия Джованни Ботеро: моральная эмансипация политики и (анти)макиавеллизм. *Северный регион: наука, образование, культура*. 2017. № 1. С. 85.

³ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 79-80.

доцільні аспекти організації влади. Політична діяльність постає як гнучкий, змінний процес, що водночас підлягає аналізу та порівнянню. Європейські держави, на думку Д.І. Каченовського, виробили спільну політичну візію, оскільки мали спільні історичні завдання, засоби й умови¹. Тим самим політична наука, як і державне право, створює реальні зразки, яким народи – свідомо чи мимоволі – прагнуть наслідувати.

Таким чином, в промові Д. І. Каченовський розгортає масштабну концепцію держави як юридичного, політичного й морального організму, в якому право, влада, користь і добро повинні взаємодіяти в ім'я порядку, справедливості й поступу людства.

Продовжуючи свої міркування в шостому розділі доповіді Д.І. Каченовський звертається до загального вчення про державу, окреслюючи як його історичні трансформації, так і концептуальні парадигми, які формувалися навколо цього феномену. Держава, як теоретичний об'єкт, розвивається у полі філософсько-політичної думки вже понад дві тисячі років, і донині не знайдено остаточних відповідей щодо її природи, функцій і сенсу. Причину цього автор убаचाє в змінності уявлень про державу під впливом цивілізаційного поступу, соціальних реалій та політичної свідомості. Попри строкатість думок, Каченовський виокремлює три головні школи державознавства, які відображають політичні переконання різних епох: античну, середньовічну й новочасну.

Антична школа, втілена в образі Платона як її головного представника, тлумачила державу як всеохопний організм, де індивід нівелюється в ім'я цілого². Така візія відповідає умовам первісної громади, де потреба в стримуванні людської пристрасті вивищувала авторитет влади до абсолюту. Цей ідеал пережив себе разом із загибеллю античних цивілізацій, але був реанімований у середні віки внаслідок відродження класичної спадщини. Втім, зауважує Каченовський, він не здобув опори в християнському світогляді, національних характерах європейських народів чи новочасній філософії, залишившись анахронізмом без практичних наслідків.

Природним явищем середньовіччя стала інша теорія – концепція всесвітньо-християнської держави, що постала з уявлень католицького світу про духовну єдність людства. Середньовічні публіцисти поділялися за тим, яку владу – церковну чи світську – вони вважали

¹ Там само. С. 81.

² Там само. С. 85.

вищою. Хоча ця школа вичерпала себе, її відлуння ще пробуджували богословські системи XIX століття, однак такі спроби, за висновком Каченовського, виявилися марними.

Натомість найвпливовішою виявилася юридична теорія держави, заснована на раціоналістичних засадах і визнанні особистої свободи. Вона виникла під впливом Реформації в Нідерландах і Англії, отримала розвиток у працях провідних публіцистів нового часу й стала практичною основою західноєвропейських конституцій¹. Ця школа також не уникла критики з боку новітньої науки, однак її базова ідея – уявлення держави як юридичної інституції – залишилася панівною, знайшовши підтвердження і розвиток у соціологічному аналізі.

Д. І. Каченовський звертає увагу й на характер сучасної політико-філософської літератури, де поряд із серйозними дослідженнями існує особливий жанр – політична утопія, або, за Модем, «державний роман» (*Staatsromane*)². Ці твори, хоча й часто недооцінені фаховою наукою, мають не лише негативну, а й конструктивну вартість. Ідеалістичні автори, від Платона до Монтеск'є, критично осмислювали дійсність, пропонуючи альтернативні моделі державного устрою, що були позначені гуманістичним ідеалом, турботою про добробут народних мас, насамперед пригноблених. Навіть якщо їхні проекти виявлялися нездійсненними, вони зберігали пізнавальну й моральну цінність, сприяючи поступу політичної думки. У цьому сенсі утопісти постають як провідці, що, хоч і випереджають свій час, не заслуговують осміяння, на відміну від тих раціоналістів, які, виправдовуючи недоліки реального ладу, намагаються видати їх за завершену систему.

Сучасна наука, за словами Д. І. Каченовського, схильна уникати крайнощів: вона не приймає ні суто практичної, ні цілковито спекулятивної позиції. Якщо раніше кожна школа прагнула вибудувати політичний ідеал як абсолютизм, то в середині XIX ст. утверджується розуміння історичного та національного релятивізму. Кожна епоха й кожен народ мають свої завдання й форми правління, які не можуть бути універсалізовані³. Відтак політична наука поступово позбавляється схематизму й натомість обирає історико-етнографічний підхід. Така

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 86.

² Там само. С. 87.

³ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 90.

еволюція мислення, на думку Д. І. Каченовського, відкриває перед наукою ширші перспективи: її мета – не уніфікувати політичні явища, а пояснювати їх у зв'язку з особливостями народного духу, характеру, соціальної організації та історичного розвитку. У цьому полягає ідея наукової неупередженості, здатної розглядати державу не як вивід абстрактного розуму, а як живу інституцію з її конкретними потребами, проблемами та внутрішніми чинниками.

Далі Д.І. Каченовський переходить до аналізу державного права – галузі, яка, за його словами, належить до найбільш опрацьованих у політичній науці¹. Її багата література зумовлена практичною потребою в знанні державного устрою та відносною легкістю предмета. Навіть там, де уряди обмежували вивчення державного права, допитливі уми знаходили способи дослідити як національні, так і чужі системи. Завдяки цьому склався масштабний корпус знань, що охоплює майже всі історичні держави. Особливе значення мають дослідження політичних інститутів стародавнього Сходу, Ізраїлю, Греції та Риму², а також середньовічної Європи³, зокрема германських, італійських, французьких і англійських устроїв.

Кульмінацією цієї історико-правової традиції стало формування науки загальноєвропейського державного права, яка ґрунтується на виявленні спільних рис політичних інституцій різних народів, об'єднаних спільним історичним досвідом⁴ – християнством, римським правом, феодалізмом, Реформацією, революціями й конституційним розвитком. Попри те, що ця наука ще не досягла системної завершеності й представлена переважно розрізненими студіями, Д. І. Каченовський визнає її самостійність і потенційну плідність, особливо завдяки компаративістському методу.

Таким чином, у викладі Д. І. Каченовського постає цілісний образ еволюції політичної думки про державу – від органічної цілісності античності через сакралізовані утопії середньовіччя до раціоналістичних концепцій Нового часу, з поступовим переходом до

¹ Там само. С. 92-93.

² Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstitution des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. 122 s.

³ Буткевич О. В. Міжнародне право Середніх віків: монографія. Київ: Вид-во гуманітарн. літ., 2008. 672 с.

⁴ «Історична школа довела, що європейські народи ще від середніх віків мали схожі закони і форми правління», – наголошував Д.І. Каченовський (О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 95).

історично-соціологічного розуміння держави як продукту національного характеру, історії та соціального життя. У центрі цієї еволюції – ідея плюралізму форм державності, заснованого не на абстрактному розумі, а на реальній природі народів.

Продовження промови Д. І. Каченовського являє собою стилістично та концептуально цілісну історико-правову рефлексію над походженням і значенням представницької системи, федералізму та формування науки міжнародного права в європейському правовому контексті Нового часу. В академічно витонченій і водночас ідейно наснаженій манері автор простежує інтелектуальні та політичні передумови трансформації європейського політичного ладу, розгортаючи аргументацію в кількох взаємопов'язаних вимірах.

Передусім Д. І. Каченовський вводить ідею «політичного відкриття» – представницької системи, що, на його думку, не менш доленосна, ніж відкриття пороку, компаса і книгодрукування¹. На відміну від технічних новацій, ця форма політичної організації не була витвором одного генія, а постала як повільне, колективне досягнення західноєвропейських народів. Її корені автор убачає в інституційній пам'яті давньогерманського ладу, приглушений феодалним роздробленням, але не знищений. З ослабленням феодалної фрагментації ці первісні начала знову набули чинності – і виявилися рятівною альтернативою деспотизму.

У цьому контексті представницька система постає як механізм досягнення гармонії між правителями й підданими, між класами та регіонами, між інтересами та законами. Вона дозволила поєднати політичну свободу з територіальною цілісністю, забезпечити участь громадян у вирішенні загальних питань через обраних представників і створити нову якість політичного життя. Центральна теза Д. І. Каченовського полягає в тому, що ця система не лише уможливила консолідацію національних держав, а й слугувала школою для підготовки державних діячів, які пізнавали закони і потреби народу в самій практиці виборної служби².

Розгортаючи далі ідею політичної еволюції, Д. І. Каченовський переходить до феномену федеративного (союзного) права та самого явища федералізму. Він тлумачить його як форму політичного

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 96.

² Там само. С. 97.

об'єднання, що стоїть на межі між державною та міжнародною організацією. Федерація, у розумінні Каченовського, – не злиття, а органічне поєднання; вона передбачає поділ влади, обмежену компетенцію центру та збереження самобутності складових частин. У цьому світлі розглядаються різні історичні приклади – Священна Римська імперія, Швейцарія, Нідерланди, Германський союз, США – як приклади різного ступеня успішності реалізації федеративного начала.

Рис. 3.4.2. Роберт фон Моль

У цьому ж логічному ключі Д. І. Каченовський аналізує виникнення нової науки – так званого «союзного права» або «федеративного права» (Bundesrecht), що виникла як особлива галузь знання між державним і загальним правом народів. Вона покликана теоретично осмислювати специфіку правової організації союзів держав, ураховуючи їхні історичні варіанти, правові межі й внутрішню структуру. Автор чітко розрізняє типи союзів – від вільних конфедерацій до централізованих союзних держав, уважно досліджуючи межі компетенцій, самостійності й взаємної відповідальності членів такого утворення¹.

В подальшому міркуванні Д. І. Каченовський органічно переходить до становлення власне науки міжнародного права. Він описує її як форму знання, що сформувалася на тлі зусиль європейської дипломатії,

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 100-101.

суспільної думки та практики публіцистики. Видатну роль у цьому процесі, за Каченовським, відіграли праці Гуго Гроція, Шарля Монтеск'є, Джона Локка, Джеремі Бентама, Роберта Моля (рис. 3.4.2)¹, а також мартенсівської школи². Саме ці автори дали науці міжнародного права зміст, критичний апарат, історичну глибину та моральну легітимність. Особливо наголошено, що наука ця була не просто теоретичною дисципліною, а важливою частиною європейської духовності, що сприяла космополітичному гуманізму.

¹ Роберт фон Моль (Robert von Mohl, 1799–1875) – німецький правознавець, державознавець і політичний мислитель, одна з ключових постатей ліберальної німецької Staatsrechtslehre (перекладається українською як «вчення про державне право» або «наука державного права») XIX століття та один із теоретиків концепції правової держави (Rechtsstaat). Його наукова діяльність розгорталася в контексті формування модерної науки про державу в Німеччині, коли відбувався перехід від абстрактно-філософських побудов до систематичного юридичного аналізу державних інституцій. Моль поєднував університетську кар'єру (Тюбінген, Гайдельберг) із активною участю в політичному житті, зокрема в роботі Франкфуртських національних зборів 1848 року, що відображало практичну спрямованість його державознавчих поглядів. Найбільшу відомість Моль принесло обґрунтування поняття *Rechtsstaat*. На відміну від поліцейської держави (Polizeistaat), де влада діє на власний розсуд, правова держава, за Модем, обмежена законом, пов'язана правами громадян і підпорядкована ідеї юридичної визначеності. Держава не лише здійснює владу, а й сама виступає суб'єктом права та несе юридичні обов'язки. Таким чином, Моль заклад підвалини тієї традиції, у межах якої держава розглядається як правопорядок, а не просто як носій сили. Моль відходив від суто метафізичних конструкцій держави. Він розглядав її як продукт історичного розвитку суспільства, покликаний забезпечувати умови для реалізації особистої свободи та загального блага. У цьому сенсі його підхід поєднував елементи лібералізму з історизмом, характерним для німецької правової науки XIX ст. У працях з державознавства, так званих *політичних наук* Моль прагнув вибудувати їх як комплексну галузь знання, що охоплює конституційне право, адміністративне право, фінанси, політичну економію та статистику. Він розглядав науку про державу як міждисциплінарну, але водночас наполягав на її юридичному ядрі – дослідженні правових форм організації влади. У політичному плані Моль виступав прихильником конституційної монархії, представницьких установ, гарантій основних прав і розмежування сфер діяльності держави та суспільства. Його концепція не була революційною, але чітко орієнтувалася на правове обмеження влади та участь громадян у політичному житті. Роберт фон Моль посідає проміжне, але концептуально важливе місце між класичною філософією держави (Кант, Гегель) і позитивістською державно-правовою доктриною другої половини XIX століття. Він сприяв перетворенню вчення про державу з філософської дисципліни на юридично структуровану науку, орієнтовану на аналіз реальних інституцій та правових механізмів. У ширшому європейському контексті його ідеї про правову державу стали одним із джерел континентальної традиції верховенства права, а в історії міжнародно-правової та політико-правової думки – важливим етапом формування уявлень про юридичну обмеженість державної влади як внутрішню, так і зовнішню.

² Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 102-103.

Підсумкові сторінки цього великого історико-правового узагальнення наповнені надією й моральним пафосом. Каченовський закликає не втрачати віри у правову спільність народів, навіть якщо держави часто діють за логікою сили. Він визнає, що політична реальність далека від ідеалу: егоїзм сильних, моральна амбівалентність засобів, слабкість правової самостійності малих держав – усе це становить невід’ємну частину міжнародного життя. Але водночас – і це головне – він стверджує, що істинна наука, пройнята гуманістичними засадами, має потенціал впливу на народи та уряди. У цьому, на його думку, полягає не лише користь, а й моральна місія міжнародного права¹ – бути провідником правди, миру та справедливості в міждержавних відносинах.

Таким чином, у Д. І. Каченовського поєднано глибоку історичну ерудицію з нормативним ідеалізмом, соціально-політичну аналітику з гуманістичною вірою в поступ. Його лекція – яскравий приклад історико-правової думки, в якій наука про міжнародне право постає як продукт європейської цивілізації, її інтелектуального дозрівання і моральної відповідальності.

В продовженні розділу промови Д. І. Каченовського увага зосереджена на розгляді суспільних наук, що з XIX століття стали об’єктом інтенсивного теоретичного осмислення й практичного застосування в державному управлінні. Особливо відзначено зростання інтересу до політичної економії, торгівельної політики, наук про поліцію, фінанси, зовнішню політику, статистику й історію. Д. І. Каченовський, зі знанням справи, окреслює межі кожної з цих дисциплін, їх методологічні особливості та потенціал застосування у сфері державного керування, не приховуючи при цьому критичної оцінки щодо меж їхньої науковості та обґрунтованості.

Особливе місце посідає політична економія², яка, попри свою спорідненість із філософією, за своїм спрямуванням тяжіє до практичних потреб держави. Проте Д. І. Каченовський наголошує на обережному ставленні до її висновків, з огляду на часту схильність економістів до однобічних суджень і нехтування моральним аспектом економічної діяльності. Він критикує тенденцію розглядати людину

¹ Охотнікова Н. Г. Вплив Д. Каченовського на розвиток вітчизняної школи міжнародного права у XIX столітті. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2010. № 945. С. 59–62.

² Mill J. Elements of political economy. London : Printed for Baldwin, Cradock, and Joy. 1824. 299 p. <https://archive.org/details/ofpolitiements00millrich/page/298/mode/2up>

винятково як «робочу силу» або об'єкт господарської доцільності¹, наголошуючи на потребі врахування гуманітарних і політичних вимірів у будь-яких економічних побудовах.

Подібну оцінку він дає і науці про поліцію (Polizeiwissenschaft)², що в XIX столітті переживала підйом, зокрема в німецькому середовищі. Зокрема, аналізуються праці, що розглядають роль держави в охороні громадського здоров'я, демографічному регулюванні, фабричному й ремісничому класі. При цьому підкреслюється, що поліція, у широкому розумінні, має не тільки негативну функцію запобігання злочинам, але й позитивне завдання забезпечення суспільного добробуту.

У сфері колоніальної політики³ Д. І. Каченовський з повагою згадує провідних британських авторів, які спромоглися з наукової точки зору проаналізувати соціальні та економічні наслідки колоніальної емансипації. При цьому вказується, що колонії не загинули від знищення рабства, а навпаки – в умовах економічної свободи відбувалося поступове визрівання до повноцінної громадянської, політичної й економічної емансипації⁴. Цей наголос дослідник зробив в тому самому 1862 році, коли президент США Авраам Лінкольн видав свій перший указ, яким було скасовано рабство в США.⁵

Фінансова наука, за спостереженням Д. І. Каченовського, з XVIII століття переходить від розрізнених відомостей про доходи монархів до повноцінного теоретичного аналізу державного бюджету, податків, адміністрації та державних боргів. Він наголошує на важливості систематизації фінансових знань і на зростанні ролі історичних досліджень у цій галузі⁶.

¹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. 920 с.

² Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 110.

³ Brougham H. An inquiry into the colonial policy of the European powers. Vol. 1-2. Edinburgh : Printed by D. Willison for E. Balfour [etc.]. 1803. <https://archive.org/details/inquiryintothec01brouuoft/page/n3/mode/2up>

⁴ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 109-110.

⁵ Указ від 22 вересня 1862 року.

⁶ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 111.

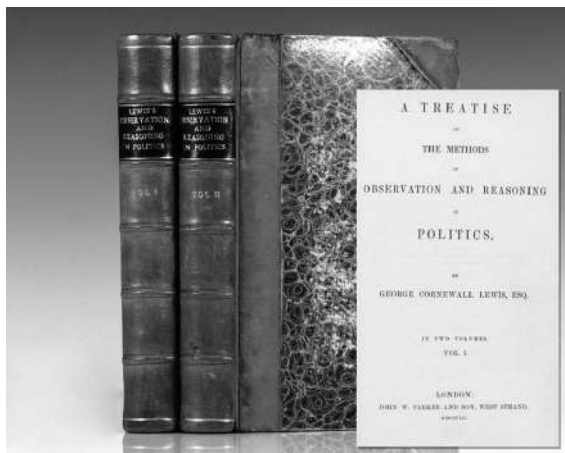

Рис. 3.4.3. Книга Д. Льюїса «Трактат про методи спостереження та міркування в політиці» 1852 р.

Окремо розглянуто політику зовнішню, яка, за словами лектора, тяжіє до міжнародного права, але не має достатньої самостійності як наука¹. Дипломатичні практики, хоч і підлягають регламентації, не завжди мають універсальне або науково обґрунтоване підґрунтя, а відомі засади колоніальної політики здебільшого походять із загальних історичних закономірностей і практичного досвіду держав².

Не менш детально проаналізовано історію та статистику³. Якщо історія, попри свою давню традицію, не завжди мала підтримку урядів, то статистика, навпаки, за два століття досягла значних успіхів завдяки співпраці з владою. Вона розглядається як незамінна для громадянської освіти, як наука, що дає точні уявлення про стан суспільства, його матеріальні й соціальні параметри. Каченовський визнає, що статистика ще не позбавлена упередженості, але вказує на її надзвичайну користь для формування суспільного й державного знання.

У заключній частині аналізу він звертається до потреби політичної енциклопедії – узагальнюючого корпусу знань про державу, що покликаний зорієнтувати дослідника в багатоманітності наук.

¹ Там само. С. 111-112.

² Brougham H. Historical and political dissertations. London ; Glasgow : R. Griffin; 1857. P. 51-102.

³ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 112-114.

Згадуються найважливіші енциклопедичні проекти, які прагнули систематизувати знання про державу в її багатьох вимірах. У цьому контексті з особливим схваленням розглянуто¹ працю Джорджа Льюїса «Трактат про методи спостереження та міркування в політиці» (рис. 3.4.3)², в якій було ясно визначено завдання та методи політичної науки³.

Зрештою, усе дослідження Д. І. Каченовського засвідчує, що політичні науки XIX століття переживають активну фазу становлення. Хоча багато в чому вони ще не досягли систематичної строгості, а іноді залишаються суб'єктивними, однак поступове нагромадження знань, пошук емпіричних основ і утвердження міждисциплінарних зв'язків відкривають шлях до глибшого, ширшого й більш обґрунтованого розуміння держави та її життєвих функцій.

У викладі Д. І. Каченовського простежується зростання історико-соціологічного та публіцистичного підходів до вивчення держави, як складного соціального утворення, що не зводиться до формально-юридичних ознак. Ідея Арістотеля про те, що держава – це не одноманітне тіло, а складна єдність різнорідних частин, стає для Д. І. Каченовського вихідним пунктом у розгляді генезису політичної організації⁴. Вказується, що саме з цього розуміння постанала потреба наукового аналізу елементів, що складають державу, – її органів, класів, соціальних інтересів і зв'язків. Спершу домінувала атомістична теорія, яка розглядала людину як ізольовану одиницю, але згодом увага дослідників перемістилася до вивчення зв'язків між частинами та функціональних органів суспільного тіла. Публіцисти, за словами лектора, відкривали органічну природу цих структур поступово, у процесі розвитку знань і вдосконалення суспільного досвіду.

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 116.

² Lewis G. C. A treatise on the methods of observation and reasoning in politics. Vol. 2. London : J. W. Parker and Son, 1852. 475 p. <https://archive.org/details/atreatiseonmeth01lewigoo/page/n6/mode/2up>

³ Щоправда, Д. І. Каченовський, вочевидь наводив назву його праці з пам'яті і тому припустився незначної похибки. Він іменує цю роботу «On methods of observation and reasoning in politics».

⁴ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 118.

Паралельно розгортається концепція еволюції державної ролі: від жорсткого, репресивного апарату на початкових етапах існування суспільства до більш м'якої, опосередкованої функції – посередництва, координації, захисту гармонії між частинами. У зрілому стані держава стає не джерелом пригнічення, а засобом виявлення суспільної волі та каналом для реалізації загальних інтересів. Справедливість, за Д. І. Каченовським, є вічною (неминущою) вимогою до держави, тоді як допомога – змінною, залежною від рівня розвитку народу¹. Держава в менш розвинених суспільствах відіграє господарську та монополістичну роль, але поступово ці функції відходять на другий план, поступаючись самоврядуванню.

У цьому аналізі чітко проступає ідея про органічну єдність держави й суспільства: політична форма не нав'язується ззовні, вона виростає з потреб, звичаїв і рівня морального розвитку народу. Справжня держава не створюється за абстрактними схемами, а формується у зв'язку з історичними потребами, соціальними викликами та природними умовами. Саме тому публіцистика і наука, які об'єктивно вивчають ці процеси, повинні мати соціальний характер: вони мають пояснювати, як у межах розмаїття інтересів досягається єдність, як соціальні конфлікти відбиваються у політичних формах і як держава реагує на них.

Д. І. Каченовський також вказує на глибоку взаємодію між суспільством, природою і державою: у різних цивілізаційних просторах ця взаємодія має різні результати. В Європі людина, озброєна політичною силою, підкорила природу; в Азії – природа підкорила людину та її інституції. Спостереження цієї багатосторонньої динаміки вимагає історичного підходу, а не спекулятивної філософії. Недосконалість політичного знання, на його думку, зумовлена тим, що політична філософія тривалий час нехтувала історією й перебувала під владою абстрактних конструкцій, не пов'язаних з реальним досвідом попередників.

Особливої ваги набуває застереження про небезпеку розриву між суспільством і державою. Якщо остання замикається в межах вузьокласових інтересів і забуває про загальне благо, то настає політична деградація: влада втрачає авторитет, гине політична честь, зростає свавілля. Підкреслюється, що завдання держави полягає не в тому, щоб виражати волю найсильніших класів, а в тому, щоб

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 120.

підтримувати рівновагу, звільняти суспільство від крайнощів і забезпечувати справедливий лад (створити «державу вільних людей»)¹.

З історичної перспективи держава, на думку Д. І. Каченовського, розвивається й удосконалюється лише тоді, коли її діяльність набуває народного, а не станово-привілейованого характеру. У цей момент виникає публічне життя, нація усвідомлює свої політичні обов'язки, а уряд діє не силою примусу, а забезпеченням умов для саморозвитку. Свобода, публічність, децентралізація стають критеріями справжнього державного поступу.

Узагальнюючи все сказане Д. І. Каченовський визнає, що політична наука ще не сказала свого останнього слова, але вона невпинно просувається вперед, не уникає жодної суспільної проблеми й відіграє важливу роль у процесі вдосконалення державного устрою. Уряди змушені дослухатися до голосу науки, бо вона формулює ідеї, що стають основою реформ. Політичні вчення, як засвідчує досвід Європи, мають транскордонний вплив, і публіцистична думка часто випереджає інституційну практику, закладаючи основи майбутнього розвитку².

Отже, концепція держави в інтерпретації Д. І. Каченовського – це історико-соціальна конструкція, що виникає й змінюється під впливом живих потреб суспільства, моральних орієнтирів, природних умов та ідейної еволюції. Вона не зводиться до юридичної форми, а є складною динамічною системою, пов'язаною з усіма вимірами людського буття.

В подальшій частині своєї промови Д. І. Каченовський вдається до історико-соціологічного аналізу поширення політичних наук у Російській імперії, не лише картографуючи їхнє фактичне становище, а й розмірковуючи про глибинні ментальні, освітні та адміністративні передумови цього стану. Його виклад поєднує критичну рефлексію над минулим із програмною постановкою завдань на майбутнє, при цьому проступає чітка інтенція: створити вітчизняну політико-правову науку, здатну відповідати потребам державного життя та просвітницьким ідеалам.

Д. І. Каченовський починає з констатації історичного відставання російської політичної думки: на відміну від Європи, де політичні науки вже здобули помітне поширення, в Росії вони не набули розповсюдження, залишаючись чужорідним тілом у суспільстві. Він

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 123-125.

² Там само. С. 127.

вказує на загальну апатію до політичної рефлексії серед російського населення, обмеженого у своїх взаємодіях із державою здебільшого почуттям вірнопідданства й жертвенності, але не здатністю до творчого осмислення державних інститутів. Це, на його думку, зумовило сприйняття політики як ремесла або кар'єри, а не як сфери раціонального устрою життя¹.

Д. І. Каченовський приділяє увагу добі Петра І, який, на його думку, був першим з московських правителів, хто усвідомив потребу в політичній освіті для управління державою й визнав авторитет західноєвропейської науки. Проте реформаторський імпульс Петра, попри його намагання насадити в Росії політичну культуру шляхом перекладів і запрошення іноземців, не дав сталих плодів. Іноземні діячі виявилися радше управлінцями, аніж просвітниками. Лише з епохи Єлизавети та Катерини II, розпочалося обережне укорінення європейської політичної літератури, передусім через переклади творів Гоббса, Блекстона, Монтеск'є, Руссо, Вольтера та інших енциклопедистів.

Подальший розвиток політичної освіти, за його словами, отримав новий імпульс у першій чверті XIX століття, завдяки створенню університетів з етико-політичними відділеннями, зокрема й Харківського університету². Власний досвід дозволив йому стверджувати, що навіть у провінції, на українських теренах, бібліотеки містили політичну літературу доби другої половини XVIII – початку XIX століття, яку зберігали та вивчали освічені поміщики, купці та інші ентузіасти. Проте цей інтелектуальний прошарок був крихким, залежним від політичних умов. Після смерті Олександра І і в умовах посилення цензури, політична освіта зазнала занепаду, не пустивши глибокого коріння.

Д.І. Каченовський водночас визнає прогрес у сфері юридичної освіти – зокрема, після створення юридичних факультетів у 1835 році – однак наголошує, що, попри певну користь, ці інституції мають численні недоліки. Він відстоює необхідність серйозного перегляду навчальних програм, їх наближення до реальних потреб суспільства та держави. Критика на адресу університетів у тодішній публіцистиці

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 128-129.

² Юридичний факультет: нариси з історії / авт. кол., юрид. ф-т; гол. ред. А.О. Червяцова. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2005. С. 19.

видається йому часто несправедливою: замість руйнівної полеміки, пропонується шлях вдосконалення.

Особливої ваги набуває його вимога поділу юридичного факультету на два розряди – відповідно до розрізнення між юстицією та адміністрацією¹. У першому розряді мали б готувати суддів, адвокатів, прокурорів – спеціалістів, що опановують теоретичне та практичне право, судову медицину, психологію, історію законодавства тощо. Таким чином, Д. І. Каченовський пропонує концепцію модерного, диференційованого правничого навчання, зорієнтованого на суспільні потреби, а не лише на формальну підготовку «чиновників із законодавства».

Показово, що у своїй критиці він не тільки діагностує хибні системи, а й вказує на інституційні та соціальні умови, які заважають плідній роботі факультетів: від відсутності повноцінної правничої інфраструктури (адвокатури, просвічених судів) до домінування адміністративного початку над правовим. У цьому проступає глибока думка: без живого зв'язку між наукою й суспільством, без обміну між університетським знанням і життєвим досвідом народу, сама юриспруденція ризикує стати мертвою традицією.

Зрештою, Д. І. Каченовський підводить до ідеї, що розвиток політичної науки і правознавства в Росії має відбуватися не шляхом сліпого копіювання чужого, а через глибоке дослідження вітчизняної традиції, народних звичаїв, реального життя. І в цьому, як підказує його риторика, він вбачає справжню місію університетської освіти – не бути дзеркалом чужого, а стати кузнем власного політичного і юридичного мислення.

Д. І. Каченовський розгортає ґрунтовний аналіз і водночас програмну декларацію щодо необхідності створення в межах юридичного факультету окремого політико-адміністративного (чи адміністративного) розряду, тобто спеціалізованого напряму вищої освіти, зорієнтованого на підготовку публічних діячів – адміністраторів, публіцистів, політиків, економістів, дипломатів. На його думку, юридичний факультет у своєму існуючому вигляді здатний продукувати лише правознавців у вузькому значенні – знавців законів, судочинства та догматичного права. Тим часом запит суспільства і держави на

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 135-137.

практично освічених, політично підготовлених, широко ерудованих осіб – невідкладний і всеохопний.

Д. І. Каченовський послідовно формулює й обґрунтовує потребу в заснуванні окремого освітнього розряду, де в центрі навчання стояли б не лише юридичні дисципліни, а передусім науки про державу: історія, політична економія, статистика, політична енциклопедія, тобто ті галузі знання, що формують політичне мислення, навички суспільного аналізу, здатність до стратегічного управління. Він закликає не плутати юриста й публіциста: перший зосереджений на букві закону, другий – на потребах народу й благах держави. Саме тому обидва типи інтелектуальної діяльності мають культивуватись окремо, але з належною взаємоповагою.

Особливе місце в роздумах Д. І. Каченовського займає ідея реформування вищої освіти як ключу до подолання суспільних вад, зокрема головної з них – неучтв¹. Він не вірить у насильницьке чи революційне викорінення невігластва, але твердо переконаний: тільки наука, освіта, терпляча просвіта, методична й цілеспрямована інтелектуальна робота здатні створити умови для справжнього суспільного поступу. Неосвіченість, на його переконання, є джерелом соціальних хвороб, неефективності управління, моральної дезорієнтації й загального безсилля нації. Тому просвітництво в університетах він підносить до рівня національного обов'язку.

У промові міститься також критичний аналіз стану тодішньої російської журналістики, яка, за словами автора, не тільки не сприяє суспільному прогресу, а й часто шкодить йому, через поспіх, поверховість, відсутність глибини й відповідального ставлення до просвітницької місії². Каченовський вважає, що журналістика має бути не лише інструментом інформування, а й осередком раціонального, науково зорієнтованого публічного мислення. І саме в університетах мають готувати тих, хто надалі буде формувати зміст публічної думки – істориків, публіцистів, політичних аналітиків.

Таким чином, Д. І. Каченовський, із властивою йому стилістичною вираженістю й концептуальною чіткістю, вибудовує візію реформи юридичної освіти, що виходить за межі правової техніки та наближається до гуманістичного ідеалу – формування активного

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 139-140.

² Там само. С. 142-144.

громадянина, компетентного публічного діяча, озброєного знанням, мисленням і відповідальністю. Він не лише прагне «розділення факультету»¹, а закладає підвалини для формування суспільної науки нового зразка – живої, діяльної, впливової. В його голосі – не тільки професор, а й патріот, державник і провидець, що вбачає у науці головну силу морального й соціального відродження.

У продовженні роздумів Д. І. Каченовського простежується інтелектуально глибока, емоційно насичена і водночас раціонально витримана спроба осмислення суспільної ролі науки про державу й політику. Вже з перших рядків проступає критична занепокоєність автора тим, наскільки мало місця в російській дійсності відведено для глибокого правового розуміння сутності державності. З прикрістю він визнає, що в Російській імперії бракує повноцінного сприйняття політичних наук, натомість панують крайнощі: від заперечення важливості політичних інституцій до фанатичного поклоніння їм². Проте сам політичний рух, на думку Д. І. Каченовського, є не лише рушієм суспільства, а й глибоко людським явищем, що вимагає мистецтва практичного застосування, яке, однак, повинне бути опановане без примусу й насильства. Наука ж, щоб не стати сліпим знаряддям фанатизму чи деспотизму, мусить спиратись на свободу та переконання, бо лише так істина здатна розповсюджуватись і зберігати свою моральну силу.

Автор підкреслює, що повноцінне вкорінення державознавчих знань у суспільстві завжди супроводжувалося труднощами, а інколи й прямим спротивом, навіть у тих країнах, де ці науки вже встигли пустити глибоке коріння. Посилаючись на Роберта Моля, Д. І. Каченовський розкриває фундаментальне питання: наскільки державознавча наука сприяє істинному добру людей? Відповідаючи на нього він наголошує, що ця наука має глибокий вплив на мораль, освіту і правопорядок, бо допомагає людям пізнати цілі буття і знаходити засоби для їх мирного й справедливого досягнення. Водночас визнається обмеженість науки у впливі на політичну волю та звички: освічені народи можуть бути жертвами егоїзму, а досвідчені уряди –

¹ Він пише: «Не лише розділ факультету, але розділ будь-якої праці заслуговує на увагу: в ньому відображається життєва потреба; його правильність – запорука успіху. Працювати без толку і працювати з толком – не одне й те ж. Економія сил, часу і знарядь дуже корисна» (Каченовский Д. О современном состоянии политических наук... С. 140).

² Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 146.

проводити згубну політику. Раціональне знання, застерігає Д. І. Каченовський, ще не гарантує перемоги розуму й добра, якщо йому протистоїть сила традицій, пристрастей, користі, честолюбства й ідеологічної сліпоти.

Д. І. Каченовський розгортає критичний аналіз соціально-політичних вад, які перешкоджають суспільному розвитку навіть у формально цивілізованих державах. Він констатує, що егоїзм і безпринципне честолюбство все ще панують у багатьох країнах, перетворюючи мільйони людей на безсловесні знаряддя у руках правлячих кіл. У деяких державах влада свідомо стримує духовний розвиток народу; в інших – егоїстичні чи деструктивні дії окремих осіб підривають загальне благо та справедливість; ще в інших найкращі наміри та реформи розбиваються об байдужість і корисливість, а щирі прагнення громадян губляться в інтригах. Нарешті, існують країни, де невігластво й грубі інстинкти мас придушують голос розуму й справедливості, змушуючи чесних та освічених людей схилитися перед свавіллям «сильних світу цього».

Д. І. Каченовський підкреслює, що ні історія, ні політична наука самі по собі не здатні просвітити упертий егоїзм і приборкати честолюбство; люди нечасто готові жертвувати особистим заради високих суспільних цілей. Він наводить приклади того, як навіть у розвинених народів свідомо підтримуються розбрат і безлад, попри очевидну шкідливість цього явища; як прихильність до найманих армій заважає створенню національного війська; як незважаючи на уроки історії, привілеї меншості вперто зберігаються, а свобода громадського слова обмежується, що призводить до засліплення влади щодо власного становища.

Далі він показує, як, попри доведені факти шкідливості жорстоких кримінальних практик, суспільство вперто тримається за них; як надмірна ощадливість і формальне благочестя виправдовують збереження застарілих порядків; як небезпека безконтрольної емісії паперових грошей не стримує уряди від ризикованих фінансових кроків заради уявної вигоди. Так само, усвідомлення згубності рабства не призводить до звільнення рабів, бо жадібність і жорстокість виявляються сильнішими за розумні міркування; і навіть духовенство в багатьох країнах продовжує втручатися у світські справи, попри очевидну шкоду.

Цей пасаж чітко демонструє песимістичну, але тверезу оцінку Д. І. Каченовським політичної практики: навіть найкращі ідеї і докази,

які дає наука та історичний досвід, наштовхуються на бар'єри людських вад і системної інерції. Він підводить слухача до висновку, що просвітництво і політичне виховання – процеси тривалі й складні, адже вони мусять подолати не лише неосвіченість, а й глибинні егоїстичні структури у владі та суспільстві.¹

Привертає увагу той факт, що Д. І. Каченовський мислить в категоріях історичного часу. Його аналіз – це не абстрактна теорія, а рефлексія над конкретними історичними долями держав. Англія, яка рано здобула громадянську участь і розвинула публіцистику, йде шляхом прогресу; Іспанія, пригнічена інквізицією, залишається в летаргії²; Франція, за відсутності сталих політичних форм, переживає революційні потрясіння; Італія пробуджується лише після століть занепаду.

У цьому контексті Д. І. Каченовський звертає погляд на Російську імперію: він описує (безперечно, не без впливу тогочасних ідеологічних кліше) як з народного ества зросла держава, яка вистояла перед навалами, внутрішніми смутами й іноземними загрозами. Народ, що виніс державу на своїх плечах, заслуговує на шану, просвіту й добробут. Та, попри визнання героїзму народу, мислитель з гіркотою вказує на брак політичного досвіду й освіченості еліти, що призвело до експлуатації держави в особистих інтересах. Осудливо, але не без співчуття, Д. І. Каченовський засуджує байдужість вищих станів, котрі, користуючись моментом небезпеки, спиралися на народ, а у мирні часи – зневажали його потреби. Лише через самопізнання, каже він, можна досягти істинного поступу. Прогрес – це не тріумф і не фанфари, а тяжкий і щоденний труд на благо громадянського життя.

Автор не ідеалізує сучасний стан – він із болем констатує, що зовнішні ознаки прогресу часто є ілюзорними. Насправді «в суспільстві, закріпленому і нерухомому, де зовні освічена меншість зневажає працю, а маса народу забита неволею, будь-яке знання втрачає принаймні половину своєї ціни»³. Його турбує зростання поверхової публіцистики,

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 147-148.

² Цю традиційну для європейської науки думку Д. І. Каченовський висловлював в різних працях, присвячених Іспанії (див. докладніше підрозділ 4.4).

³ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 158.

дилетантизму, псевдонауковості¹. Університети, на його думку, втратили свою моральну пружину, енергійних і працьовитих людей стає дедалі менше, і лише в окремих верствах зберігається прагнення до знань. Просвіта, вважає Д. І. Каченовський, повинна стати не декоративною, а життєвою потребою суспільства.

Зрештою, він звертається до морального обов'язку інтелігенції: очистити шлях майбутнім поколінням, дати їм у спадок осмислений досвід, пояснити джерела поразок і надії, допомогти їм пізнати самих себе. Самосвідомість, за його переконанням, – найсильніше знаряддя, яке може мати одне покоління для того, щоб вплинути на наступне. У цьому – глибинний сенс науки, її призначення, її віра в майбутнє.

Д. І. Каченовський розгортає глибоко емоційний, аналітично проникливий і водночас ідеалістично забарвлений екскурс, у якому від особистісних переживань переходить до загальнонаціональних спостережень. Його стиль тяжіє до просвітницького пафосу, проте залишається в межах стриманої розсудливості. Розпочинаючи з критичної рефлексії над поколінням, що виросло за старого ладу і виявилось неготовим до нових суспільних викликів, Каченовський водночас визнає високий потенціал цієї генерації, її моральну спроможність і розумові якості, що були підірвані несприятливими обставинами. Таке визнання дозволяє йому перейти до засадничого висновку: без належного середовища навіть обдаровані особи нездатні здійснити суспільно значущі перетворення.

Від критики минулого він переходить до стриманого оптимізму щодо майбутнього, стверджуючи, що наступні покоління, можливо, виявляться кращими. Особливу надію він покладає на передачу їм «світліших думок» і громадянських ідеалів. Проте він з сумом констатує, що ентузіазм і дозвілля були даровані саме його поколінню, яке, на жаль, не змогло реалізувати потенціал через загальну суспільну темряву, політичне безсилля й нестачу досвіду.

Далі Д. І. Каченовський формулює глибоко песимістичне судження про становище освіченої меншості в середовищі, де більшість народу занурена в невігластво. У такому суспільстві сама думка про благо народне може здаватися підозрілою, а політичні науки – небезпечною розкішшю, що викликає ворожість або байдужість. Він гірко іронізує над марністю знання, яке нікому не потрібне, багатства, що не

¹ Там само. С. 155-156.

знаходить застосування, та свободи, яка не ґрунтується на просвітництві й самообмеженні¹.

Д. І. Каченовський висуває важливу тезу: політична наука не може існувати у відриві від життя, як абстрактна спекуляція чи салонна гра. Вона мусить проростати в родинному й суспільному ґрунті, виховуючи людину до участі в громадянському житті. Проте ця наука швидко хиріє, коли позбавлена практичного авторитету або зневажена самою державою. Тоді вона стає або порожньою теорією, або небезпечною інтелектуальною «заразою», здатною викликати моду, але не реформу.

Окремо автор наголошує на фатальних наслідках відчуження політичної освіти: суспільства, позбавлені політичного мислення, стають жертвами як внутрішньої тиранії, так і зовнішніх загроз. Рабство у всіх його формах трактується як зневага до природних законів справедливості. Д. І. Каченовський з позиції правничо-гуманістичного реалізму стверджує, що народу не прощається те, що може бути прощене окремій людині.

У подальшій частині тексту він апелює до досвіду європейських народів – англійців, греків, германців – показуючи, що політична свобода має різні історичні вияви, але її найвищою формою є громадське самоврядування. Саме воно, на його думку, є найнадійнішим запобіжником від деспотизму, хоч і рідко виникає природно, і ще рідше втримується без належного морального фундаменту. Де люди не вміють володіти собою, там не може бути мови про істинне самоврядування. Справжнє самоврядування «...не прививається до суспільства, де люди ...не звикли приборкувати своєкористя, тваринні схильності та пристрасті, де вони байдужі до чужого лиха, але самі волають при найменшому болю, обтяжуються навіть легким обов'язком. Свавілья безладних мас не є самоврядуванням; немає на землі нічого гіршого за це свавілья над суспільством. Самоврядування – щаслива доля спокійних народів»².

Роздуми Д. І. Каченовського кульмінують у твердженні, що кузнями майбутніх громадян і патріотів, осередками політичного просвітництва мають бути університети³. Його віра в університетське

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 158.

² Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 161-162.

³ Там само. С. 165.

середовище ґрунтується на особистому досвіді: він вважає, що саме університет може сприяти формуванню чесних, свідомих, громадськи орієнтованих особистостей, навіть коли первинне родинне середовище виявилось несприятливим.

Цей заклик має не лише дидактичний, а й виразно суспільно-політичний сенс: у державі, де бракує гідних провідників, просвітителів, суддів і оборонців справедливості, університет виступає останнім bastionом надії. Пафос цієї позиції – у вірі в силу освіти, у переконанні, що навіть поодинокі зусилля можуть мати відлуння в майбутньому. Кожен крок у бік просвітництва, навіть початковий, розглядається як вклад у справу великої суспільної перебудови. Таким чином, промова Каченовського – це не лише критика свого часу, а й програмний маніфест гуманістичного, правничого й освітнього служіння.

У фінальній частині свого виступу Д. І. Каченовський переходить від загальних міркувань про природу міжнародного права та держави до нагальних потреб практичного політичного виховання. Розпочинаючи з іронічного зауваження, що «в нас ще не відчувається потреби» в системному осмисленні політичних явищ¹, він вказує на обнадійливі приклади інституцій, що вже існують у Західній Європі. Насамперед ідеться про Академію політичних і адміністративних наук у Парижі – осередок, що не лише об'єднує найкращих публіцистів, дипломатів та економістів Франції, а й сприяє розвитку публічного знання через конкурси, нагороди та наукові публікації. Зауваження про вплив академії на літературний смак і культурне життя країни подано з прихованим докором до російської дійсності, де подібні ініціативи відсутні або маргіналізовані.

Продовжуючи тему, Д. І. Каченовський проводить стислий огляд європейських зразків інституціалізованої науки про державу: згадуються Італія, Іспанія, Бельгія, німецькі землі, Англія². Утім, і тут акцент зміщується з формальних установ на реальні джерела політичного просвітництва: університети, приватні ініціативи, щедрі пожертви та загальногромадянська зацікавленість у публічному добрі. Особливо підкреслюється традиція меценатства, завдяки якій у

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 166.

² Частково цієї теми Д. І. Каченовський торкався в своєму першому «Звіті» про подорож Західною Європою. Див. : [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. [2], 47 с.

провідних університетах (Оксфорд, Кембридж) викладання історії та публічного права стало не лише справою держави, а й приватної відповідальності¹.

Переходячи до російських реалій, автор із сумом констатує відсутність дієвих механізмів політичного виховання, хоча одночасно зазначає, що останні роки дали більше для народу, ніж попередні десятиліття². У цьому контексті Д. І. Каченовський знову вдається до поетичного стилю, поєднуючи риторику надії з історичним поглядом на поступ. Народ, як зазначає він, починає повертати собі первісну свободу, втрачену через «татарське ярмо» та внутрішні лиха³. Новітнє оновлення, визволення від кріпацтва, ослаблення деспотизму та надання прав пригніченим – усе це створює підґрунтя для відродження науки про державу як джерела морального і громадянського прогресу.

На особливу увагу заслуговує фрагмент, де Д. І. Каченовський схиляється до морального пафосу. Наука, за його словами, виступає проти свавілля, тортур, політичних страт, підтримує лише ті каральні заходи, які продиктовані необхідністю охорони суспільного порядку. Водночас вона відкидає насильницькі перевороти, бо бачить у них не засіб свободи, а прояв бездумного руйнування. Вона закликає не до хаосу, а до порядку; не до роздратування народних мас, а до просвітництва через знання⁴. Це – непряма, але недвозначна полеміка з радикальними революційними ідеями, що в той час уже ширилися в Європі.

Кульмінацією виступу стає високий заклик до громадянської єдності. Згадуючи старовинну латинську сентенцію «*Unione res parvae crescunt*» («Єдністю малі справи зростають»), Д. І. Каченовський формулює патріотичну програму: зберегти та примножити спадок попередників, долати залишки деспотизму, відкрити молодому поколінню шляхи до політичної освіти. Він вірить, що наука про державу – це не лише інтелектуальний інструмент, але й засіб

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 167.

² Це було пов'язано перш за все зі скасуванням за рік до цього кріпацтва.

³ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 169-170.

⁴ Там само. С. 168-169.

морального вдосконалення суспільства, шлях до «безконечного прогресу», що наближає людину до її істинного покликання.

Емоційний завершальний пасаж, підсилений цитатою з Ювенала, стає водночас і декларацією гуманістичної віри, і підсумком усього сказаного: здатність до співчуття, до взаємної підтримки, до раціонального співжиття – ось що відрізняє людину від німого стада. І саме тому, наполягає Д. І. Каченовський, політичне виховання – це не лише академічне завдання, а моральний обов'язок кожного¹. Цей пафос гуманістичного просвітництва, звернений не до еліти, а до нації в цілому, надає промові глибоко національного й водночас універсального характеру.

Узагальнюючи все, сказане вище, маємо зауважити, що промова Д. І. Каченовського «Про сучасний стан політичних наук на Заході Європи та в Росії» постає цілісним інтелектуальним проєктом, у якому поєднано історіософський аналіз, методологічну рефлексію та виразну громадянську позицію. Вона виходить далеко за межі звичайної урочистої промови й набуває значення програмного тексту, спрямованого на осмислення місця політичної науки в системі знань і в житті суспільства.

У центрі міркувань ученого перебуває ідея поступового становлення політичних наук як самостійної, але внутрішньо пов'язаної з іншими галузями сфери пізнання. Д. І. Каченовський переконливо показує, що диференціація політичного знання є не випадковим академічним поділом, а історично зумовленою відповіддю на ускладнення функцій держави, розширення її соціальних завдань і зростання ролі права, економіки, статистики, адміністрації та зовнішньої політики. Саме розвиток новоєвропейської державності, починаючи від ранньомодерної доби, зумовив перехід від узагальнених філософських схем до спеціалізованих аналітичних дисциплін.

Водночас автор наполягає, що спеціалізація в жодному разі не повинна руйнувати внутрішню єдність науки. Політичне знання, у його розумінні, має зберігати зв'язок із філософією, історією та моральною рефлексією, адже без світоглядного підґрунтя воно ризикує перетворитися на технічний інструментарій управління, позбавлений

¹ Каченовский Д. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета, 1862 г. Харьков, 1862. С. 170-172.

орієнтації на суспільне благо. Саме тому Д. І. Каченовський підкреслює значення філософії обов'язку, історичного досвіду та моральної відповідальності як необхідних складників зрілої політичної науки.

Особливої ваги набуває його критичний аналіз стану політичних наук у Російській імперії. Порівняно із Західною Європою, де вже сформувалися сталі наукові традиції, університетські школи й методологічні підходи, російська дійсність постає як простір інституційної слабкості, інтелектуальної розпорошеності та суспільної недовіри до політичної рефлексії. Відсутність системної освіти, зведення політичних знань до фрагментів інших дисциплін або до безформної камералістики, брак поваги до державознавства як самостійної науки – усе це, на думку вченого, гальмує розвиток політичної свідомості й ускладнює раціональне вдосконалення державного устрою.

Попри критичність, тон лекції не виглядає песимістичним. Д. І. Каченовський розглядає кризовий стан політичної науки як виклик, що потребує відповіді у формі глибокої освітньої реформи, утвердження університетської автономії знання та формування політичної культури, заснованої на поєднанні досвіду, раціонального аналізу й моральних засад. Політична наука у його баченні покликана не лише описувати державні явища, а й сприяти вихованню громадян і державних діячів, здатних мислити історично, діяти відповідально й орієнтуватися на довгострокове благо суспільства.

Отже, ця праця є не просто оглядом стану політичних наук середини XIX століття, а концептуальною програмою їх розвитку. У ній політична наука постає як форма самопізнання суспільства, як інструмент упорядкування державного життя і водночас як морально інтелектуальна сила, покликана гармонізувати відносини між владою, правом і людиною. Саме в цьому поєднанні науковості, історизму й етичної настанови полягає тривала евристична цінність лекції Д. І. Каченовського для сучасного історико-правового й політико-теоретичного дискурсу.

3.5. Публікації з історії дипломатії для «Енциклопедичного словника, складеного російськими вченими та літераторами»

Як авторитетний фахівець у галузі історії міжнародних відносин та права, Д. І. Каченовський був запрошений в якості автора для «Енциклопедичного словника, складеного російськими вченими та літераторами». Для його першого тому Дмитро Іванович підготував дві великі статті – «Аахенський конгрес 1818 року»¹ та «Агенти дипломатичні»². Це шеститомне видання словника виходило у 1861-1863 роках, мало універсальний характер і, як зазначається у сучасній науковій літературі, воно надавало відомості практично з усіх галузей знань³.

Для написання першої із цих статей Д. І. Каченовський використав два найважливіші джерела – протоколи Аахенського конгресу, цитати з яких він наводив⁴, та мемуари міністра закордонних справ Великої Британії Р. Каслрі. Аахенський конгрес 1818 р. харківський вчений розглядав як один із перших найважливіших міжнародних конгресів та конференцій з міжнародних питань, що проходили після розгрому Наполеона та сформували в Європі «політичну систему на нових засадах»⁵. Сам сучасник цієї Віденської системи (1815-1914), Д. І. Каченовський вірно вважав її характерною рисою легітимізм, а будь-які зміни в status quo, на його думку, могли відбуватися лише за взаємною згодою великих держав⁶. При цьому харківський вчений не

¹ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург: Тип. И. И. Глазунова и К°, 1861. С. 8-9.

² [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург: Тип. И. И. Глазунова и К°, 1861. С. 454-464.

³ Шишхова Н. М. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учёными и литераторами* и его место в типологии печати 60-х гг. XIX века. *Вестник Адыгейского государственного университета*. Сер. 2: Филология, искусствоведение. 2014. № 3 (145). С. 159.

⁴ Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. Т. I. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии Главного штаба его императорского величества, 1823-1825. В 2 т. Ч. 1: Т. 1: Акты публичные. 1823. [2], 570, [2] с. ; Ч. 1: Т. 2: Акты публичные. 1825. [2], 715, [1], III, [1] с.

⁵ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 8.

⁶ Там само.

вжив сам термін «легітимізм», висунутий Шарлем Талейраном, і замість назви цієї політичної теорії, добре відомої сучасним дослідникам цієї системи¹, але не всіма ними використаної в спеціальних дослідженнях², вказував: «не лише територіальні чи поземельні відносини, не лише порядок престолонаслідування, навіть форми правління було поставлено під захист верховного суду із представників великих держав»³. Він називав такий політико-правовий порядок «трибуналом», який «загрожував стати всесвітньо-поліцейською установою, прагнучи стати диктатурою над народами і мало не досяг своєї мети»⁴. Як представник ліберального крила інтелігенції свого часу, Д. І. Каченовський оцінював діяльність монархів-переможців достатньо критично, хоча й вживав відомий термін «європейський концерт»⁵. У цьому контексті цей термін вживається й у сучасній науці⁶ та політичній публіцистиці⁷.

Як відомо, протиріччя великих держав позначилися вже на Віденському конгресі 1814-1815 рр.⁸ Саме тому Д. І. Каченовський

¹ Cubitt G. Memory and fidelity in french legitimism: Crétineau-Joly and the Vendée. *An Interdisciplinary Journal*. 2000. Volume 21. Issue 4: Memory, 1789–1914. P. 593-610;

Holmes S. Two Concepts of Legitimacy: France after the Revolution. *Political Theory*. 1982. Vol. 10. No. 2 (May). P. 165-183; Хижняк І. А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648- 1918). Київ, 2009. С. 30-31.

² Ціватий В. Г. Віденський конгрес (1814-1815 рр.): Інституціональний вимір європейського державотворення, зовнішньої політики і дипломатії (міжнародно-правовий аспект). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2015. Вип.22(1). С. 114-123.

³ [Каченовський Д. І.]. Д. К. Аахенський конгрес. *Енциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 8.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Див. наприкл.: Ціватий В. Г. Інституціональна історія міжнародних відносин і дипломатично-протокольних практик Європи раннього Модерного часу: суспільно-історичне значення Віденського конгресу (1814–1815 рр.) («Європейський концерт»). *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини. Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених*. Вінниця, 2022. С. 105-106

⁷ Генрі Кіссинджер у своїй відомій книзі «Дипломатія» так писав про Віденську систему «Як не парадоксально, але цей міжнародний порядок, який створювався з усією очевидністю найбільше заради балансу сил, ніж будь-який із попередніх та наступних порядків, найменше спирався на силу для його підтримки». Див.: Кіссинджер Г. *Дипломатія* / Пер. с англ. В. Верченко. Москва, 2018. С. 71.

⁸ З цього приводу, наприклад, А. Л. Хазін та С. В. Богданов пишуть: «Протиборство Меттерніха та Олександра I було однією із стрижневих ліній взаємовідносин між учасниками Віденського конгресу, яке можна охарактеризувати як дипломатичну дуель». Див.: Хазін А. Л., Богданов С. В. Венський конгрес 1814–1815 годов и его участники: коммуникативные инструменты, ошибки, достижения. *Государственное управление. Электронный вестник*. 2013. Вып. № 40. С. 253. URL: file:///C:/Users/1/Downloads/venskiy-

вказував, що невдовзі після його закінчення необхідно було «вжити всіх засобів, щоб підтримати єдність між великими державами та спрямувати їх проти революційних ідей», насамперед – «примирити Францію з союзниками і спонукати її уряд до участі у спільних консервативних заходах»¹. Головним ініціатором цього він слушно вважав найдосвідченішого австрійського дипломата та міністра К. Меттерніха. Вплив останнього був настільки великий, що його ім'ям деякі дослідники XIX століття навіть називали саму Віденську систему міжнародних відносин², а сучасний автор Алан Палмар свою відому монографію озаглавив «Меттерних: радник Європи»³.

Рис. 4.5.1. Учасники Аахенського конгресу на портретах Томаса Лоуренса: зліва – міністр закордонних справ Клемент Меттерніх; справа – прем'єр-міністр Франції Арман Емманюель дю Плессі де Рішельє

Саме ініціативи Меттерніха у французькому питанні Д. І. Каченовський вважав головними серед причин скликання

kongress-1814-1815-godov-i-ego-uchastniki-kommunikativnye-instrumenty-oshibki-dostizheniya.pdf ; Циватий В. Г. Дипломатичні битви на європейській шахівниці доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.) і Віденський конгрес (1814–1815 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44., Т. 2. С. 45-46.

¹ [Каченовський Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 8.

² Див.: Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция. Харьков, 1882. С. XIII, XIV, XV, 40, 70, 135, 151, 169, 208.; Порівн: Лиман С. Віденська система міжнародних відносин у творчості Василя Карловича Надлера (1840–1894). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 79.

³ Palmer A. Metternich: Councillor of Europe. London: Faber and Faber, 2010. 432 p.

Аахенського конгресу¹. Харківський дослідник слушно вказав на те, що ще у 1817 році, за рік до початку Аахенського конгресу, союзники вирішили скоротити термін військової окупації Франції з п'яти до трьох років². У сучасній історіографії також поширена думка про те, що питання про узгодження та нормування виведення військ з території Франції було головним завданням, яке вирішувалося в Аахені³.

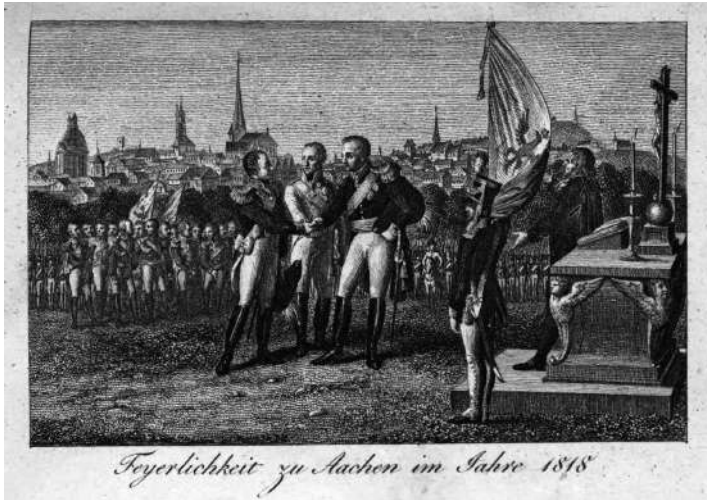

Рис. 4.5.2. Монархи – учасники Аахенського конгресу
(Гравюра 1818 р.)

Вирішення цього питання та виведення окупаційних військ супроводжувалося завершенням конструювання міжнародного порядку, в якому Франція ставала повноправним членом⁴. Французький король Людовік XVIII «отримав формальне запрошення брати участь у загальних нарадах великих держав на користь миру та порядку»⁵. Невипадково сучасний німецький вчений Хайнц Духхардт назвав цей

¹ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 8.

² Там само.

³ Осташова В. О. Липій Є. А. Конгреси Священного Союзу як інструменти встановлення міжнародного правопорядку. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С. 448.

⁴ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 8.

⁵ Там само.

конгрес «новаторським»¹. Адже в очах багатьох сучасників тих подій Франція продовжувала залишатися джерелом європейських бід, і не лише для монархів, а й для народів. Революційні та наполеонівські війни були ще свіжі в пам'яті європейців. Однак рішення було прийнято, і четвертий союз Австрії, Пруссії, Великої Британії, Росії «прийняв форму пентархії, тобто склався з п'яти держав»². Зазначимо, що термін «пентархія», який Д. І. Каченовський використав у своїй статті для позначення нової схеми відносин великих держав у перший період існування Віденської системи, використовується й сучасними дослідниками³.

Важливим у статті Д. І. Каченовського було й те, що у ній він помістив матеріал про таємні домовленості в Аахені держав-переможниць. «В один час з офіційним протоколом, – вказував він, – представники чотирьох великих держав підписали таємний акт, в якому знову підтвердили статті шомонського та другого паризького договорів щодо утворення коаліції у разі нової революції»⁴. Шомонський трактат було підписано 1 березня 1814 р., і він передбачав оборонний і наступальний союз Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії, а Паризьким мирним договором цих держав із Францією від 20 листопада 1815 р. відновлювалася династія Бурбонів, Франція оплачувала витрати на окупаційні армії країн-переможниць та виплачувала їм контрибуцію у 700 млн. франків⁵.

¹ Duchhardt H. Der Aachener Kongress 1818: Ein europäisches Gipfeltreffen im Vormärz Hardcover. München: Piper . 2018. 272 с. URL: <https://www.amazon.de/Aachener-Kongress-1818-europ%C3%A4isches-Gipfeltreffen/dp/349205871X>

² [Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 8.

³ Див. наприкл.: Осташова В. О. Липій Є. А. Конгреси Священного Союзу як інструменти встановлення міжнародного правопорядку. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С. 448; Ціватий В. Інституціоналізація європейського політико-дипломатичного простору доби раннього нового часу: від миру в Като-Камбрезі (1559 р.) до Віденського конгресу (1814–1815 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 100.

⁴[Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 9.

⁵ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. Т. 1. С. 87-104.

Хоча порядок денний Аахенського конгресу включав півтора десятка різних питань, Д. І. Каченовський висвітлив не всі з них¹; особливу увагу він приділив спробам англійської делегації «переконати Європу до вжиття енергійних заходів проти торгу неграми»². Оскільки перший том «Енциклопедичного словника» публікували у рік скасування кріпацтва, Д. І. Каченовський красномовно проводив історичні аналогії та враховував суспільний інтерес до актуального питання заборони торгівлі людьми.

Висловимось і щодо оцінки Д. І. Каченівським значення Аахенського конгресу. Ця оцінка є дещо суперечливою. З одного боку, дослідник вважає, що конгрес можна вважати «ліберальним» «порівняно з пізнішими» конгресами, з іншого боку, результати його роботи – «слабкі» та «незначні»³. Останньому твердженню Д. І. Каченовського заперечують вже назви низки відомих публікацій. Так, наприклад, Юліус Ремер опублікував «Довідник із сучасної історії від церковного благоустрою до Аахенського конгресу 1818 р.» як епохальної події, рішення якої обґрунтовують його історичну періодизацію⁴, а сучасний бельгійський історик міжнародного права Рендалл Лесаффер назвав свою публікацію «Аахенський конгрес та завершення Віденської системи»⁵. Однак у цю логіку Р. Лесаффера, який вважав, що Віденська система остаточно склалася саме на Аахенському конгресі і призвела до «компромісу», частково вписуються й деякі твердження Д. І. Каченовського. Він, зокрема, так порівнював рішення в Аахені з наступними конгресами Священного Союзу: «європейська політика ще не виступила проти громадської

¹ Оцінюючи порядок денний Аахенського конгресу, Д. І. Каченовський помилково вважав, що «інших міжнародних питань він майже не торкнувся». Див. : [Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 9.

²[Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 9.

³ Там само.

⁴ Remer J. A. Handbuch Der Neuern Geschichte Von Der Kirchenverbesserung Bis Auf Den Aachener Kongress Im Jahre 1818. Charleston: Nabu Press. 2012. Vol. 1. 442 S. URL: <https://www.amazon.com/Handbuch-Geschichte-Kirchenverbesserung-Aachener-Kongress/dp/1273499913>

⁵ Lesaffer R. The Congress of Aachen [Aix-la-Chapelle] (1818) and the completion of the Vienna System. Oxford : Oxford University Pres. 2018. URL:

https://kuleuven.limo.libis.be/discovery/fulldisplay?docid=lirias2363780&context=SearchWebhook&vid=32KUL_KUL:Lirias&lang=en&search_scope=lirias_profile&adaptor=SearchWebhook&tab=LIRIAS&query=any,contains,LIRIAS2363780&offset=0

думки; Меттерніх ще не наважувався оголосити повсюдне втручання міжнародним законом». «У Троппау, Лайбаху та Вероні ретроградні заходи взяли перевагу і зробили політичний розкол; навпаки, в Аахені йшлося лише про те, щоб заснувати пентархію в Європі»¹. Саме Меттерніха Д. І. Каченовський вважав головною причиною того, що не вдалося надовго «забезпечити спокій світу»; австрійський міністр закордонних справ усіма силами і не без успіху прагнув «охороняти вигоди Габсбурзького дому силами усієї Європи»². При цьому харківський учений уже вживав для позначення Віденської системи термін «concert européen», який широко використовується й в сучасних виданнях з історії міжнародних відносин, де однією з основ цього «європейського концерту» Віденської системи визнається принцип підтримки балансу сил³.

Іншою публікацією Д. І. Каченовського для «Енциклопедичного словника, складеного російськими вченими та літераторами» стала більша за обсягом і хронологічним охопленням стаття «Агенти дипломатичні»⁴. У своїх спогадах про Д. І. Каченовського його відомий учень, історик та соціолог М. М. Ковалевський навіть назвав цю публікацію «монографією»⁵, але це є перебільшенням.

Оскільки сучасна Д. І. Каченовському система міжнародних відносин стала часом, коли, згідно з Віденським протоколом від 7 березня 1815 р., вже склалася однакова ієрархія дипломатичних рангів⁶, харківський дослідник розглянув історію дипломатичних представників від давнини до середини XIX століття. Він запропонував наступне визначення для позначення даного терміну: «Під ім'ям дипломатичних агентів розуміються особи, які офіційно уповноважені урядом вести політичні зносини та переговори з іноземними державами. Під різними назвами вони з'являються з найдавніших часів і вже на

¹ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 9.

² Там само.

³ Історія міжнародних відносин : підруч. / І. В. Алексєєнко, А. Х. Маргулов, І. А. Єремєєва, М. В. Несправа. Дніпро, 2020. С. 65.

⁴ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 454-464.

⁵ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 35.

⁶ Ferragu G. L'invention des normes diplomatiques, 1815-1961 : la politesse des rois. *Monde(s)*, 2014. No. 5. Mai. P. 82.

перших сторінках історії користуються особливими правами та привілеями»¹. Це визначення практично не відрізняється від тих, що використовуються в літературі з історії міжнародних відносин після публікації цієї статті².

Важливим аспектом історії дипломатичних представників традиційно є питання їх недоторканності. На думку Д. І. Каченовського, «священний характер дипломатичних агентів визнавався всіма народами, крім самих брутальних, неосвічених», а «їх особистість була захищена від нападів навіть у добу насильства і самоуправства»³. Навряд чи можна вважати «грубим» і «неосвіченим» народ античної Греції її класичного періоду, коли і афіняни, і спартанці знищили послів перського царя Дарія I⁴. Проте слід повністю погодитись із твердженням Д. І. Каченовського у тому, що «загальне переконання у недоторканності дипломатичних агентів є історичний факт, яким найкраще доводиться необхідність і важливість їх посади»⁵. Серед їхніх завдань харківський вчений слушно виокремлював наступні: «вони підтримують взаємну довіру народів, укладають трактати, вислуховують і пред'являють скарги, вирішують суперечки, словом – діють завжди в ім'я нації, від імені визнаного нею уряду»⁶. Сучасні дослідники визнають, що імунітет дипломатичних агентів відомий з давніх-давен⁷, хоча порушувався неодноразово і в пізніші часи⁸. Але хоча саме у давнину, як зазначав Д. І. Каченовський, зародилося правило недоторканності послів, «посольського права античний світ не виробив», а «дипломатичні місії досягли повної сили та важливості

¹ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 454.

² Sen B. Functions of a Diplomatic Agent. *Sen B. A Diplomat's Handbook of International Law and Practice*. Chapte 4. Dordrecht ; Boston, 1965. P. 46-47.

³ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 454.

⁴ Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довесфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 113.

⁵ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 454.

⁶ Там само.

⁷ Ferragu G. L'invention des normes diplomatiques, 1815-1961 : la politesse des rois. *Monde(s)*, 2014 , №° 5. Mai. P. 88.

⁸ Бассам И. Дипломатический агент и его неприкосновенность. *Вестник РУДН. Серия Юридические науки*. 2013. № 1. С. 168-169.

лише в межах християнського міжнародного союзу»¹. У цьому сенсі вчений, по суті, протиставляв Середньовіччя Стародавньому світу.

Саме в Середні віки римські папи створили інститут легатів «при імператорах і королях для охорони прав і вигод церкви»². Д. І. Каченовський не заперечував загальновідомого факту про те, що серед усіх послів у Європі папські легати в цей період користувалися «найвищими почестями та привілеями»; «їм ще із середніх віків дана була духовна юрисдикція в іноземних державах»³. Взагалі саме «з падіння феодалізму» за твердженням Д. І. Каченовського, починається історія посольського права, і «в цей час, саме до кінця XV століття, вже можна знайти перші поділи дипломатичних агентів на класи»⁴.

Д. І. Каченовський з'ясував питання про порядок призначення послів, їх обов'язки, критерії для кандидатів на право їх участі в посольствах. Історія дипломатії знала багато прикладів, коли послами призначалися іноземці⁵, а, наприклад, послом Російської імперії в Парижі протягом 21 року (1814-1835) був пер Франції, корсиканець і далекий родич Наполеона Шарль-Андре (Карл Йосипович) Поццо ді Борго, який наполягав на якнайшвидшому виведенні з Франції військ країн-переможниць і скороченні накладених на неї контрибуцій⁶. Питання про те, інтереси якої саме країни відстоював такий посол, залишається відкритим і обговорювалося вже в XIX ст. Невипадково Д. І. Каченовський вказував: «Зрозуміло, в дипломатичні агенти слід вибирати швидше своїх підданих, ніж іноземців. Прибулець ніколи не буде так прив'язаний до інтересів чужої йому країни, як природний громадянин. Наймані посланці стільки ж небезпечні для держав, скільки наймані війська»⁷. І хоча він не називав імені Поццо ді Борго, цей корсиканець, призначений після Франції послом Російської імперії в Лондоні, потім доживав в розкоші своє життя не в Петербурзі, а в

¹ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 455.

² Там само. С. 454.

³ Там само. С. 455.

⁴ Там само.

⁵ Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 484.

⁶ Танышина Н. П. Шарль-Андре Поццо ди Борго: корсиканская тень Наполеона. Санкт-Петербург: Евразия, 2020. 160 с.

⁷ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 456.

Парижі і, зрозуміло, був далеко не єдиним іноземцем на дипломатичній службі в державах Європи.

Рис. 4.5.3. Зліва – англійська королева Єлизавета I на портреті Джорджа Гауера (1575). Справа – Роберт Девере, граф Ессекс на портреті Маркуса Герардса-молодшого (1595)

Обов'язки та супровідні документи дипломатичних агентів описані Д. І. Каченовським у повній відповідності до вимог тодішнього дипломатичного протоколу та етикету. Визначення вірчої грамоти як листа «до государя або (для повірених у справах) до міністра закордонних справ, передача якого необхідна для формального визнання агента»¹ в цілому корелюється і з сучасними визначеннями цього терміну². Зазначимо при цьому, що для позначення вірчої грамоти Д. І. Каченовський вживав і поширену тоді, але нині застарілу назву «кредитив»³. Що ж до обов'язків дипломатичних агентів, то, як слушно зауважував Д. І. Каченовський, вони «залежать від якості доручення»⁴. «Повноваження буває неоднакове і залежить від ступеня довіри до дипломатичного агента, але в жодному разі не звільняє його від

¹ Там само. С. 457.

² Окладна М. Г., Сливна В. А. Протокол вручення вірчих грамот у європейських країнах: загальне та особливе. *Право та інноваційне суспільство*. 2020. № 2 (15). С. 29.

³ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 454-464. С. 457.

⁴ Там само.

обмеження влади та від відповідальності за її перевищення»¹. За вірним зауваженням Д. І. Каченовського, «прикладі загального повноваження» дуже рідкісні в історії. Він навів один із таких прикладів, коли англійська королева Єлизавета I дала своєму фавориту графу Ессексу «право укладати трактати і вести переговори з усіма народами, ad omnes populos»². У той же час Роберт Девере, граф Ессекс (рис. 4.5.3) відомий не стільки як дипломат, скільки як воєначальник, страчений, до речі, за звинуваченням у підготовці заколоту проти королеви³.

Д. І. Каченовський розглянув і таке важливе питання, як особисті якості дипломатичного агента, рівень його професіоналізму та підготовки. Харківський учений віддавав перевагу високим моральним якостям послів: «Дипломати, на слово яких можна покластися, які поєднують невідступну вірність своєму уряду з повагою до іноземного, діють прямо і відверто, ясно висловлюють свої вимоги, представляють розумні і тверді докази на свій захист, користуються більшим впливом і набувають переваги швидше, ніж хиткі, уникливі інтригани. Часи мабуть змінилися на краще; хитрість старої школи втратила кредит у зносинах між народами; покликання посланця полягає вже не в тому, щоб брехати на користь вітчизни, як говорив двісті років тому дотепний англієць Уоттон..., а в тому, щоб сумлінно захищати права та вигоди однієї нації перед іншою»⁴. Відомий вислів англійського дипломата Генрі Уоттона «посол – це чесна людина, яка послана за кордон брехати на благо своєї країни» неодноразово цитується і в сучасних виданнях з історії міжнародних відносин⁵.

У своїй статті Д. І. Каченовський розкрив й права дипломатичних агентів. Він наголошував, що «їх виняткове становище вимагає повної свободи та незалежності»; ця «незалежність і недоторканність дипломатичних агентів була визнана ... ще в давнину і в середні віки, але забезпечена зовсім не раніше кінця XVII століття»⁶. Цієї думки

¹ Там само.

² Там само.

³ Дмитриева О. В. Елизавета Тюдор. – 2-е изд. Москва, 2012. С. 259.

⁴ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 459.

⁵ Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми, 2024. С. 10, 689.

⁶ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 459.

традиційно дотримуються фахівці з історії міжнародного права¹. Як зазначав харківський учений, «близько цього часу увійшло у вжиток вигадане юристами слово: позаземельність чи екстериторіальність»². Однак це твердження Д. І. Каченовського про появу даного терміна не раніше кінця XVII століття суперечить думкам низки українських авторів, які вважають, що термін «екстериторіальність» був уперше введений у науковий обіг пізніше – у 1749 р. німецьким юристом Християном фон Вольфом³.

Не вільним від критики можна вважати й твердження Д. І. Каченовського про час появи перших постійних посольств у країнах Європи. На думку вченого, ці постійні посольства з'явилися лише в середині XVII ст.⁴. До цього посольства, як зазначав автор, були тимчасовими, «призначалися, дивлячись за потребою, або у якихось урочистих випадках»⁵. Однак у сучасній науці міжнародних відносин утвердилася думка про те, що в Європі дипломатія стає професійною вже з XV століття, спочатку в державах Апеннінського півострову, а до кінця XVI ст. у країнах Старого Континенту склався інститут постійного дипломатичного представництва зі своєю ієрархією⁶.

Д. І. Каченовський активно включився і до популярної в його час дискусії щодо доцільності утримання постійних посольств у країнах, з якими «немає політичних інтересів особливої важливості»⁷. У таких країнах, на його думку, «не повинно бути постійних посольств і можна

¹ Даневский В. П. Пособие к изучению истории и системы международного права. Харьков, 1892. Вып. 2. С. 12.; Самарин А. А. Экстерриториальное действие юридических норм: историко-правовой аспект. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2015. №4 (32). С. 287-288.

² [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С.459.

³ Див. наприкл.: Репецкий В. М. Дипломатичне і консульське право: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2006. 372 с. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/mishnarod-pravo/468-repetsku/8087--5-----51-----.html>

⁴ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С.454.

⁵ Там само.

⁶ Лященко Т. М. Правовий статус дипломатичних представництв. Київ, 2008. С. 26. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Liaschenko_T_M/Pravovyj_status_dyplomatychnykh_predstavnytst_v.pdf ; Лиман С. І., Парфіненко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба). Суми, 2024. С. 485.

⁷ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С.462-463.

обмежитись вживанням тимчасових. Для захисту підданих та торгівлі достатньо мати консулів у головних містах. Але звідси не слідуює, щоб скрізь консули могли *абсолютно* (курсив Д. К.) замінити дипломатичного агента»¹.

Мету створення постійних посольств Д. І. Каченовський вбачав у тому, щоб вони сприяли підтримці міжнародних зв'язків між державами, захисту «інтересів і прав однієї держави перед іншою», могли запобігти війні². Для Д. І. Каченовського, як і для інших істориків міжнародного права його часу, не було таємницею, що ще зі Стародавності та Середньовіччя посли виконували не лише дипломатичні, а й розвідувальні функції, організовували шпигунські мережі, вербували агентів, у тому числі агентів впливу та нерідко виявлялися активними учасниками змов. Проте, описуючи межі обов'язків дипломатичних агентів, харківський учений категоричний: «Посланник не має жодного права вторгтися у межі державної юрисдикції та підривати своїми перевагами законний порядок у країні, де він живе»³.

Такий підхід відбивав швидше ідеальні, аніж реальні уявлення Д. І. Каченовського про цілі перебування послів у чужій країні, хоча сам він навів кілька випадків, коли французький, англійський, іспанський уряди у XVIII – першій половині XIX століття затримували і відворяли іноземних послів, «помічених у змовах»⁴. Водночас учений вважав, що «уряд повинен мати в своїх руках явні докази, обвинувальні документи, перш ніж він зважиться на крайні заходи проти особистості дипломатичного агента, і в жодному разі не повинен зазіхати на його офіційні папери...»⁵. Нагадаємо, що на той час ще існувало терміна «*persona non grata*»: вперше його використав лише 1873 року, тобто через 12 років після виходу статті Д. І. Каченовського американська активістка Сьюзен Ентоні, а в міжнародному праві ця концепція була вперше офіційно закріплена лише в 9 статті Віденської конвенції про

¹ Там само. С. 463.

² [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 458.

³ Там само. С. 460.

⁴ Питання про зловживання дипломатичним імунітетом та його наслідки для міжнародних відносин – актуальна тема й в сучасних публікаціях. Див.: Butt J. S. The Abuse of Diplomatic Immunity: Examining Cases and Implications for International Relations. *Acta Universitatis Danubius. International Relations*. 2024. Vol. 1. N 2. P. 42-79.

⁵ Там само. С. 460-461.

дипломатичні зносини 1961 року¹. Усього ж харківський учений навів у своїй статті п'ять випадків, відомих міжнародному праву його часу, коли діяльність дипломатичного агента припинялася чи зупинялася, у тому числі й у разі оголошення війни².

Д. І. Каченовський визнавав: точний поділ дипломатичних агентів на 4 класи вперше встановився на Віденському та Аахенському конгресах³. Таке твердження відповідає і уявленням у сучасній науці міжнародного права, у тому числі в українських виданнях, присвячених дипломатичному протоколу та етикету⁴. Це досягнення у визначенні рангів сучасної Д. І. Каченовському системи міжнародних відносин, початок якої поклав Віденський конгрес⁵, було однією з головних особливостей цієї системи, яка надовго закріпила зазначену дипломатичну ієрархію⁶.

Отже, як відомий фахівець в галузі міжнародного права та історії дипломатії, Д. І. Каченовський підготував для «Енциклопедичного словника, складеного російськими вченими та літераторами» (1861) дві великі наукові статті – «Аахенський конгрес 1818 року» та «Агенти дипломатичні». Хоча статті неоднакові за своїм хронологічним охопленням, їх зміст демонструє велику ерудицію автора, знання реалій відповідних етапів міжнародних відносин, ретельне вивчення ним історичних джерел, вміння робити наукові узагальнення. Д. І. Каченовському вдалося з'ясувати причини, хід, офіційні і таємні домовленості, наслідки і значення Аахенського конгресу як одного із перших найважливіших форумів з міжнародних питань, що проходили після розгрому Наполеона та сформували в Європі політичну систему на нових засадах. Не застосовуючи поширеного у сучасній науці терміну «легітимізм» і використовуючи для позначення такого

¹ Vienna Convention on Diplomatic Relations 1961. Done at Vienna on 18 April 1961. Entered into force on 24 April 1964. *United Nations. Treaty Series*. Vol. 500. P. 95.

² [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 462-463.

³ Там само. С. С.456.

⁴ Див.: Сагайдак О. П. Дипломатичний протокол та етикет: підручник. Київ, 2012. С. 35.

⁵ [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург, 1861. С. 456.

⁶ Невипадково сучасна британська дослідниця історії міжнародних відносин Стелла Гервас одну зі своїх публікацій промовисто назвала «Довга тінь Віденського конгресу». Див.: Ghevas S. The Long Shadow of the Congress of Vienna. *Journal of Modern European History*. 2015. Vol. 13. No. 4. P. 458-463.

політико-правового порядку в Європі термін «трибунал», Д. І. Каченовський в цілому критично висловитися стосовно спроможності ефективної взаємодії великих держав. Розглядаючи у другій статті історію дипломатичних представників від давнини до середини XIX століття, учений дав чітке визначення поняття дипломатичні агенти, з'ясував і показав їхні обов'язки, привілеї дипломатичних агентів, їх ієрархію та супровідні документи, особливості посольського права, зокрема права недоторканості, порядок призначення послів, критерії для кандидатів на право їх участі в посольствах тощо. Попри те, що Д. І. Каченовський помилково вважав, що перші постійні посольства у країнах Європи з'явилися лише в середині XVII ст., він досить чітко і науково аргументовано визначив мету створення таких постійних посольств для сприяння підтримці міжнародних зв'язків між державами, запобігання війн, захисту інтересів і прав однієї держави перед іншою.

Таким чином, найбільше значення для історико-правових галузей гуманітарної науки мали наступні праці Д. І. Каченовського – його докторська дисертація «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» (1855), наукові нариси «Життя та твори Данієля Вебстера» (1856), «Погляд на історію політичних наук у Європі» (1859), велика актова промова «Про сучасний стан політичних наук на заході Європи та в Росії» (1862), статті з історії дипломатії для відомого «Енциклопедичного словника, складеного російськими вченими та літераторами» (1861). Попри тематичну різноплановість цих головних наукових праць Д. І. Каченовського, у них чітко простежуються спільні методологічні та концептуальні риси. Усі ці дослідження ґрунтуються на історико-правовому підході, що поєднує аналіз еволюції інститутів із вивченням конкретних політичних і правових практик. Характерною ознакою цієї частини творчості вченого є прагнення розглядати міжнародні та державні процеси у широкому європейському, а подекуди й глобальному контексті.

Актуальність головних праць Д. І. Каченовського полягає насамперед у постановці проблем, які й сьогодні залишаються предметом наукових дискусій: особливості ведення бойових дій на морі, умови походження каперства, обмеження війни правом, захист нейтральної торгівлі, роль міжнародних інститутів, значення дипломатії і окремих її представників у запобіганні конфліктів, особливості політичних наук як самостійного напрямку досліджень, їх значення для розвитку суспільства на різних етапах історії. Особливо сучасно

виглядає його прагнення підпорядкувати міжнародні відносини правовим нормам і судовому контролю.

Разом із тим у головних працях Д. І. Каченовського простежуються й певні суперечності і твердження, уразливі для критики. Подекуди він переоцінював роль у вирішенні деяких міжнародних проблем окремих особистостей, зокрема Даніеля Вебстера, на шкоду структурним і економічним чинникам політики, об'єктивним чинникам поступу держав, представники яких всіма засобами втілюють у життя своє бачення поняття «державні інтереси». У низці випадків Д. І. Каченовський демонстрував ідеалістичне бачення складних міжнародних відносин, перебільшуючи потенціал мирних і правових механізмів у вирішенні міжнародних конфліктів. Деякі його фактологічні помилки та запозичення з європейської історіографії без належної критичної дистанції також певною мірою обмежували наукову новизну окремих висновків.

Загалом зміст головних наукових праць Д. І. Каченовського характеризується поєднанням новаторства, ґрунтовності, орієнтації не лише на європейський, але й на американський науковий контекст, що забезпечило йому визнання за межами Харкова та імперії, сприяло перекладу частини цих праць іноземними мовами та визначило його помітне місце серед провідних учених свого часу.

Розділ 4

КРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО

Міжнародно-політичний ландшафт зарубіжної Європи в роки життя Д. І. Каченовського визначали декілька провідних держав – Велика Британія, Франція, Пруссія, Італія, Іспанія. Вже поступово відступала з мапи Старого Континенту Османська імперія, що зменшилася територіально після Війни за незалежність Греції 1821-1829 рр.¹ та тривалого відновлення Сербією своєї державності в 1829-1869 рр.² Якщо занепад мусульманських держав Д. І. Каченовський пов'язував із релігійними заборонами «вдосконалювати свою державу»³, що відображало поширену тоді думку про «скам'янілість» «махоммеданського світу»⁴, то «Європа перевершує інші частини світу не тому ще, що її фізичні сили (населення, військо, природні багатства та ін.) величезні та нездоланні, але тому особливо, що в ній держави упорядковані. Її всесвітній вплив пояснюється не так розумовою перевагою, як засобами, які вона представляє – застосувати корисні відомості, винаходи та відкриття до практики, підняти й удосконалити ними суспільний побут»⁵.

Такі трактування Д. І. Каченовського загалом відбивали європоцентризм більшості представників вітчизняної науки XIX століття⁶, але враховували відомий постулат Ф. Гізо про те, що хоча

¹ Див. : Палеолог Г. Н. История вмешательства России, Англии и Франции в войну за независимость Греции. Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1863. 231 с.

² Див.: Погодин А. В. История Сербии. Санкт-Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1909. [4], 164 с.

³ Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета. Харьков, 1862. [2], VI, [4], 172 с. ; Порівн.: Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 518.

⁴ Казем-Бек А.К. История ислама. *Русский вестник*. 1860. №2. С. 119.

⁵ Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России: речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета. Харьков, 1862. С. 5.

⁶ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 199-200, 209, 2016.

можна визнати факт існування єдиної європейської цивілізації, «різноманітність її є дивовижною»¹. Боротьба між державами Європи у роки життя Д. І. Каченовського, їх зовнішня та внутрішня політика, право, наука, мистецтво, освіта ставали предметом його досліджень, але апріорі у різній пропорції. У той час вітчизняні дослідники вивчали насамперед досвід системи освіти німецьких держав, наукові досягнення їхніх вчених, ключові проблеми їхньої політичної історії та історії права. Однією з особливостей творчості Д. І. Каченовського було те, що він рідко звертався до цієї тематики. Звісно, вчений стежив за німецькою громадськістю, науковою літературою, писав відповідні рецензії² і меморіальні статті³, підкреслював високий рівень німецької науки в доповідях на загальні теми⁴, вже у 1861 році передбачав неминучість перетворення Австрійської імперії на федеративну державу⁵, а в 1871 р. категорично, але з урахуванням міжнародних наслідків багато в чому прозорливо вказував на те, що у франко-пруській війні Пруссія перемогла не Францію, а Європу⁶. Однак країнознавчі інтереси Д. І. Каченовського були пов'язані в першу чергу не з Німеччиною чи Австрією, а з минулим та сучасністю інших

¹ Гизо Ф. История цивилизации в Европе. 2-е изд. / Пер. с фр. К. Арсеньева. Санкт-Петербург, 1864. С. 2-3.

² Каченовский Д. Успехи науки международного права в Германии и Англии. *Русский вестник*. 1856. Т. 2. Март. Кн. 2. С. 28–34.

³ Каченовский Д. И. Христиан-Фридрих Вурм : [некролог]. *Русский вестник*. 1859. Т. 20, кн. 3–4. С. 136–144; Katchenovskiy D. Biographical notice of the late professor Wurm : [read on March 7, 1859]. *Papers read before the Juridical Society. 1858–1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. 2. Pt. 2. P. 114–118. (Докладніше див. підрозділ 1.2.)

⁴ Див. : Katchenovskiy D.I. On the present state of inter national jurisprudence. Part I [read 21st June, 1858]. *Papers read before the Juridical Society. 1858–1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. II. P. 108–109.

⁵ Д. І. Каченовський із цього приводу писав: «Придунайському краю загрожує близький переворот, якого вплив має відбитися у всій Південно-Східній Європі. Стара Австрія має перетворитися на федеративну імперію, або зруйнуватися зовсім. Інший результат для неї навряд чи можливий». Див.: [Каченовский Д. И.]. Краткий отчет о занятиях профессора Императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границей с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 3. Такі ж думки в цьому ж 1861 році він висловлював й в одній зі своїх лекцій. Див. : Каченовский Д.И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I*. Харьков: Универ. тип., 1863. С. LVIII.

⁶ У своєму листі, відправленому М. Ф. Де-Пуле у жовтні 1871 р., Д. І. Каченовський писав: «Тим часом ніколи не хотілося працювати як тепер, через невдалі реформи в нашому управлінні, загального обскурантизму та пруських перемог над Францією, або, краще сказати, над Європою». Див.: Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 583.

провідних європейських держав – Великої Британії, Франції, Італії та Іспанії.

4.1. Вивчення політично-правової системи, науки і освіти Великої Британії

З усіх європейських держав Велика Британія привертала найбільшу увагу Д. І. Каченовського. У своїх спогадах про нього їхні автори неодноразово вказували на неприховану англomanію Дмитра Івановича¹, на те, що «саме в Англії він знаходив задоволення своїм суспільним та науковим прагненням»², «любив» цю країну³, а його увага завжди зверталася «до улюбленої ним Англії, її філософії, її устрою»⁴. «У багаторічному досвіді, практичності та пристосованості її державних установ до національного індивідуалізму, – вказував, наприклад, А. М. Фатєєв, – він шукає відсутніх елементів синтезу особистості та політичної організації»⁵. У своїй творчості Д. І. Каченовський приділяв пильну увагу вивченню аналізу англійських королівських декретів, які регламентували дії каперів (регламент 1589 року Єлизавети I і особливо декрети Карла I 1625 і 1626 років)⁶, підкреслював, що в Англії, як і у Франції, було зроблено першу спробу визначити міжнародними договорами основні норми для вирішення справи про нейтральні призи⁷, а домінування Англії на морях у XVIII столітті супроводжувалося її прагненням затримати розвиток морського міжнародного права та зробити свої призові закони обов'язковими для всієї Європи⁸

¹ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 28.

² Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 18.

³ Гиршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 70.

⁴ Фатеев А. Н. Идея личности в политико-философских сочинениях Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 51.

⁵ Там само. С. 51.

⁶ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 26.

⁷ Там само. С. 38.

⁸ Там само. С. XI, 47.

(докладніше див. розділ 3.1). Проте пріоритетом у суспільно-політичних уподобаннях Д. І. Каченовського була англійська конституційна монархія.

Конституціоналізм Великої Британії сприймався ліберальною частиною освіченого суспільства Російської імперії як приклад для наслідування. Ось чому Д. І. Каченовський, як писав про нього М. М. Ковалевський, «був прихильником розширення виборчого права, вітав в Англії не лише реформу 32 р.¹, але й 67 року (рис. 4.1.1)², і, слідом за Міллем³, не проти був надати і меншості ту можливість пропорційного представництва, яку обіцяла йому серед інших винайдена Томасом Гером система»⁴. Крім того, у ХІХ ст. в Англії раніше, ніж в інших країнах, завершився промисловий переворот, який і перетворив її на «майстерню світу»; вона була не тільки першою індустріальною, а й провідною колоніальною державою, а якщо додати до цього свободу слова і політичних мітингів, високий рівень освіти і науки, стане зрозумілий інтерес до неї, незважаючи на недостатнє поширення тоді англійської мови в континентальній Європі. Втім, Д. І. Каченовський, на відміну від багатьох своїх колег, добре володів цією мовою (докладніше див. підрозділ 1.2)

У 1858 році Д. І. Каченовський вирушив на півтора роки в наукове закордонне відрядження (див. докладніше підрозділ 1.2.). Він відвідав кілька країн і прибув до Англії з Німеччини. Якщо у Німеччині увагу харківського вченого привертала здебільшого наукові питання та постановка викладання, то в Англії він цікавився насамперед її політичною та судовою системою. Британська конституційна монархія

¹ «Закон про внесення поправок до представництва в Англії та Уельсі» 1832 року розширив виборчі права, більш ніж утричі збільшив кількість осіб, які мають право голосу, насамперед за рахунок нових підприємців. І, відповідно, перерозподілив місця у парламенті. Див.: Veitch G. S. The genesis of parliamentary reform. London: Constable, 1891. 444 р.

² Другий закон про реформу 1867, або «Закон про внесення подальших поправок до законів, що стосуються народного представництва в Англії та Уельсі» 1867, вперше надав виборчі права не тільки власникам, але і частини робітників чоловічої статі. Див.: Сар. СІІ. An Act further to amend the Laws relating to the Representation of the People in England and Wales. [15th August 1867]. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1867/102/pdfs/ukpga_18670102_en.pdf

³ Мілль Джон Стюарт (1806-1873) – британський економіст, соціолог, політичний діяч, автор відомих творів «Про свободу», «Досліди про деякі невіршені питання політичної економії», «Принципи політичної економії» тощо.

⁴ Ковалевський М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 28.

вважалася на той час зразком для наслідування в країнах, в яких проводилися реформи, і підданий реформованої Російської імперії виявляв цілком зрозумілі соціальні рефлекси. За визнанням Д. І. Каченовського, «завдяки великим зв'язкам я отримав доступ буквально всюди, куди захоплювала мене цікавість», включаючи Лондон і внутрішні графства Англії, де мав можливість вивчати як державний устрій країни, так і життя різних верств британського суспільства¹.

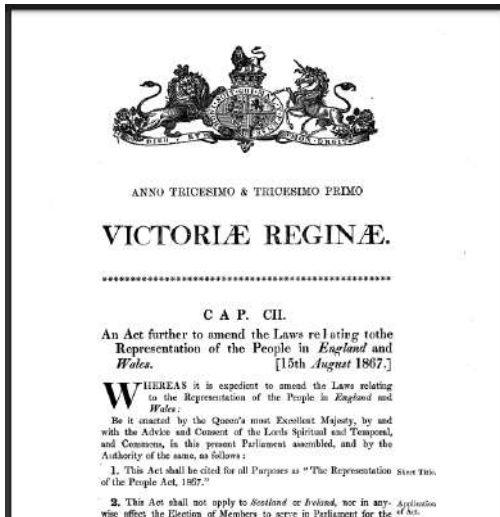

Рис. 4.1.1. Перша сторінка королівського «Закону про внесення подальших поправок до законів щодо народного представництва в Англії та Уельсі» 1867 року – закону, який всіляко підтримував Д. І. Каченовський

У Лондоні харківський мандрівник перебував близько шести місяців (два парламентські сезони 1858 та 1859 рр.)². Для порівняння – ад'юнкт Харківського університету М. М. Петров, який виїхав у цей же час у закордонне наукове відрядження, залишався у Лондоні всього два тижні³. Ймовірно, різниця в термінах перебування пояснювалася тим, що Д. І. Каченовський добре знав англійську мову.

¹ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 9.

² Там само.

³ Лиман С. І. Особистість, символи і туризм: подорож ад'юнкта Харківського університету М. Н. Петрова до Англії в кінці 1850-х років. *Людина, яка подорожує: постнекласична парадигма наукових досліджень туризму* : матеріали Методологічного

Незважаючи на великі витрати на Кримську війну¹, що недавно завершилася, і активною учасницею якої була Британія, Д. І. Каченовський не відчув ворожого ставлення з боку англійців. Навпаки, як писав він, «я зустрів всюди привітність і сприяння своїм розвідкам»². Харківський професор особливо відзначив самокритичність англійців щодо свого державного устрою: «Взагалі, народ, який звик до гласності, не знає мистецтва приховувати недоліки свого устрою від мандрівника і зловмисно вводити його в оману... Я чув від них так мало похвал самим собі і так багато осуду, що не боявся бачити все в рожевому світлі»³.

Як мандрівник і вчений, Д. І. Каченовський відобразив у своєму звіті кілька ключових положень своїх спостережень: гласність британського суспільства, традиції самоврядування, нечисленність чиновництва, великий вплив аристократії та джентрі⁴. «Мене цікавило стільки ж становище нижчих класів, скільки стан законодавства»⁵, – вказував Д. І. Каченовський. Важливим спостереженням харківського професора слід вважати величезне значення в британському суспільстві матеріального достатку. «Точною поділу між станами, – писав він, – є не так урядова ієрархія, як багатство»⁶.

Д. І. Каченовський всебічно вивчав досвід загальних парламентських виборів, процедуру призначення та обрання кандидатів та був присутній на засіданнях британського парламенту як у палаті громад, так і в палаті лордів. Це дозволило йому переконатися в тому, що «ввесь час виборів обидві партії дотримувалися пристойності та

міждисциплінарного інтернет-семінару (м. Полтава, 17 квітня 2018 р.) / за заг. ред. Г. П. Скляра. Полтава : ПУЕТ, 2018. С. 29-37.

¹ Сума витрат Англії на Кримську війну визначалася британськими парламентаріями XIX століття приблизно у 80 мільйонів фунтів стерлінгів (тобто близько 8 мільярдів фунтів стерлінгів у наші дні). Див.: Cost Of The Crimean War. Hansard – UK Parliament. Volume 203: debated on Friday 5 August 1870. URL: <https://hansard.parliament.uk/Commons/1870-08-05/debates/018a4b39-d42c-4c6e-8116-8a4f82001e05/CostOfTheCrimeanWar>

² [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 9.

³ Там само.

⁴ Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип. 1 (34). С. 127.

⁵ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 10.

⁶ Там само. С. 10.

ввічливості», а «англійці вміють користуватися своєю свободою»¹. Він познайомився з багатьма членами парламенту та його керівниками, порядком проведення засідань, у тому числі парламентських комітетів. Завдяки цьому Д. І. Каченовський отримав повне уявлення про британський парламентаризм, досвід якого міг бути використаний його країною². Він відвідував навіть палату лордів, причому «не лише під час загальних, а й під час судових засідань»³. За визнанням ученого, його допустили навіть до бібліотеки парламенту, доступної лише його членам. Він особисто був присутній у парламенті під час обговорення наступних питань: державний бюджет, «витрати армії та флоту», «про торгівлю неграми», «про Індійські справи»⁴. Щодо питання «про Індійські справи», тут йшлося про повстання сипаїв 1857-1859 гг. проти англійського колоніального панування. Остаточного придушене в середині 1859 р., воно тримало тоді у напрузі британських політиків, викликало полеміку в парламенті і вже через 5 років було докладно описано у фундаментальному дослідженні військового історика та політичного діяча Джона Кея, який відкрито критикував діяльність британської колоніальної адміністрації⁵. Зазначимо, що і «Закон про уряд Індії», і «Закон про асигнування» дійсно обговорювалися в британському парламенті 2 серпня 1858 року⁶.

Д. І. Каченовський практично вивчав і судовий устрій Англії. Його здивувала «повна гласність», простота процедури та неупередженість судів різних інстанцій. «Свобода суду тут не веде до свавілля та пригнічення», – вказував він⁷. Д. І. Каченовський відвідував поліцейські дільниці, в'язниці, благодійні заклади, у тому числі лікарні та притулки

¹ Стоянов А. Воспоминания о Д.И. Каченовском : Биогр. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 25.

² Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип. 1 (34). С. 128.

³ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 11.

⁴ Там само.

⁵ Kaye J. W. A History Of The Sepoy War In India. Vol I. London: W. H. Allen & Co., 1864. 672 p.

⁶ Див. наприкл.: 1858: 21 & 22 Victoria c.106: An Act for the better Government of India. [2 August 1858.]. Collection of Public General Statutes, 1858. URL: <https://statutes.org.uk/site/the-statutes/nineteenth-century/1858-21-22-victoria-c-106-government-of-india-act/>

⁷ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 14.

для бездомних дітей. Допити англійських злочинців чи стан хворих у приватних богадельнях цікавили харківського мандрівника не менше, ніж політичні збори, мітинги та діяльність різних британських товариств. Серед останніх він особливо виділяв товариство противників рабства, члени якого виступали проти торгівлі чорношкірими. «На мітингах цього товариства, між іншим, кілька разів була висловлена підтримка Государю імператору та його бажанням припинити кріпацтво в Росії»¹, – відзначав Д. І. Каченовський. Ця тема була особливо злободенна для його країни.

Західницькі погляди харківського мандрівника і та перевага, яку він надавав британським політичним та судовим порядкам, не виключали його частих критичних висловлювань. Особливо критично Д. І. Каченовський коментував окремі сторони вищої освіти в Англії². Навіть Оксфордський та Кембриджський університети, на його думку, «мало задовольняють того мандрівника, який не займається спеціально класичною літературою чи математикою»³. Той факт, що юридичним наукам у цих університетах приділялося мало місця, викликало таке ж здивування Д. І. Каченовського, як і система викладання: незначна кількість лекцій та переважання «приватних уроків» професорів. Ще критичніше він оцінював стан вищої освіти в університетах Шотландії, які, за його словами, «упали у порівнянні з минулим»⁴. Те, що цей відгук не був суб'єктивним і упередженим, свідчить «Закон про покращення навчання в університетах Шотландії від 2 серпня 1858 року», якому передувала публікація «Законопроекту про університети (Шотландія)» у британській «The Glasgow Herald» від 10 травня 1858 року⁵. Але якщо британські університети Д. І. Каченовський іронічно назвав «славною пам'ятниками минулого», в британських школах він знайшов «багаті зародки майбутнього», оскільки майже кожна з них оригінальна.⁶

¹ Там само. С. 19.

² Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип 1 (34).. С. 128.

³ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С.20.

⁴ Там само. С. 21.

⁵ Universities (Scotland) Bill. *The Glasgow Herald*. 1858. 10 May. URL.: <https://news.google.com/newspapers?id=XVVEAAAIBAJ&pg=4663%2C4472002>

⁶ Каченовский Д. И. Отчёт о путешествии по Западной Европе в 1858-1859 гг. Харьков, 1860. С. 21.

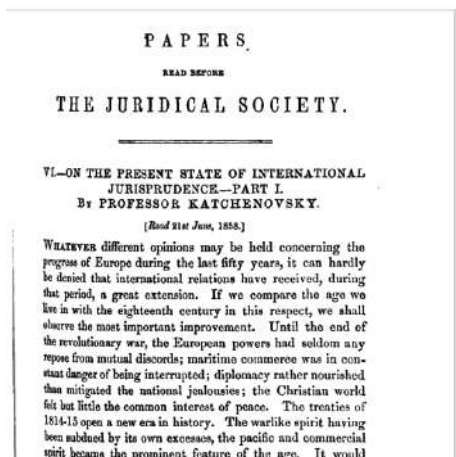

Рис. 4.1.2. Перша сторінка доповіді Д. І. Каченовського «Про сучасний стан міжнародної юриспруденції» від 21 червня 1858 року, надрукованої у збірці «Доповіді, читані у Юридичному товаристві» (Лондон, 1863).

Перебуваючи у Лондоні, Д. І. Каченовський у червні 1858 р. взяв участь у роботі з'їзду Юридичного товариства. Він виступив тут із доповіддю «Про сучасний стан міжнародної юриспруденції» (рис. 4.1.2), в якій констатував розширення та покращення міжнародних відносин у порівнянні з попереднім XVIII століттям. «Договори 1814-1815 років відкривають нову еру в історії, – вказував харківський вчений. – Войовничий дух був пригнічений власними крайнощами», а «миролюбний і торговельний дух став найважливішою рисою цієї епохи»¹. Успіхи міжнародної торгівлі того часу, звісно, можна було вважати перш за все успіхами Англії.

Незважаючи на висловлювання скептиків², Д. І. Каченовський категорично доводив різницю між європейськими державами, які визнають міжнародне право, і азійськими «державами, керованими

¹ Katchenovsky D.I. On the present state of inter national jurisprudence. Part I [read 21st June, 1858]. *Papers read before the Juridical Society. 1858-1863.* London : William Maxwell, 1863. Vol. II. P. 99.

² Український дослідник А. О. Пастушенко звернув увагу на те, що у своїй доповіді Д. І. Каченовський «переконував скептиків трьох типів щодо доцільності й можливості міжнародного права», він «вітає нові тенденції серед юристів, пов'язані з розвитком критичного методу, аналізом парламентських дебатів, державних паперів та мемуарів дипломатів». Див. : Пастушенко А. О. Наукова робота Д. І. Каченовського і Західний світ: взаємні рефлексії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки.* 2015. Вип. 8. С. 88-89.

лише силою та хитрістю»¹. Це «міжнародне право не може мати жодної іншої мети, крім загальної справедливості»². Ця концептуальна думка червоною ниткою пройшла через усю творчість Д. І. Каченовського.

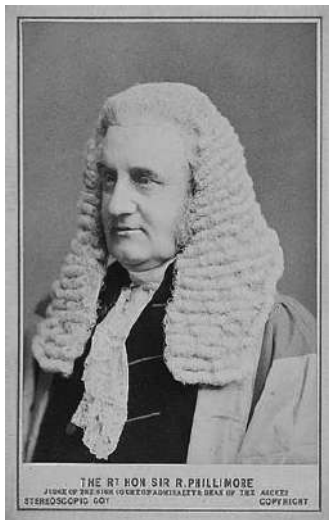

Рис. 4.1.3. Роберт Філлімор

У цій доповіді Д. І. Каченовського мало уваги приділено саме англійській науці. На його думку, «казуїстична тенденція» науки міжнародного права «найбільше проявилася в англійських працях Оке Меннінга та Роберта Філлімора»³. Роберт Філлімор (рис. 4.1.3) був не лише визнанням фахівцем з міжнародного права⁴, але й юристом-практиком: 1858 року він став королівським адвокатом. Проте не тільки йому, а всім своїм колегам Д. І. Каченовський адресував актуальну рекомендацію – створити загальний загальноєвропейський науковий друкований орган з міжнародного права, оскільки таке «періодичне видання, що видавалося б в Англії чи Франції, стало б засобом

¹ Katchenovsky D.I. On the present state of inter national jurisprudence. Part I [read 21st June, 1858]. *Papers read before the Juridical Society. 1858-1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. II. P. 100.

² Ibid. P. 105.

³ Ibid. P. 109

⁴ Р. Філімор був автором багатотомних «Коментарів до міжнародного права». Див.: Phillimore R. Commentaries upon international law. Philadelphia T. J.W. Johnson. London, 1854. Vol. 1. 526 p.

поширення найбільш корисних та практичних знань, сприяло б інтересам миру...»¹.

Рис. 4.1.4. Сторінка збірки «*Transactions National association for the promotion of social science*» (1860) з текстом листа Д. І. Каченовського, в якому він пропонує створити при Товаристві міжнародний департамент

Через 2 роки, в 1861 році, Д. І. Каченовський знову вирушив у подорож Західною Європою, але в його «Короткому звіті» йдеться про відвідування не Англії, а її першої колонії в Європі – Ірландії. Він прибув туди із Франції. «Поїздка моя з Франції до Ірландії, – пояснював Д. І. Каченовський, – була... наслідком запрошення товариства, заснованого в Англії для розвитку соціальної науки (National association for the promotion of social science)»². Це товариство обрало Дмитра Івановича своїм членом-кореспондентом, воно проводило щорічні з'їзди, п'ятий (у серпні 1861 р.) – у Дубліні, але ще за кілька місяців до цього харківський вчений відправив до товариства листа, в якому пропонував заснувати окремою його структурою міжнародний департамент (рис. 4.1.4)³. У листі відверто йшлося про те, що програма

¹ Katchenovsky D.I. On the present state of inter national jurisprudence. Part I [read 21st June, 1858]. *Papers read before the Juridical Society. 1858-1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. II. P. 110.

² [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора Императорского Харьковского университета Д.И. Каченовского за границей с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 10.

³ Introduction. *Transactions National association for the promotion of social science*. London. 1860. P. XXV-XXVI. URL: https://books.google.com.ua/books?id=3fJXbN0CDUc&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false

товариства, «незважаючи на свою обширність... не охоплює одну з найважливіших галузей суспільних наук – я маю на увазі міжнародне право Європи та Америки»¹. Д. І. Каченовський визнавав у листі, що «думка, висловлена мною тут, не є плодом моєї власної уяви. Мої погляди на міжнародне право знаходять відгук у багатьох англійських публіцистів і державних діячів. Необхідність однакових правил у цій галузі визнається всіма, кому ця тема добре відома»². Цього листа Д. І. Каченовського було зачитано в 1860 р. на з'їзді в Глазго, і його пропозиція втілювалася у проект створення «департаменту торгівлі та міжнародного права»³.

Ще до поїздки на з'їзд до Дубліна харківський вчений підготував докладну публікацію, присвячену першим рокам діяльності цієї Національної асоціації сприянню розвитку соціальних наук. «Надії, що покладаються на неї багатьма публіцистами, на щастя, виправдовуються..., – зізнавався він, – Вона не лише придбала послідовників в усій Європі, але, що важливіше, почала діяти на публіку. Перший приклад соціологічної пропаганди надали англійці»⁴. Серед британських вчених і політичних діячів, які особливо активно сприяли появі нової асоціації, Д. І. Каченовський заслужено називав барона Генрі Брума (рис. 4.1.5), колишнього лорда-канцлера Великої Британії, і високо оцінив те, що, згідно з ідеями засновників, «свобода думок визнана корінним законом товариства; відступ від неї не допускається в жодному разі»⁵. Д. І. Каченовський вважав такий підхід єдино правильною і обов'язковою умовою ефективної діяльності будь-якої аналогічної організації. Харківський учений поділяв твердження Г. Брума про перевагу «англійської системи правління над нинішньою французькою», так само, як і його ідею про те, що будь-які реформи не повинні порушувати історичної рівноваги державних сил та влади Англії, оскільки будь-яке перетворення «стає небезпечним, якщо під

¹ Ibid. P. XXV.

² Ibid. P. XXVI.

³ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора Императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границей с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 10.

⁴ Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития общественной науки : ст. первая. *Русское слово*. 1860. Кн. 11. Отд. 2. С. 60. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3. URL: <http://descriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/792>

⁵ Там само. С. 61, 63.

ним втрачається ґрунт дійсності»¹. Проте той же Г. Брум у своїх виступах в Асоціації відверто визнавав, що в парламентській Англії «гроші відіграють на виборах велику роль і в багатьох містах їх роздають прямо чи опосередковано», через що «відбуваються великі зловживання» з боку функціонерів обох партій, а «уряд не в силах знищити підкупи»². Зазначимо, що Генрі Брум визнається в Англії одним із головних організаторів створення Лондонського університету, він має репутацію, рівну в Харкові репутації В. Н. Каразіна, а його виступ на першому з'їзді в Бірмінгемі в 1858 р. називався «Промова про поширення знань»³.

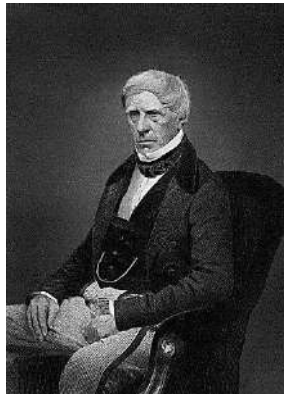

Рис. 4.1.5 Барон Генрі Брум

Д. І. Каченовський характеризував структуру Національної асоціації, виділив основні напрями її діяльності, підкреслив, що її членами є і лорди, і працівники, і навіть цілі корпорації. «Діяльність асоціації, – вважав він, – спрямована найбільше до того, щоб зрозуміти становище та потреби народу, розкрити всі причини його страждань, шукати кращі засоби для підвищення його фізичного та духовного добробуту, стежити за дією законів та звичаїв і нарешті обговорювати

¹ Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития социальной науки : [ст. вторая]. *Русское слово*. 1860. Кн. 12. Отд. 2. С.48. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/792>

² Там само.

³ Lord Brougham. Adress on the Diffusion of Knowledge. *Transactions of the national association for promotion of social science*. 1858. London, 1859. Vol. 1. P. 25-42.

публічно результати, здобуті шляхом спостереження та досвіду»¹. При цьому, як категорично стверджував харківський вчений на основі власних спостережень та оцінюючи зміст доповідей, «в Англії відповідальність за народні страждання падає на закон»².

Серед питань, що обговорювалися на різних з'їздах Асоціації, ключовими Д. І. Каченовський вважав дискусії про реформи в британському законодавстві, про поземельну власність, про контроль над численними школами, які існували в Англії за рахунок приватної благодійності, про освіту робітників, про виховання ув'язнених, про авторські права, про фальшиві знаки на мануфактурних виробках, про пияцтво як джерело багатьох злочинів тощо. Багато з цих та інших питань були близькими Д. І. Каченовському ще й тому, що в Російській імперії настала епоха реформ. Досвід Великої Британії, правильно зрозумілий такими правознавцями як Д. І. Каченовський, могли використовувати і в його країні, оскільки питання, порушені членами Асоціації, «виникають і можуть виникнути не в одній Англії; думки, ними висловлені, стануть у нагоді не для одних англійців»³. Він цінував гласність і тому з натхненням писав про значення вже першого Бірмінгемського з'їзду Асоціації в 1857 р. «Не всякий народ виставляє так сміливо на публічний суд свої хвороби, пороки і гріхи, говорить про них привселюдно, шукає засоби від них звільнитися!... Товариство, про яке ми говоримо, відбиває на собі всі ці властивості національного характеру»⁴.

Д. І. Каченовський не використовував у своєму нарисі термін «колоніалізм» та «колонізація», відомий ще англійському правознавцю і філософу Джеремі Бентаму на зламі XVIII-XIX ст.⁵. Замість нього дослідник згадував «питання про еміграцію», яке разом з іншими членами Асоціації, вважав надзвичайно актуальним. «Питання про еміграцію, – вказував Д. І. Каченовський, – важливе для англійців ще в політичному відношенні. Колонії в їхніх очах є джерелом могутності та

¹ Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития общественной науки : ст. первая. *Русское слово*. 1860. Кн. 11. Отд. 2. С. 61-62. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858-1860. Vols. 1-3.

² Там само. С. 63.

³ Там само. С. 80.

⁴ Там само. С. 67-68.

⁵ Див.: Bentham J. Colonization Company Proposal. *The Collected Works of Jeremy Bentham: Panopticon versus New South Wales and Other Writings on Australia*, eds. Causer, Tim and Schofield, Philip. London: UCL Press, 2022. P. 401-432.

сили, яким метрополія до сих пір вдало користувалася»¹. Харківський учений визнавав і заслуги Англії у визволенні чорних рабів, і те, що європейські плантації, втративши рабів, опинилися у стані кризи². Але ці економічні показники не змусили Д. І. Каченовського відмовитися від принципової позиції про те, що «невільництво – злочин, за який будь-яке суспільство має відповідати»³. До скасування кріпосного права у його країні залишалися лічені місяці⁴.

На черговому з'їзді Асоціації в Дубліні в 1861 р. Д. І. Каченовський був присутній вже особисто. Його навіть обрали головою, а сам він виступив з доповіддю про історію російського законодавства про іноземців. Хоча на з'їзді обговорювалися різні питання, зокрема питання про права воюючих сторін, «головним предметом дебатов, – вказував харківський вчений, – був торговий трактат між Англією та Францією, незадовго перед тим укладений»⁵. Йшлося про франко-британський торговий договір 1860 року щодо взаємного зниження мит⁶. Він більш відомий в історії міжнародних відносин як «Договір Кобдена-Шевальє», і саме його розробник від Франції – економіст і прихильник вільної торгівлі Мішель Шевальє, був присутній на з'їзді в Дубліні. Саме його обрали головою департаменту торгівлі та міжнародного права⁷. Дискусії про те, яка з двох країн отримала від цього договору більше преференцій, точаться досі⁸, проте оцінка цього договору Д. І. Каченовським залишається невідомою.

¹ Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития общественной науки : ст. первая. *Русское слово*. 1860. Кн. 11. Отд. 2. С. 77. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3.

² Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития социальной науки : [ст. вторая]. *Русское слово*. 1860. Кн. 12. Отд. 2. С. 65. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3.

³ Там само.

⁴ Д. І. Каченовський закінчив свій нарис 23 жовтня 1860 року.

⁵ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границею с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 11.

⁶ Treaty With France-Address To Her Majesty. Volume 157: debated on Thursday 15 March 1860. URL: <https://hansard.parliament.uk/lords/1860-03-15/debates/569cd1ec-74b3-4324-8182-d601e17db763/TreatyWithFrance%E2%80%9494AddressToHerMajesty>

⁷ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границею с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 11.

⁸ Див. наприклад: Timini J. Revisiting the «Cobden-Chevalier network» trade and welfare effects. *Explorations in Economic History*. 2023. Volume 89. July. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0014498322000584>

Оскільки харківський учений перебував у Дубліні, він прагнув саме тут, на місці зрозуміти ступінь гостроти англо-ірландського протистояння. «Взагалі, мої поняття про англійське панування на цьому острові дуже змінилися, – зізнався він. – За словами самих ірландців, воно вже не збуджує тепер проти себе тієї ворожнечі, яку збуджувало раніше. Представники національної партії стали поміркованішими у своїх вимогах: вони досягли головної своєї мети – самоврядування»¹. Д. І. Каченовський помилявся, або не так розумів термін «самоврядування», як розуміли його ірландські патріоти. Насправді «Акт про унію» Великої Британії та Ірландії 1800 року лише давав ірландцям можливість посилати до британського парламенту 100 своїх представників і скасовував дискримінацію католиків за релігійною ознакою². Проте ідея самоврядування не була реалізована, гасло «Гомруль» («Home Rule» – «Самоврядування») стане по-справжньому актуальним в останній третині XIX – на початку XX століть. «Взагалі, проти акту з'єднання ворогують одні демагоги, число та вплив яких невеликий», – категорично стверджував Д. І. Каченовський, заспокоєний враженнями від Дубліна. Він не міг знати, що за три роки до його приїзду до цього міста ірландські націоналісти створили таємну міжнародну антибританську та антимонархічну організацію «Ірландське республіканське братство» – прообраз майбутньої партії «Шин Фейн» («Ми самі»)»³.

Аналізуючи цю поїздку до Дубліна, необхідно підкреслити наступне. У 1862 році, як стверджував В. О. Ястржембський, Д. І. Каченовський виступив з доповіддю в Лондонському юридичному товаристві і «вказував на необхідність з'єднатися вченим різних країн для спільної розробки та кодифікації міжнародного права» (див. докладніше розділ 1.2)⁴. Можливо, біограф мав на увазі не 1862-й, а 1861 рік, ймовірно, йшлося про згадану вище «Національну асоціацію сприяння суспільним наукам», оскільки в тій самій публікації, але

¹ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границу с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 11-12.

² Act of Union (Ireland) 1800. Acts of the Old Irish Parliament. 1800 c. 38 (Regnal. 40_Geo. 3). An Act for the Union of Great Britain and Ireland. URL: <https://www.legislation.gov.uk/aip/Geo3/40/38/data.htm>

³ Див.: McGee O. The IRB: The Irish Republican Brotherhood from The Land League to Sinn Féin, Dublin: Four Courts Press, 2005. 288 p.

⁴ Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 8

нижче В. А. Ястржембський дещо скоригував назву організації, до якої входив Д. І. Каченовський, коли про його роботу зазначав: «роблячи доповіді, вступаючи в дебати або головуючи в Лондонському товаристві для розвитку соціальних наук»¹. Незалежно від того, скільки разів реально був Дмитро Іванович у Сполученому Королівстві на початку 1860-х років, біографи неодноразово відзначали його наукову та громадську активність саме у цій державі. І «доводиться лише з подивом дивитися, – писав про нього А. М. Стоянов, – на ту енергію та талановитість, з якими охоплює Каченовський у своїх спостереженнях безліч різноманітних предметів. Однією з найцікавіших частин у записках Д. І. (так в тексті – С. Л.) про Англію, здалися мені, між іншим, нотатки про міські установи, суд присяжних і про тюремний устрій»². Від себе додамо – в ці роки ліберальних перетворень Олександра II вже готували судову і земську реформи, правознавці з практичної точки зору вивчали досвід Англії в цьому напрямі, а кількість кримінальних та політичних ув'язнених у Російській імперії в 1860-ті роки могла перевищувати 100 тис. осіб. Тому їх стан, у порівнянні зі становищем британських ув'язнених, теж був у центрі уваги вітчизняних юристів, зокрема тих, які не входили до спеціальних комісій та не робили письмових рекомендацій щодо зміни системи покарань.

В Англії Д. І. Каченовський зустрічався з відомим політичним емігрантом О. І. Герценом, вів із ним розмови, часто досить емоційні. Гострі жарти О. І. Герцена, його «мефістофельський сміх лише дратував його» (Д. І. Каченовського), – писав у своїх спогадах про лондонські зустрічі вчителя М. М. Ковалевський. – Не захопили його також і соціалістичні уподобання, які все різкіше і різкіше виступали в Герцені»³. І це при тому, що у Лондоні на той час жив Луї Блан, Джузеппе Мадзіні, Карл Маркс та інші радикальні революціонери. Вони, як і Олександр Герцен, не змогли похитнути у столиці парламентської Англії «щасливого наукового оптимізму» Д. І. Каченовського, як назвав цей стан вчителя М. М. Ковалевський⁴. У британських політичних туманах Дмитро Іванович бачив лише свій маяк.

¹ Там само. С. 18.

² Стоянов А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков, [1894]. С. 19.

³ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 29.

⁴ Там само. С. 28-29.

Відомо, що в Англії Д. І. Каченовський публікувався у різних журналах¹, заслужив на позитивну оцінку редакції журналу «The Jurist»², отримав запрошення на обід до мера Ліверпуля³, там і в Лондоні спілкувався з багатьма політиками, вченими, письменниками, юристами, фінансистами. Серед них – відома англо-ірландська письменниця Анна Джеймсон⁴, майбутній прем'єр-міністр ліберал Вільям Гладстон, генеральний адвокат королеви Треверс Твісс, канцлер казначейства, згодом міністр внутрішніх справ Джордж Корнуолл Льюїс, відомий історик та державний секретар з військових питань Томас Бабінгтон Маколей та ін.⁵

Творчість Т. Маколея (рис. 4.1.6) привертала увагу Д. І. Каченовського протягом багатьох років. Харківський вчений здійснював переклад його робіт «Лорд Байрон»⁶, «Війна за спадок іспанського престолу» (див. підрозділ 4.4)⁷, а після смерті цього британського історика, прізвище якого писав кирилицею на французький манер, підготував науково-меморіальний нарис «Спогади про Маколе (дорогої пам'яті Т. М. Грановського та П. М. Кудрявцева)»⁸.

¹ Katchenovsky D. Biographical notice of the late professor Wurm : [read on March 7, 1859]. *Papers read before the Juridical Society, 1858–1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. 2. Pt. 2. P. 114–118.

² Professor Katchenovsky on International Jurisprudence. *The Jurist*. London ; Dublin, 1863. Vol. VIII. Part 2. P. 249.

³ Стоянов А. Воспоминания о Д.И. Каченовском : Биогр. очерк : Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков, 1874. С. 23.

⁴ Каченовский Д. И. Мои встречи и беседы с г-жею Джемсон : (рассказ путешественника I, посвященный преподавательницам женских воскресных школ в Харькове). *Русская речь и Московский вестник*. 1861. 27 авг. (№ 69). С. 253–258; 31 авг. (№ 70). С. 269–273. 3 сент. (№ 71). С. 285–287.

⁵ Стоянов А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков, [1894]. С. 19.

⁶ Д. І. Каченовський у передмові до цього видання про найвидатнішого поета Англії, який воював за свободу Греції проти османського панування, писав: «Читачі, звичайно, з цікавістю прочитають судження знаменитого історика і критика про Байрона, про цього «володаря дум», який вже зійшов зі сцени. Хоча стаття про Байрона написана Маколеем давно, ще з приводу видання листів і щоденника поета Томасом Муром, проте привабливість викладу, погляд і жвавість характеристики зберегли цей нарис у всій його свіжості. Ми прибрали зі статті бібліографічні та деякі інші зауваження, які не мають великого інтересу для наших читачів; але намагалися утримати все те, що, відносячись до характеристики знаменитого поета, знайомить читача і з його критиком». Д. І. Каченовський так переклав одні з найважливіших рядків Т. Маколея про Байрона: «Він був створінням свого століття і не міг бути нічим іншим. Що його поезія пройде через сувору оцінку, що багато чого, чим захоплювалися сучасники, буде відкинуто, як негідне, ми майже не сумніваємося. Але ми не сумніваємося також, що після найсуворішого дослідження залишиться ще багато того, що може загинути тільки разом з англійською мовою». Див.: Лорд Байрон / Томас Бабінгтон Маколей ; пер. Д. І. Каченовського. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Октябрь. Кн. 2. С. 531–556. С. 531, 547, 556.

⁷ Война за наследство Испанского Престола / Томас Бабингтон Маколей ; пер. Д. И. Каченовского. *Русский вестник*. 1856. Т. 1. С. 331–372. (Докладніше див. підрозділ 4.4.)

⁸ Каченовский Д. И. Воспоминания о Маколэ : (дорогой памяти Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева). *Русское слово*. 1860. Кн. 6. Отд. 1. С. 55–111.

Своє присвячення нарису про британського «народного історика» двом відомим російським медієвістам Д. І. Каченовський пояснив тим, що «Грановський і Кудрявцев не тільки співчували Маколе, але чи не перші в Росії гідно оцінили його талант»¹. Справді, у своїй роботі «Чотири історичні характеристики» (1851) Т. М. Грановський використав нарис Т. Б. Маколей «Лорд Бекон»², а П. М. Кудрявцев у публікації «Про достовірність історії» високо оцінив «відому статистичну та політико-економічну картину Англії в епоху Стюартів, складену Маколеєм»³. «Твори Маколей, – писав Д. І. Каченовський, – стільки ж діяли на уяву та естетичне почуття, скільки задовольняли суворим вимогам допитливого розуму... Найкращі якості англійського характеру – почуття обов'язку, повага до особистості, терпимість у справах совісті, ненависть до насильства та свавілля зображені у його творах артистично»⁴. Однак, підкреслюючи значення Т. Б. Маколей для європейської науки, Д. І. Каченовський надмірно категоричний в оцінках істориків інших країн: «Його не можна ставити на одну точку з німецькими державними архіваріусами, або з промовистими панегіристами французької слави, військової та громадянської»⁵.

Рис. 4.1.6. Томас Бабінгтон Маколей

¹ Там само. С. 56, 57.

² Macaulay T. B. Lord Bacon. *Edinburgh Review*. 1837. № 7. Р. 1-104.

³ Кудрявцев П. Н. О достоверности истории. *Кудрявцев П. Н. Лекции. Сочинения. Избранное*. Москва: «Наука», 1991. 344 с.

⁴ Каченовский Д. И. Воспоминания о Маколе : (дорогой памяти Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева). *Русское слово*. 1860. Кн. 6. Отд. 1. С. 57-58.

⁵ Там само. С. 58.

Харківський вчений спростовував думки низки сучасників, які вважали, ніби Т. Б. Маколей тенденційний у своїй некритичній упередженості до свого народу, до XIX століття та до партії вігів¹. Насправді, – стверджував Д. І. Каченовський, – «у творах знаменитого історика важко вказати місця, в яких було б видно патріотичне засліплення чи сухе доктринерство під час судження про суспільні питання»². І хоча в цих фразах розкривається перед нами символи на прапорі наукової об'єктивності самого Дмитра Івановича, все ж таки британського історика не так вже й незаслужено звинувачували в упередженості; у цьому переконує і гостра критика Т. Б. Маколеем правління Якова II («він став рабом Франції»³), і позитивна оцінка царювання Вільгельма III, якого, наприклад, проклинали якобіти, ірландські католики, Людовік XIV, який не визнавав його законним королем. Як відомо, молодший сучасник Т. Б. Маколея, британський історик Дж. Р. Сілі, стверджував, що «Маколей завдав шкоди розвитку історії, розбещуючи історичне сприйняття широкої читаючої публіки»⁴. І хоча термін «історія вігів» або «вігська інтерпретація історії» набув поширення вже з 1931 р., майже через століття завдяки книжці британського історика Герберта Баттерфілда⁵, представником цього напрямку тією чи іншою мірою може вважатися і Т. Б. Маколей⁶.

¹ У той же час у тексті свого нарису Д. І. Каченовський визнавав: «Належачи відкрито до Вігів (так в тексті – С. Л.) за своїми переконаннями, він не марнував їм однак захоплених похвал, але майстерною рукою відокремив їх заслуги від промахів ... Він виявляв себе різко і безперечно в парламенті і на мітингах, явно приєднавшись до партії Вігів, і підтримував її систематично ціле життя». Див.: Каченовський Д. І. Воспоминания о Маколей : (дорогой памяти Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева). *Русское слово*. 1860. Кн. 6. Отд. 1. С. 62, 104.

² Там само. С. 61.

³ Маколей Т. Полное собрание сочинений. Том 7. История Англии. От восшествия на престол Иакова II. Москва: Типография М. О. Вольфа, 1868. Часть 2.

⁴ Hesketh I. Writing History in Macaulay's Shadow: J.R. Seeley, E.A. Freeman, and the Audience for Scientific History in Late Victorian Britain. *Journal of the Canadian Historical Association*. 2011. Volume 22. Number 2. P. 30.

⁵ Butterfield H. *The Whig Interpretation of History*. W. W. Norton & Company. 1931. 144 p. URL: <https://archive.org/details/whiginterpretati00butt>

⁶ Радянська історіографія традиційно звинувачувала вігську школу політичного спрямування англійської історіографії в тому, що її представники «найпоследовніше відстоювали ідею національної винятковості англійців, давнину конституціоналістських інститутів на англійському ґрунті, уявлення про мирний, безконфліктний нібито характер розвитку англійської політичної історії», а її родоначальником вважали Генрі Галлама, автора роботи «Огляд стану Європи у середні віки» (1818). Див.: Гутнова Е. В. *Историография истории средних веков*. Москва, 1985. С. 219. Однак сучасний британський історик Майкл Бентлі спростовує поширену точку зору про те, що Г. Галлам є родоначальником вігської школи, але згадує про «хвалебний відгук» Т. Маколея на іншу

Д. І. Каченовський був особисто знайомий з гострою проблемою пауперизму в історії Англії, проте зазначав, що Т. Б. Маколей «не визнавав пауперизму хворобою, від якої страждає переважно (так у тесті – С.Л.) Англія»¹. «Не знаходячи небезпечних ран і невиліковних хвороб у громадському організмі Англії, Маколей був ще більш задоволений її політичним станом і відкрито висловлював впевненість у її перевазі над континентом»². Ця думка про перевагу британської політичної системи над континентальною традиційно відстоювалася багатьма британськими дослідниками, зокрема попередником Т. Б. Маколея Едмундом Берком³.

Харківський учений не критикував, тобто фактично поділяв сумнівну переконаність Т. Б. Маколея в тому, що англіїці – «єдиний народ у Європі, цілком здатний до самоврядування». Така категоричність британського вченого певною мірою суперечила одному з висновків Д. І. Каченовського про грані його творчості: «Єдиною програмою для нього були вказівки історичного досвіду, наскільки він розумів їх і вважав за необхідне додавати до державних питань своєї країни»⁴. Цей висновок є одним із концептуальних в оцінках харківського вченого, як і його роздуми про те, чим дорікали Т. Б. Маколею сучасники – «адвокатських його прийомів» при характеристиці діяльності тих чи інших історичних особистостей. Завдяки цим прийомам, на думку Д. І. Каченовського, Маколей «виграє в ясності саме від того, що він цілком входить у становище описуваної особи... Ролі історика та адвоката, звичайно, різні, але є випадки, коли один допомагає іншому»⁵.

Але якщо такий підхід не викликав заперечень харківського вченого, то недоліками творчості англійського дослідника він вважав незавершеність його основної праці «Історія Англії». «Йому не вдалося, подібно до Ранке, висвітлити неупередженим і проникливим поглядом політичне та суспільне життя різних країн Європи»⁶, – продовжував

відому роботу Г. Галлама «Конституційна історія від Генріха VII до Георга II». Див.: Bentley M. J. Henry Hallam revisited. *The Historical Journal*. 2012. Vol. 55, Issue 2. P. 453.

¹ Каченовский Д. И. Воспоминания о Маколее : (дорогой памяти Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева). *Русское слово*. 1860. Кн. 6. Отд. 1. С. 89.

² Там само. С. 90.

³ Stanlis P. J. Edmund Burke and the Law of Nations. *The American Journal of International Law*. 1953. Vol. 47. No. 3 (Jul.). P. 397-413.

⁴ Каченовский Д. И. Воспоминания о Маколее : (дорогой памяти Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева). *Русское слово*. 1860. Кн. 6. Отд. 1. С. 104.

⁵ Там само. С. 109.

⁶ Там само. С. 110.

Д. І. Каченовський. В останньому випадку його критика об'єктивна лише наполовину, оскільки право історика на певні географічні межі досліджень ніхто не скасовував¹.

*Рис. 4.1.7. Фото Джорджа Корнуолла Льюїса
(початок 1860-х років),*

У своїй творчості Д. І. Каченовський показував певні риси британської зовнішньої політики тих часів. У 1864 році в газеті «Санкт-Петербурзькі відомості» була опублікована його стаття «Корнваль Льюїс (так у назві – С.Л.)»². Її герой – сер Джордж Корнуолл Льюїс (рис. 4.1.7), у роки Кримської війни – канцлер казначейства Великої Британії, потім міністр внутрішніх справ, а до самої смерті у квітні 1863 р. – державний секретар з військових питань. Не лише Д. І. Каченовський, але й сучасні автори визнають, що Дж. Корнуолл Льюїс рішуче перешкоджав намірам іншої частини британських політиків відправити війська для участі у громадянській війні в США на боці південної Конфедерації³. Це, безумовно, сприяло перемозі Півночі та збереженню єдності США. Як і Д. І. Каченовський, Дж. Корнуолл Льюїс друкувався

¹ Сам Д. І. Каченовський певною мірою суперечив собі, оскільки в цій же публікації стверджував: «Відомо, що питання, порушені майстерною рукою історика, були актуальними питаннями Європейського (так у тексті – С.Л.) суспільства, що вони справили майже всі головні розбрати, глибокі сумніви, тривоги та захоплення нашого століття». Див. : Каченовський Д. И. Воспоминания о Маколле : (дорогой памяти Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева). *Русское слово*. 1860. Кн. 6. Отд. 1. С. 101.

² Каченовский Д. Корнваль Льюис. Санкт-Петербургские ведомости. 1864. 23 февраля. № 43.

³ Див. Jones H. Blue & Gray Diplomacy: A History of Union and Confederate Foreign Relations . Chapel Hill: The University of North Carolina Press. 2010. 432 p.

в британському «Юридичному журналі», був фахівцем у галузі права, прихильником розширення договорів про екстрадицію, автором низки відомих книг, у тому числі «Про іноземну юрисдикцію та видачу злочинців»¹. Саме про таких діячів, як Дж. Корнуолл Льюїс, Д. І. Каченовський висловлювався у своїй творчості так: «Англія мала небагато юристів, яких можна назвати вченими в німецькому значенні слова, але ніколи не терпіла нестачі в обізнаних практиках»². Сам Дмитро Іванович, судячи зі змісту спогадів М. М. Каченовського, досить часто посилався у своїх лекціях на праці Дж. Корнуолла Льюїса³, а ще частіше – на відомий твір «Система логіки» іншого британського вченого, філософа, політичного діяча Дж. Милля⁴. Як відомо, в ньому Дж. Милль основним методом отримання нових знань вважав індукцію, що будується на спостереженні та експерименті (докладніше див. підрозділ 1.3).

Завершуючи аналіз вивчення Д. І. Каченовським різних аспектів, так чи інакше пов'язаних із сучасною йому британською тематикою, потрібно звернути увагу на наступне. Попри свою неприховану англomanію і відповідну репутацію досконалого знавця англійських реалій, Д. І. Каченовський все ж таки не створив великої праці, яка б повністю була присвячена історії чи праву цієї країни. Щоправда, за його життя колеги-сучасники з університетів Харків, Київ, Одеси надрукували лише поодинокі дослідження з англознавчої тематики, але серед них були і статті О. П. Рославського-Петровського, В. Г. Авсеєнко, В. О. Більбасова⁵, і великий нарис Р. В. Орбінського «Англійські дієсти XVII–XVIII ст.»⁶, і навіть докторська дисертація факультетського колеги Дмитра Івановича І. П. Сокальського «Англо-

¹ Cornewall Lewis G. On Foreign Jurisdiction and the Extradition of Criminals. London. Front Cover J.W. Parker and Son, 1859. 78 p.

² Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития общественной науки : ст. первая. *Русское слово*. 1860. Кн. 11. Отд. 2. С.70. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3.

³ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 30.

⁴ Там само.

⁵ Рославский-Петровский А. П. Несколько слов об Альфреде Великом. *Русское слово*. 1860. №7. С. 98–106; Авсеєнко В. Г. Томас Мор. *Русское слово*. 1860. №11. С. 30–65; Бильбасов В. А. О документальных источниках хроники Матвея Парижского. *Университетские известия*. 1867. № 4. С. 1–25.

⁶ Орбинский Р.В. Английские деисты XVII – XVIII вв. *Записки Новороссийского университета*. 1868. Т. 3. Вып. 1. С. 1–142.

саксонська сільська громада»¹. Співпрацюючи з журналом «Русское слово», особливості редакторської політики якого в ті роки теж була англоманія, Д. І. Каченовський не посилався у своїх актуальних публікаціях на близьку до них відому статтю економіста та історика права І. К. Бабста «Куди поділося срібло?»². Адже Д. І. Каченовський був присутній в Англії на засіданнях британського парламенту, зокрема з фінансових та військових питань (див. вище), тоді як І. К. Бабст пояснював відтік дорогоцінних металів, перш за все срібла з Англії (рис. 4.1.8) та інших країн Європи як великими витратами на Кримську війну, так і вивезенням капіталів на Схід, в обмін на місцеві товари³. Через особливості міжнародної торгівлі в трикутнику Велика Британія-Індія-Китай спостерігалось вражаюче пасивне сальдо у торгівлі Англії зі Сходом. Саме це в рік публікації статті⁴ стане реальною причиною ганебної і брудної Другої опіумної війни Англії та Франції проти Китаю⁵.

¹ Сокальский И.П. Англо-саксонская сельская община. Харьков: Тип. университета, 1872. Ч. 1. Первобытная англо-саксонская община. 162 с.

² Бабст И. Куда делось серебро?. *Русский вестник*. 1856. Кн. 2. Октябрь. Современная летопись. С. 269-275. С. 269. <https://books.google.ru/books?id=yxNJAaAAAJ&pg=RA1-PA269#v=onepage&q&f=false>

³ У працях сучасних авторів асортимент східних товарів показаний значно ширше, ніж в публікації І. К. Бабста, як і масштабніші доходи Британської Ост-Індської компанії, як і формування планів нав'язати Китаю режим торгівлі, за якого країна погодиться на безконтрольне ввезення опіуму з Індії для споживання його китайцями. Див.: Siddiqui K. Britain's Trade with China in the 18th and 19th Century: A Review of Opium Wars. *Asian Profile*. 2020. №48 (3). Р. 207-221.

⁴ Д. І. Каченовський не міг не знати про резонансну публікацію І. К. Бабста, оскільки вона і одна з публікацій самого Дмитра Івановича розташовані не лише в одному номері «Руського слова», але й поруч! Див.: Каченовский Д. И. Рецензия. О происхождении положительного права. Речь, произнесенная в торжественном собрании Харьковского университета проф. Станиславским. Харьков. 1856. 60 с. *Русский вестник*. 1856. №20. Октябрь. Кн. 2. Современная летопись. С. 276-277. Небажання гостро критикувати східну колоніальну політику Британії важко пояснити англоманією Д. І. Каченовського. Адже інакше можна було б очікувати від харківського гуманіста і борця за суворе дотримання норм міжнародного права вживання для позначення британського колоніалізму сучасних нам гострих виразів. Наприклад, «Боротьба за Китай: іноземні дияволи в імперії Цін», як назвав свою монографію сучасний британський історик, дослідник колоніальної політики своєї країни на Сході Р. А. Бікерс. Див.: Bickers R. A. The scramble for China: foreign devils in the Qing empire, 1800–1914 (англ.). London: Allen Lane, 2011., 496 p.

⁵ Впливовим британським тижневиком вже тоді став журнал «Економіст», який нині часто цитується і політологами. Матеріали цього та інших британських видань й дозволили І. К. Бабсту написати актуальну на той час статтю «Куди поділося срібло?». Але зазначимо, що хоча ця стаття досить красномовно пояснює причину колоніальної агресивності Англії на китайському напрямку, все ж таки статистика І. К. Бабста потребує корегування. Так, якщо в 1851 р. вивезення з Англії до Східної Азії срібних та золотих фунтів стерлінгів становило 1818380, то в 1855 р. – вже 7358161. Крім цієї суми І. К. Бабст

Рис. 4.1.8 Британський срібний шилінг 1856 року
із зображенням королеви Вікторії

Отже, попри зазначених своєрідних рис у тій частині творчості Д. І. Каченовського, яка була присвячена безпосередньо Англії, він залишив після себе цінний матеріал, який дозволяє скласти в цілому об'єктивне уявлення про політичну систему, державні інституції, суспільні відносини, судовий устрій, науку і освіту Англії, окремі напрями її зовнішньої політики. Цей дослідницький інтерес вченого був пов'язаний з уявленнями про те, що британська конституційна монархія є на той час прикладом для наслідування в країнах, в яких проводилися реформи. Завдяки безпосереднім спостереженням під час неодноразових відвідувань Британії, Д. І. Каченовський всіляко підкреслював у своїй творчості гласність британського суспільства, традиції самоврядування, нечисленність чиновництва, але разом з тим вважав недосконалою виборчу систему королівства і критикував особливості викладання не лише в Едінбурзькому, але навіть в Оксфордському та Кембриджському університетах. Його особисте знайомство і спілкування з багатьма відомими представниками політикуму, науки, культури Англії (Вільям Гладстон, Треверс Твісс, Джордж Корнуолл Льюїс, Томас Бабінгтон Маколей, Анна Джеймсон)

вказав і на 1767479 фунтів стерлінгів, відправлених до Індії та Китаю «з різних портів Середземного моря». Див. : Бабст И. Куда делось серебро? *Русский вестник*. 1856. Кн. 2. Октябрь. Современная летопись. С.270. Однак, згідно з даними Ф. Джордана, опублікованими в Англії ще за життя Д. І. Каченовського – в 1861 р., парламентський звіт 1858 р. демонструє – за 1852-1856 роки тільки в Європу було вивезено золота на 100, 9 мільйона фунтів стерлінгів, тобто майже в 5 разів більше, ніж у наведеному І. К. Бабстом «східному напрямку». У цій же британській публікації йдеться, що експорт Англії на Схід у 1854 та 1855 роках становив 9, 5 мільйона, а це більше ніж на 3 мільйони фунтів стерлінгів більше, ніж ті цифри, які наводив І. К. Бабст. Див. : Jourdan F. The Effect of the Gold Supplies on the Foreign Exchanges Between the United Kingdom and Foreign Countries, and on the Price of Silver // *Journal of the Statistical Society of London*, Vol. 24, No. 1 (Mar., 1861), pp. 38-54. P. 46, 51. URL: <https://www.jstor.org/stable/2338411?seq=1>

істотно доповнювалося участю у роботі британських форумів та товариств, зокрема з'їзду Юридичного товариства, високим статусом члена-кореспондента британській Національній асоціації для розвитку соціальної науки, досвід роботи і основні напрями діяльності якої дослідник професійно схарактеризував і який він пропонував заснувати міжнародний департамент в якості окремої його структури. Серед британських істориків найбільшу увагу Д. І. Каченовського привертала творчість Т. Маколея, якому харківський дослідник присвятив науково-меморіальний нарис і здійснив переклад його відомих праць «Лорд Байрон» і «Війна за спадок іспанського престолу».

4.2. Спостереження за державними інститутами та навчальними закладами Франції

Інтерес до минулого Франції, її сучасності, державного устрою, дипломатії, армії, правової системи, преси та, звичайно, літератури був стійким рефлексом значної частини освіченого суспільства Російської імперії XIX століття. Французька мода брала в полон вишуканість вбрання, французька мова була другою, а нерідко і головною мовою спілкування, а французькі романи – улюбленою насолодою погляду, як французькі вина – улюбленою насолодою черева. Францію того часу прийнято було називати «аристократкою Європи»¹, і ця репутація зберігалася, попри те, що революції, повстання, барикадні бої у Парижі та в інших французьких містах вкрай гостро сприймалися читачами харківських чи петербурзьких газет, особливо представниками кіл місцевого дворянства. Примара якобінства і тінь Наполеона були зовсім не дитячими страшилками, а громадські експерименти часів Липневої монархії, Другої республіки та Другої імперії зазіхали на сумнівну гармонію «європейського концерту» Віденського міжнародного порядку, в якому франко-російські і франко-німецькі протиріччя ставали все гострішими. Сучасник Д. І. Каченовського, відомий французький історик та державний діяч Франсуа Гізо не дуже перебільшував, коли писав, що «Франція була центром, фокусом

¹ Лиман С. И. Идеи в лагах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 250.

цивілізації Європи»¹. Підтвердити в той час це твердження було легше, ніж спростувати його.

У своєму «Курсі міжнародного права» серед європейських країн, у яких феодалізм набув найбільшого поширення, Д. І. Каченовський називав Францію та Німеччину² (див. підрозділ 2.8), у своїй докторській дисертації «Про каперів і призове судочинство щодо нейтральної торгівлі» (див. підрозділ 3.1) Францію XVII століття, поруч із Англією, Д. І. Каченовський називав країною, де було зроблено першу спробу визначити міжнародними договорами основні норми для вирішення справи про нейтральні призи³, а у великому нарисі «Погляд на історію політичних наук у Європі» (див. підрозділ 3.3) доводив, що у Франції «реформація прискорила відродження наук», докладно схарактеризував особливості творчості відомих французьких учених XVI-XIX ст., зокрема Франсуа Отмана, Жана Бодена, Шарля Монтеск'є, Жан-Жака Руссо, критично писав про руйнівні результати Французької революції і Наполеонівських воєн, як для самої Франції, так і для Європи⁴. Ці та багато інших висновків були концептуальними, зробленими на основі аналізу джерел та наукової літератури. Проте головною особливістю звернення Д. І. Каченовського до історії зовнішньої та внутрішньої політики Франції, її права, науки, культури було те, що він не підготував великих фундаментальних робіт, цілком присвячених цій країні. Тим ціннішими видаються його безпосередні спостереження за політичним життям Франції, зроблені під час подорожей її територією.

Першу таку подорож Д. І. Каченовський здійснив у рамках свого наукового відрядження Західною Європою в 1858-1859 роках. У Францію він прибув після Німеччини та Англії і з півторарічного терміну свого відрядження провів тут п'ять місяців 1859 року⁵. За цей час харківський вчений відвідав Париж та кілька провінційних французьких міст⁶ – географія цілком достатня, щоб скласти уявлення про політичні, юридичні, освітні реалії «аристократки Європи». Рівно

¹ Гизо Ф. История цивилизации в Европе. – 2-е изд. / Пер. с фр. К. Арсеньева. Санкт-Петербург, 1864. С. 3.

² Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков, 1866. Ч. 1. Кн. 2: Часть Общая. С. 239.

³ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 38.

⁴ Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 83, 109-110 та ін.

⁵ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 23.

⁶ Там само.

стільки, теж 5 місяців, перебував у цей час у Франції ад'юнкт кафедри загальної історії Харківського університету М. Н. Петров¹. Однак, на відміну від співвітчизника і колеги з юридичного факультету, він уесь цей час жив у Парижі².

*Рис. 4.2.1. Портрет Наполеона III
пензля Франца Ксавера Вінтерхальтера (1853)*

Подорож Францією доби імператора Наполеона III (рис. 4.2.1) – залятого ворога Російської імперії – викликала у Д. І. Каченовського переважно стримані емоції³. На відміну від Англії з її політико-адміністративною відкритістю та гласністю, адміністрація у Франції, за словами Д. І. Каченовського, була «в основному недоступна», а «коло знайомств обмежене»⁴. З цієї причини найкраще харківський вчений

¹ Лиман С. І. З історії вітчизняного туризму та медієвістики : наукове відрядження ад'юнкта Харківського університету М. Н. Петрова до Франції (1858-1860 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр.* Харків, 2014. Вип. 45. С. 18.

² Lyman S. I., Bogdan N. M., Segeda I. V., Abramov V. V., Boniak V. O. From the history of professional internships: travels of Ukraine's university lecturers to France in the third quarter of the XIX century. *Analele Universității din Craiova. Istorie*. Anul XXV. Nr. 2(38). 2020. P. 25-26.

³ Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип. 1 (34). С. 128.

⁴ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 23.

познайомився тут з університетським викладанням та діяльністю судової системи¹.

Поряд із засіданнями Академії етичних та політичних наук, членами якої були відомі французькі історики-медієвісти Ф. Гізо, О. Тьєррі, Ж. Мішле, харківський учений відвідував заняття у найкращих вищих навчальних закладах Парижа – у Сорбонні, Колеж де Франс, Школі права. «На жаль, міжнародне право читається у Парижі незадовільно; викладання конституційного права припинено після 2 грудня 1852 року», – вказував Д. І. Каченовський на політичні реалії Другої імперії². Цього дня Президент Другої республіки Луї-Наполеон Бонапарт був проголошений імператором під ім'ям Наполеона III – подія, яка суттєво вплинула як на внутрішню, так і на зовнішню політику Франції³.

Найбільший інтерес Д. І. Каченовського викликали лекції з історії французького права Е. Р. Лабуле (рис. 4.2.2), який вважався засновником історичної школи вивчення права у Франції, та лекції про іспанську лицарську літературу відомого медієвіста, фахівця з історії інквізиції А. Арну. Наприклад, харківський вчений вважав, що сильною стороною лекцій Е. Р. Лабуле було «вивчення народного побуту» одночасно «з вивчення законів»⁴. З провінційних університетів Д. І. Каченовський особливо відзначив Страсбурзький⁵. До розгрому Франції у франко-пруській війні та відторгнення Німеччиною Страсбурга разом з Ельзасом залишалося ще понад десять років.

Як і М. Н. Петров, Д. І. Каченовський відзначив блискучі ораторські здібності паризьких вчених⁶. «Таємниця французького впливу в Європі, – писав він, – значно пояснюється, якщо взяти до уваги дії паризьких професорів на розум та переконання всіх багатих та мандрівних класів старого та нового світу»⁷. Зворотньою стороною цього процесу Д. І. Каченовський вважав падіння значення

¹ Там само. С. 23-25.

² Там само. С. 25.

³ Уварова М. Коронавання демократія. Франція і реформи Наполеона III в 1860-е гг. Москва: Издательство Института Гайдара, 2014. С. 16-17.

⁴ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 25.

⁵ Там само. С. 27.

⁶ Lyman S. I., Bogdan N. M., Segeda I. V., Abramov V. V., Boniak V. O. From the history of professional internships: travels of Ukraine's university lecturers to France in the third quarter of the XIX century. *Analele Universității din Craiova. Istorie, Anul XXV, Nr. 2(38)*. 2020. P. 25-26.

⁷ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 27.

провінційних французьких університетів. «Розумова централізація», як і централізація політична, на його думку, «вбиває останні залишки провінційного життя»¹. Подібну думку про централізацію, під враженням від відвідування ним Франції, висловлював у своєму «Звіті» М. Н. Петров². Однак ні той, ні інший не писали про те, про що написав у 1860 році історик права Київського університету Св. Володимира О. В. Романович-Славатинський. Він відразу звернув увагу на помітний мілітаризм Франції часів Другої імперії, а, за його словами, «шпигунство в Парижі було в цей час так розвинене, що, здається, за кожним іноземцем стежив шпигун-наглядач»³.

Рис. 4.2.2. Прижиттєве фото Е. Р. Лабуле (1811-1883)

Як і в Англії, у Франції Д. І. Каченовський відвідував суди, в'язниці, благодійні установи. Найгірше враження на нього справила жіноча столична в'язниця Сен-Лазар (рис. 4.2.3)⁴. Відомо, що наприкінці 1850-х років там утримувалося 1300 в'язнів⁵. Д. І. Каченовський зібрав чимало матеріалу для порівняння. «Цивільні і

¹ Там само.

² [Петров М. Н.] Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М. Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858–1860 гг. Харьков, 1861. С. 33.

³ Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832-1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. №3. С. 212; №4. С. 548.

⁴ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 29-30.

⁵ La prison Saint Lazare. URL: <https://pastvu.com/p/575281>

торгові суди у Франції стоять вище за подібні установи в Англії», – вказував він¹.

Рис. 4.2.3. Жіноча в'язниця Сен-Лазар, яку відвідав Д. І. Каченовський під час свого перебування у Парижі

Д. І. Каченовський зустрічався в Парижі й з представниками дипломатичного корпусу інших країн, наприклад, з послом П'ємонтсько-Сардинського королівства, письменником Джованні Руффіні. Оскільки зустріч відбулася у травні 1859 року, а австро-італо-французька війна почалася на місяць раніше, на важливість такої зустрічі вказував у своїх спогадах А. М. Стоянів. Так само, як і на гостру критичну оцінку («враження трупа»), яку дав Д. І. Каченовський цьому колись близькому соратнику Дж. Мадзіні². Такий відгук важко корелюється з реальними завданнями і кипучою активністю дипломата в столиці країни-союзниці в доленосній для італійців війні.

Через два роки у 1861 році Д. І. Каченовський повернувся до Парижа. Крім столиці він «об'їхав деяку частину Франції»³. Він відвідав Бурж, Шартр, Тур, Блуа, Ам'єн, Руан – ці, за словами вченого, «давні», тобто середньовічні, багаті на історію, міста⁴. Дивно, що Франція, яка виграла австро-італо-французьку війну 1859 р., а за Туринським договором 1860 р. приєднала Савойю та Ніццу, звернула на себе увагу

¹ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 28-29.

² Стоян А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков : Типография Адольфа Дарре, [1894]. С. 20.

³ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границею с июня по октябрь 1861 г. Харьков: В университетской тип., 1862. С. 1.

⁴ Там само. С. 8.

Д. І. Каченовського переважно станом пенітенціарної системи. Основне місце у своєму «Короткому звіті» харківський вчений приділив сильним і слабким сторонам організації меттрейської колонії для молодих злочинців неподалік Туру, оскільки вона викликала інтерес у всій Європі. Виховний процес, навчання ув'язнених різним ремеслам, організація процесу самопостачання призвели до того, що «останнім часом кількість рецидивів між вихованцями зменшилася до 5 на 100»¹. Харківський учений, по суті, пропонував таку ж саму систему і для в'язниць решти Європи. Однак його засудження викликало «право доносів» та військові справи для вихованців. «Громадська думка у Франції, – зізнавався Д.І. Каченовський, – невдоволена чисельністю та бюрократичним характером службового персоналу в колонії. Взагалі заклади подібного роду складають ще велике завдання для майбутніх філантропів»². Проте власний проект боротьби зі злочинністю у Франції та Європі через гуманізацію пенітенціарної системи у своєму «Короткому звіті» вчений не надав.

Зовсім не так оцінював інтерес Д. І. Каченовського до Франції після її перемоги над Австрією мемуарист М. М. Ковалевський. Він у своїх спогадах писав про те, що вкрай негативне враження на Дмитра Івановича як правознавця справила анексія Францією у 1860 році частини італійських земель, а саме – «безцеремонна підтасовка голосів, що практикувалася при влаштуванні того народного плебіситу, в силу якого жителі Савойї та Ніцци поєднали свої долі з Францією» (рис. 4.2.4)³. Різні оцінки цієї події пояснюють, чому і в даний час кількість досліджень про анексію зазначених територій у Франції відносно невелика⁴. Але сумніви у чесному демократичному волевиявленні учасників того плебіситу залишаються досі.

Під час свого другого відвідування Франції Д. І. Каченовський не зумів залишити докладного звіту про інші аспекти внутрішньої політики країни. «На жаль, – писав він, – у мене не було ні часу, ні способів вивчати французьку адміністрацію; до того ж відомо, що вона

¹ Там само. С. 9.

² Там само. С. 9-10.

³ Ковалевський М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Горжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 37.

⁴ Див. наприклад.: Guichonnet P. Histoire de l'annexion de la Savoie a la France. Roanne: Editions Horvath, 1982. 354 p.

взагалі закрита і цурається гласності»¹. Він фактично повторив свою думку, яку висловив у попередньому «Звіті» стосовно державної влади у Франції².

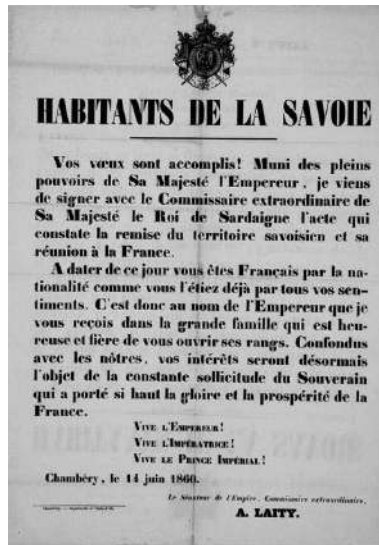

Рис. 4.2.4. Плакат з повідомленням про приєднання Савойї до Франції (1860)

Ейфорія перших пореформених років та пошук подальших шляхів розвитку для Російської імперії змушували Д. І. Каченовського знову і знову братися за перо, знову шукати історичні аналогії. Окремі екскурси в історію зовнішньої політики, права та влади Франції містилися у його статті «Поняття про державу та уряд у французів» (1863). Вона була опублікована у двох номерах головної щоденної громадсько-політичної газети Російської імперії «Санкт-Петербурзькі відомості»³. Це красномовно свідчило про авторитет автора та ступінь довіри редакції до його дослідницького матеріалу.

¹ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора Императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границей с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 8.

² [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 23.

³ Каченовский Д. Понятие о государстве и правительстве у французов. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1863. №. 99. С. 413; №103. С. 429.

Стаття у тій її частині, яка стосувалася національних особливостей французів, мала багато подібного з відомою згодом працею А. Фуйє «Психологія французького народу»¹. «Нічого, без сумніву, не було дороге цьому неспокійному народу, – відзначав Д.І. Каченовський. – Не дивно, якщо всі державні заходи у Франції були перебільшені... Найздібніші люди не витримували криз, вагалися, плуталися і знеацька, як Генріх IV чи Мірабо, кидали свої табори, прапори, переконання» (рис. 4.2.5)². Генріх IV, який започаткував правління з 1589 р. династії Бурбонів у Франції, дійсно чотири рази змінював віру і, відповідно, сторони Релігійних воєн³, а маркіз-авантюрист, публіцист, дипломат Оноре де Мірабо, незважаючи на своє аристократичне походження, став видатним діячем Французької революції⁴, яку таємно зраджував на користь королю Людовіку XVI⁵.

Ці приклади, хоча й стали хрестоматійними, але вони, безумовно, лише доповнюють, а не пояснюють загальний висновок Д. І. Каченовського про французів. За словами вченого, знайомого з багатьма представниками цієї нації, «сьогодні вони палкі шанувальники свободи, завтра безмовні слуги деспотизму; сьогодні проповідують загальне братерство, завтра ворогують проти цілого світу»⁶. Тут від вражень про національний менталітет Д.І. Каченовський перейшов уже до оцінок зовнішньої політики Франції і не лише його часу. Нагадаємо,

¹ Fouillée A. Psychologie du peuple français. Paris: Félix Alcan, 1898. 391 p.

² Каченовский Д. Понятие о государстве и правительстве у французов. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1863. №. 99. С. 413.

³ Д. І. Каченовський був сучасником Олександра Дюма, романи якого, зокрема про епоху Генріха IV, стали широко відомими в Європі з середини 1840-х років. Найбільш докладною науковою біографією Генріха IV нині є книга Ж.-П. Баблона. Див.: Babelon J. P. Henri IV. Paris: Fayard, 1982. 1103 p.

⁴ Ще 1824 року були видані «Спогади про Мірабо», які здобули широку європейську популярність. З ними, напевно, знайомився Д. І. Каченовський, який мріяв про суспільно-політичні перетворення у своїй країні. Це видання закріпило у свідомості тогочасних європейців думку про видатний внесок маркіза де Мірабо у Французьку революцію. Див.: Mémoires sur Mirabeau et son époque : sa vie littéraire et privée, sa conduite politique à l'Assemblée nationale, et ses relations avec les principaux personnages de son temps / par J. Peuchet. Paris: Bossanges frères, 1824., 414 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=cfc_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gb_sge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

⁵ Хоча найвідомішим прізвиськом Мірабо в епоху революції було «Геркулес Свободи», одним із найвідоміших його висловлювань вважається фраза: «Коли ви беретеся керувати революцією, труднощі не в тому, щоб її здійснити, а в тому, щоб її стримати». Див.: Portrait de Mirabeau en citations. URL: <https://www.histoire-en-citations.fr/citations/portrait-de-mirabeau-en-citations>

⁶ Каченовский Д. Понятие о государстве и правительстве у французов. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1863. №. 99. С. 413.

що ці рядки з'явилися в 1863 році, через 11 років після того, як президент Другої республіки Луї-Наполеон Бонапарт проголосив себе імператором Наполеоном III, встановив цензуру, режим абсолютної влади і частіше, ніж його попередники – королі Людовік XVIII, Карл X і Луї-Філіпп, кидав виклик іншим країнам та народам. На час написання статті Д. І. Каченовського Наполеон III вже встиг зробити свою армію активною учасницею Кримської війни 1853-1856 рр., Другої опіумної війни 1856-1860 рр. проти Китаю, Австро-італо-французької війни 1859 р., завоювання Сенегалу у 1850-х роках, колоніальної війни у південному В'єтнамі 1858-1862 рр., Сирійської кампанії 1860-1861 рр. і почав провальну інтервенцію до Мексики (1861-1867)¹.

Рис. 4.2.5. Зліва – французький король Генріх IV (портрет Франса Пурбуса, 1610). Праворуч – Оноре де Мірабо (портре Жозефа Бозе, 1789)

У зв'язку з гострою критикою мілітаризму Наполеона III з боку французьких емігрантів-опозиціонерів, багато з яких передбачали крах Другої імперії внаслідок його військових авантур, стають зрозумілими подальші міркування Д. І. Каченовського. Він писав: «Французи ніколи не співмірювали в політиці цілі із засобами»² і цитував відомого французького дипломата і публіциста А. Токвіля, який запитував: «Чи

¹ Сучасні автори визнають: «Між 1848 і 1870 роками французькі військові дії поширилися на всі континенти і набули безліч форм», а «війна була одним із стовпів режиму, як і за роки Першої імперії». Див.: Cardoni F. Le ministère de la Guerre sous la Deuxième République et le Second Empire. *Les ministres de la Guerre, 1792-1870. Histoire et dictionnaire*, Edouard Ebel (dir.). Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2018. P. 347.

² Каченовский Д. Понятие о государстве и правительстве у французов. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1863. №. 99. С. 413.

існував на землі інший, йому подібний народ, у якому було б стільки контрастів, який корився б так сильно враженням, так слабо принципам?»¹. Д. І. Каченовський загалом засвоїв прийоми А. Токвіля, який для пояснення сучасних політичних та ментальних процесів вивчав історію Франції попередніх століть. Загальновідомо, наприклад, що початок фінансово-економічної кризи у Франції, що зрештою призвело до революції 1789 р., Токвіль пов'язував із війнами Людовіка XIV (1643-1715). Він писав: «Немає сумнівів, що виснаження королівства за Людовіка XIV почалося у той час, коли цей государ ще тріумфував над усією Європою. Перші ознаки цього зустрічаються у найславетніші роки його правління. Франція виявилася розореною набагато раніше, ніж перестала перемагати»². Цю загальновідому думку А. Токвіля по суті поділяв і Д. І. Каченовський.

Відсутністю «твердих засад» у національному характері французів харківський учений пояснював відсутність їх у корпораціях, переконаннях, урядах. Він поділяв поширену, але небезперечну думку Г. Гервінуса у тому, що «французький абсолютизм...мав демократичні припадки, а демократія — деспотичні нахили»³. Однак наступні міркування Д. І. Каченовського, покликані підкріпити такий висновок, насправді заперечують його. Своїх найбільш класичних рис, як відомо, французький абсолютизм остаточно досяг за Рішельє і Людовіка XIV. Сам Д. І. Каченовський зазначав із цього приводу, що вже в епоху Рішельє (рис. 4.2.6) та Людовіка XIV «централізація влади та одноманітність законів стали основними засадами державного порядку»⁴. Але чи можна було говорити про «демократичні припадки» французького абсолютизму в епоху, в яку навіть жодного разу не скликалися Генеральні Штати, а державна податкова політика викликала лавину народних повстань? Що ж до підкресленого Д. І. Каченовським заступництва королівською владою у XII ст.

¹ Там само.

² Токвиль А. Старый порядок и революция. Санкт-Петербург, 2008. С. 151.

³ Каченовский Д. Понятие о государстве и правительстве у французов. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1863. №. 99. С. 413. У рік видання цієї публікації Д. І. Каченовського з наведеною цитатою Г. Гервінуса в Санкт-Петербурзі опублікували перший том російського перекладу його багатотомної книги «Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen (1855-1866)». Див.: Гервинус Г. История девятнадцатого века от времени Венского конгресса. Санкт-Петербург: Издание и типография О. И. Бакста, 1863. Т. 1. 448 с.

⁴ Каченовский Д. Понятие о государстве и правительстве у французов. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1863. №. 99. С. 413.

комунального руху міст, це відбувалося ще на зорі піднесення династії Капетингів, тобто задовго до встановлення абсолютизму¹.

Рис. 4.2.6. Кардинал Рішельє в останній рік свого життя (портрет Філіппа де Шампєна, 1642 р.

Д. І. Каченовський загалом не оголював жало критики проти всіх установ сучасної йому Франції. Він вказував на те, що, незважаючи на відсутність рівності у французькому суспільстві, є підстави вважати їх демократичними². У країні діяла Конституція 1852 року (рис. 4.2.7)³, пом'якшена листопадним Декретом 1860⁴, за яким законодавча влада стала більш незалежною від виконавчої, парламентарі могли публічно оцінювати діяльність уряду та публікувати стенограми парламентських дебатів⁵. Такі свободи здавалися тоді немислимыми у Російській імперії

¹ Тьерри О. Городские коммуны во Франции в Средние века. Москва, 2011. С. 54, 55 и др.; Мисаревич Н. В. Теоретические и правовые основы местного управления в период Средневековья. *Вестник Полоцкого государственного университета*. Серия Д. Экономические и юридические науки. 2012. №5. С. 119.

² Каченовский Д. Понятие о государстве и правительстве у французов. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1863. №. 99. С. 413.

³ Constitution de 1852, Second Empire. Proclamation du 14 janvier 1852. URL.: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1852-second-empire>

⁴ Du décret du 24 novembre 1860, ou De la réforme de la Constitution de 1852 / par M. Saint-Marc Girardin. 1860. URL.: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5425255q.texteImage>

⁵ Як писав із цього приводу французький вчений Франсіс Шуазель, «Однією з особливостей конституційної історії Другої імперії є її еволюція, яка замість того, щоб привести суверена до все більшого зміцнення своєї влади, як це зазвичай буває в диктатурах, призвела до парламентського режиму». Див.: Choiseil F. La presse française

навіть в добу її Великих реформ. «Взагалі сила Франції, – вказував Д. І. Каченовський, – полягає не так в окремих особистостях, як у стрункості державної машини, у міцній національності, у патріотизмі, у війнолюбній армії і взагалі в душі мас»¹. Значенню ефективності «державної машини» він надав у цьому переліку перше місце, відсуваючи убік значення «окремих особистостей», отже, і персону монарха.

Рис. 4.2.7. Текст Конституції Франції 1852 року

Цікаво, що ця тема національних особливостей французів була запропонована Д. І. Каченовським як тема занять для його студентів. Для цього Дмитро Іванович надавав студентам екземпляри іншої, але певною мірою близької, якщо не за назвою, то за змістом статті «Нотатки про характер французів та англійців»². Вона була написана за результатами власних спостережень під час першого закордонного

face aux réformes de 1860. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1980. Т. 27. №3. Р. 374. URL: https://www.persee.fr/doc/rhmc_0048-8003_1980_num_27_3_1104

¹ Каченовський Д. Понятіе о государстве и правительстве у французов. *Санкт-Петербургскіе ведомости*. 1863. №103. С. 429.

² Каченовський Д. І. Заметки о характере французов и англичан. *Русская речь*. 1861. 15 янв. (№ 5). С. 72–76; 19 янв. (№ 6). С. 90–95.

відрядження 1858-1869 років, а також вивчення популярної тоді наукової літератури. Наприклад, М. М. Ковалевський у свої спогадах вказував, що на цих заняттях він отримав завдання Д. І. Каченовського знайти, спираючись на текст вищезгаданої статті, відмінності в національному характері французів та англійців. «Я знайшов у ній, – писав він, – щонайменше 30 рис відмінності в народному характері обох націй, всі вони більш-менш витікали з одностороннього захоплення англійців – свободою, французів – рівністю»¹. Однак М. М. Ковалевський вважав, що не поділяє такого прийому вчителя, а «сучасний лектор може винести для себе з прикладу Каченовського, мабуть, що не слід відсилати аудиторію до юнацьких статей»². Щоправда, залишається відкритим питання щодо цього певною мірою прискипливого відгуку М. М. Каченовського. Чи можна взагалі вважати «юнацькою» статтю ординарного професора, доктора права у віці 33 років, та ще й надруковану у популярному тоді ліберальному журналі не менш популярної письменниці, а згодом емігрантки Євгенії Тур (Єлизавети Саліас-де-Турнемір, дружини французького графа Анрі Саліас-де-Турнемір)?

Останньою за часом публікацією Д. І. Каченовського, присвяченою Франції, була рецензія на відому працю Іпполіта Пассі «Форми правління та закони, що ними керують» (1870)³. Французький державний діяч і економіст, міністр торгівлі, міністр фінансів, голова палати депутатів французького парламенту І. Пассі після державного перевороту 1852 року залишив політику, присвятив себе науковій діяльності. Відстоював вільну торгівлю, критикував колоніалізм, підкреслював залежність цивілізації від різномайття «місцевих умов», вплив прогресу цивілізації на форми державного правління, але доводив у рецензованому Д. І. Каченовським творі переваги монархічної форми правління⁴. Щоправда, робив це він вже в останні місяці існування Другої імперії Наполеона III.

¹ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 40.

² Там само.

³ Kachenovsky D. [Ref. of op.]: Passy M. H. Des formes de gouvernement et des lois qui les régissent. Librairie de Guillaumsn et Co. Paris, 1870. 471 p. *Revue de droit international et de législation*. 1871. Т. 3. № 10. Р. 12-54.

⁴ Passy M. H. Des formes de gouvernement et des lois qui les régissent. Paris: Librairie de Guillaumsn et Co, 1870. Р. 389, 421-422.

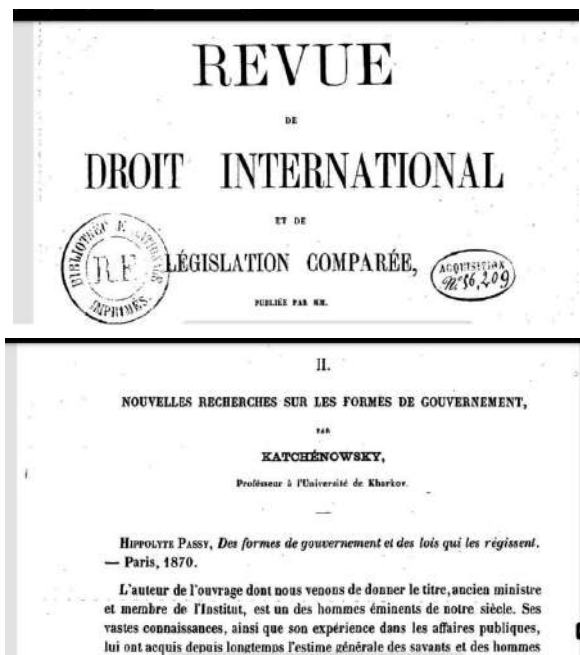

Рис. 4.2.8. Фрагменти обкладинки та першої сторінки рецензії Д. І. Каченовського на працю французького юриста Іпполіта Пассі «Форми правління та закони, що ними керують» в міжнародному журналі «Revue de droit international et de législation» (1871)

Рецензія харківського вченого була надрукована французькою мовою в одному з перших номерів нового юридичного журналу «Revue de droit international et de législation» («Журнал міжнародного права и законодательства») (рис. 4.2.8). Цей журнал видавався з 1871 року в Генті Гюставом Роленом-Жакменом з метою популяризації міжнародного права. Саме Гюстав Ролен-Жакмен стане в 1873 р. генеральним секретарем Інституту міжнародного права, ідею створення якого пропонував й Д. І. Каченовський (див. підрозділ 1.2). Те, що написав Д. І. Каченовський у своїй рецензії на працю І. Пассі, як «однієї з видатних осіб нашого століття», його методологію та історичні підходи, ніби є орієнтирами для дослідницької роботи й самого Дмитра Івановича: «Оцінюючи праці інших із незмінно доброзичливою неупередженістю, він завжди легко розпізнавав хибний напрямок людської думки у її прагненні покращити становище робітничого класу та збільшити джерела національного багатства. Глибоко розуміючись на

історії, він зберігав тверезий ясний розум, вільний від усіх перебільшень, яких було неможливо уникнути пересічним економістам, чиї історичні знання здебільшого вельми поверхові»¹. Історичні знання самого Д. І. Каченовського не були поверховими, а сам він поділяв більшість висновків французького дослідника, хоча й визнавав, певною мірою диссонуючи з попередніми висновками, що на відміну від величезного «досвіду у державних справах» «літературна діяльність п. Пассі ніколи не була занадто великою»². Рецензована Д. І. Каченовським книга І. Пассі «Форми правління та закони, що ними керують» буде перевидана вже через 6 років після першої публікації, у 1876 р. – обставина, що свідчила про її популярність.

Отже, хоча Д. І. Каченовський і не створив фундаментальних монографічних робіт, цілком присвячених проблемам зовнішньої політики, державотворення та культури Франції, зміст його публікацій іншого формату в цілому дозволяє скласти уявлення про бачення вченим певних рис минулого та сучасного йому розвитку цієї держави. Важливим в цьому сенсі слід вважати традиційний суспільний інтерес до історії Франції, загострення франко-російських і франко-пруських протиріч, власні спостереження, зроблені ним під час відвідування цієї держави та вивчення системи освіти та відповідних джерел. Доленосні історичні події в минулому і особливості функціонування сучасних йому державних інституцій Д. І. Каченовський певною мірою пов'язував з ментальними аспектами, схильністю французів до постійних коливань та рішучих карколомних суспільно-політичних змін. Разом з тим, попри в цілому критичне ставлення до мілітаризму Другої Імперії Наполеона III і власні рекомендації щодо вдосконалення її правової системи, Д. І. Каченовський вважав сучасні йому французькі державні установи в цілому демократичними, оскільки вони діяли на основі Конституції 1852 року. Перебування у Франції дозволили Д. І. Каченовському відвідувати заняття у найкращих французьких вищих навчальних закладах і професійно вказати на вади і досягнення національної системи освіти. Серед представників національної історико-політичної і правової наук він вважав найкращими своїх сучасників Едуара Рене Лабуле, Алексіса де Токвіля і особливо Іпполіта Пассі, аналізу праці якого «Форми правління та закони, що ними керують» він присвятив змістовну позитивну рецензію.

¹ Kachenovsky D. [Ref. of op.]: Passy M. H. Des formes de gouvernement et des lois qui les régissent. Librairie de Guillaumns et C°. Paris, 1870. 471 p. *Revue de droit international et de legislation*. 1871. T. 3. № 10. P. 12.

² Ibid.

4.3. Ретроспективний аналіз соціально-політичної та культурної історії Італії

В роки науково-педагогічної діяльності Д. І. Каченовського Італія привертала увагу як дослідників, так і взагалі всіх, хто мав можливість читати газети, своїм національно-визвольним та водночас об'єднавчим рухом – так званим «Рісорджименто». Остаточне об'єднання Італії відбулося вже наприкінці життя Дмитра Івановича, у 1870 р.¹, коли італійські війська увійшли до Риму, але наукова рефлексія навколо теми причин і цього процесу, і витоків тривалої доби політичної роздробленості складала певну частину його багатогранної творчості у різні роки. Італія на чолі з Савойською династією² на очах сучасників Рісорджименто перетворювалася на впливового міжнародного гравця, здатного поступово змінити баланс сил в Європі³. Для підвищення свого загальноєвропейського іміджу представник цієї династії король Віктор Емануїл II кинув свої війська (Сардинський експедиційний корпус) на допомогу англійцям, французам і туркам під час Кримської війни⁴. До того ж приклад Італії надихав представників тих поневолених європейських, зокрема слов'янських народів, які мріяли про створення власної держави⁵. Разом з тим, як стверджував мемуарист М. Ф. Де-Пуле, Д. І. Каченовський нерідко надавав цим процесам на Апеннінському півострові іншого, «неполітичного», сенсу. «Так, у його вустах, "об'єднана Італія" та "Римське папство" були далеко не

¹ Див.: Срібняк І. Утворення єдиного Італійського королівства (1848-1870). *Гетьманський альманах*. Київ, 2002. Ч. I. С.95-107.

² Срібняк І. Державотворча діяльність монархів Савойської династії в Італії (1821-1870 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2006. Вип.15. С. 348-361.

³ Щоправда, в одній зі своїх лекцій, прочитаної у 1861 р., Д. І. Каченовський вказував: хоча Сардинське королівство (П'ємонт) залишається незалежним осередком національного духу, але воно є недостатньо сильним для самостійного визволення країни. Див.: Каченовський Д.І. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. I*. Харьков: Универ. тип., 1863. С. XLVIII-XLIX.

⁴ La guerra di Crimea nel dibattito parlamentare alla Camera 1855-1856. Seconda parte. *XVIII Legislatura*. N. 6. Marzo 2022. P. 18-19. URL: file:///C:/Users/1/Desktop/DDS18006_Seconda_parte_online_prot.pdf

⁵ Пахоменко С., Поклад Т. Рісорджименто у контексті історичної пам'яті італійців: політика, суспільство, медіа. *Епоха Рісорджименто в історії та культурі Італії. L'eta del Risorgimento nella storia e nella cultura italiana: колект. монографія*. Маріуполь, 2018. С. 151.

символами прогресу та зворотного руху»¹. І ці спостереження М. Ф. Де-Пуле робив на основі спілкування і листування з другом і колегою.

Всього в Італії, як стверджував в меморіальній літературі М. Ф. Сумцов, Дмитро Іванович був 5 разів². Особисте знайомство Д. І. Каченовського з цією країною розпочалося вже під час його першого закордонного наукового відрядження 1858-1859 рр.³. Для нього, як і для всієї Європи, не було таємницею, що згадувана Савойська династія, яка правила Сардинським королівством, мала своєю столицею Турин у континентальному П'ємонті⁴. Але, за власними словами харківського ученого, ця його подорож була «невдалою», оскільки через літні канікули він не побачив в Турині засідань парламенту та не послухав лекції в Туринському університеті (рис. 4.3.1). Ці засідання і лекції, як і головна міжнародна подія на Апеннінському півострові – Австро-італо-французька війна (або Друга війна за незалежність Італії) 1859-1860 років, не співпали з допитливістю і часом перебування тут Д. І. Каченовського.

Рис. 4.3.1. Емблема Туринського університету, лекції в якому мріяв послухати Д. І. Каченовський

¹ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 582.

² Сумцов Н. Ф. Художественные интересы Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 60.

³ Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип. 1 (34). С. 129.

⁴ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 37.

Саме ця війна призведе до об'єднання під егідою Сардинського королівства Північної та Середньої Італії і проголошення у 1861 році Італійського королівства. Щоправда, за це, згідно таємного договору з Францією, король Віктор Емануїл II (рис. 4.3.2) віддав Наполеону III Савойю – історичну область, яка за іронією долі й надала назву його династії. Тому в сучасному італійському науковому дискурсі навіть серед назв монографій можна побачити майже образливе словосполучення «Віктор Емануїл II. Король авантюристів»¹.

Рис. 4.3.2. Король Віктор Емануїл II Савойський

Титул короля об'єднаної Італії він отримав у березні 1861 р., а вже через три місяці, у червні, Д. І. Каченовський вирушив у чергове закордонне відрядження. Цього разу на сторінках свого, за назвою «Короткий», звіту він присвятив сучасній йому Італії набагато більше сторінок². Значно більшим було і територіальне охоплення Апеннінського півострова увагою і допитливістю харківського дослідника – північна та середня Італія³. Тобто ті її частини, які щойно увійшли до складу єдиного Італійського королівства, за винятком Венеції та Падуї. «Місто на воді» з прилеглою територією стане частиною цієї держави лише у 1866 р., після поразки Австрії в австро-прусько-

¹ Paolo P. Vittorio Emanuele II. Il re avventuriero, Milano: Mondadori, 1993. 513 p.

² [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границу с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 1, 5-8.

³ Там само. С. 2, 5.

італійській війні¹. Але і до цього часу тут діяв режим «воєнного стану», який заважав Д. І. Каченовському знайомитися з містом та областю².

Репресії австрійської влади проти італійських патріотів були повсякденною дійсністю і в Падуй, що також до 1866 року входила до складу Австрійської імперії як частина «Ломбардо-Венеціанського королівства». Місцевий університет майже не функціонував, кількість студентів залишалася невеликою, професор (а після звільнення Падуй її ректор) Джан Паоло Толомеї, за словами Д. І. Каченовського, «має тепер лише шість слухачів (замість трьохсот як було раніше) з енциклопедії законодавства та філософії права». «Міжнародне право вважається предметом необов'язковим; тільки знання австрійського законодавства потрібне на іспитах»³. Було очевидно, що австрійська влада намагалася утримати під своєю владою уламки «Ломбардо-Венеціанського королівства» навіть ціною руйнування тут системи вищої освіти.

Значно контрастніше описував Д. І. Каченовський землі об'єднаного Італійського королівства, не приховуючи свої підтримки справи Ріссорджіменто. «Натомість у Мілані та в Турині, – зазначав він, – мені вдалося познайомитися ближче з деякими з державних людей, літераторів та вчених. Я міг навіть бути присутнім на засіданнях італійського парламенту і чути найкращих ораторів»⁴. Високий статус професора Харківського університету відкривав перед Д. І. Каченовським багато адміністративних дверей. Він встановив особисті контакти з парламентаріями, причому не лише з представниками правлячої партії, але і з опозицією. У встановленні цих контактів йому дуже допомогла найвідоміша в Італії та за її межами активна учасниця Ріссорджіменто, письменниця, видавниця журналу «L'Italia» княгиня Крістіна Бельджойозо (рис. 4.3.3). Її книжки видаються до нашого часу не лише в Італії, але й за її межами⁵. Як писав про цю жінку-легенду Д. І. Каченовський, вона «надавала мені найприємніше сприяння в моїх дослідженнях ... Її розмови були для

¹ Cronaca della nuova guerra d'Italia del 1866. Rieti: Dalla tipografia Trinchì. 1866. P. 633-634.

² [Каченовський Д. І.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границею с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 5.

³ Там само. С. 6.

⁴ Там само.

⁵ Див.: Cristina Trivulzio Belgiojoso. L'Italie et la révolution italienne de 1848. Charleston: Create Space Independent Publishing Platform. 2015. 142 p.

мене особливо повчальні. Завдяки її рекомендаціям я отримав доступ до бібліотек та приватних музеїв Мілана»¹.

Рис. 4.3.3. Франческо Гасс. Прижиттєвий портрет графині Крістіни Бельджойозо

Прихильник конституційної форми правління Д. І. Каченовський сподівався зустрітися у Мілані з відомим державним діячем та юристом, графом Федеріко Склопісом². Граф Склопіс був одним із авторів Сардинської Хартії (або Статута Альбертіно) 1848 р., яка пізніше стала Конституцією Італійського королівства³. Бесіда з ним була б корисною для Д. І. Каченовського, натхненного ліберальними ідеями перших місяців реформ у його країні, однак у ті дні граф Склопіс був відсутній у Мілані та їхня зустріч не відбулася.

Втім, харківський вчений у своїй поїздки знайомився не лише із сучасним йому політичним життям країни. «Подорожуючи північною та середньою Італією, – писав Д. І. Каченовський, – я, як усі мандрівники, оглядав уважно знамениті пам'ятки її середньовічного життя»⁴. Крім

¹ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора Императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границей с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 7.

² Там само. С. 6.

³ Statuto del Regno. «Statuto albertino», 4 marzo 1848. Regno di Sardegna 1848. URL: https://it.wikisource.org/wiki/Italia_Regno_-_Statuto_albertino

⁴ [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора Императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границей с июня по октябрь 1861 г. Харьков, 1862. С. 5.

Флоренції, де він перебував близько двох тижнів і знайомився, зокрема, із середньовічними документами у бібліотеці Сан-Лоренцо (рис. 4.3.4), Д. І. Каченовський відвідав також Пізу, Лукку, Болонью та Парму. У Болоньї він сподівався знайти будинок XI століття, в якому почав функціонувати найдавніший в Європі університет, проте пошуки виявилися марними¹, а в його час університет знаходився вже в Палаццо Поджі – палаці XVI століття, де він розташований й досі.

Рис. 4.3.4. Читальна зала бібліотеки Сан-Лоренцо (сучасний вигляд)

«Короткий звіт» Д. І. Каченовського, як письмове джерело, безумовно, становить певний інтерес для реконструкції політичної системи, рівня культури, науки, освіти Італії в перші місяці після створення єдиного Італійського королівства. Корисний він і для медієвістів. Однак значно більше матеріалу для історії держави, права та міжнародних відносин середньовічної Італії надає великий за обсягом науково-популярний нарис дослідника «Флоренція та її старі майстри» (1869). Заслуговує на увагу спроба автора представити у нерозривному зв'язку соціально-політичну та культурну історію Флоренції. При цьому зміст його нарису не зовсім відповідає його назві: соціально-політичній історії Флорентійської держави тут приділено набагато більше уваги, ніж його культурі. Проте заслуговує на позитивну оцінку вже саме прагнення автора пов'язувати розквіт флорентійської культури з розквітом її громадянського суспільства. Через це дослідження червоною ниткою пройшло твердження Д. І. Каченовського про те, що

¹ Там само. С. 7-8.

«мистецтво в Італії як розквітло, так і зів'яло разом із громадянською та політичною свободою»¹.

Харківський учений відверто визнавав: він не є оригінальним, коли проводить певний компаративний аналіз середньовічної Флоренції та античних Афін. «Європейські історики, – писав він, – давно порівнюють Флоренцію з Афінами і знаходять між ними велику схожість. Дійсно, у внутрішньому устрої, у політичній історії і навіть у характері населення цих міст неважко знайти спільні риси. Подібно до Афін, Флоренція випередила своїх сусідів всебічним розвитком науки, мистецтв і громадянськості»². Ця традиція порівнювати середньовічну Флоренцію з античними Афінами зберігається в науці й в наш час³.

Водночас потребує коригування твердження Д. І. Каченовського про те, що представники вітчизняної науки «рідко завдають собі праці вникнути в минуле життя країни, яка вважається колискою європейської освіченості... Крім Кудрявцева, труди якого перервані смертю, ніхто не розкрив перед нами «долі Італії»⁴. Автор мав на увазі магістерську дисертацію відомого медієвіста П. М. Кудрявцева «Долі Італії від падіння Західної Римської імперії до відновлення її Карлом Великим»⁵, перевидану 2013 року у зв'язку з науковим інтересом до неї⁶. Однак політичні події в ній доведені до розгрому франками Лангобардського королівства та коронації Карла Великого в 800 р., хоча у висновку йдеться про початок формування рис «італійського національного характеру»⁷. Але навіть у цьому випадку оцінка Д. І. Каченовським внеску вітчизняних учених у вивчення історії італійських держав є досить поверховою. Ці вчені (П. І. Кеппен, М. Н. Мурзакевич, В. Н. Юргевич, М. О. Волков, Ф. К. Брун) ще до нарису Д. І. Каченовського видали кілька знакових публікацій про колоніальну

¹ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 637.

² Там само. С. 649.

³ Див. : Chernetsky I. *The Mythological Origins of Renaissance Florence: The City as New Athens, Rome, and Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. 216 p.

⁴ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 634.

⁵ Кудрявцев П. Н. Судьбы Италии от падения Западной Римской империи до восстановления её Карлом Великим. Обзорение остголо-лангобардского периода итальянской истории. Москва: В университетской тип., 1850. 714 с.

⁶ Кудрявцев П. Н. Судьбы Италии от падения Западной Римской империи до восстановления её Карлом Великим. Обзорение остголо-лангобардского периода итальянской истории. (Репринтное издание). Москва: Изд. Directmedia, 2013. 726 с.

⁷ Там само. С. 714.

політику середньовічних італійських держав¹. Безпосередньо історії Флоренції XV століття була присвячена монографія медієвіста М. О. Осокіна². І, звісно, Д. І. Каченовський не міг не знати про публікацію свого колеги з Харківського університету, професора М. Н. Петрова, про Савонаролу, яка вийшла за рік до аналізованого нарису³. Таким чином, Д. І. Каченовський не був першим ані серед вчених українських земель Російської імперії, ані серед учених Харківського університету, які аналізували суспільно-політичне життя Італії взагалі, середньовічної Флоренції, зокрема⁴.

Рис. 4.3.5. Остготський король Тотіла знищує стіни Флоренції
(Мініатюра з Хроніки Джованні Віллані)

Хронологічно нарис Д. І. Каченовського охоплював історію Флоренції V-XV століть. Бурхливі політичні та міграційні процеси, варварські завоювання (рис. 4.3.5), падіння Західної Римської імперії призвели й до занепаду культури в Італії. Втім, ненадовго. Вчений вказував: «Вже у VI ст. візантійським полководцям вдалося підкорити

¹ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 285-296.

² Осокин Н. А. Савонарола и Флоренция. Казань: Тип. ун-та, 1864. 322 с.

³ Петров М. Н. Савонарола. Исторический очерк. Петров М. Н. Очерки из всеобщей истории. Харьков, 1868. С. 393-427.

⁴ Докладніше див.: Лиман С. И. Средневековая Флоренция в трудах историков украинских земель Российской империи (1804-1885 гг.). Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Чернігів, 2006. Вип. 34. №4. С. 78-83.

Сицилію, Неаполітанські області та Екзархат. Слідом за переможними арміями на завойовані землі прямували грецькі переселенці¹. Ці грецькі переселенці вплинули на відродження культури в Італії, особливо її архітектури, а «найкращі пам'ятки візантійської майстерності» в цій країні автор апіорі датував VI-VII століттями². Тема впливу візантійської культури на середньовічну італійську приваблювала у XIX столітті не лише європейських, а й американських учених, зокрема відомого фахівця в галузі історії мистецтва Артура Фротінгема³.

Д. І. Каченовський вказував: потік візантійських переселенців з-поміж діячів культури до Італії продовжувався і після VI-VII століть. Вчений слушно пов'язував це з «іконоборчими та політичними смутами» VIII і IX століть у Візантії, але визнавав: «майстри, які втекли зі східної імперії внаслідок цих усобиць і викликані німецькими імператорами, стояли далеко нижче від своїх попередників. Вони не тільки не винаходили, але втратили здатність правильно відтворювати старі оригінали»⁴. Певною категоричністю проймає слова Д. І. Каченовського про те, що «талант у Візантії не цінувався; майстер боявся висловити у творі рук своїх якусь оригінальність, щоб не накликати гніву духовної чи світської влади», тому «почин і пропаганда у справі мистецтва належить, безперечно, вільним громадам Тоскани»⁵. Таким чином, волелюбний Д. І. Каченовський ставив прогрес у мистецтві в залежність від рівня політичних свобод⁶.

До аналізу державних установ та суспільного життя Флоренції XII-XV ст. автор підійшов найбільш ретельно. «Велич флорентійської

¹ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 638.

² Там само. С. 639.

³ Frothingham A. L. Notes on Byzantine Art and Culture in Italy and Especially in Rome. *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*. 1895. Apr. – Jun. Vol. 10. No. 2. P. 152-208. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/496574.pdf>

⁴ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 639.

⁵ Там само. С. 640-641, 650.

⁶ Це відображено й в тому, як Д. І. Каченовський пояснював причину, через яку Піза «випередила художнім розвитком столицю Тоскани». «Інакше й бути не могло, – зазначав автор. – Флоренція, як бачимо, близько двох століть нудилася під гнітом феодалів. Навпаки, пізанська громада, яка стала незалежною ще з кінця IX століття (888), набагато раніше влаштувалася і розбагатіла». Див. : Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 660. Однак в сучасній науці поширена думка про те, що незалежною республікою Піза стала не наприкінці IX, а лише в XI столітті. Ця думка ґрунтується на вивченні історичних хронік. Див. : Massimiliano Grava (a cura di), Iacopo Arrostiti: croniche di Pisa. Pacini, 2016. 508 p.

громади залежала від її політичних установ, – стверджував Д. І. Каченовський. – З усіх італійських міст Флоренція була переважно вільною громадою і дійсно цілком гідна цієї назви»¹. Вчений, по суті, протиставляв організацію державної влади у Флоренції іншим містам-держavam Тоскани². При цьому походження незалежної міської громади Флоренції він вважав за можливе віднести на час поразки 1113 року імператорського намісника у його боротьбі з флорентійцями³. Насправді влада у Флоренції перейшла до комуни 1115 року після смерті маркграфіні Матильди Тосканської⁴. «З цього часу, – зазначав Д. І. Каченовський, – зовнішня незалежність громади була забезпечена, а її територія поступово розширювалася за рахунок навколишнього дворянства»⁵. Подібна теза про початок із XII ст. нерідко примусового процесу інурбанізації тосканських феодалів набула значного поширення в медієвістиці⁶.

У нарисі Д. І. Каченовського були переконливо показані основні етапи історії середньовічної Флоренції, характер боротьби гвельфів та гібелінів, причини піднесення пополанів, особливості флорентійської економіки. Розквіт цієї економіки автор вважав невіддільним від перемоги пополанів і підкреслював антифеодальний характер конституції «Встановлення справедливості 1293 р.»⁷. Це визнавалося у

¹ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 650, 652.

² З цього приводу Д.І. Каченовський писав: «Одна Флоренція міцно боролася за свою незалежність і виходила неущожденою з найстрашніших небезпек ... Не тільки в часи феодального самовладдя, але до кінця середніх віків вона служила єдиним притулком людської гідності і свободи серед охлократичних міських тиранів». Див. : Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 651.

³ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 655.

⁴ Маркграфіня Матильда Тосканська істотно заплутала міжнародні відносини в Європі XII століття. Вона уклала у 1110 році мир з німецьким імператором Генріхом V. За цим договором Матильда заповідала йому свої володіння, які вже встигла заповідати папському Риму за договором 1102 року. Це загострило відносини між римськими папами і німецькими імператорами ще на декілька десятиліть – дві найбільш могутні транснаціональні сили Європи боролися тепер за т. зв. «Terre Matildiche». Див. : Goez E. *Mathilde von Canossa*. Darmstadt: Primus-Verlag, 2012. S. 87.

⁵ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 654-655.

⁶ Рутенбург В. И. Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения. Ленинград, 1987. С. 34.

⁷ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 657.

середньовічних джерелах¹ і перегукується й з оцінками конституції 1293 року в сучасній історіографії².

Війни між гвельфами та гібелінами Д. І. Каченовський слушно вважав не лише відображенням загальноєвропейського міжнародного протистояння між папством та імператорами. «Перші вважалися прихильниками папської влади, але були по суті друзями свободи та прогресу; другі, мабуть, захищали права імператора, а насправді аристократичний початок. Зрозуміло, що друга партія мала на своєму боці багатство та політичний вплив. Навпаки, перша з кожним днем ставала чисельнішою: до неї приєдналися купці і за ними простолюдини (popolo minuto)»³.

Рис. 4.3.6. Битва при МонтAPERті у 1260 р. між гвельфами на чолі з Флоренцією та гібелінами на чолі з Сісіною (мініатюра XIV ст. з хроніки Джованні Віллані)

Доленосною подією цих воєн гвельфів та гібелінів Д. І. Каченовський слушно вважав битву при МонтAPERті (рис. 4.3.6), яку, однак, помилково датував 1261 роком⁴ (насправді вона сталася

¹ Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки / [пер. з іт. А. Перепаді]. *Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець*. Харків, 2007. II. 12., с. 87

² Антонетти П. Повседневная жизнь Флоренции во времена Данте / Пер. с фр., предисл. В. Д. Балакин. Москва, 2004. С. 27-28.

³ Каченовський Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 656.

⁴ Там само.

1260 року)¹. Гвельфська Флоренція була розгромлена, а від повного знищення її врятував той, кого вона вигнала – флорентійський гібелін Фаріната дельї Уберті, командувач військ гібелінської Сієни (рис. 4.3.7). «Переживши перший важкий період феодальних усобиць, флорентійське суспільство істотно змінилося, – писав Д. І. Каченовський. – Дворянські фамілії перестали тяжіти над ним... Середній стан виступив уперед, розбагатів і влаштувався. На чолі його вже у середині XIII століття стають так звані жирні громадяни або багатії (popolani grassi)»². З посиленням впливу popolani grassi вчений слушно пов'язував збільшення кількості гільдій та цехів, зміцнення органу влади – сеньйорії³. Ця думка набула широкого поширення в медієвістиці. Водночас у ній традиційно стверджується, що «диктатура, олігархія та народний уряд не існували у формі "ідеальних типів", а скоріше характеризувалися частими змінами форми та функції»⁴.

Рис. 4.3.7. Фаріната дельї Уберті
(фреска художника XV століття Андреа дель Кастаньї).

¹ Picone-Chiodo M. Battle of Montaperti: 13th Century Violence on the Italian 'Hill of Death'. *Military History Magazine*. 2006. URL: <<http://www.historynet.com/battle-of-montaperti-13th-century-violence-on-the-italian-hill-of-death.htm>>

² Каченовський Д. І. Флоренція та її старі майстри (Із путешествій по Італії). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 656.

³ Там само. С. 657.

⁴ Becker M. B. Some Aspects of Oligarchical, Dictatorial and Popular Signorie in Florence, 1282-1382. *Comparative Studies in Society and History*. 1960. Vol. 2, No.4. P. 421. URL.: <https://www.jstor.org/stable/177613>.

Подібні трактування певною мірою пояснюють підхід Д. І. Каченовського до подій 1343 року, коли змінився склад сеньйорії Флоренції та до неї відкрився доступ представникам *popolo minuto*¹. Для позначення цих змін вчений неодноразово використовував термін «Конституція 1343 року»², хоча у науці поширені й інші терміни, зокрема такі радикальні, як «революція 26 липня 1343 року»³. Як історик права Д. І. Каченовський авторитетно зазначає: «Конституція 1343 року.... майже не торкалася судових установ. Тим часом юстиція у Флоренції та інших вільних громадах Італії була вкрай слабка та недосконала»⁴. Це створювало додаткову напруженість у флорентійському суспільстві у період до 1378 року. Саме тому, позначений Д. І. Каченовським як особливий період соціально-політичної боротьби у Флоренції в 1343-1378 роках визнається таким і істориками пізнішого часу⁵.

В еволюції державного устрою Флоренції Д.І. Каченовський, як і Макіавеллі у своїх «Флорентійських хроніках»⁶, особливо виділяв «повстання чомпі» 1378 року та його наслідки. Хоча діяльність одного з лідерів цього повстання Мікеле ді Ландо і отримала найвищу оцінку автора, проте, за словами Д.І. Каченовського, «йому вдалося врятувати конституцію 1343 р.: розірвана чернью, вона втратила чинність назавжди і безповоротно. Повстання мало викликати сильну і неминучу реакцію»⁷. У наступних міркуваннях Д. І. Каченовський ще більше посилив свій дослідницький вирок: «Істинна вільна демократія трималася тут лише до повстання черні; потім слідує тривала безладна реакція і закінчується тиранією»⁸. Таким чином, учений вважав цілком закономірним встановлення у Флоренції у відповідь на загострення класової боротьби влади патриціанської олігархії, а потім і влади

¹ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 5. Кн. 10. С. 678.

² Там само. Т. 4. №8. С. 658, 659; Т. 5. №10. С. 678, 680.

³ Brucker G. A. , Becker M. B. Una lettera in difesa della dittatura nella Firenze del Trecento. *Archivio Storico Italiano*. 1955. Vol. 113, No. 2 (406). P. 251. URL: <https://www.jstor.org/stable/26248593>

⁴ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 5. Кн. 10. С. 680.

⁵ Див. наприкл.: Brucker G. A. Florentine Politics and Society, 1343-1378. Ann Arbor: ACLS Humanities E-Book. 2008. 446 p.

⁶ Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки / Пер. з іт. А. Перепаді. *Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець*. Харків, 2007. III. 18. С. 157–158; IV. 1. С. 176.

⁷ Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 5. Кн. 10. С. 682.

⁸ Там само. С. 694.

Медічі. Зазначимо, що в сучасній історіографії це твердження поділяє одна група дослідників¹ і рішуче спростовує інша².

Д. І. Каченовський висвітлив і міжнародні наслідки тих політичних змін, які відбулися на Апеннінському півострові після соціально-політичних змін у Флоренції XIV століття. Війни Флоренції, передусім проти могутнього Міланського герцогства, похід флорентійських військ разом із союзниками на Рим 1410 року призвели до її посилення. У цьому Д. І. Каченовський відзначав не лише високий рівень мистецтва флорентійської дипломатії³. «Вийшовши переможницею з боротьби з найсильнішими государями північної та південної Італії, Флоренція досягла тепер найвищого ступеня могутності..., – вказував Д. І. Каченовський. – Тим часом вона не мала у своєму розпорядженні ні фортець, ні портів, ні сильного флоту, ні війська; єдиною її зброєю були гроші»⁴ (рис. 4.3.9).

Рис. 4.3.8. Флорентійський золотий флорін XIV ст. – поширений тип міжнародних грошових розрахунків

¹ Martines L. *Lawyers and Statecraft in Renaissance Florence*. Princeton: Univ. Press; London: O.U.P., 1968. 142 p.; Рутенбург В. И. *Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения*. Ленинград: Наука, 1987. С. 90;

² Brucker G. *The Civic World of Early Renaissance Florence*. Princeton: Univ. Press, 1977. P. 14-38; Kent D. *The Rise of the Medici: Faction in Florence 1426–1434*. Oxford: Oxford University Press, 1978. P. 1-30.

³ Д. І. Каченовський із цього приводу писав: «Взагалі треба погодитися, що зовнішня їхня політика була ведена енергійно, успішно і великодушно. Зазнаючи іноді невдач і роблячи мимовільні помилки, вони не втрачали присутності духу в найтяжчих випробуваннях. Відкрита для нападу, відрізана від моря, замкнута в тісних межах Тоскани, Флоренція більше думала про інтереси Італії і більше встигла для неї зробити, ніж горда, неприступна і корислива Венеція, яка мала багаті колонії, сильний флот і нескінченні ресурси морської торгівлі». Див.: Каченовський Д. И. *Флоренция и её старые мастера* (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 5. Кн. 10. С. 685.

⁴ Каченовський Д. И. *Флоренция и её старые мастера* (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 5. Кн. 10. С. 684.

Прогрес банківської справи та міжнародної торгівлі Флоренції у XIV-XV ст., про що традиційно наголошується в науці¹, дійсно багато в чому дозволив піднятися банкірському сімейству Медічі². Правління засновника династії Козімо Медічі (рис. 4.3.9), Д. І. Каченовський охарактеризував, по суті, як період падіння політичної свободи у Флоренції: «громада втратила при Козьмі (так у тексті – С.Л.) старі перекази та установи, від яких за тридцять років тиранії вціліли одні жалюгідні обломи та форми без змісту»³.

*Рис. 4.3.9. Скульптура Козімо Медічі.
Галерея Уффіці, Флоренція*

Проте не всі автори до Д. І. Каченовського були згодні з цією об'єктивною оцінкою⁴. Такі розбіжності в оцінках можна, на наш погляд, пояснити тим, що Д. І. Каченовський як юрист на перший план у шкалі соціальних пріоритетів висував захист прав громадян, а

¹ Див. : Белобородько А. М., Семенова В. И. Эволюция итальянских торговых домов XIV-XV вв. как морфогенез коммерческих организаций. *Научный вестник: финансы, банки, инвестиции*. 2017. № 4 (41). С. 85-91; Лиман С. І., Парфінченко А. Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба): навчальний посібник. Суми, 2024. С. 331.

² Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 5. Кн. 10. С. 688.

³ Там само. С. 693.

⁴ Наприклад, випускник Харківського університету історик С. Єсикорський вважав Козімо Медічі видатним політиком та розповсюджувачем освіти. Див. : Єсикорский С. О единственной, или верховной цели просвещения. Речь, говоренная при публичном испытании учеников Слободско-Украинской гимназии. Харьков, 1818. С. 18.

обмеження цих прав династією Медічі вважав негідним виправдань навіть з урахуванням заступництва, яке надавала родина Медічі представникам італійського Відродження¹.

Саме ця велика стаття викликала позитивний відгук критики, а також схвальні оцінки в меморіальній літературі. Наприклад, відомий етнограф і мистецтвознавець М. Ф. Сумцов назвав її «чудовою». Більш ніж за 30 років після її видання він написав: «Стаття ця до теперішнього часу зберегла привабливу свіжість і нині сміливо може бути рекомендована як гарний посібник для самоосвіти»².

Отже, науковий інтерес Д. І. Каченовського до Італії був пов'язаний перш за все з актуальністю теми Рісорджименто – національно-визвольного та водночас об'єднавчого руху на Апеннінському півострові, який був прикладом для інших поневолених або розділених народів. Палкий прихильник цього процесу, Д. І. Каченовський 5 разів особисто відвідав Італію, вивчав державний устрій Сардинського королівства, на чолі якого відбувався об'єднавчий процес, знайомився з його впливовими представниками – політиками, літераторами, вченими, був присутній на засіданнях італійського парламенту. Це дозволило йому залишити цінні спостереження, важливі для реконструкції політичної системи, рівня культури, науки, освіти Італії в перші місяці і роки після створення єдиного Італійського королівства, а також інших її епох. Великий шанувальник італійського мистецтва доби Ренесансу, Д. І. Каченовський доводив, що розквіт та занепад цього мистецтва нерозривно пов'язані з розквітом та занепадом громадянською та політичною свободою середньовічних італійських держав. Його перу належить великий за обсягом науково-популярний нарис «Флоренція та її старі майстри» (1869), що хронологічно охоплював флорентійську історію V-XV століть, відбивав основні її етапи, характер боротьби гвельфів та гібелінів, причини піднесення пополанів, особливості флорентійської економіки тощо. Це був головний труд

¹ Д. І. Каченовський дав у своєму нарисі оцінку діячам Ранняго Відродження, які творили як під час правління Медічі, так і до них (Джотто ді Бондоне, Філіппо Брунеллескі, Донателло, Мазаччо, Філіппо Ліппі та ін.). «Філіппом Ліппі закінчується довгий ряд флорентійських майстрів першої половини XV ст., – писав Д. І. Каченовський, – До кінця пройденого періоду флорентійська школа була зовсім далека від рутини і не носила на собі того незмінного, місцевого або національного типу, якими рано відрізнялися інші школи». Див. : Каченовський Д. І. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 5. Кн. 10. С. 729.

² Сумцов Н. Ф. Художественные интересы Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 61.

Д. І. Каченовського, цілком присвячений минулому Італії, а спроба автора представити у нерозривному зв'язку соціально-політичну та культурну історію Флоренції заслуговує на схвалення і увагу.

4.4. Популяризація сюжетів із середньовічної та модерної Іспанії

Окрім історії Італії, Д. І. Каченовський звертався у своїй творчості й до минулого іншої південноєвропейської держави – Іспанії. Харківський вчений дуже уважно ставився до минулих історичних подій і сучасного йому стану цієї країни, вчив її мову, ще раз підтвердив думку Ж.-М. Пардессю про іспанське походження інституту каперства¹ (див. підрозділ 3.1), підкреслював, що у середині XVI ст. осередком вченої діяльності в Європі стала саме Іспанія² (див. підрозділ 3.3), жартома порівнював себе з відомим літературним персонажем Дон Кіхотом³, при цьому Харківський університет, а іноді і своє місто називав «Саламанкою»⁴ (див. підрозділ 1.2). Серед його робіт безпосередньо для історичної іспаністики певний інтерес становлять «Звіт про подорож Західною Європою у 1858-1859 роках» (див. підрозділи 4.1-4.3), нарис «Оповідання про Іспанію» (1863) та стаття «Погляд на долю Іспанії у XIX ст.» (1856).

У «Звіті» про свою першу подорож харківський вчений стисло схаактеризував державну адміністрацію, судову систему, правові відносини, рівень корупції та злочинності взагалі і досить критично висловлювався про сучасну йому Іспанію⁵. Свої висновки Д. І. Каченовський робив на основі власних спостережень і контактів із

¹ Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва, 1855. С. 11; Порівн. : Pardessus J.-M. Collection de lois maritimes antérieures au XVIII siècle. Paris: Imprimerie royale, 1839. Vol. 5. P. 349.

² Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва, 1859. С. 48, 51.

³ Як писав у своїх спогадах А. П. Шимков, коли Д. І. Каченовський говорив про свої зіткнення з колегами, він «порівнював себе з Дон Кіхотом, читання книги про якого було для нього улюбленим заняттям в останні роки життя». Див. : Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. Харьков, 1905. С. 90.

⁴ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. Вестник Европы. 1874. Т. 45. Кн. 2. С. 588.

⁵ Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип. 1 (34). С. 129.

представниками різних верств та чинів місцевого населення. Втім, за його власним зізнанням, він відвідав лише східну та південну частини країни, а свою поїздку на Піренейський півострів називав короткою подорожжю¹. Якщо осторонь такої подорожі залишилася більшість Іспанії, питання щодо неупередженості оцінок дослідника залишається відкритим. Тим більше, що незадовго до приїзду Д. І. Каченовського у країні, у 1858 році, відбулися парламентські вибори, на яких перемогла праволіберальна партія «модерадос», а партія «прогресистів» зазнала поразки. Це була певна знакова подія для Іспанії, в якій тривала не лише звичайна боротьба за владу, але й дискусія щодо шляхів її модернізації.

Харківський вчений у «Звіті» зосередив увагу на інших аспектах. Його вразили засилля та могутність іспанської бюрократії. «Нещасна країна має 400 000 чиновників, які живуть за рахунок бюджету, – вказував Д. І. Каченовський. – Місця та посади в Іспанії надаються і віднімаються по свавіллю»². Крадіжки чиновників, хабарництво (рис. 4.4.1), «безцільність» поліції та судів, вбивства, розбої та небезпека подорожі – такою побачив Іспанію харківський вчений. Проте, вірний своїм волелюбним поглядам, Д. І. Каченовський наголосив на позитивному сенсі автономії (фуерос) «Біскайської провінції» «Країни Басків»³. Ця автономія зберігалася ще 20 років.

Рис. 4.4.1. Іспанська срібна монета номіналом у 2 реали (1851). Реали вікористувалися як головна грошова одиниця Іспанії під час першої та другої подорожей Д. І. Каченовського, а від 1864 року їх замінили на ескудо

¹ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 38.

² Там само. С. 38-40.

³ Там само. С. 38.

Д. І. Каченовський не встиг застати в Іспанії головної її зовнішньополітичної події 1859 року – початку від 22 жовтня війни з Марокко через напад рифських збройних загонів на іспанський гарнізон Сеути. Як відомо, перемога Іспанії у цій війні підняла міжнародний імідж Іспанського королівства¹. Однак про це Д. І. Каченовський дізнався вже з газет своєї країни.

Наступна публікація – нарис «Оповідання про Іспанію» (1862; рис. 4.4.2) – також не базувалася на розробці джерел і була створена, головним чином, на основі записів дорожніх вражень Д. І. Каченовського під час його п'ятитижневих подорожей Піренейським півостровом². Про себе він відверто писав як про «туриста»³, але вказував: автор «попередньо ознайомився з мовою, літературою та установами народу, серед якого подорожував», і отже, «може говорити про те, що бачив і чув у країні, від нас далекою і взагалі цікавою»⁴. Створений у жанрі дорожніх нотаток, нарис, таким чином, розкривав основні віхи історії, системи управління, інфраструктури, права, злочинності, менталітету, мистецтва Валенсії та Малаги. За твердженням Д. І. Каченовського, він використав у своїй публікації не лише особисті враження, а й зміст відомої на той час книги англійського письменника-мандрівника Річарда Форда «Довідник для мандрівників Іспанією». Щоправда, він подорожував Іспанією за 30 років до Д. І. Каченовського, в 1830-1833 роках, тому харківський вчений звертався до більш актуального третього, доповненого видання книги Г. Форда⁵.

Якщо у своєму «Звіті» Д. І. Каченовський був вражений зловживаннями іспанської бюрократії, високим рівнем злочинності, неефективністю державних установ⁶, то в нарисі він, навпаки, відкидав забобони своїх сучасників щодо Іспанії. «Хто дивився на Іспанію без упереджень, той знає, яка вона різноманітна, – вказував учений. – В її

¹ Fuentes J. F. El fin del Antiguo Régimen (1808-1868). Política y sociedad. Madrid: Síntesis., 2007. P. 215.

² Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, 2009. С. 317; Лиман С. И. Международные отношения средневековой Европы в творчестве Д. И. Каченовского. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія. 2019. Вип. 56. С. 70.

³ Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 1.

⁴ Там само.

⁵ Ford R. A Handbook for Travellers in Spain (3rd ed.), London: J. Murray, 1855. 459 p.

⁶ [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков, 1860. С. 38-40.

старому і зблідлому вінці збереглося ще досить дорогоцінного каміння»¹.

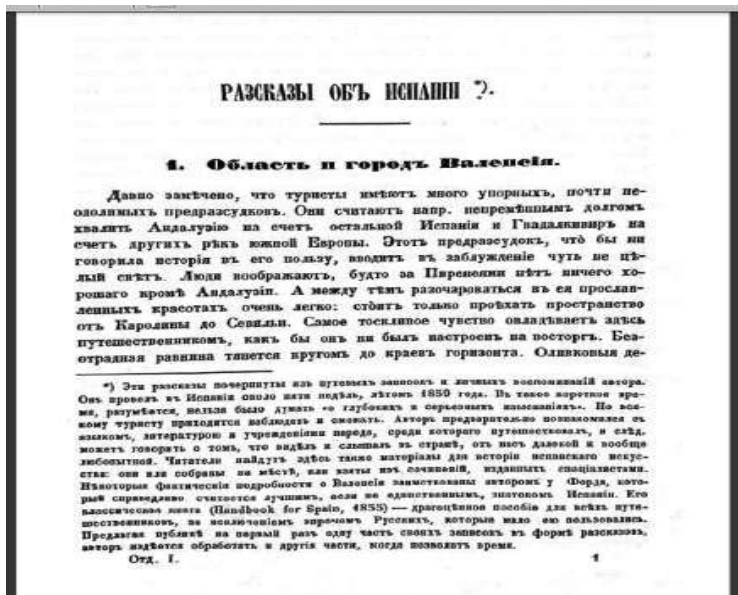

Рис. 4.4.2. Перша сторінка статті Д. І. Каченовського «Оповідання про Іспанію».

Д. І. Каченовський постійно звертався до середньовічного минулого Іспанії, зокрема того часу, коли майже увесь Піренейський півострів був завойований арабами. Він писав про легенди, вірування, заняття іспанських «маврів» і часто протиставляв їх іспанцям, у тому числі в невідгідному для останніх контексті. «Взагалі, Андалузія з вигнанням маврів втратила багато своїх привабливостей», – доводив Д. І. Каченовський. – Її «сільська природа має на собі сліди суспільного занепаду та лінощів»². Саме маврам «зобов'язана своїм розвитком система зрошень, яка досі є головним джерелом багатства для Валенсії»³. Такі висловлювання відображали хрестоматійну думку про високий рівень господарського розвитку Іспанії за часів арабського панування, – думка, яка знаходить своє повне підтвердження у роботах

¹ Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. Русское слово. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 2.

² Там само.

³ Там само. С. 3.

сучасних авторів¹. Разом з тим, Д. И. Каченовський залишив поза увагою відомі європейським дослідникам міжнародних відносин досягнення іспанських маврів в галузі дипломатії. А втім, історія дипломатії маврів відображена у творах мистецтва, яким він цікавився все життя (див. рис. 4.4.3).

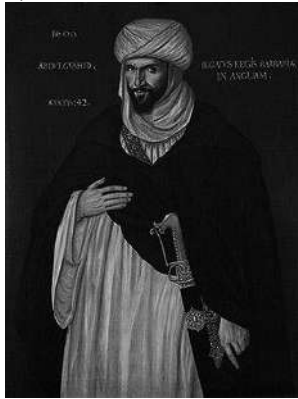

Рис. 4.4.3. Абд аль-Вахід ібн Масуд ібн Мухаммед Анун, посол маврів до англійської королеви Єлизавети I (портрет бл. 1600 р.)

«Перлом Іспанії» Д. И. Каченовський називав Валенсію (рис. 4.4.4)², стисло розглянув її історію, у тому числі епохи Реконкісти (718-1492)³, торкнувся господарської діяльності, зокрема, поширеної в середні віки торгівлі шовком⁴, показав значення правління містом уславленого полководця Сіда Кампеадора, який тимчасово вигнав звідти маврів⁵. Харківський учений недостатньо точний у датуванні однієї з ключових подій в історії Валенсії – за його твердженням «1228 р. вона підпала під владу арагонських королів»⁶. Насправді лише через 10 років, у 1238 р.,

¹ Хенкин С. Мусульмане в Испании: метаморфозы исторического бытия. *Новая и новейшая история*. 2013. №4. С. 52.

² Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 2.

³ Лиман С. И. Международные отношения средневековой Европы в творчестве Д. И. Каченовского. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія. 2019. Вип. 56. С. 70.

⁴ Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 33.

⁵ У героїчному іспанському середньовічному епосі «Пісня про мого Сіда» звільненню Сідом Валенсії присвячена його друга частина (пісня). Див. : *Poema de mio Cid*. Ed., introd., notas y actividades de Eukene Lacarra Lanz. Barcelona: Penguin Clásicos, 2015. 276 p. Порівн. : Barton S., Fletcher R. *The world of El Cid: Chronicles of the Spanish Reconquest*. Manchester : Manchester University Press, 2000. 296 p.

⁶ Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 4.

арагонський король Хайме I Завойовник вигнав маврів із міста після битви при Пуч-де-Санта-Марія (1237)¹ та багатомісячної успішної облоги Валенсії².

Рис. 4.4.4. Герб Валенсії, затверджений у 1377 році королем Педро IV

Фатальним для багатовікового періоду існування Валенсії з її власними вольностями (фуерос) Д. І. Каченовський вважав події 1610 року. Тоді іспанський король Філіп III (рис. 4.4.5) «вигнав звідси 200 000 маврів – землеробів і промисловців»³. Йшлося про морисків – нащадків іспанських мусульман, які прийняли християнство. Насправді вони були вигнані з Валенсії та всієї Іспанії згідно з королівським указом 1609 року⁴, а кількість морисків у всьому королівстві Валенсія на момент вигнання сучасні автори визначають приблизно у 125 тис. осіб (майже половина з 300-тисячної етноконфесійної групи морисків всієї Іспанії)⁵. Взагалі, Д. І. Каченовський критикував релігійну нетерпимість як сучасних йому, так й середньовічних іспанців. Він зазначав: у боротьбі з претензіями римських пап «найкращі уми Іспанії

¹ Hernández F. X. *Història Militar de Catalunya*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor. 2004. Vol. II: Temps de Conquesta (Segunda edició ed.). P. 102-103.

² O'Callaghan J. F. *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*. Philadelphia, 2013. P. 99–105. URL:

https://books.google.com.ua/books?id=6fPSBQAAQBAJ&pg=PA99&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=1#v=onepage&q&f=false

³ Каченовський Д. І. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 4.

⁴ Chaney E., Hornbeck R. Economic Dynamics in the Malthusian Era: Evidence from the 1609 Spanish Expulsion of the Moriscos. 2015. 45 p. URL: <http://piketty.pse.ens.fr/files/ChaneyHornbeck2015.pdf>

⁵ Sánchez-Blanco R. B. La expulsión de los Moriscos. *La ciudad de Valencia: historia, geografía y arte de la ciudad de Valencia* / coord. por Jorge Hermosilla Pla., 2009. Vol. 1. P. 11-20. URL:

<https://armada.defensa.gob.es/archivo/mardigitalrevistas/cuadernosihcn/61cuaderno/cap01.pdf>

відстоювали національну церкву; якщо судити з літератури, жодна країна не була така ворожа прагненням римського двору керувати духовенством. Сам Філіп II співчував вітчизняним каноністам і навіть, на подив, захищав їх проти інквізиції»¹. Проте висновки про ворожість католицької Іспанії папству в XVI столітті, який був століттям Реформації та Контрреформації, слід вважати перебільшеним.

*Рис. 4.4.5. Іспанський король Філіп III
(Фрагмент портрета пензля Педро Антоніо Відаля, 1617)*

Серед міжнародних конфліктів Нового часу, ареною якої стала Валенсія, Д. І. Каченовський згадував Війну за іспанську спадщину та Наполеонівські війни. Фраза «під час війни за іспанську спадщину жителі Валенсії тримали австрійську сторону»² означала, що ерцгерцог Карл, який представляв династію Габсбургів, мав підтримку Валенсії, Каталонії та Арагона, а командувач англійськими військами граф Анрі Голуей використовував Валенсію як свою базу, особливо під час свого невдалого наступу в 1707 році на Мадрид, що призвело до розгрому англо-португальсько-австрійських військ французами та їх іспанськими союзниками при Альмансі³. Військові дії тут наполеонівського генерала, пізніше маршала Л.-Г. Суші в 1808-1813 рр.

¹ Каченовський Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 29.

² Там само. С. 4.

³ Сучасна авторка Катрін Десо-Варньє вважає, що «наслідки цієї битви були колосальними: це був початок відвоювання королівств Арагон та Валенсія». Див.: Desos-Warnier C. *Entre champs de batailles et cabales de Cour : Le duc de Berwick, soldat du Roi de France en Espagne, 1704-1719. La Suceion De La Monarquia Hispanica 1665-1725*. 2009. P. 25-54. P. 31. URL: <https://hal.science/hal-01848767/document>

Д. І. Каченовський описував як репресії, мародерство та фінансовий грабіж¹ – точка зору в цілому вірна з урахуванням характеру війни, але яка не заснована на мемуарах самого Л.-Г. Суші, що вийшли в 1829 році англійською мовою, добре знайомою Д. І. Каченовському².

Харківський історик права вказував на значний розгул злочинності у сучасній йому Валенсії та на неефективність правової системи. «Поліція в цій країні безсила і не має засобів відкрити злочинців: жителі не видають їх зі страху чи потурання»³. В іншому місці Д. І. Каченовський вказував на те, що поряд із «найздоровішими» у Валенсії зустрічаються «найгнилиші» установи: тут «можна безкарно вбити людину», а «хабарники сидять у старих палацах міста»⁴. Автор вказав основні напрями розвитку культури Валенсії, зазначивши, що «розумовий та художній рух Валенсії почався ще за маврів». У Середні віки на Піренеях маври «були покровителями філософії та архітектури»⁵. Це твердження стало загальновідомим у науці⁶.

Д. І. Каченовський поділяв й іншу відому думку про те, що Валенсія була першим містом Іспанії, в якому вже в 1474 році виникло книгодрукування⁷. Занепад науки і культури у Валенсії та загалом в Іспанії він пов'язував з діяльністю інквізиції, деспотизмом іспанських королів: «Цей страшний переворот відбувся за часів Філіпа II та Філіпа III. За ним слідує летаргічний сон прекрасної країни, від якого вона не прокинулася досі»⁸. Такий висновок не завадив Д. І. Каченовському відзначити високий рівень розвитку іспанського живопису, який у Валенсії мав «абсолютно самотній характер»⁹. Сам тонкий знавець мистецтва, Д. І. Каченовський схаактеризував не лише архітектуру¹⁰, а й валенсійську художню школу¹¹ та діяльність відомого її представника

¹ Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 4, 33.

² Suchet L.-G. *Memoirs of the War in Spain, from 1808 to 1814*. London: Henry Colburn, 1829. Vol. 2. 375 p.

³ Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 6.

⁴ Там само. С. 3.

⁵ Там само. С. 8.

⁶ Див. : *Al-Andalus : the art of Islamic Spain* / edited by Jerrilynn D. Dodds. New York : The Metropolitan Museum of Art . 1992. P. XX.

⁷ Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 8.

⁸ Там само. С. 9.

⁹ Там само.

¹⁰ Автор, зокрема, вказував: «Особливо різноманітна тут архітектура» і схаактеризував низку відомих середньовічних споруд Валенсії. Див.: Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С.33-34. .

¹¹ Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 11-12.

Хосе де Рібера¹. Взагалі, вчений не заперечував загальновідомої думки про те, що образотворче мистецтво в Іспанії, як і в Італії, «носить на собі печатку релігійного натхнення», а «з королів лише Філіпп IV пристрасно любив живопис»². Найбільшим художником Іспанії XVII ст. Д. І. Каченовський заслужено вважав Веласкеса – придворного короля згаданого монарха (рис. 4.4.6), а «самобутні школи живопису», на його думку, розвинулися у двох містах Іспанії – Валенсії та Севільї³.

Рис. 4.4.6. Зліва – іспанський король Філіп IV (портрет Веласкеса, 1640 р.). Праворуч – регентка Іспанії Марія Крістіна Бурбон-Сицилійська (портрет Вісенте Лопеса-и-Портаньї, 1830)

Текст публікації яскраво відбиває і соціальну позицію харківського вченого. Він критикував хизування сучасного йому іспанського дворянства. Д. І. Каченовський писав: «Зрозуміла гордість вільного та багатого англійця, йому є чим пишатися. Але смішно бачити захоплення власною величчю в гнилих і впалих станах. Вони зазвичай пишаються шлюбами і спорідненістю, за нестачею інших більш дійсних заслуг і менш випадкових переваг»⁴. Тим самим Д. І. Каченовський як представник країни, яка вже другий рік існувала в новій пореформеній реальності, демонстрував своє ставлення до теми рівності прав та

¹ Хосе де Рібера народився у Валенсії, але працював в Італії, перебував під впливом творчості Караччі та Караваджо, помер у Неаполі, тому лише умовно може вважатися валенсійським художником.

² Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 10.

³ Там само. С. 11.

⁴ Там само. С. 20.

обов'язків громадян перед законом. Однак те, що вчений відверто називав «занепадом» сучасної йому Іспанії¹, не зводилося апріорі лише до спадщини минулого чи спостереженнями за низьким рівнем правової та побутової культури населення².

Події, набагато ближчі йому за часом, Д. І. Каченовський висвітлив у своєму нарисі «Погляд на долю Іспанії в XIX ст.» (1856).

В історії Іспанії першої половини XIX століття Д. І. Каченовський виділяв три ключові події – війна з Наполеоном 1807-1814 рр., марні спроби короля Фердинанда VII утримати під своїм контролем повсталі іспанські колонії в Латинській Америці, Перша Карлістська війна 1833-1839.³

Прихильник ліберальних реформ та конституціоналізму, Д. І. Каченовський вважав прийняття цієї Конституції цілком закономірною подією. Регентка Іспанії у 1833-1840 рр. Марія Крістіна Бурбон-Сицилійська (у Д. І. Каченовського – Христина) (рис. 4.4.6) «щоб забезпечити права доньки та схилити на свій бік лібералів... мала послабити систему правління, якою Фердинанд VII тримався з такою завзятістю, і обіцяла реформи»⁴. Саме тому в сучасній іспанській історіографії деякі автори називають її «буржуазною королевою»⁵. Оскільки правління її покійного чоловіка призвело країну до фінансової кризи і виступів консерваторів-карлістів, досвідчений політик, дипломат, а з 1834 – прем'єр-міністр Франсиско Мартінес де ла Роса (у Д. І. Каченовського – «де ла Роза») запропонував королеві свій план дій. Суть цього плану полягала в тому, щоб «дати Іспанії нове уложення (Конституцію – С.Л.) і вступити в союз з Англією та Францією проти Дон-Карлоса, який вже знайшов собі підтримку у багатьох

¹ Там само. С. 28.

² Як вказував Д. І. Каченовський, «В Іспанії звичками вживати міцні слова заражені не одні погоничі мулів, але всі класи суспільства без винятку. Навіть жінки часто їх вимовляють, лише зі зміною». В іншому місці він писав: «На жаль, іспанці не шкодують стародавніх пам'яток». Див.: Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 27, 33.

³ В іспанській історіографії ще з XIX ст. період другий реставрація абсолютизму (1823-1833) прийнято називати «*Década Ominosa*» («Зловісне десятиліття»). Цей термін запровадив ліберальний іспанський письменник Беніто Перес Гальдес у 1877 р. вже після смерті Д. І. Каченовського. Див.: Fuentes J. F. *El fin del Antiguo Régimen (1808-1868). Política y sociedad*. Madrid: Síntesis, 2007. P. 72.

⁴ Каченовский Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 1.

⁵ Rico E. G. *María Cristina, la reina burguesa*. Barcelona: Planeta, 1994. 221 p.

європейських кабінетах»¹. Молодший брат Фердинанда VII, Дон Карлос, який заперечував право Марії Крістіни на престол², справді виявив помітну дипломатичну активність, на його боці воювали десятки тисяч португальців, німців, бельгійців. Отже, Д. І. Каченовський вірно показував, що внутрішній конфлікт в Іспанії набув міжнародного резонансу і використовувався зовнішніми силами у своїх власних цілях.

Союзниками Марії Крістіни стали Франція, а також Англія, яка «зобов'язалася сприяти своїми морськими силами військам Крістіни» і «навіть переконала Францію взяти участь у заспокоєнні Піренейського півострова»³. І все ж таки Д. І. Каченовський дещо применшував ступінь участі Англії у війні. Насправді окрім британського флоту, у Першій карлістській війні брав участь Британський допоміжний легіон, який складався з 10 тисяч кавалерії та піхоти – «забута армія», як називає це добровольчеське⁴ військове з'єднання у своїй монографії сучасний американський історик Е. М. Бретт⁵. Щодо значення Четверного союзу 1834 року між Іспанією, Португалією, Францією та Англією, Д. І. Каченовський позначив його ефективність досить чітко і слушно. Харківський учений писав, що цей союз не досяг очікуваної мети, оскільки «повстання карлістів продовжувалося», «становище уряду не покращало»⁶. Не зважаючи на дискусійність цього питання, в сучасній історіографії є оцінки, близькі до думки Д. І. Каченовського⁷.

Іншим досягненням прем'єр-міністра Франсіско Мартінеса де ла Роса Д. І. Каченовський називав прийняття Королівського статуту

¹ Каченовский Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 1.

² Rujula P. *Religión, Rey y Patria. Los orígenes contrarrevolucionarios de la España contemporánea, 1793-1840*. Madrid, 2023. P. 43.

³ Каченовский Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 2.

⁴ Щоправда, у тексті публікації Д. І. Каченовського є згадка про те, що Англія «дозволила своїм підданам вступати до неї (правительці Іспанії – С.Л.) на службу», проте він не конкретизував міру виконання цього дозволу. Див.: Каченовский Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 3.

⁵ Brett E. M. *The British Auxiliary Legion in the First Carlist War 1835—1838: A Forgotten Army*. Dublin: Four Courts Press, 2005. 240 p.

⁶ Каченовский Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 3.

⁷ Див.: Vilar Ramírez J. B. *España en la Europa de los nacionalismos entre pequeña nación y potencia media (1834-1874). La política exterior de España (1800-2003) : historia, condicionantes y escenarios / coord. por Juan Carlos Pereira Castañares*. Barcelona, 2003. P. 406. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=757036>

1834 року,¹ на основі якого потім буде прийнято Конституцію 1837 р. Саме тому харківський вчений вважав, що очолюване де ла Росою міністерство «зробило рішучий перелом в історії Іспанії»². Цю думку не можна вважати перебільшеною, і не лише тому, що текст Королівського статуту 1834 р. був складений особисто де ла Росою³. Одночасно з прем'єрською посадою він обіймав посаду військового міністра і, отже, поділяв лаври перемог армії лібералів над карлістами.

Рис. 4.4.7. Ліворуч – портрет дипломата та прем'єр-міністра Іспанії Франсіско Мартінеса де ла Роси. Праворуч – портрет генерала Бальдомеро Еспартеро

¹ Див. : Estatuto Real de 1834. URL: https://www.senado.es/web/conocersenado/senadohistoria/senado18341923/Estatuto1834/detalle/index.html?id=18340416_ESTATUTOREAL

² Каченовский Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 3.

³ Наприклад, сучасний дослідник Королівського статуту 1834 р. Ю. В. Василенко зазначає, що Франсіско Мартінес де ла Роса був «багато в чому одним із найяскравіших уособлень усієї іспанської політики першої половини XIX ст.». Нижче автор назвав Королівський статут «Недоконституцією» або «Протоконституцією» і зазначав, що цей документ «стає вершиною діяльності Мартінеса як політичного ідеолога та політичної практики ліберального консерватизму, що зароджується в Іспанії». Див.: Василенко Ю. В. Королівський статут Ф. Мартінеса де ла Роси і становлення Нового порядку в Іспанії в першій половині XIX века. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения РАН*. 2018. Том 18. Вып. 2. С. 57, 59.

Саме цей Королівський статут, на думку Д. І. Каченовського, був головною причиною того, що противники карлістів в Іспанії розділилися на «поміркованих» (до яких належало оточення королеви та вище дворянство) і «прогресистів» (серед них було багато представників «середнього стану»); останні «хотіли розширити право обрання і взагалі схилилися на користь конституції 1812 року»¹. При цьому харківський вчений показав й різницю між ними у питаннях зовнішньої політики: «прогресистам здавався шкідливим четвертий союз; вони не схвалювали втручання іноземних держав у іспанські відносини і з особливою недовірливістю дивилися на Францію; тим часом, як помірковані цуралися Англії і доходили до приниження у проханнях до французького кабінету про фінансування»². На жаль, Д. І. Каченовський не згадав про британського дипломата, консула в Більбао Джона Френсиса Бекона – учасника оборони цього міста від карлістів та автора відомих книг про перший етап Громадянської війни 1833-1839 рр.³ Цей наратив посилив би аргументацію щодо інтересів на Піренеях зовнішніх сил, насамперед Великої Британії.

Важливим внеском у вивчення історії Іспанського держави 1830-х став компаративний аналіз Д. І. Каченовським створеної на основі Королівського статуту Конституції 1837 року та Конституції 1812 року. Він підкреслював зміни у новій конституції: «права корони, порівняно з уложенням 1812 року, розширено; саме уряду належить безумовне veto у справах законодавства». Д. І. Каченовський розкрив структуру кортесів, процедуру виборів, перерахував ті свободи, які давала нова конституція, причини та форми боротьби королеви Марії Крістіни проти прогресистів з метою «повернути втрачене повновладдя»⁴. У цій боротьбі королева передбачувано, але помилково вирішила спертися на підтримку насамперед командувача армії, харизматичного генерала Бальдомеро Еспартеро (рис. 4.4.7)⁵. Сучасні автори, реконструюючи ті події, не дарма вказують на його прізвисько – «Меч Лучани», за епохальну перемогу над карлистами при

¹ Каченовский Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 3.

² Там само.

³ Bacon J. F. Historia de la revolución de las Provincias Vascongadas y Navarra desde 1833 al 1837 : con una reseña política y religiosa de España. San Sebastián : Txertoa , D.L., 1973. 173 p.

⁴ Каченовский Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 4-5.

⁵ Там само. С. 5.

Лучані¹. Саме він розгромив карлістів і змусив Дон Карлоса втекти до Франції². Д. І. Каченовський далекий від ідеалізації Бальдомеро Еспартеро, якого вважав головним ініціатором вигнання королеви та політичного повороту влади від поміркованих до прогресистів, хоч і визнавав, що після того, як генерал став регентом королівства, він «залишився вірним державному устрою, який поклявся охороняти»³.

Правління регента Бальдомеро Еспартеро, як показував Д. І. Каченовський, супроводжувалося запеклою внутрішньополітичною боротьбою, фінансовою кризою, військовими бунтами, репресіями⁴, а самого регента «підозрювали у відданості англійцям»⁵. Висловимося менш дипломатично, ніж Д. І. Каченовський: багато хто в Іспанії вважав, що регент зраджує національні інтереси на користь Британії, куди він і втік, відсторонений від влади в 1843 році. «Еспартеро був сам причиною свого падіння», – визнавав харківський учений, – після його втечі та повернення королеви «помірковані отримали перевагу і, оволодівши верховною владою, дали зовсім новий напрямок як внутрішній, так і зовнішній політиці королівства», а «уряд, зміцнившись за допомогою змін основних законів, сміливо йде шляхом реакції проти колишнього порядку»⁶. Тим самим з 1843 року, як вказував Д. І. Каченовський, Іспанія, в якій по суті встановився політичний компроміс, вступила в новий період свого розвитку. Подібним чином оцінюється цей період і в сучасній науці⁷.

¹ Shubert A. Baldomero Espartero (1793-1879). Del ídolo al olvido. *Liberales, agitadores y conspiradores. Biografías heterodoxas del siglo XIX*. Madrid: Espasa Calpe. 2000. P. 198. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=997190>

² Каченовський Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 5.

³ Там само. С. 6.

⁴ Незважаючи на деякі репресії, загалом історіографія не вважає правління Бальдомеро Еспартеро тиранічним. Деякі автори різних століть навіть використовують у назвах своїх монографій про генерал-регента термін «миротворець». Див.: Degollada, R., et al., *El pacificador de España D. Baldomero Espartero, Duque de la Victoria para Rey de España, por los autores y propietarios de la Luz de la Verdad y del opúsculo: Solución única de todos los problemas políticos, filosóficos y religiosos*. Barcelona: Narciso Ramírez y Cía. 1869. 39 p.; Shubert A. Espartero, el Pacificador. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2019. 757 pp.

⁵ Там само. С. 7.

⁶ Там само. С. 7-8.

⁷ Так, на думку Ю. В. Василенка, в Іспанії в цей час встановився «ліберально-консервативний консенсус між Кортесами як символом Свободи та Корonoю, як символом Порядку на противагу типово традиціоналістській формулі захисту «Вівтаря та Трона». Див.: Василенко Ю. В. Королевский статут Ф. Мартинеса де ла Росы и становление Нового порядка в Испании в первой половине XIX века. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения РАН*. 2018. Том 18. Вып. 2. С. 65.

Отже, популяризація Д. І. Каченовським окремих сюжетів з середньовічної та модерної Іспанії певною мірою сприяла зародженню вітчизняної історичної іспаністики, підсилювала громадський інтерес до цієї європейської країни, яка так само, як й Російська імперія, потребувала докорінних реформ. В своїх роботах «Оповідання про Іспанію», «Погляд на долю Іспанії у XIX ст.», а також у «Звіті про подорож Західною Європою у 1858-1859 роках» він представив не лише записи дорожніх вражень, але й загальне розуміння головних етапів іспанської історії, причин піднесення або занепаду Іспанії на кожному з цих етапів, вважаючи вкрай негативним для фінансово-економічного розвитку масове вигнання з країни у 1610 р. багатотисячної общини морисків, інші прояви національної та релігійної нетерпимості. Він продемонстрував бачення реальної ролі окремих державних діячів і представників культури перш за все, міста Валенсії, кризу науки і культури пов'язував переважно з діяльністю інквізиції, деспотизмом іспанських королів, які часто обмежували свободу власних підданих, фактично долучившись до дискусії щодо шляхів модернізації цієї піренейської держави. В історії Іспанії першої половини XIX століття Д. І. Каченовський апіорі виділяв три ключові події – війну з Наполеоном 1807-1814 рр., марні спроби короля Фердинанда VII утримати під своїм контролем повсталі іспанські колонії в Латинській Америці, Першу Карлістську війну 1833-1839 рр. і політичну діяльність прем'єр-міністра Франсіско Мартінеса де ла Роси. Хоча дослідницькі звернення Д. І. Каченовського в цьому країнознавчому напрямі рідко базувалися на розробці джерел, важливим внеском у вивчення історії Іспанської держави 1830-х став компаративний аналіз створеної на основі Королівського статуту Конституції 1837 року та Конституції 1812 року. Такий аналіз вкотре продемонстрував жваву підтримку Д. І. Каченовським конституціоналізму та норм політичної законності.

Таким чином, звернення Д. І. Каченовського до історії, права, суспільного розвитку, науки і культури Великої Британії, Франції, Італії, Іспанії мало системний, порівняльний і переважно суто дослідницький характер. У фокусі його наукових спостережень перебували взаємозв'язки між політичними інститутами, правовими нормами, рівнем громадянських свобод і станом науки, освіти, культури. Для вченого спільною закономірністю розвитку провідних європейських країн на різних історичних етапах була залежність їх розквіту або занепаду від ступеня конституціоналізму, гласності, самоврядування, ступеня участі громадян в суспільно-політичних

процесах, поваги влади до їхніх особистих прав. Водночас Д. І. Каченовський послідовно поєднував історичний аналіз із безпосереднім враженням від своїх закордонних подорожей, особистими контактами з політиками й інтелектуалами та критичним осмисленням сучасних йому реалій. Характерною рисою дослідницького підходу Д. І. Каченовського було прагнення не ідеалізувати жодну з досліджуваних країн, а виявляти як їхні досягнення, так і структурні вади. Праці вченого з історії, права, суспільного розвитку, науки і культури Великої Британії, Франції, Італії засвідчують його стійку прихильність до ідей політичної законності, конституційної держави та еволюційних реформ.

Звертаючись до досвіду Англії, Д. І. Каченовський розглядав британську конституційну монархію як зразок для держав, що потребують реформ, високо оцінюючи традиції сомоврядування, гласність і обмежений бюрократичний апарат, але водночас критикуючи окремі риси виборчої системи й певні аспекти університетської освіти. Францію він аналізував крізь призму значущих досягнень національної науки, ментальною схильністю до різких політичних коливань, критично ставлячись до мілітаризму Другої імперії, але визнаючи конституційно-демократичний характер її провідних інституцій. Досліджуючи Італію, Д. І. Каченовський особливу увагу приділяв політичним процесам і культурним досягненням середньовічної Флоренції, сучасного йому Рісорджименто, розглядаючи національне об'єднання Італії як чинник її багатовимірного відродження та переконливо пов'язуючи розвиток мистецтва з рівнем громадянської свободи. Звернення до історії Іспанії дозволило харківському вченому показати руйнівний вплив деспотизму, релігійної нетерпимості та інквізиції на економіку, науку і культуру, а також послідовно відстоювати ідеї конституціоналізму як умови модернізації держави. В цілому, порівняльні спостереження Д. І. Каченовського над розвитком Великої Британії, Франції, Італії, Іспанії утворюють цілісну концепцію європейського історичного простору, в якому свобода, право, освіта і політична відповідальність виступають ключовими чинниками суспільного розвитку.

Висновки

Juris prudens... Мудрий у праві... Майже кожен рядок публікацій Дмитра Івановича Каченовського, які ми мали можливість дослідити в нашій монографії, наполегливо свідчить про це....

Підбиваючи загальні підсумки можемо наголосити: здійснене дослідження дозволяє стверджувати, що наукова спадщина Дмитра Івановича Каченовського становить цілісне й концептуально завершене явище в історії європейської та вітчизняної історико-правової думки XIX століття, у межах якого міжнародне право, міждержавні відносини, вчення про державу та розвиток політичних наук постають як взаємопов'язані складові єдиного інтелектуального проекту. Його творчість репрезентує тип ученого-юриста, для якого право було не лише системою норм, а формою цивілізаційної організації людського співжиття, морально навантаженим механізмом обмеження сили й водночас інструментом історичного поступу і тип історика міжнародних відносин, творчість якого відрізнялася широтою проблематики, міждисциплінарністю та прагненням до системного осмислення ключових явищ міжнародного права, політичної думки, дипломатії.

В біографічному та інституційному вимірах Д.І. Каченовський постає як органічний представник харківської університетської школи, але водночас як мислитель загальноєвропейського масштабу. Його наукова доля розгорталася в контексті імперських реалій, однак інтелектуальні орієнтири формувалися під вирішальним впливом західноєвропейської науки, порівняльних спостережень і безпосереднього знайомства з політико-правовими системами провідних держав. Саме це поєднання локального академічного середовища та широкого європейського горизонту зумовило синтетичний характер його поглядів і пояснює, чому його праці виходили за межі суто університетського курсу, набуваючи значення загальнотеоретичних узагальнень.

У сфері викладання Д.І. Каченовський заклав підвалини університетської традиції системного й концептуально цілісного викладу міжнародного права як самостійної галузі знання, що має власний предмет, метод та історію. Його педагогічна діяльність виходила далеко за межі простого коментування чинних договорів чи дипломатичної практики: вона була спрямована на формування у студентів широкого історико-правового світогляду, здатного охопити еволюцію міждержавних відносин у довгій історичній перспективі. Саме в цьому контексті «Курс міжнародного права» постав не лише як навчальний текст, а як масштабна

історико-теоретична реконструкція розвитку міжнародного спілкування від давніх цивілізацій Сходу та античного світу до політичної системи нової Європи. В цьому курсі міжнародне право осмислюється як історично сформований порядок взаємодії держав, що спирається не тільки на формально закріплені договори й усталені звичаї, а й на ширший комплекс регулятивних чинників: моральні уявлення епохи, принцип взаємності, баланс сил, дипломатичну репутацію урядів і вплив громадської думки. Такий підхід дозволив ученому показати, що міжнародно-правові норми не існують у вакуумі, а функціонують у живому політичному середовищі, де юридичні, етичні та політичні елементи тісно переплітаються.

Поєднуючи юридичну догматику з історіософією міжнародного розвитку, Каченовський запропонував переконливу відповідь на поширені в його час сумніви щодо «реальності» міжнародного права. Він доводив, що його обов'язковість ґрунтується не лише на примусі, а на сталій практиці держав, силі звички, взаємній вигоді та поступовому моральному вдосконаленні міжнародного співтовариства, тим самим формуючи інтелектуальну модель міжнародно-правової науки, що зберігає евристичну цінність і сьогодні.

Аналіз його головних наукових праць переконливо свідчить, що Д.І. Каченовський належав до кола тих дослідників XIX століття, які послідовно прагнули підпорядкувати сферу міжнародних відносин правовим засадам і вивести її з-під виключної залежності від сили, випадку та політичної доцільності. Його дослідження морської війни, інституту каперства, режиму нейтральної торгівлі, історії дипломатії та розвитку політичних наук об'єднує наскрізна ідея обмеження сваволі воєнної та державної потуги нормою, усталеною процедурою та можливістю неупередженого розгляду спорів. Для нього право виступало не прикрасою міжнародної політики, а необхідною умовою її цивілізованого існування.

Особливо показовим є те, що вчений наполягав на значенні судових і квазісудових форм врегулювання міжнародних конфліктів, захисті інтересів нейтральних сторін та уніфікації правил ведення війни на морі. У цьому сенсі його праці інтелектуально передбачають подальші тенденції розвитку міжнародного гуманітарного права, інституціоналізацію міжнародного арбітражу та ідею постійних міжнародних судових органів. Він мислив у напрямі поступового витіснення стихії війни сферою правового регулювання, де репутація

держави й дотримання зобов'язань набувають ваги не меншої, ніж воєнна сила.

Водночас притаманний Д. І. Каченовському поміркований ідеалізм, віра в поступове моральне вдосконалення міжнародного середовища поєднувалися з чітким усвідомленням історичної обмеженості правових механізмів. Він бачив, що право не усуває конфліктів автоматично, а діє лише за наявності політичної волі й відповідного рівня цивілізаційного розвитку. Саме ця напруга між нормативним ідеалом і реаліями політики надавала його концепції внутрішньої глибини, уберігаючи її від наївного утопізму та перетворюючи на зрілу історико-правову доктрину.

Країнознавчі студії Д. І. Каченовського розкривають ще один принципово важливий вимір його наукового методу – послідовне прагнення осмислювати право не ізольовано, а в широкому культурно-політичному та цивілізаційному контексті. Для нього правові інститути ніколи не існували самі по собі: вони поставали результатом тривалого історичного розвитку, тісно пов'язаного з рівнем освіти, характером політичної влади, станом громадянських свобод і загальною культурою суспільства. Саме тому досвід Великої Британії, Франції, Італії та Іспанії слугував для вченого своєрідною інтелектуальною лабораторією порівняльного аналізу, у межах якої він досліджував взаємодію політичних форм, правових норм і суспільної динаміки.

Звертаючись до різних історичних епох і національних моделей розвитку, Д. І. Каченовський простежував, як конституційні гарантії, традиції самоврядування, свобода слова й участь громадян у публічному житті сприяють зміцненню правопорядку, тоді як деспотизм, цензура та станові привілеї гальмують не лише політичний, а й правовий прогрес. У такому підході країнознавство набувало не описового, а виразно аналітичного характеру, перетворюючись на засіб виявлення загальних закономірностей розвитку держави і права. В результаті формувалося цілісне бачення європейського історичного простору як складної, внутрішньо пов'язаної системи, де право, освіта, політична участь, науковий розвиток і моральна відповідальність еліт та громадян взаємно зумовлюють одне одного. Саме ця інтегральність бачення робить країнознавчі праці Д. І. Каченовського важливою складовою його загальної історико-правової концепції.

Методологічно спадщина Д. І. Каченовського відбиває перехідний характер епохи. Його підхід поєднує риси романтичної історичної свідомості з дедалі виразнішою орієнтацією на позитивістську вимогу фактичності, систематизації та критики джерел. Він послідовно

відстоював специфіку юридичного пізнання, наголошуючи, що політико-правові явища не можуть досліджуватися за моделями природничих наук без урахування історії, моралі та культури. Саме ця методологічна рефлексія забезпечила його працям тривку наукову вартість і дозволяє розглядати його як одного з провісників модерного історико-правового підходу.

Узагальнюючи, можна дійти висновку, що Дмитро Іванович Каченовський посідає особливе місце в історії міжнародно-правової думки як учений, котрий поєднав університетську педагогіку, історичну ерудицію та теоретичну рефлексію в єдиній інтелектуальній програмі. Його творчість засвідчує становлення міжнародного права як науки, що виходить за межі опису дипломатичної практики й постає як самостійна система знання про правові засади світового співжиття. Саме в цьому полягає головне значення його спадщини – як важливої ланки у формуванні європейської традиції осмислення міжнародного правопорядку та як невід’ємної частини історії української правничої науки.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александренко В. Н. Очерки по истории науки международного права. А. Джентили и Г. Гроций. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1906. Май. Ч. 3. С. 109–124.
2. Андреевский И. Е. О договоре Новгорода с немецкими городами и Готландом, заключенном в 1270 году: рассуждение магистра государственного права Ивана Андреевского, представленного в Юридический факультет Императорского Санкт-Петербургского университета pro venia legendi. Санкт-Петербург : В типографии Якова Трея, 1855. IV, 106 с.
3. Антонетти П. Повседневная жизнь Флоренции во времена Данте / Пер. с фр., предисл. В. Д. Балакин. Москва: Молодая гвардия; Палимпсест, 2004. 288 с.
4. Бабков М. І. Становлення і розвиток науки міжнародного права в університетах України в XIX – поч. XX ст. *Вісник Національного технічного університету "ХПІ" : зб. наук. пр. Темат. вип. : Історія науки і техніки*. Харків. 2011. № 64. С. 19-26.
5. Бакаев О.В., Дубина О.К. Селден Джон. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т.5. П-С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2003. С. 454-455.
6. Балакин В. Д. Творцы Священной Римской империи. Москва: Молодая гвардия, 2004. 356 с.
7. Барандій М. В. Поняття суверенітету держави у міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2010. №2. С. 307–311.
8. Баранов Н. Н. Леопольд фон Ранке: историк и его метод. *Россия и мир: панорама исторического развития: сборник научных статей, посвященный 70-летию исторического факультета Уральского государственного университета им. А. М. Горького*. Екатеринбург, 2008. С. 36-41.
9. Басовская Н. И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе. *Средние века*. Москва, 1990. Вып. 53. С. 44-51.
10. Бассам И. Дипломатический агент и его неприкосновенность. *Вестник РУДН. Серия Юридические науки*. 2013. № 1. С. 168-172.
11. Белобородько А. М., Семенова В. И. Эволюция итальянских торговых домов XIV-XV вв. как морфогенез коммерческих организаций. *Научный вестник: финансы, банки, инвестиции*. 2017. № 4 (41). С. 85-91.

12. Бичков М. М. Фактори виникнення і розвитку громадянського суспільства. *Політікус*. 2017. Вип. 3. С. 5-10.
13. Біобібліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805-2020 рр.) / [уклад. І. С. Воеводін, О. А. Гавриленко, Д. В. Гайдар та ін. ; ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, І. С. Воеводін, А. Л. Шевченко]. Харків : ТОВ «Планета-Прінт», 2020. 174 с.
14. Блок М. Феодальне суспільство / Переклад з французької Віктора Шовкуна. Київ. Вид. дім «Всесвіт», 2001. 528 с.
15. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – 2-е вид., доп. та переробл. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 560 с.
16. Брун Ф. К. О поселениях итальянских в Газарии. Топографические и исторические заметки. *Труды Первого археологического съезда в Москве*. 1869. Москва, 1871. Т. 2. С. 365–403.
17. Буданова В. П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. Москва: Наука, 2000. 544 с.
18. Бузескул В. П. Профессор М.М. Луний, «Харьковский Грановский» : к столетию Харьковского университета. СПб : Сенатская тип., 1905. 56 с.
19. Бузескул В. П. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель. *Известия Академии наук СССР*. VI серия. 1926. №12. С. 1121–1138.
20. Бузескул В. П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. *Наукові записки науково-дослідницької кафедри історії української культури*. Харків, 1927. № 6. С. 1–14.
21. Буроменский М., Сенаторова О., Тарасов О. Харьковская школа международного права. *Право Украины*. 2013. № 2. С. 112–128. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukro_2013_2_9
22. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. 864 с.
23. Буткевич О.В. Міжнародне право Середніх віків: монографія. Київ: Вид-во гуманітарн. літ., 2008. 672 с.
24. Буткевич В. Г. Невичерпні міжнародно-правові скарби-знахідки українського професора Д. І. Каченовського. До 195 річниці з дня народження професора Дмитра Каченовського. *Український часопис міжнародного права*. 2022. № 4. С. 66-122.
25. Бушканец Л. Е. Образ идеального чиновника в творчестве В. И. Панаева. *Филология и культура*. 2015. № 1(39). С. 120-124.
26. Василенко Ю. В. Королевский статут Ф. Мартинеса де ла Росы и становление Нового порядка в Испании в первой половине XIX века. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения РАН*. 2018. Том 18. Вып. 2 С. 55-68.

27. Василий Великий, святитель. Примите слово мое. Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 2006. 498 с.
28. Вейнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятых годах : (из моих воспоминаний). *Русское богатство*. 1905. № 2. С. 245–258.
29. Видукинд Корвейский. Деяния саксов. *Res Gestae Saxonicarum*. Москва: Наука, 1975. 272 с.
30. Виндшейд Б. Учебник пандектного права. Т. 1: Общая часть / пер. с нем., под ред. С.В. Пахмана. Санкт-Петербург: Изд. Гиероглифова и Никифорова, 1874. 372 с.
31. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2020. 544 с.
32. Волков М. О соперничестве Венеции с Генуей в XIV в. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1858. Т. 4. С. 151–236.
33. Воронов А.[Г]. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг. *Русская старина*. 1913. Кн. 6. С. 571–595.
34. Высочайше утвержденный Устав Училищ для детей канцелярских служителей: от 16 февраля 1828 г. № 1814. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830-1884. Собрание 2. Т. 3. С. 158-168.
35. Вязигин А. С. Очерки из истории папства в XI в. Гильдебранд и папство до смерти Генриха III. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1898. VIII, 300 с.
36. Вязигин А. С. Международное право в средние века (По поводу книги барона М. Таубе «Принципы мира и права в международных столкновениях в средние века»). Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашев и К°, 1900. 23 с.
37. Гавриленко О.А. Вплив римського права на регулювання податкових та митних відносин у середньовічних колоніях Генуезької республіки на теренах сучасного півдня України (1266–1475 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 88. Ч. 1. С. 46-54. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.6>
38. Гавриленко О.А. Корнеліус ван Бяйнкерсхук – видатний представник голландської школи міжнародного права кінця XVII – першої половини XVIII ст. *Правова держава*. 2024. № 53. С. 21-31. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2024.53.300732>
39. Гавриленко О.А. Логвиненко І.А., Логвиненко Є.С. Становлення та особливості варно-кастової системи організації суспільства в стародавній Індії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право*. 2024. Вип. 38. С. 16-30. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/25383>

40. Гавриленко О.А. Морські закони Ганзейського союзу 1597 року: історичний контекст, правовий зміст та значення. *Правова держава*. 2025. № 58. С. 190-200. DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.58.331549>
41. Гавриленко О.А., Новікова Л.В., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права : хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право». Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 676 с.
42. Гавриленко О.А. Постліміній. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т. 4. Н-П. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2002. С. 697.
43. Гавриленко О.А. Професор Харківського університету А.М. Стоянов як історик права. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С. 16-24. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-02>
44. Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Кафедра міжнародного і європейського права Харківського університету: класична традиція та сучасність. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право*. 2018. Вип. 26. С. 10–15.
45. Гавриленко О.А. Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46-53. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-05>
46. Гавриленко О.А., Садовніков О.К. Український філософ та педагог Іван Якович Чаленко (1873-1937): постать на тлі епохи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2021. Вип. 64. С. 37-50. DOI: <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2021-64-4>.
47. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.
48. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Становлення передумов формування законів і звичаїв війни в стародавню епоху: класичні та сучасні підходи до вирішення проблеми. *Military offences and war crimes: background, theory and practice : collective monograph*. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. Р. 164-204.
49. Гавриленко О.А., Сівальньов О.М., Цибулькін В.В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків : «Точка», 2017. 260 с.
50. Гвиберт Ножанский. История, называемая Деяния бога через франков (из хроники). Заборов М.А. *История крестовых походов в документах и материалах*. Москва, 1977. С. 54-57.

51. Гервинус Г. История девятнадцатого века от времени Венского конгресса. Санкт-Петербург: Издание и типография О. И. Бакста, 1863. Т. 1. 448 с.
52. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. 2-е изд. / Пер. с фр. К. Арсеньева. Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша. Изд. Н. Тиблена, 1864. 242 с. VI с.
53. Гиршман Л. Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 63–70.
54. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Thomas_Hobbes/Leviafan_abo_Sut_budova_i_povnovazhennia_derzhavy_tserkovnoi_ta_svitskoi.pdf
55. Голобуцький П. В. Каченовський Дмитро Іванович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 156–157.
56. Головко О. М., Греченко В. А. С. В. Пахман як теоретик та історик права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 6-15.
57. Головко О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст. : монографія. Харків : Константа, 2018. 471 с.
58. Грабарь В. Каченовский Дмитрий Иванович. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург. 1895. Т. 14. П/т. 28. С. 808.
59. Грабарь В.Э. Вселенские соборы как органы международного общения. *Вопросы истории*. 1945. № 3/4. С. 86-98.
60. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). Москва : Изд-во АН СССР, 1958. 490, [2] с.
61. Гребенщикова Г. А. Вооружённый нейтралитет Екатерины II: причины и следствия. *Военно-исторический журнал*. 2007. № 4. С. 26-29.
62. Греченко В.А. Професор С.В. Пахман: життя в науці та наука в житті. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип.13. С. 149-150.
63. Греченко В.А. Дослідження професором О.І. Палюмбецьким (1811–1897) судових доказів доби Київської Русі. *Право і безпека*. 2018. №2. С. 23-28.
64. Григорий Нисский, святитель. О блаженствах. Слово 1. [Из кн.: Григорий Нисский (еп.). Творения святого Григория Нисского. Ч. 2. 1861 г. Москва : Тип. В. Готье, 1861. 482 с.] URL: <https://ni-ka.com.ua/grigorii-nisskii-o-blajenstvah/>

65. Григорьева Л. И. «Идеи к философии истории человечества» И.Г. Гердера для современного культуролога. *Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. 2014. Т. 27 (66). № 1, С. 42-49.
66. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. Москва: Высшая школа, 1985. 479 с.
67. Даневский В. П. Очерк новейшей литературы по международному праву. Санкт-Петербург : Тип. 2-го отд-ния собст. Е.И.В. Канцелярии, 1876. Гл. 6 : Русские публицисты по международному праву. С. 253–256. Рец. на кн.: Каченовский Д. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле : исследование . Москва : Тип. В. Готье, 1855.
68. Даневский В. П. Пособие к изучению истории и системы международного права. Харьков: А. Н. Гусева, 1892. Вып. 2. 178 с.
69. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. Т. 1. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 510 с.
70. Денисенко В.В. Право війни у Стародавній Греції. *Держава і регіони. Сер.: Право*. 2008. №1. С. 14-18.
71. Денисенко В.В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2009. № 2. С. 15-21.
72. Денисенко В.В. Право війни у Стародавньому Римі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 24-27.
73. Денисенко В.В. Проксенія: історія становлення і розвитку консульського права. *Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 17. С. 18-21.
74. Денисенко В.В. Ксенія і проксенія: співвідношення союзів приватної і публічної гостинності у міжполісних відносинах Стародавньої Греції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 21–24.
75. Денисенко В.В. Гостинність як складова частина *jus gentium* у Стародавньому Римі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 23. С. 25-28.
76. Денисенко В.В. Договір ісополітії як інститут між народного права Стародавньої Греції. *Colloquium-journal*. 2018. №4 (15). С. 20–22.
77. Денисов В.Н. Гроції. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т. 1. А-Г. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. С. 648-649.
78. Денисов В. Н., Савчук К. О. Каченовський Дмитро Іванович. *Антологія української юридичної думки*. Київ : Юрид. кн., 2004. Т. 8 : Міжнародне право. С. 73–76.

79. Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. Т. 45. Кн. 1. С. 75–115; Кн. 2. С. 565–588.
80. Дерев'янка А.І. Причини виникнення міграційних процесів та їхній вплив на формування перших державних утворень. *Правові новели*. 2024. Вип. 23. С. 366-372. DOI: <https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.47>
81. Деревицкий А. Михаил Назарович Петров. Биографический очерк. (Страницы из истории Харьковского университета). Харьков: Изд. книжного магазина Полуехтова, 1887. 36 с.
82. Дзівідзінський В. Є. Природне та позитивне право: компаративний аналіз. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20. Вип. 22(2). С. 71-75.
83. Дмитриева О. В. Елизавета Тюдор. 2-е изд. Москва: Молодая гвардия, 2012. 320 с.
84. Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; Київський університет права, 2001. 426 с.
85. Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. Т. I. Санкт-Петербург: Печатано в Военной типографии Главного штаба его императорского величества, 1823-1825. В 2 т. Ч. 1: Т. 1: Акты публичные. 1823. [2], 570, [2] с. ; Ч. 1: Т. 2: Акты публичные. 1825. [2], 715, [1], III, [1] с.
86. Домановский А. Н. «И прибыл во Франкию слон»: шахматная партия восточной дипломатии Карла Великого. *Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме*. Вип. 9. Харьков: Майдан, 2021. С. 91-112.
87. Есикорский С. О единственной, или верховной цели просвещения. Речь, говоренная при публичном испытании учеников Слободско-Украинской гимназии. Харьков: В университетской тип., 1818. 40 с.
88. Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского Университета. Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1906. 70 с.
89. Зварич Р. В. Регулятивна функція феодального типу права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Серія Право. Вип. 47. Т. 1. С. 16-19.
90. Зонов В. Т. Идеино-теоретические основы исторических исследований М. М. Ковалевского (70–90-е годы XIX в.). *Труды Томского государственного университета*. Сер. историческая. 1969. Т. 209. Вип. 6. С. 136–169.
91. Зохранян Р. П. Принцип равноправия и самоопределения народов : Эволюция содержания в системе принципов международного права.

- Вестник Московского университета. Серия 2. Право.* 2009. № 2. С. 61–73.
92. Ивашенко В. Ю. Профессор Д. И. Каченовский в воспоминаниях современников. *Харківський історіографічний збірник*. 2002. Вип. 5: Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. С. 88–94.
 93. Извлечение из «Писем Гроба Господня» или Ассиз Иерусалимского Королевства. 1099 г. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kreuzzug/XII/Assizy_Ierusalim/text3.phtml?id=1246
 94. Именной указ от 1 августа 1822 г., данный Управляющему Министерством Внутренних дел, Графу Кочубею «Об уничтожении Массонских лож и всяких тайных обществ». *Полное собрание законов Российской Империи*. Собр. I. Т. XXXVIII. СПб., 1830. С. 579. URL: <https://runivers.ru/gal/today.php?ID=578220>
 95. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багаля. Харьков: Тип. А. Дарре, 1908. V, 558, XII с.
 96. Історія міжнародних відносин : підруч. / І. В. Алексєєнко, А. Х. Маргулов, І. А. Єремєєва, М. В. Несправа. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 228 с.
 97. Історія Харківського університету (1804–2006) : сист. бібліогр. показч. : у 3 ч. / М-во освіти і науки України, Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Центр. Наук. б-ка ; уклад.: М. Г. Швалб [та ін.] ; наук. ред.: С. І. Посохов, О. О. Кучер ; ред.: О. С. Журавльова. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 770 с.
 98. Кагановська Т.Є., Червяцова А.О. Дмитро Іванович Каченовський. *Universitates. Наука и просвещение*. 2008. № 3. С. 24–32.
 99. Казем-Бек А.К. История ислама. *Русский вестник*. 1860. №2. С. 119–153.
 100. Кармазіна М. Політична наука: предмет, структура, методологія. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 19–33.
 101. Карпачев С. Тайны масонских орденов. Москва: Язуз-Пресс, 2007. 348, [1] с.
 102. Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 336 с.
 103. Касяненко Ю.Я. Орнатський Сергій Миколайович. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т.4. Н-П. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2002. С. 326.
 104. Каченовский Д. И. Исторический обзор положения международного права о владычестве над морями : магистерская дис. Харьков, 1849 (рукопис).

105. Каченовский Д. И. Морская война и каперство в средние века. *Московские ведомости*. 1855. 24 февр. (№ 24), 26 февр. (№ 25).
106. Каченовский Д. И. Морские разбои Ост-Индского архипелага. *Московские ведомости*. 1852.
107. Каченовский Д. И. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Москва : Тип. В. Готье, 1855. XVI, 174 с.
108. Каченовский Д. Успехи науки международного права в Германии и Англии. *Русский вестник*. 1856. Т. 2. Март. Кн. 2. С. 28–34.
109. Каченовский Д. И. Жизнь и сочинения Даниэля Вебстера. *Русский вестник*. 1856. Т. 3. Июнь. Кн. 1. С. 385–416; Т. 4. Июль. Кн. 2. С. 239–278.
110. Каченовский Д. И. Взгляд на судьбу Испании в XIX в. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Сентябрь. Кн. 1. Современная летопись. С. 1–8.
111. Каченовский Д. И. Рецензия. О происхождении положительного права. Речь, произнесенная в торжественном собрании Харьковского университета проф. Станиславским. Харьков. 1856. 60 с. *Русский вестник*. 1856. №20. Октябрь. Кн. 2. Современная летопись. С. 275–281. URL: <https://books.google.ru/books?id=yxNJAAAAcAAJ&pg=RA1-PA269#v=onepage&q&f=false>
112. Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. Москва: В Типографии Каткова и К°, 1859. [6], 142 с.
113. Каченовский Д. И. Христиан-Фридрих Вурм : [некролог]. *Русский вестник*. 1859. Т. 20. Кн. 3–4. С. 136–144.
114. Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе. М.: В Типографии Каткова и К°, 1859. [2], 142 с.
115. Каченовский Д. И. Вступительная лекция по международному праву, читанная профессором Д. И. Каченовским по возвращении из-за границы в Императорском Харьковском университете (24-го сентября 1859 года). *Русское слово. Литературно-ученый журнал, издаваемый графом Г. Кушелевым-Безбородко*. 1860. Апрель. С. 1–17.
116. Каченовский Д. И. Воспоминания о Маколле : (дорогой памяти Т. Н. Грановского и П. Н. Кудрявцева). *Русское слово*. 1860. Кн. 6. Отд. 1. С. 55–111.
117. Каченовский Д. И. Труды общества, учрежденного в Англии, для развития общественной науки : ст. первая. *Русское слово*. 1860. Кн. 11. Отд. 2. С. 59–80; Кн. 12. Отд. 2. С. 46–69. – Рец. на кн.: Transactions of the national association for promotion of social science. London, 1858–1860. Vols. 1–3. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/792>

118. [Каченовский Д. И.] Отчёт о путешествии по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-1859 годах. Харьков: В университетской тип., 1860. [2], 47 с.
119. [Каченовский Д. И.]. Д. К. Аахенский конгресс. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург: Тип. И. И. Глазунова и К°, 1861. С. 8-9.
120. [Каченовский Д. И.]. Д. К. Агенты дипломатические. *Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами* / Под. ред. А. Краевского. Т. I: А – Адб. Санкт-Петербург: Тип. И. И. Глазунова и К°, 1861. С. 454-464.
121. Каченовский Д. И. Заметки о характере французов и англичан. *Русская речь*. 1861. 15 янв. (№ 5). С. 72–76; 19 янв. (№ 6). С. 90–95.
122. Каченовский Д. И. Мои встречи и беседы с г-жею Джемсон : (рассказ путешественника, посвященный преподавательницам женских воскресных школ в Харькове). *Русская речь и Московский вестник*. 1861. 27 авг. (№ 69). С. 253–258; 31 авг. (№ 70). С. 269–273. 3 сент. (№ 71). С. 285–287.
123. Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России : речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета. Харьков : В университетской тип., 1862. [2], VI, [4], 172 с.
124. Каченовский Д.И. Прежнее и нынешнее положение русских университетов. *Русская речь и Московский вестник*. 1862. 4 янв. (№ 1). С. 2–6.
125. [Каченовский Д. И.] Краткий отчет о занятиях профессора императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границею с июня по октябрь 1861 г. Харьков: В университетской тип., 1862. 12 с.
126. Каченовский Д. Понятие о государстве и правительстве у французов. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1863. №. 99. С. 413; №103. С. 429.
127. Каченовский Д. И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. 1*. Харьков: Универ. тип., 1863. С. XLVII–LXVIII.
128. Каченовский Д. И. Рассказы об Испании. *Русское слово*. 1863. Кн. 1. Отд. 1. С. 1–53.
129. Каченовский Д. И. Курс международного права. Кн. I. [Часть общая. Отдел I: Значение науки международного права в системе юриспруденции]. Харьков: Универ. тип., 1863. LXVIII, 120 с.
130. Каченовский Д. И. Новая Европа и новая Россия. Лекция, читанная 6 октября 1861 года. *Курс международного права. Кн. 1*. Харьков: Универ. тип., 1863. С. XLVII–LXVIII.

131. Каченовский Д. И. Корнваль Льюис. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1864. 23 февраля. № 43.
132. [Каченовский Д. И. О сочинении Г. Сиренко на тему: «Об отношениях европейских государств к римскому двору по делам церкви, и в особенности о конкордатах»]. *Извлечение из отчета о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1862–63 академический год*. Харьков : Унив. тип., 1864. С. 37–43.
133. Каченовский Д. И. Курс международного права. Харьков : В университетской тип., 1866. Ч. 1. Кн. 2: Часть Общая. С. 121–336 с.
134. [Каченовский Д. И. О сочинении А. Кисличного «О городовом устройстве Франции, Англии и Пруссии»]. *Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним*. 1868. № 9. С. 406–411.
135. [Каченовский Д. И.]. К-ий. [Рецензия]. *Вестник Европы*. 1868. Т. 6. Кн. 12. С. 917–923. Рец. на кн.: Роммель К. Д. фон. Пять лет из истории Харьковского университета : воспоминания проф. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете / Пер. Балясный Я. . Харьков: В Университетской тип., 1868. 111 с. URL: http://starieknigi.info/Zhurnaly/VE/Vestnik_Evropy_1868_014_12_Harward.pdf
136. Каченовский Д. И. Флоренция и её старые мастера (Из путешествий по Италии). *Вестник Европы*. 1869. Т. 4. Кн. 8. С. 634–683; Т. 5. Кн. 10. С. 678–750.
137. Каченовский Д. И. Государственное право европейских держав: лекции, читанные в 1870/1871 акад. г. и програма курса. Харьков, 1871. 565, 15 с.
138. Каченовский Д.И. Курс международного права. *Золотой фонд российской науки международного права*. Т. 1. Москва: Междунар. отношения, 2007. С. 39-166.
139. Каченовский Дмитрий Иванович. *Большая советская энциклопедия* / гл. ред. А. М. Прохоров. Третье изд. Москва : Совет. энцикл., 1973. Т. 11 : Италия – Кваркуша. С. 550.
140. Каченовский Дмитрий Иванович. *Дипломатический словарь* : в 2 т. / гл. ред.: А. Я. Вышинский, С. А. Лозовский. Москва : Госполитиздат, 1948. Т. 1 : А – К. С. 762–764.
141. Каченовский Дмитрий Иванович. *Дипломатический словарь*. В 3 т. Т. 2 : К – П / гл. ред.: А. А. Громыко, С. А. Голунский, В. М. Хвостов. Москва: Госполитиздат, 1961. С. 37.
142. Каченовский, Дмитрий Иванович. *Русский биографический словарь: в 25 томах*. СПб., 1897. Т. 8: Ибак – Ключарев. С. 575–577.
143. Каченовський Дмитро Іванович, 1827–1872 [Електронний ресурс] : персон. бібліогр. покажч. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого,

- Наук. б-ка ; [уклад.: О. І. Самофал, Л. В. Покусай, В. В. Щабельник; відп. за вип. Н. П. Пасмор]. Харків, 2018. 37 с. URL: <https://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SAIT/Kahenovskiy-uk.pdf>
144. Каченовський Дмитро Іванович. *Українська радянська енциклопедія* / голов. редкол.: О. К. Антонов [та ін.]. Вид. друге. Київ : Голов. ред. Укр. радян. енцикл., 1980. Т. 5 : Кантата – Кулики. С. 74.
 145. Киссинджер Г. Дипломатія / Пер. с англ. В. Верченко. Москва : Издательство АСТ, 2018. 896 с.
 146. Клюбер И.Л. Новейшее европейское народное право. Москва: Тип. Августа Семена, 1828. 374 с. URL: <https://e.eruditor.one/file/694652/>
 147. Ковалевський М. М. Характеристика Д. І. Каченовського в зв'язі с особистими о нем воспоминаннями : сообщ. в торжеств. заседании Харьковского юридического общества. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1904. 24 с.
 148. Ковалевський М. М. Моє наукове і літературне скитальцтво. *Русская Мысль*. 1895. №1. С. 61–80.
 149. Ковалевський М. Характеристика Д. І. Каченовського в зв'язі с особистими о ньм воспоминаннями. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 21-42.
 150. Кокошкин Сергей Александрович, Харьковский генерал-губернатор (Из записок Ф. О. Рейнгардта). *Харьковский сборник : Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1887 г.* Харьков, 1887. С. 155-160. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/68306537-c6ca-40e7-ac1a-e7f3f00949e6/content>
 151. Кондратюк Л. Правове регулювання відносин між античними державами Східного Середземномор'я під час військових конфліктів. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2010. Вип. 50. С. 91–97.
 152. Костомаров Н. И. Литературное наследие. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1890. 521 с.
 153. Кубальський В. Н. Особливості поняття «державний суверенітет» в сучасному міжнародному праві. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. Вип. 28. С. 400–410.
 154. Кувшинський Н. Платонов (Холмогоров), Іван Васильевич. *Русский биографический словарь* : в 25 томах. Санкт-Петербург, 1905. Т. 14: Плавильщиков — Примо. С. 37-38.
 155. Кудін С.В. Ідеї порівняльного правознавства у працях С. М. Орнатського. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 18-22. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000330666>.

156. Кудін С.В. Порівняльна історія права: епістемологічні та практичні дослідження у працях А.М.Стоянова. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1-2. С. 348–356. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000044792>
157. Кудрявцев П. Н. О достоверности истории. *Кудрявцев П. Н. Лекции. Сочинения. Избранное*. Москва: «Наука», 1991. 344 с. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9E_%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8_\(%D0%9A%D1%83%D0%B4%D1%80%D1%8F%D0%B2%D1%86%D0%B5%D0%B2\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9E_%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8_(%D0%9A%D1%83%D0%B4%D1%80%D1%8F%D0%B2%D1%86%D0%B5%D0%B2))
158. Кудрявцев П. Н. Судьбы Италии от падения Западной Римской империи до восстановления её Карлом Великим. Обзорение остготов-лангобардского периода итальянской истории. Москва: В университетской тип., 1850 . 714 с.
159. Кудрявцев П. Н. Судьбы Италии от падения Западной Римской империи до восстановления её Карлом Великим. Обзорение остготов-лангобардского периода итальянской истории. (Репринтное издание). Москва: Изд. Directmedia, 2013. 726 с.
160. Кулікова А. Наукова спадщина М. М. Луніна (до 200-річчя від дня народження вченого). *Український історичний збірник*. 2007. Вип. 10. С. 283-288.
161. Кульчицький В. С., Вівчаренко О. А., Бойко І. Й. Каченовський Дмитро. *Українська юриспруденція в персоналіях*. Івано-Франківськ, 1995. С. 15.
162. Куницын, Алексей Васильевич. *Русский биографический словарь : в 25 томах / Под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцева*. Санкт-Петербург, 1903. Т. 9: Кнаппе — Кюхельбекер. С. 552.
163. Куницын, Алексей Васильевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805—1905 / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая*. Харьков, 1908. С. 193—196.
164. Курилла И. И. Американская тема в научной и общественной деятельности Д. И. Каченовского. *Американский ежегодник*. 1994. Москва, 1995. С. 152-161.
165. Лапина М. Жизнь, отданная университету: научная и просветительская деятельность профессора Харьковского университета Д. И. Каченовского. *Новий колегіум*. 2004. № 1/2. С. 71–81.
166. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер. с фр.; под ред. Ю. Л. Бессмертного. Москва: Изд. группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с.
167. Левитский В. Платонов, Иван Васильевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования,*

- 1805—1905 / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. Харьков, 1908. С. 279—281
168. Лилак Д.Д., Гавриленко О.А. Рекуперація. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. Т. 5. П-С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2003. С. 286.
169. Лиман С. І. Французька середньовічна історія та історіографія в працях медієвістів України в 1805 – 60-ті рр. XIX ст. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2004. Вип. 15. С. 49–60.
170. Лиман С. І. Середньовічна Венеція у творчості істориків України (1804 – 1885 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури*. 2006. Вип. 18. С. 18–27.
171. Лиман С. І. З історії харківської медієвістики в 60-х – першій половині 80-х рр. XIX ст.: професор А. М. Стоянов. *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету*. Сер.: Історія та географія. Харків, 2006. Вип. 21–22. С. 39–43.
172. Лиман С. І. Історія середньовічної Іспанії в працях медієвістів українських земель Російської імперії в 1805–1880-ті рр. *Вісник Харківської державної академії культури*. Харків, 2006. Вип. 17. С. 62–71.
173. Лиман С. И. Средневековая Флоренция в трудах историков украинских земель Российской империи (1804–1885 гг.). *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Чернігів, 2006. Вип. 34. №4. С. 78–83.
174. Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості Д. І. Каченовського (1827–1872). *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету*. Сер.: Історія та географія. Харків, 2007. Вип. 25–26. С. 159–163.
175. Лиман С. И. Арабское средневековье: история и культура (опыт исследования в украинских землях Российской империи в 1804 – первой половине 1880-х гг.). *Хазарский альманах*. Київ; Харків, 2007. Т. 6. С. 140–158.
176. Лиман С. И. Харьковская юридическая школа медиевистики 1870-х гг. и Иван Петрович Сокальский (1829–1896). *Культурна спадщина Слобожанщини*. Харків, 2007. Вип. 6. С. 31–42.
177. Лиман С. И. Кирилло-мефодиевская проблема в научном наследии И. В. Платонова (1803–1890). *Харківський історіографічний збірник*. 2008. Вип. 9. С. 154–163.
178. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков: ХГАК, 2009. 688 с.

179. Лиман С. И. История генуэзских владений в Крыму в трудах медиевистов Украины (30 – первая половина 80-х гг. XIX в.). *Древности : историко-археологический сборник*. 2008–2009. Харьков, 2009. С. 194–206.
180. Лиман С. И. Изучение проблемы феодализма в трудах медиевистов Украины (1804 – первая половина 80-х гг. XIX в.). *Древности : историко-археологический сборник*. Харьков, 2010. С. 94–106.
181. Лиман С. І. Петро Олексійович Лавровський як історик-медієвіст: харківський період науково-педагогічної діяльності (1851-1869). *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Харків, 2010. Вип. 30. С. 37–47.
182. Лиман С. І. З історії вітчизняного туризму та медієвістики : наукове відрядження ад'юнкта Харківського університету М. Н. Петрова до Франції (1858-1860 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр.* Харків, 2014. Вип. 45. С. 15–23
183. Лиман С. И. Империя Карла Великого в курсах лекций и исследованиях медиевистов украинских земель Российской империи (XIX – начало XX вв.). *Древности: историко-археологический сборник*. 2014-2015. Вып. 13. С. 320-329.
184. Лиман С. І. «Звіт про подорож Західною Європою в 1858-1859 рр.» професора Харківського університету Д. І. Каченовського як джерело з історії вітчизняного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2016. Вип. 1 (34). С. 126-130.
185. Лиман С. И. Крестоносцы и Византия: железом по мрамору. История противостояния и её отражение в творчестве В. К. Надлера. *Византийская мозаика*. 2017. Вып. 5. С. 99-133.
186. Лиман С. І. Міжнародні відносини середньовічної Європи у творчості М. О. Таубе: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1897-1899). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича*. Чернівці, 2018. Т. 2 (46). С. 223-241.
187. Лиман С. І. Особистість, символи і туризм: подорож ад'юнкта Харківського університету М. Н. Петрова до Англії в кінці 1850-х років. *Людина, яка подорожує: постнекласична парадигма наукових досліджень туризму : матеріали Методологічного міждисциплінарного інтернет-семінару (м. Полтава, 17 квітня 2018 р.) / за заг. ред. Г. П. Скліра*. Полтава : ПУЕТ, 2018. С. 29-37.
188. Лиман С. І., Парфіненко А. Ю., Посохов І. С. Історія туризму: навчальний посібник (для студентів спеціальності «Туризм»). Суми: Університетська книга, 2018. 372 с.
189. Лиман С. И. История права германских племён в творчестве профессора Харьковского университета А. И. Паломбецкого (1811-1897). *История античного мира и средневековья в университетах*

- Украины . К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В.Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25-26 октября 2018 г.). Харьков, 2018. С. 102-105.
190. Лиман С. И. Международные отношения средневековой Европы в творчестве Д. И. Каченовского (1827–1872). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Караїзна. Серія «Історія»*. 2019. Вип. 56. С.67-77.
 191. Лиман С. І. Науковий туризм земляків Г. С. Сковороди у другій та третій чверті XIX ст. : подорожі Німеччиною та Австрійською імперією. *Щастя у подорожах : реактуалізація духовно-творчої спадщини та і дозвіллевих практик мандрівного філософа-богослова Г. С. Сковороди : матеріали методологічного міждисциплінарного інтернет-семінару до 45-річчя факультету харчових технологій, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу (м. Полтава, 3 грудня 2019 р.)*. Полтава; ПУЕТ, 2020. С. 25-44. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/lyman3.htm
 192. Лиман С. Віденська система міжнародних відносин у творчості Василя Карловича Надлера (1840–1894). *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 76-84.
 193. Лиман С.І., Парфіненко А.Ю. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба) : навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2024. 700 с.
 194. Литвиненко Н. К. Исторические аспекты профессиональной подготовки государственных гражданских служащих в России. *Вестник Нижегородского государственного университета*. 2020. №3. С. 52-59.
 195. Лиутпранд Кремонский. Книга Антаподосис. об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь. Москва: «SPSL». Русская панорама, 2012. 192 с.
 196. Лоран Ф. Международное право древних греков / пер. Д.И. Каченовского. *Пропилеи. Сборник статей по классической древности*. 1856. Кн. 5. Ч. 1. С. 225-256.
 197. Лорд Байрон / Томас Бебингтон Маколей ; пер. Д. И. Каченовского. *Русский вестник*. 1856. Т. 5. Октябрь. Кн. 2. С. 531-556.
 198. Луцюк М.В. Второзаконня, Повторення Закону. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%92%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8F>
 199. Лучицкий И.В. Адам Фергюсон и его исторические творения. *Университетские известия*. 1868. №9. С. 1–27; №11. С. 1–47; №12. С. 1–22; 1869. №1. С. 1–16.

200. Ляшенко Л. М. Александр II, или История трех одиночеств. Москва: Молодая гвардия, 2002. 359 с.
201. Ляшенко Т. М. Правовий статус дипломатичних представництв. Київ: Вид-во НАУ, 2008. 214 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Liaschenko_T_M/Pravovyi_status_dyplomatychnykh_predstavnytstv.pdf
202. Маколей Т. Б. Война за наследство Испанского Престола / пер. Д. И. Каченовского. *Русский вестник*. 1856. Т. 1. С. 331–372.
203. Маколей Т. Б. Лорд Байрон / пер. Д. И. Каченовского. *Русский вестник*. 1856. Т. 5: Октябрь. Кн. 2.
204. Маколей Т. Полное собрание сочинений. Т. 7. История Англии. От восшествия на престол Иакова II. Москва: Тип. М. О. Вольфа, 1868. Ч. 2. URL: <https://surl.li/wulfjl>
205. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки / Пер. з іт. А. Перепаді. *Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець*. Харків, 2007. С. 21–414.
206. Макіавеллі Н. Державець. Флорентійські хроніки. Харків: Фоліо, 2016. 512 с.
207. Максимович М. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII в. (Письмо к М.А. Грабовскому). *Русская беседа*. 1857. Кн. 8. С. 35–61.
208. Малишко В. М. Паризька декларація про морські війни 1856 року та скасування каперства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 177–188.
209. Малишко В. М. Приватирство як правовий і організаційний інститут та його вплив на еволюційний розвиток першої Британської імперії (1583–1783 рр.). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2017. № 9. С. 30–38.
210. Малишко В. М. Правові засади каперської політики Британської Ост-Індської компанії (XVII – перша пол. XIX ст. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 12. С. 38–43.
211. Малишко В.М. Феномен приватирства в Британській імперії (1583–1856) як предмет історико-правової науки: поняття, методологія, джерела та наукові концепції: монографія / за ред. І.Б. Усенка. Дніпро: Дніпропетровський державний ун-т внутрішніх справ, 2020. 260 с.
212. Малютіна О. К. Дмитро Іванович Каченовський – учений-правознавець, педагог-просвітник (за матеріалами діяльності Харківського юридичного товариства). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4 (103). С. 24–35.
213. Манифест 19 февраля 1861 года «О всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей».

- Российское законодательство X-XX вв.*: В 9 т. Т. 7. Документы крестьянской реформы. Отв. ред. О. И. Чистяков. Москва: Юрид. лит., 1989. С. 27–31.
214. Маркова С. П. Понятие «феодализм» в современной исследовательской интерпретации. URL: <https://article/n/ponyatie-feodalizm-v-sovremennoy-issledovatel'skoy-interpretatsii/viewer>.
 215. Мархинин В. В. Политическая философия Джованни Ботеро: моральная эмансипация политики и (анти)макиавеллизм. *Северный регион: наука, образование, культура*. 2017. № 1. С. 84–88.
 216. Масперо Г. Древняя история. Египет, Ассирия. Санкт-Петербург: Л. Ф. Пантелеев, 1892. 305 с.
 217. Материалы для истории Императорского Общества истории и древностей российских. Переписка гг. действительных членов общества (1833–1876). [Сообщены членом сореволюционером А.А. Титовым]. *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских*. 1887. Кн. 1. С. 1–250. С. 231–232.
 218. Мельник В. М. Міжнародно-правова суб'єктність Римської імперії: юридичні концепції доби домініату : монографія. Київ; Харків; Вінниця: Твори, 2025. 1079 с.
 219. Мережко А. А. Наука международного частного права: история и современность. Киев: Таксон, 2006. 356 с.
 220. Мережко А. А. История международного-правовых учений. Киев: Таксон 2006. 492 с.
 221. Милоков П. Н. Каченовский, Михаил Трофимович. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1895. : Т. XIVa (1895): Карданахи – Кери. С. 808–810.
 222. Мисаревич Н. В. Теоретические и правовые основы местного управления в период Средневековья. *Вестник Полоцкого государственного университета*. Серия Д. Экономические и юридические науки. 2012. №5. С. 118–124.
 223. Мишак І. М. Вплив політико-правових положень дхармашастр і артхашастр на становлення системи державного управління в Стародавній Індії. *Наукові записки інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 2. С. 18–22;
 224. Міхневич Л. В. Юридична освіта та наука в Україні поза класичними університетами (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.): монографія. Київ: Четверта хвиля, 2019. 748 с.
 225. Морозов М. А. Монастыри средневековой Византии. Хозяйство, социальный и правовой статусы. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский университет, 2005. 174 с.
 226. Моцелков Е. Н. История политических учений как научная и образовательная дисциплина в России в XIX – начале XX века

- (аналитический обзор источников). *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 2005. №1. С. 33-48.
227. Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. Одесса: В гор. тип., 1837. III, 91 с.
228. Надлер В. К. Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в. Харьков: В университетской тип., 1864. 260 с.
229. Надлер В. К. Меттерних и европейская реакция. Харьков: В университетской тип., 1882. XVI, 286 с.
230. Надлер В. К. Папство и его отношение к светской власти до эпохи Григория VII. Харьков. Отдельный оттиск из журнала «Вера и разум», 1889. 41 с.
231. Неволин К. А. Энциклопедия законоведения. Введение в энциклопедию законоведения, общая часть ее и первая половина особенной части. Неволин К. А. Полное собрание сочинений. СПб. : Тип. Эдуарда Праца. 1857. Т. 1. XXVI, [2], 501 с.
232. Никонов С. П. Стоянов, Андрей Николаевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805—1905* / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалая. Харьков, 1908. С.174-178.
233. Новиков М. В., Перфилова Т. Б. Университетский устав 1835 г. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. № 3. Т. I (Гуманитарные науки). С. 11-20.
234. Норвич Дж. История Венецианской республики. Москва: АСТ, 2009, 864 с. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=75191&p=76
235. О кончине Д. И. Каченовского. Корреспонденция из Харькова. *Голос*. 1872. 25 декабря.
236. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1843/44 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1843. 32 с.
237. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1844/45 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1844. 30 с.
238. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1845/46 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1845. 33 с.
239. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1846/47 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1846. 33 с.
240. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1849/1850 учебный год. Харьков. В университетской тип. 1849. 32 с.

- [illegible]

255. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1864/1865 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1864. 20 с.
256. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1866/1867 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1866. 22 с.
257. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1867/1868 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1867. 24 с.
258. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1868/1869 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1868. 24 с.
259. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1869/1870 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1869. 25 с.
260. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1870/1871 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1870. 25 с.
261. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1871/1872 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1871. 29 с.
262. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1872/1873 учебный год. Харьков: В университетской тип. 1872. 28 с.
263. Общий устав и штаты императорских Российских университетов. *Университетские известия*. 1863. №7. Прибавление I. С. 1–53.
264. Общий устав Императорских российских университетов. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу. № 14. 30 июля 1863 года*. Харьков, 1863. С. 135–151.
265. Окладна М. Г., Сливна В. А. Протокол вручення вірчих грамот у європейських країнах: загальне та особливе. *Право та інноваційне суспільство*. 2020. № 2 (15). С. 28–34.
266. Олейников Д. Кто такие западники и славянофилы? *Родина*. 1992. №3. С. 77–78.
267. Орнатский С. Н. Об отношении между общим и частным в законодательстве и законоведении. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1839. Август. С. 63–110.
268. Орнатский С. Н. Сравнительный взгляд на нынешние понятия об энциклопедии, и понятия о ней древних греков и римлян. Москва: Унив. тип., 1855. 59 с.
269. Осокин Н. А. Савонарола и Флоренция. Казань: Тип. ун-та, 1864. 322 с.

270. Осташова В. О. Липій Є. А. Конгреси Священного Союзу як інструменти встановлення міжнародного правопорядку. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С. 448-452. URL: [file:///C:/Users/1/Downloads/461-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-882-1-10-20210321%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/1/Downloads/461-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-882-1-10-20210321%20(2).pdf)
271. Отчёт о состоянии императорского Харьковского университета за 1845/46 академический год, составленный, по поручению Совета, ординарным профессором, доктором прав Иваном Платоновым. Харьков: В университетской тип., 1846. 39 с.
272. Охотнікова Н. Г. Питання міжнародного морського права у творах Д. І. Каченовського. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2009. № 872. Вип. 6. С. 218–220.
273. Охотнікова Н. Г. Вплив Д. Каченовського на розвиток вітчизняної школи міжнародного права у XIX столітті. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2010. № 945. С. 59–62.
274. Охотнікова Н. Г. Роль Дмитра Івановича Каченовського у становленні та розвитку вітчизняної науки міжнародного права. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2010. № 919. Вип. 7. С. 171–173.
275. Охотнікова Н. Г. Вплив наукової спадщини Д. І. Каченовського на становлення і розвиток основних принципів міжнародного морського права. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2012. № 1000. С. 343–345.
276. Палеолог Г. Н. История вмешательства России, Англии и Франции в войну за независимость Греции. Санкт-Петербург: Тип. Морского министерства, 1863. 231 с.
277. Палюмбецкий А. О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русскою Правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ним в ближайшем соотношении. Рассуждение, написанное адъюнктом А. Палюмбецким для получения степени доктора права. Харьков: Унив. тип., 1844. 76 с.
278. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г. : Характеристики и воспоминания / В.А. Ястржембский, М.М. Ковалевский, А.Н. Фатеев, Н.Ф. Сумцов, Л.Л. Гиришман, А.П. Шимков. Харьков: Типо-Лит. Н. В. Петрова, 1905. XIV, 93 с.
279. Пастушенко А. А. О специфике толкования каперства в раннее Новое время. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія*. 2010. № 908. Вип. 42. С. 174-183.

280. Пастушенко А. А. О добыче каперов Англии во второй половине XVI в. *Древнее Причерноморье*. 2011. Вып. 9. С. 390-397.
281. Пастушенко А. О. Між ідеалізмом та позитивізмом: методологічний бунт Д. І. Каченовського. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 118 (№ 3). С. 178–182.
282. Пастушенко А. О. Наукова робота Д. І. Каченовського і Західний світ: взаємні рефлексії. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 84–93.
283. Пахман С.В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому в историческом их развитии. Москва: Унив. тип., 1851. 212 с.
284. Пахман С. В. История кодификации гражданского права. В 2 т. Т. 1-2. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1876.
285. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России: юридические очерки. В 2 т. Т. 1-2. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1877-1879.
286. Пахоменко С., Поклад Т. Рісорджіменто у контексті історичної пам'яті італійців: політика, суспільство, медіа. *Епоха Рісорджіменто в історії та культурі Італії. L'eta del Risorgimento nella storia e nella cultura italiana : колект. монографія* / [Варварцев М. М. та ін.] ; за заг. ред. проф. Ю. С. Сабадаш ; Маріупол. держ. ун-т. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 140-158.
287. Пересада О. О. Вчення про камералістику професорів імператорського Харківського університету І. Платонова та Л. Якоба і професорів Віденського університету І. Юсті та І. Зонненфельса. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. 2016. Вип. 29. С. 168.
288. Пересада О. Внесок Д. І. Каченовського в розвиток політичної науки в Харківському університеті. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Sv. 4, Vyd. 2. С. 77-84.
289. Переговский В. И. О началах международного права относительно иностранцев у народов Древнего мира. Киев: Универ. тип., 1859. 51 с.
290. [Петров М. Н.] Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М. Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858–1860 гг. Харьков : Тип. ун-та, 1861. 76 с.
291. Петров М. Н. Савонарола. Исторический очерк. *Петров М. Н. Очерки из всеобщей истории*. Харьков, 1868. С. 393–427.
292. Платонов И. Речь о камеральном образовании, произнесенная доктором прав, ординарным профессором законов благоустройства и благочиния государственного, Иваном Платоновым. Харьков, 1845. 144 с.

293. Погодин А. В. История Сербии. Санкт-Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1909. [4], 164 с.
294. Погодин С. Н. Правовые взгляды Д. И. Каченовского. *Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания*. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 2008. С. 163–179.
295. Погодин С. Н. Очерки русской историографии (конец XIX – начало XX века). Санкт-Петербург: Изд-во Политехнического университета, 2017. 630 с.
296. Подаляк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть. Київ: Темпора, 2009. 360 с.
297. Полное собрание законов Российской империи. Т. XII. № 9425. Санкт-Петербург, 1830.
298. Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століть / За ред. О.В. Кресіна; упоряд. О.В. Кресін, К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Вид-во «Логос», 2008. Серія наукових видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». Вип. 5. 414 с.
299. Посохов С. І. Регламентация студентського життя в університетах Російської імперії: питання історіографії. *Краснознавство*. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. № 2.С. 112—115.
300. Посохов С. І., Ярмиш О. Н. Каченовський Дмитро Іванович. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3 : К – М. С. 68–69.
301. Посохов С. І. Проблема періодизації історії російських університетів XIX – початку XX ст. Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу. Харківський історіографічний збірник. Харків, 2002. Вип. 5. С. 19-24.
302. Посохов С. І. Харківський університет у другій половині XIX ст. *Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років*. Харків: Фоліо, 2004. С. 126-216.
303. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы: Харьковский биографический словарь. Харьков: Акта, 1996. 213 с.
304. Право народов и дипломатия. Рукопис. 476 с. [Дарунок професора А.М. Стоянова]. (Шифр у каталозі ЦНБ ХНУ імені В.Н. Каразіна 938 1841/С).
305. Протокол заседания Совета [императорского Харьковского университета] 21 декабря 1872 года. С. 1-32. *Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1873 года*. № 1. С.1–46.

306. Протокол заседания Совета [Харьковского] университета 12 февраля 1881 г., 5 марта, 19 марта, 2 апреля, 12 мая. 19 мая. Записки императорского Харьковского университета. 1881. Т. 2 (1883). С. 31–86.
307. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1864. № 10. С. 43–45.
308. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. Харьков: Тип.ун-та, 1870. №8. С. 209–248.
309. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1872 года. № 9. С.203–272.
310. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1870 г. № 7. С. 145–207.
311. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1864 года. №7. 31 с.
312. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета. 1865. №1. Харьков: В университетской тип.,1865. 44 с.
313. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1865 года. №9. С. 1-19.
314. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1867 года. №5. С. 113-123.
315. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. Харьков: В университетской тип.,1867. №8. С. 197-223.
316. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. Харьков: В университетской тип.,1868. №6. С. 203-237.
317. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1868 года. №7. Харьков: В университетской тип.,1868. С. 239-278.
318. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1869 года. №2. Харьков: В университетской тип.,1869. С. 21-65.
319. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. Харьков: В университетской тип.,1869. №6. 90 с.
320. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета 1864 года. №7. 31 с.
321. Протоколы заседания Совета императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1870 г. № 7. С. 145–207.
322. Репецкий В. М. Дипломатичне і консульське право: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2006. 372 с. URL:

- <http://radnuk.info/pidrychnuku/mishnarod-pravo/468-repetsku/8087--5-----51-----.html>
323. Репецька О. І. Вплив Доктрини Монро на міжнародне право. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 16. С. 19-31.
 324. Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832-1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. №1. С.138-197; №2. С.606-650; №3. С.168-214; №4. С.527-566; №5. С.181-205.
 325. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. 349 с.
 326. Рутенбург В. И. Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения. Ленинград: Наука, 1987. 174 с.
 327. Савчук К.О. Внесок професора Т.Ф. Степанова в становлення вітчизняної науки міжнародного права. *Правова держава : щорічник наукових праць*. 2004. Вип. 15. С. 284–288.
 328. Савчук К.О. Дмитро Іванович Каченовський та його внесок у становлення світової та вітчизняної науки міжнародного права. *Український щорічник міжнародного права*. 2009. Київ, 2014. С. 575–585.
 329. Савчук К.О. Дмитро Іванович Каченовський як юрист-міжнародник. *Правова держава*. Вип. 20. Київ, 2009. С. 404–411.
 330. Сагайдак О. П. Дипломатичний протокол та етикет: підручник. Київ : Знання, 2012. 262 с.
 331. Самарин А. А. Экстерриториальное действие юридических норм: историко-правовой аспект. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2015. №4 (32). С. 286-291.
 332. Самчук Т. Мундиры и шпаги: как выглядели киевские студенты в XIX веке. *Освіторя Media*. URL: <https://osvitoria.media/ru/experience/mundyry-y-shpagy-kak-vyglyadely-kyevskye-studenty-v-xix-veke/>
 333. Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Тип. имп. АН, 1866. Т. 2. С. 994.
 334. Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. Т. 2. Санкт-Петербург: Тип. имп. АН, 1866.
 335. Сироїд Т.Л. Міжнародне кримінальне право: підручник. Харків: Право, 2023. 512 с.
 336. Скрипилев Е. А. Каченовский Д. И. *Антология мировой правовой мысли* : в 5 т. / Нац. обществ.-науч. фонд ; рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. Москва : Мысль, 1999. Т. 4. С. 569.
 337. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. 920 с.

338. Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией и иностранными державами. Т. 11: Трактаты с Англией. 1801-1831. Санкт-Петербург: Тип. Министерства иностранных дел, 1895. 514 с.
339. Сокальский И. П. Речи, произнесенные над гробом Д. И. Каченовского, 23 декабря 1872 года. *Харьковские губернские ведомости*. 1872. 30 декабря.
340. Сороковик И. И. Данилович – первый декан юридического факультета Киевского университета. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Вип. 1 (112). Київ, 2020. С. 51-57.
341. Список воспитанников, окончивших курс в Первой Харьковской гимназии за столетний период её существования. 1805-1905 гг. Харьков: Тип. «Южного края», 1903. 26 с.
342. Список преподавателей и чиновников императорского Харьковского университета по учебной части на 1858-1859 учебный год. *Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1858/1859 учебный год*. Харьков. Унив. тип. 1858. С. 3-8.
343. Список студентов, ветеринарных воспитанников и вольнослушающих императорского Харьковского университета на 1845/46 академический год. Харьков: б.и., 1845. 33 с.
344. Срібняк І. Державотворча діяльність монархів Савойської династії в Італії (1821-1870 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2006. Вип.15. С. 348-361.
345. Срібняк І. Утворення єдиного Італійського королівства (1848-1870). *Гетьманський альманах*. Київ, 2002. Ч. І. С.95-107.
346. Станиславский А.Г. Исследование начал имущественных отношений в древнейших памятниках русского законодательства. *Сб. юрид.* Казань, 1855. 66 с.
347. Станиславский А.Г. О влиянии христианства на развитие семейного права, преимущественно у римлян. Харьков, 1860.
348. Станиславский А.Г. О происхождении положительного права. Харьков, 1856.
349. Станиславский А.Г. О ходе законовещения в России. СПб., 1853.
350. Станиславский А.Г. Об актах укрепления прав на имущества. Казань, 1842.
351. Станиславский Антон Григорьевич, профессор (1856-1880 гг.). *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 1320, Оп. 1, Спр. 1. (1856-1880). URL: <https://cdiak.archives.gov.ua/files/f.1320op.0001.pdf>
352. Степанов Т.Ф. Вступительная лекция по политической экономии, читанная в Императорском Харьковском университете сентября 5 дня 1832 года. Харьков : Унив. тип., 1833. 20 с.

353. Степанов Т.Ф. Общеправное право в совокупности с дипломатией. *Антологія української юридичної думки* : в 10 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 8 : Міжнародне право / упоряд. : В.Н. Денисов, К.О. Савчук : відп. ред. В.Н. Денисов. Київ : Вид. дім «Юридична книга», 2004. С. 39–72.
354. Степанов Т.Ф. Речь о сущности, важности и назначении политических наук, произнесенная в торжественном собрании Императорского Харьковского университета э.о. профессором политической экономии и дипломатии Тихоном Степановым, 30 августа 1833 года. Харьков : Унив. тип., 1833. 64 с.
355. Стоянов А.Н. Методы разработки положительного права и общественное значение юристов от глоссаторов до конца XVIII столетия: монография. Харьков: Тип. Чеховского и Зарина, 1862. XXIII, 275 с.
356. Стоянов. А.Н. История адвокатуры у древних народов. Харьков: Унив. тип., 1869. 139 с.
357. Стоянов А. Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском: биографический очерк : публичная лекция, читанная 2 февраля 1873 г. Харьков : Унив. тип., 1874. 36 с.
358. Стоянов А. Н. Очерки истории и догматики международного права. Харьков: В университетской тип., 1875. 742 с.
359. Стоянов А.Н. Нравы общества и суды во Франции от конца XVII ст. до 1789 года. Харьков : Унив. тип., 1876. [2], 26 с.
360. Стоянов А.Н. Научное значение всеобщей истории законодательств. *Юридический вестник*. 1879. Т. 2. С. 604–640.
361. Стоянов А.Н. Исторические аналогии и точки соприкосновения новых законодательств с древним правом. (Этюд по истории законодательств). Харьков : Унив. тип., 1883. 21 с.
362. Стоянов А.Н. Обычное право в истории важнейших государств Западной Европы и особенно Франции: этюд по истории законодательств. Харьков: Унив. тип., 1883. [2], 24 с.
363. Стоянов А. Н. Этюды по всеобщей истории права. (Из лекций, читанных в 1884 г.). *Записки Харьковского университета*. 1894. Вып. 4. Ч. неофиц. С. 1–32.
364. Стоянов А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д.И. Каченовском. Харьков : Типография Адольфа Дарре, [1894]. 40 с.
365. Стоянов А.Н. Зачатки юридических и политических учреждений у первобытных народов. *Записки Харьковского университета*. 1895. Кн. 1. С. 67–99.
366. Стоянов А.Н. Уголовное право Рима от древнейших времен до Юстиниана включительно (историко-культурный очерк). *Записки Харьковского университета*. 1895. Вып. 6. С. 99–130.

367. Стоянов А.Н. Примитивное право и законодательство культурных народов древности (этюд по истории законодательств). *Записки Харьковского университета*. 1897. Вып. 2. С. 33–54.
368. Стоянов А.Н. История римского права: добавление к курсу лекций, изданных в 1889 и 1898 г. Харьков: Изд. студ. Василенко-Иваницкого, 1898. 132 с.
369. Стоянов А.Н. Из лекций по истории восточных законодательств. *Записки Харьковского университета*. 1899. Вып. 1. С. 53–87.
370. Судебные уставы 20 ноября 1864 г. за пятьдесят лет / В 2-х тт. и дополн. том. Петроград, 1914. 786+831+191 с.
371. Сумцов Н. Паломбецкий Александр Иванович. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург, 1997. Т. 22. П/т. 44. С. 663.
372. Сумцов Н. Ф. Труды Д. И. Каченовского по истории искусства. *Южный край*. 1901. 17 января; 18 января.
373. Сумцов Н. Ф. Художественные интересы Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 55-62.
374. Таньшина Н. П. Шарль-Андре Поццо ди Борго: корсиканская тень Наполеона. Санкт-Петербург: Евразия, 2020. 160 с.
375. Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : монографія. Харків: Право, 2014. 512 с.
376. Тарасов О. В. Зі спадщини харківської школи міжнародного права (фрагменти рукопису Т. Ф. Степанова «Право народів і дипломатія» 1844 р.) Харків : Оберіг, 2016. 40 с.
377. Таубе М. А. История зарождения современного международного права. (Средние века). Т. II. Часть особенная. Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков. Харьков: Типо-литография Зильберберга, 1898. X, 362 с.
378. Тацій В.Я. Станіславський Антон Григорович. *Юридична енциклопедія*. Т.5. П-С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2003. С. 617.
379. Тітов Є.Б. Правове визначення захоплення заручників в міжнародно-правових актах. *Право і безпека*. 2004. № 3(1). С. 167.
380. Токвіль А. де. Давній порядок і революція: / З фр. пер. Г. Філіпчук. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.
381. Токвиль А. Старый порядок и революция. Санкт-Петербург: Алетеия, 2008. 248 с.
382. Трунов И. Л. Мародерство – преступление международного характера. *Адвокат*. 2004. №9. С. 27-29. URL: <https://trunov.com/publications/16267/>;

383. Тьерри О. Городские коммуны во Франции в Средние века. Москва: Книжный Дом «ЛИБРОКОМ», 2011. 248 с.
384. Уварова М. Коронованная демократия. Франция и реформы Наполеона III в 1860-е гг. Москва: Издательство Института Гайдара, 2014. 249 с.
385. Указ «О канцелярских служителях гражданского ведомства» от 14 октября 1827 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. СПб., 1830. Т. 2, № 1469. С. 895.
386. Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. Скульптура: слепки со статуй и бюстов и под. / сост. Д. И. Каченовский. Харьков : В университетской тип., 1870.
387. Университетский устав 1835 г. *Соловьёв И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников*. Санкт-Петербург, б.г. Вып. 1. С. 37–46.
388. Фатеев А. Н. Идея личности в политико-философских сочинениях Д. И. Каченовского. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 43–54.
389. Фатеев А. Станиславский, Антон Григорьевич. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805-1905* / под ред. М.П. Чубинского и Д.И. Багалея. Харьков, 1908. С. 295–298.
390. Формулярный список о службе адъюнкта Харьковского университета 8 класса, Каченовского (1852). *Центральный державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. 85–87.
391. Формулярный список о службе экстраординарного профессора Харьковского университета, надворного советника Каченовского. *Центральный державний історичний архів України у м. Києві*. Ф. 2162. Оп. 2. Спр. 94. Л. 88–93.
392. Фортинский Ф. Я. Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г. Киев: Университетская типография, 1877. [2], II, 419 с.
393. Хазин А. Л., Богданов С. В. Венский конгресс 1814–1815 годов и его участники: коммуникативные инструменты, ошибки, достижения. *Государственное управление. Электронный вестник*. 2013. Вып. № 40. С. 237–271. URL: <file:///C:/Users/1/Downloads/venskiy-kongress-1814-1815-godov-i-ego-uchastniki-kommunikativnye-instrumenty-oshibki-dostizheniya.pdf>
394. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.

395. Харківський університет XIX початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. Т. 2. / укладачі : Б.П. Зайцев та ін.; наук. ред. С. І. Посохов. Харків: Сага, 2008. 539 с.
396. Хенкин С. Мусульмане в Іспанії: метаморфози исторического бытия. *Новая и новейшая история*. 2013. №4. С. 50-65.
397. Хижняк І. А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648- 1918). Київ: Видавничий дім «Персонал». 2009. 224 с.
398. Хошуляк В.В. Камералістика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права XIX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-1(1). С. 218-221).
399. Цветкова Ю.В. Правова традиція релігійної толерантності в державах Європи з федеративним устроєм (V ст. до н.е. – XVII ст.): монографія. Київ : Талком, 2020. 512 с.
400. Циркулярное предложение о приостановлении отпусков и командировок в чужие края. № 861. 1848. Марта 11. *Сборник распоряжений по министерству народного просвещения*. Санкт-Петербург: Тип. имп. АН, 1866. Т. 2. С. 994.
401. Ціватий В. Г. Віденський конгрес (1814-1815 рр.): Інституціональний вимір європейського державотворення, зовнішньої політики і дипломатії (міжнародно-правовий аспект). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2015. Вип.22(1). С. 114-123.
402. Ціватий В. Г. Дипломатичні битви на європейській шахівниці доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.) і Віденський конгрес (1814–1815 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44., Т. 2. С. 43-49. 45-46.
403. Ціватий В. Інституціоналізація європейського політико-дипломатичного простору доби раннього нового часу: від миру в Като-Камбресі (1559 р.) до Віденського конгресу (1814–1815 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 96-103
404. Ціватий В.Г. Європейське відлуння і дороговкази Віденського конгресу: інституціональна та політико-дипломатичні витоки Європейського союзу (теоретико-методологічний аспект). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 162-170.
405. Ціватий В. Г. Інституціональна історія міжнародних відносин і дипломатично-протокольних практик Європи раннього Модерного часу: суспільно-історичне значення Віденського конгресу (1814–1815 рр.) («Європейський концерт»). *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини. Збірник матеріалів IV міжнародної*

- наукової конференції студентів і молодих вчених. Вінниця, 2022. С. 104-107.
406. Ціватий В., Лиман С. Німецька Ганза: погляд з XXI століття. Рецензія на монографію: Н. Г. Подаляк. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть. Київ: Темпора, 2009. 360 с. *Зовнішні справи*. 2013. № 2. С. 52-55.
407. Чаленко И.Я. Независимость христианского учения о нравственности от этики античных философов: В связи с религиозно-метафизическими основаниями христианского учения, с одной стороны, и учения греческих и римских философов, с другой. Ч. 2 : История античной философской этики, в ее отношении к христианскому учению о нравственности. Полтава : Электр. тип. Г.И. Маркевича, 1912. С. 311-312. URL: <https://www.twirpx.com/file/3649783/>
408. Швецова Т.В. «Мир поступка» чиновника в «Петербургском сборнике» (1846). *Вестник Череповецкого государственного университета*. 2018. №2 (83). С. 97–108.
409. Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 71-92.
410. Шишхова Н. М. Энциклопедический словарь, составленный русскими учёными и литераторами» и его место в типологии печати 60-х гг. XIX века. *Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. 2: Филология, искусствоведение*. 2014. № 3 (145). С. 158–162.
411. Шульгин В. Я. Курс всеобщей истории для воспитанниц благородных институтов и воспитанников гимназий. История средних веков. Киев: Тип университета, 1858. IV, X, 230 с.
412. Щёкин Ю. В. Межполисные и межплеменные союзы Древней Греции VIII – IV веков до н. э. *Теория і практика правознавства*. 2016. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2016_2_16
413. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. Москва: Наука, 1985. 350 с.
414. Эйнгард. Жизнь Карла Великого. *Vita Caroli*. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus11/Einhard/frametext.htm>
415. Юнгеров П. Общее историко-критическое введение в священные Ветхозаветные книги. Казань: Типо-литогр. Имп. Ун-та, 1902. 592 с.
416. Юргевич В. Устав для генуэзских колоний в Чёрном море, изданный в Генуе в 1449 году. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1863. Т. 5. С.629–837.
417. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Тип. «Печатное дело», 1908. VIII, 309, III с.

418. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / ред. М.П. Чубинский, Д.И. Багалей. Харьков: САГА, 2007. 15, VIII, 309 с.
419. Юридичний факультет: нариси з історії / авт. кол. юрид. ф-ту; гол. ред. А.О. Червяцова. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2005. 76 с.
420. Якушкин В. Из истории русских университетов в XIX в. *Вестник воспитания*. 1901. №7 (октябрь). С. 34–58.
421. Якушкин П. Из рассказов о Крымской войне. *Современник*. 1864. №11-12. Цит по: Бондарев А. Слобожанщина и раненые в харьковских госпиталях в заметках Павла Ивановича Якушкина. 2017. URL: <https://moniacs.kh.ua/slobozhanshhina-i-raneny-e-v-harkovskih-gospitalyah-v-zametkah-pavla-ivanovicha-yakushkina/>
422. Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский как ученый и преподаватель. *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.* Харьков, 1905. С. 1-20.
423. Ястржембский В. А. Каченовский Дмитрий Иванович. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* / под ред.: М. П. Чубинский, Д. И. Багалей. Харьков : Тип. «Печатное Дело», 1908. VIII, 310, III с. : Ч. 2 : Биографический словарь профессоров и преподавателей. С. 242– 247.
424. Act of Union (Ireland) 1800. *Acts of the Old Irish Parliament*. (Regnal. 40_Geo_3). An Act for the Union of Great Britain and Ireland. URL: <https://www.legislation.gov.uk/aip/Geo3/40/38/data.htm>
425. Akashi K. Hobbes's Relevance to the Modern Law of Nations. *Journal of the History of International Law*. 2000. Vol. 2. P. 215;
426. Al-Andalus : the art of Islamic Spain / edited by Jerrilynn D. Dodds. New York : The Metropolitan Museum of Art . 1992. XXX, 431 p.
427. Altman A. Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law. The Ancient Near East (2500–330 BCE). Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. 254 p.
428. An Act for the better Government of India. [2 August 1858]. *Collection of Public General Statutes*, 1858. URL: <https://statutes.org.uk/site/the-statutes/nineteenth-century/1858-21-22-victoria-c-106-government-of-india-act/>
429. An Act further to amend the Laws relating to the Representation of the People in England and Wales. [15th August 1867]. Cap. CII. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1867/102/pdfs/ukpga_18670102_en.pdf
430. Andrews K.R. Elizabethan Privateering during the Spanish War 1585–1603. London, New York: Cambridge University Press, 1966. 302 p.
431. Babelon J. P. Henri IV. Paris: Fayard, 1982. 1103 p.

432. Bachrach B. Charlemagne's Early Campaigns (768-777): A Diplomatic and Military Analysis (History of Warfare). Leiden; Boston: Brill. 2013. 744 p.
433. Bacon J. F. Historia de la revolución de las Provincias Vascongadas y Navarra desde 1833 al 1837 : con una reseña política y religiosa de España. San Sebastián : Txertoa , D.L., 1973. 173 p.
434. Bandyopadhyay P. International Law and Custom in Ancient India. Calcutta: Calcutta University Press, 1920. 169 p.
435. Barré E. Rezensiert von | compte rendu rédigé par: Pierre Prétou, L'invention de la piraterie en France au Moyen Âge, Paris: Presses universitaires de France, 2021. 228 p.
436. Barton S., Fletcher R. The world of El Cid: Chronicles of the Spanish Reconquest. Manchester : Manchester University Press, 2000. 296 p.
437. Becker M. B. Some Aspects of Oligarchical, Dictatorial and Popular Signorie in Florence, 1282-1382 . *Comparative Studies in Society and History*. 1960. Vol. 2, No. 4. P. 421-439.
438. Bederman D. International Law in Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 322 p.
439. Belgiojoso C. T. L'Italie et la révolution italienne de 1848. Charleston: Create Space Independent Publishing Platform. 2015. 142 p.
440. Benedictis A. de. Gentili, Alberico. *Dizionario biografico degli Italiani*. M. Caravale. Rome: Istituto dell'Enciclopedia italiana. 1999. № 53. P. 245-251.
441. Bentham J. Colonization Company Proposal. *The Collected Works of Jeremy Bentham: Panopticon versus New South Wales and Other Writings on Australia* , eds. Causer, Tim and Schofield, Philip. London: UCL Press, 2022. P. 401-432.
442. Bentley M. J. Henry Hallam revisited . *The Historical Journal*. 2012. Vol. 55, Issue 2. P. 453-473
443. Black J. A History of Diplomacy. London: Reaktion Books, 2011. 312 p.
444. Blakey R. History of political literature from the earliest times. London : Richard Bentley, 1855. Vol. 1. 501 p.
445. Blunt E.A.H. The Caste System of Northern India with special reference to the United Provinces of Agra and Oudh. London, 1931. 370 p. URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/blunt1931/0001/image,info,thumbs>
446. Bourguignon H. J. Sir William Scott, Lord Stowell: Judge of the High Court of Admiralty, 1798–1828 (Cambridge Studies in English Legal History). Cambridge: Cambridge University Press ,1987. 328 p.
447. Braun H. E. Juan de Mariana and Early Modern Spanish Political Thought. Abingdon: Routledge. 2007. 214 p.
448. Brett E. M. The British Auxiliary Legion in the First Carlist War 1835–1838: A Forgotten Army. Dublin: Four Courts Press, 2005. 240 p.
449. Brougham H. An inquiry into the colonial policy of the European powers. Vol. 1-2. Edinburgh : Printed by D. Willison for E. Balfour [etc.]. 1803.

- URL:
<https://archive.org/details/inquiryintothe01brouuoft/page/n3/mode/2up>
450. Brougham H. Historical and political dissertations. London; Glasgow: R. Griffin; 1857. 450 p. URL: <https://archive.org/details/historicalandpo00vauxgoog>
 451. Brucker G. A., Becker M. B. Una lettera in difesa della dittatura nella Firenze del Trecento. *Archivio Storico Italiano*. 1955. Vol. 113, No. 2 (406). P. 251-260.
 452. Brucker G. A. Florentine Politics and Society, 1343-1378. Ann Arbor: ACLS Humanities E-Book. 2008. 446 p.
 453. Brucker G. The Civic World of Early Renaissance Florence. Princeton: Univ. Press, 1977. 526 p.
 454. Butler W. E. Biographical Note: On the Life and Work of Tikhon Fedorovich Stepanov. *Jus Gentium. Journal of International Legal History*. 2017. Vol. 2, No. 2. P. 607-611.
 455. Butler W.E., ed. Selected Works of D.I. Kachenovskii: Ukranian International Lawyer. Clark, NL, Talbot Publishing, 2014. 316 p. URL: <https://www.amazon.com/Selected-Works-D-I-Kachenovskii-International/dp/1616194065>
 456. Butler W.E. On the life and Works of D. I. Kachenovskii: Kharkiv International lawyer. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків: Право, 2017. № 3 (90). С. 19-35. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/journals_pdf/323242422.pdf
 457. Butt J. S. The Abuse of Diplomatic Immunity: Examining Cases and Implications for International Relations. *Acta Universitatis Danubius. International Relations*. 2024. Vol. 1. No.2. P. 42-79.
 458. Butterfield H. The Whig Interpretation of History. W. W. Norton & Company. 1931. 144 p. URL: <https://archive.org/details/whiginterpretati00butt>
 459. Bynkershoek C. van. Quaestionum juris publici libri duo. Volume one. Latin text of 1737. A Photographic Reproduction of the Edition of 1737, with a List of Errata, and a Portrait of Bynkershoek. Oxford: Clarendon Press, 1930. VIII, [30], 417, [2] p.
 460. Cahen R. Laboulaye et Kachenovsky et la fabrique du droit international : voyages, réseaux, circulation des savoirs juridiques. *Clio @ Themis. Revue électronique d'histoire du droit*. 2022. N°22. DOI: <https://doi.org/10.4000/cliiothemis.2076>
 461. Cardoni F. Le ministère de la Guerre sous la Deuxième République et le Second Empire. *Les ministres de la Guerre, 1792-1870*. Histoire et dictionnaire, Edouard Ebel (dir.). Rennes: Presses universitaire de Rennes, 2018. P. 347-355.

462. Carr J. The Pope's Army: The Papacy in Diplomacy and War. London: Pen and Sword Military, 2019. 306 p.
463. Chadelat J. L'élaboration de l'ordonnance de la marine d'août 1681. *Revue historique de droit français et étranger*. Quatrième série, 1954. Vol. 31. P. 74-98.
464. Chaney E., Hornbeck R. Economic Dynamics in the Malthusian Era: Evidence from the 1609 Spanish Expulsion of the Moriscos. 2015. 45 p. URL: <http://piketty.pse.ens.fr/files/ChaneyHornbeck2015.pdf>
465. Chavarot M.-C. La pratique des lettres de marque d'après les arrêts du parlement (XIIIe-début XVe siècle). *Bibliothèque de l'École des chartes*. 1991. Vol. 149. P. 51-89.
466. Chernetsky I. The Mythological Origins of Renaissance Florence: The City as New Athens, Rome, and Jerusalem. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. 216 p.
467. Cherubini D. Il Risorgimento italiano e la nascita di una opinione pubblica nazionale. *Italogramma*, 2012. №2. P. 7-21
468. Choisel F. La presse française face aux réformes de 1860. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1980. T. 27. No. 3. P. 374-390. URL: https://www.persee.fr/doc/rhmc_0048-8003_1980_num_27_3_1104
469. Comte A. La philosophie positive. Résumé . Par J. Rig. Paris, Librairie J.-B. Baillière et Fils, 1880. T. 1. 571 p.
470. Constitution de 1852, Second Empire. Proclamation du 14 janvier 1852. URL.: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1852-second-empire>
471. Cornwall Lewis G. On Foreign Jurisdiction and the Extradition of Criminals. London. Front Cover J.W. Parker and Son, 1859. 78 p.
472. Cowdrey H. E. J. Pope Gregory VII: 1073–1085. Oxford and New York : Clarendon Press. 1998. 743 p.
473. Craiutu A. Liberalism under Siege: The Political Thought of the French Doctrinaires. Lanham : Lexington Books, 2003. 356 p.
474. Cristini M. Diplomacy at the End of the World: Theoderic's Letters to the Warni and Hesti. *Klio*. 2021. No. 103(1). P. 270-296. URL: <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/klio-2020-0303/html>
475. Cronaca della nuova guerra d'Italia del 1866. Rieti: Dalla tipografia Trinchi. 1866. 704 p.
476. Crowhurst P. The French War on Trade: Privateering 1793–1815. Aldershot: Scolar Press. 1989. IX, 251 p.
477. Crowley R. City of Fortune – How Venice Won and lost a Naval Empire. London: Faber and Faber. 2011. 405 p.
478. Cubitt G. Memory and fidelity in french legitimism: Crétineau-Joly and the Vendée. *An Interdisciplinary Journal*. 2000. Volume 21. Issue 4: Memory, 1789–1914. P. 593-610;

479. Curtis G. T. *Life of Daniel Webster*. New York: D. Appleton and Company, 1870. 589 p.
480. Cybichowski S. *Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstinktion des modernen Völkerrechts*. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. 122 s.
481. Dareste R. François Hotman sa vie et sa correspondence: Avertissement. *Revue Historique*. 1876. T. 2. Fasc. 1. P. 1-59. URL: <https://www.jstor.org/stable/40935497>
482. Das V. *Structure and Cognition Aspects of Hindu Caste and Ritual*. 2nd ed. Delhi: Oxford University Press, 1987. 171 p.
483. D’Avray D. The power of protocol. Diplomats and the dynamics of papal government, c.400–c.1600. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2023. 266 p.
484. D’Avray D. The medieval church as an economic firm? *Public Choice*. 2024. Volume. 20. P. 1-10.
485. December 2, 1823: Seventh Annual Message (Monroe Doctrine). URL: <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/december-2-1823-seventh-annual-message-monroe-doctrine>
486. Décret de la Convention nationale, du premier février 1793, l’an second de la République française, qui déclare au nom de la nationale française, que la République est en guerre avec le roi d’Angleterre & le stathouder des Provinces-unies. URL: <https://dp.la/item/e67a3af7afc34474d6f1d11356572243>
487. Degollada, R., et al., *El pacificador de España D. Baldomero Espartero, Duque de la Victoria para Rey de España, por los autores y propietarios de la Luz de la Verdad y del opúsculo: Solución única de todos los problemas políticos, filosóficos y religiosos*. Barcelona: Narciso Ramírez y Cía. 1869. 39 p.
488. Delafosse M. *Histoire de La Rochelle*. Toulouse: Éditions Privat, 2002. 312 p.
489. Dendorfer J. Das Wormser Konkordat – ein Schritt auf dem Weg zur Feudalisierung der Reichsverfassung? *Das Lehnswesen im Mittelalter. Forschungskonstrukte – Quellenbefunde – Deutungsrelevanz (Mittelalter-Forschungen 34)*. Ostfildern: Thorbecke, 2010, S. 299-328. URL: <https://dnb.info/1123474893/34>
490. Desos-Warnier C. Entre champs de batailles et cabales de Cour : Le duc de Berwick, soldat du Roi de France en Espagne, 1704-1719. *La Sucesion De La Monarquia Hispanica 1665-1725*. 2009. P. 25-54. URL: <https://hal.science/hal-01848767/document>
491. Dhondt F. The Peace of Utrecht (1713). *Global Encyclopedia of Territorial Rights*. Cham: Springer International Publishing, 2020. P. 1–8. URL: <https://researchportal.vub.be/en/publications/the-peace-of-utrecht-1713>

492. Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. vom Jahre 1356. Aus dem Neuhochochdeutschen übertragen von Ralph Glücksmann [Das Nürnberger Gesetzbuch vom 10. Januar 1356]. 47 S. URL: <https://ra.smixx.de/media/files/Goldene-Bulle-1356.pdf>
493. Dreillard R. La conclusion des traités à l'ère carolingienne Une négociation «internationale»? *Hypothèses. Éditions de la Sorbonne*. 2001. No.4. P. 171-179.
494. Du décret du 24 novembre 1860, ou De la réforme de la Constitution de 1852 / par M. Saint-Marc Girardin. 1860. URL.: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5425255q.texteImage>
495. Duchhardt H. Der Aachener Kongress 1818: Ein europäisches Gipfeltreffen im Vormärz Hardcover. München: Piper, 2018. 272 c. URL: <https://www.amazon.de/Aachener-Kongress-1818-europ%C3%A4isches-Gipfeltreffen/dp/349205871X>
496. Durand-Gasselin T. Les Corsaires Huguenots au XVIIe siècle. URL: <https://museeprotestant.org/notice/les-corsaires-huguenots-au-xvie-siecle/>
497. Elrod R. B. The Concert of Europe: A Fresh Look at an International System. *World Politics*. 1976. Volume 28. Issue 2. P. 159-174.
498. Embargo Act of 1807. URL: https://www.monticello.org/research-education/thomas-jefferson-encyclopedia/embargo-1807/#Non-Importation_Acts
499. Empire of Japan Treaty. Kanagawa, March 31, 1854. Treaty between the United States of America and the Empire of Japan. URL: <https://web.archive.org/web/20060910135838/http://web.jjay.cuny.edu/jobrien/reference/ob25.html>
500. Estatuto Real de 1834. URL: https://www.senado.es/web/conocersenado/senadohistoria/senado18341923/Estatuto1834/detalle/index.html?id=18340416_ESTATUTOREAL
501. Ferragu G. L'invention des normes diplomatiques, 1815-1961 : la politesse des rois. *Monde(s)*, 2014. No. 5. Mai. P. 81-98.
502. Figge R. Georg Friedrich von Martens, sein Leben und seine Werke Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerrechtswissenschaft . Gleiwitz, Hill, 1914. 89 S.
503. Ford J. D. P. The Emergence of Privateering. Brill: Nijhoff. 2023. 428 p.
504. Ford R. A Handbook for Travellers in Spain (3rd ed.), London: J. Murray, 1855. 459 p.
505. Fouillée A. Psychologie du peuple français. Paris: Félix Alcan, 1898. 391 p.
506. Frahm E. Assyria: The Rise and Fall of the World's First Empire. New York, Basic Books, 2023. 528 p.
507. France: Decrees on Trade 1793-1810. Law which determines the character of vessels from their cargo, especially those loaded with English merchandise. 29th Nivose, 6th year, (18th January, 1798). URL:

- https://www.napoleon-series.org/research/government/france/decrees/c_decrees9.html
508. Freehling W. William Henry Harrison: Death of the President. 2016. URL: <https://millercenter.org/president/harrison/death-of-the-president>
 509. Frothingham A. L. Notes on Byzantine Art and Culture in Italy and Especially in Rome. *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*. 1895. Apr. – Jun. Vol. 10. No. 2. P. 152-208. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/496574.pdf>
 510. Fuentes J. F. El fin del Antiguo Régimen (1808-1868). Política y sociedad. Madrid: Síntesis., 2007. 550 p.
 511. Ghervas S. The Long Shadow of the Congress of Vienna. *Journal of Modern European History*. 2015. Vol. 13. No. 4. P. 458-463.
 512. Gibbon E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. London : Penguin Classics. 2001. 795 p.
 513. Godek S. O roli prawa rzymskiego w dawnej Rzeczypospolitej w świetle „Kursu prawa cywilnego polskiego” Aleksandra Mickiewicza z 1829 roku. *Zeszyty Prawnicze*. 2015. N° 15/2. S. 161-190. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/zeszyty-prawnicze/2015-tom-15-numer-2/zeszyty_prawnicze-r2015-t15-n2-s161-190.pdf
 514. Goetz E. Mathilde von Canossa. Darmstadt: Primus-Verlag, 2012. 238 S.
 515. Grands traités politiques. Traité de paix de Paris (30 mars 1856). URL: <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1856paris.htm>
 516. Great Jurists of the World. Ed. by Sir John MacDonell and Edward Manson. With an Introduction by Van Vechten Veeder. Boston: Little, Brown, and Company, 1914. XXXII, 607 p.
 517. Gregorian R. Unfit for service: British law and looting in India in the midnineteenth century. *South Asia: Journal of South Asian Studies*. 1990. Volume 13. Issue 1. P. 63-84. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00856409008723135>
 518. Grewe W.G. The Epochs of International Law. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. 780 p.
 519. Grindal P. Opposing the Slavers. The Royal Navy’s Campaign against the Atlantic Slave Trade (Kindle ed.). London: I.B.Tauris & Co. Ltd. 2016. 896 p.
 520. Grinev A. V. The Plans for Russian Expansion in the New World and the North Pacific in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *European Journal of American Studies*. 2010. №5 (2). Special Issue: The North-West Pacific in the 18th and 19th Centuries. URL : <http://journals.openedition.org/ejas/7805>
 521. Guichonnet P. Histoire de l’annexion de la Savoie a la France. Roanne: Editions Horvath, 1982. 354 p.
 522. Gustave Sède De Liéoux. Étude historique sur les droits d’aubaine. Arras: A. Courtin, 1876. 29 p.

523. Harvey P. *Reminiscences and Anecdotes of Daniel Webster*. Boston: Little, Brown and Company. 1878. 480 p.
524. Havrylenko O. Legal regulation of commodity and money relations in the colonies of the Republic of Saint George on the territory of modern Southern Ukraine in the mid-15th century / Prawna regulacja stosunków towarowo-pieniężnych w koloniach Republiki Świętego Jerzego w połowie XV wieku na terytorium obecnej południowej Ukrainy. *Acta Iuris Stettinensis*. 2024. № 5 (51). Numer specjalny. P. 153-187.
525. Heffter W. *De antiquo jure gentium prolusio*. Bonn, 1823. 28 p.
526. Helmrath J. *Das Basler Konzil 1431-1449: Forschungsstand und Probleme (Kölner historische Abhandlungen)*. Köln, Wien: Böhlau. 1987. 656 S.
527. Hernández F. X. *Història Militar de Catalunya*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor. 2004. Vol. II: Temps de Conquesta (Segunda edició ed.). 350 p.
528. Hesketh I. Writing History in Macaulay's Shadow: J.R. Seeley, E.A. Freeman, and the Audience for Scientific History in Late Victorian Britain. *Journal of the Canadian Historical Association*. 2011. Volume 22. No. 2. P. 30–56.
529. Hevia J. Looting Beijing: 1860, 1900. *Tokens of Exchange. The Problem of Translation in Global Circulation*, edited by Lydia Liu. 2000. P. 192-213. URL: <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/9780822381129-008/html?srsId=AfmBOoqjCTH3ksRxVeRKFLZAVqd7s6nVFB1Acu57eZAmFCBrQGHD57J>
530. Hillmann H., Gathmann C. From Privateering to Navy: How Sea Power Became a Public Good. 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/228374613_From_Privateering_to_Navy_How_Sea_Power_Became_a_Public_Good
531. Hobson R. *Imperialism at sea. Naval Strategic Thought, the Ideology of Sea Power, and the Tirpitz Plan, 1875-1914*. Boston, Leiden: Brill. 2002. 368 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=sbo3fIVmDFoC&q=pax+britannica+neutrality+seas&pg=PA63&redir_esc=y#v=snippet&q=pax%20britannica%20neutrality%20seas&f=false
532. Holland T. *Persian Fire. The First World Empire, Battle for the West*. London : Abacus, 2006. 448 p.
533. Holmes S. Two Concepts of Legitimacy: France after the Revolution. *Political Theory*. 1982. Vol. 10. No. 2 (May). P. 165-183. URL: <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/december-2-1823-seventh-annual-message-monroe-doctrine>
534. Hubmann F., Walter P. *Deutsche Könige. Römische Kaiser. Der Traum vom Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation 800-1806*. Wien: Verlag Christian Brandstätter, 1995. 208 S.

535. Hugo Grotius and International Relations / Edited by Hedley Bull, Benedict Kingsbury, Adam Roberts. New York: Oxford University Press Inc., 1990. 331 p.
536. Hurd D. Robert Peel: A Biography. Hoboken: W&N. 2008. 448 p.
537. Introduction. *Transactions National association for the promotion of social science*. London. 1860. P. I-XXX. URL: https://books.google.com.ua/books?id=3fJXbN0CDUcC&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
538. Ivanova K., Sadovnikov O., Balabay Ya. Mythical word and myth in ancient greek tradition. *Sophia. Human and Religious Studies Bulletin*. 2020. Vol 16 (2). P. 49-52.
539. John H. Schroeder, Matthew Calbraith Perry: Antebellum Sailor and Diplomat. Annapolis: Naval Institute Press, 2001. 326 p.
540. Jones H. To the Webster-Ashburton Treaty: A Study in Anglo-American Relations, 1783-1843. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1977. 271 p.
541. Jones H. Blue & Gray Diplomacy: A History of Union and Confederate Foreign Relations . Chapel Hill: The University of North Carolina Press. 2010. 432 p.
542. Jouannet E. Emer de Vattel (1714-1767). *The Oxford Handbook of the History of International Law* / ed. B. Fassbender, A. Peters. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 1118-1121.
543. Kaiserliches Manifest vom 20. October 1860, RGBI. Nr. 225/1860. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1860&page=395&size=45>
544. Kamarowsky. De la literature contemporaine du droit international en Russie. *Revue de droit international et de législation compare*. Bruxelles, 1876. T. 8. P. 386–400.
545. Kaplan. F. John Quincy Adams: American Visionary. New York: Harper Perennial. 2015. 672 p. URL: <https://www.goodreads.com/book/show/18052916-john-quincy-adams>
546. Katchenovskiy D. Daniel Webster : Étude biographique. Bruxelles ; Ostende : Librairie de Ferdinand Claassen, 1858. X, 144 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=s8NIIdtyCXtUC&pg=PP11&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
547. Katchenovskiy D. Biographical notice of the late professor Wurm : [read on March 7, 1859]. *Papers read before the Juridical Society, 1858–1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. 2. Pt. 2. P. 114–118.
548. Katchenovskiy D. On the present state of international jurisprudence : [read on May 5, 1861]. *Papers read before the Juridical Society, 1858–1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. 2. Pt. 5. P. 553–576.

549. Katchenovsky D.I. On the present state of inter national jurisprudence. Part I [read 21st June, 1858]. *Papers read before the Juridical Society. 1858-1863*. London : William Maxwell, 1863. Vol. 2. P. 99-111. URL: https://books.google.com.ua/books?id=nhobAAAAYAAJ&pg=PR3&hl=ru&source=gb_s_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
550. Katchenovsky D.I. Prize Law: particularly with reference to the duties and obligations of belligerents and neutrals. Trans. by Frederic Thomas Pratt. London : Stevens & Sons, 1867. 189 p.
551. Katchénowsky D. Nouvelles recherches sur les formes de gouvernement. *Revue de droit international et de legislation*. 1871. T. 3. No.10. P. 12-54. (Ref. of op.: Passy M. H. *Des formes de gouvernement et des lois qui les régissent*. Librairie de Guillaumsn et C°. Paris, 1870. 471 p.)
552. Kaye J. W. A History Of The Sepoy War In India. Vol. I. London: W. H. Allen & Co., 1864. 672 p.
553. Kent D. The Rise of the Medici: Faction in Florence 1426–1434. Oxford: Oxford University Press, 1978. 389 p.
554. Kissinger H. World Order. Reflections on the Character of Nations and the Course of History. London : Penguin Books Ltd., 2005. 432 p.
555. Koskenniemi M. Georg Friedrich Von Martens (1756-1821) and the Origins of Modern International Law. *IILJ Working Paper*. 2006. №1. (History and Theory of International Law Series). URL: <https://www.iilj.org/publications/georg-friedrich-von-martens-1756-1821-and-the-origins-of-modern-international-law/>
556. La guerra di Crimea nel dibattito parlamentare alla Camera 1855-1856. Seconda parte. *XVIII Legislatura*. No. 6. Marzo. 2022. 140 p. URL: file:///C:/Users/1/Desktop/DDS18006_Seconda_parte_online_prot.pdf
557. La prison Saint Lazare. URL: <https://pastvu.com/p/575281>
558. LaMonica M. French ‘Corsairing’ in the Americas during the War of the Spanish Succession. URL: <https://www.thefrenchhistorypodcast.com/french-corsairing-in-the-americas-during-the-war-of-the-spanish-succession-by-mike-lamonica/>
559. Laurent F. Histoire du droit des gens et des relations internationales. In 18 vol. Gand: L. Hebbelynck. 1850-1865. URL: <https://archive.org/details/histoiredudroit09laurgoog>
560. Laurent F. Histoire du droit des gens et des relations internationales. 18 t. Bruxelles, A. Lacroix, Verboeckhoven. 1865-1870.
561. Lesaffer R. The Congress of Aachen [Aix-la-Chapelle] (1818) and the completion of the Vienna System. Oxford: Oxford University Pres. 2018. URL: https://kuleuven.limo.libis.be/discovery/fulldisplay?docid=lirias2363780&context=SearchWebhook&vid=32KUL_KUL:Lirias&lang=en&search_scope=lirias_profile&adaptor=SearchWebhook&tab=LIRIAS&query=any,contains,LIRIAS2363780&offset=0

562. Lewis G. C. A treatise on the methods of observation and reasoning in politics. Vol. 2. London : J.W. Parker and Son, 1852. 475 p. URL: <https://archive.org/details/atreatiseonmeth01lewigoo/page/n6/mode/2up>
563. Lodge H. C. Daniel Webster. Boston: Houghton Mifflin, 1883. 372 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=IRr1Vv6mXgC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
564. Lord Brougham. Adress on the Diffusion of Knowledge. *Transactions of the national association for promotion of social science*. 1858. London, 1859. Vol. 1. P. 25-42.
565. Lutz D. S. The Relative Influence of European Writers on Late Eighteenth-Century American Political Thought. *American Political Science Review*. 1984. Volume 78. Issue 1. P. 189-197.
566. Lyman S. I., Bogdan N. M., Segeda I. V., Abramov V. V., Boniak V. O. From the history of professional internships: travels of Ukraine's university lecturers to France in the third quarter of the XIX century. *Analele Universității din Craiova. Istorie*, Anul XXV, Nr. 2(38). 2020. P. 19-29. URL: <http://www.istoriecraiova.ro/ro/aparitii-2/aparitii/>
567. Macaulay T. B. Lord Bacon. *Edinburgh Review*. 1837. No. 7. P. 1–104.
568. Mag. Adami Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum, Edente J. Lappenberg. *Descriptio Insularum Aquilonis [and] Chronicon Breve Bremense*. Legare Street Press, 2023. 764 p.
569. Mansord C. A. Du droit d'aubaine et des étrangers en Savoie. Chambéry: De l'imprimerie de Routin, Bottero et Alessio, 1824. Tome 1. 450 p.
570. Manu's Code of Law: A Critical Edition and Translation of the Mānava-Dharmaśāstra. By Patrick Olivelle. Oxford, New York: Oxford University Press, 2005. X, 1131 p.
571. Marsilius of Padua between History, Politics, and Philosophy / ed. Alessandro Mulieri, Serena Masolini and Jenny Pelletier. Turnhout: Brepols, 2023. 440 p.
572. Marsilius of Padua. The Defender of Peace, ed. Annabel Brett. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. XXII, 560 p.
573. Martines L. Lawyers and Statecraft in Renaissance Florence. Princeton: Univ. Press; London: O.U.P., 1968. 142 p.
574. Massimiliano Grava (a cura di), Iacopo Arrostiti: croniche di Pisa. Pacini, 2016. 508 p.
575. McCormick W. The Christian Structure of Politics: On the *De Regno* of Thomas Aquinas. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2022. 272 p.
576. McGee O. The IRB: The Irish Republican Brotherhood from The Land League to Sinn Féin, Dublin: Four Courts Press, 2005. 288 p.
577. McGlynn S. By Sword and Fire: Cruelty and Atrocity in Medieval Warfare. London: Weidenfeld & Nicolson Ltd . 2008. 296 p.

578. McPherson J. M. What they fought for, 1861-1865. NAustin: Holt McDougal, 1995. 112 p.
579. Meed D. V. The Mexican War 1846–1848. London: Routledge, 2003. 96 p.
580. Mémoires sur Mirabeau et son époque : sa vie littéraire et privée, sa conduite politique à l'Assemblée nationale, et ses relations avec les principaux personnages de son temps / par J. Peuchet. Paris: Bossanges frères, 1824. 414 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=cfc_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
581. Meyer A. Wiener Konkordat. 1448. *Historisches Lexikon Bayerns*. 2010. URL: <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Wiener_Konkordat,_1448>
582. Mickiewicz A. Jaki wpływ prawodawstwo rzymskie na prawodawstwo polskie i litewskie mieć mogło? *Dziennik Warszawski*. 1825. №1.4. S. 457-502; 1825. №2.6. S. 133-162.
583. Mill J. Elements of political economy. London : Printed for Baldwin, Cradock, and Joy. 1824. 299 p. URL: <https://archive.org/details/ofpolitielements00millrich/page/298/mode/2up>
584. Mill J. S. A System of Logic, Rationative and Inductiv. London: John W. Parker, 1843. 1204 p.
585. Mill J. S. Three Essays on Religion: Nature, the Utility of Religion, and Theism. New York: Publisher, H. Holt, 1874. 302 p.
586. Millard Fillmore, President of the United States of America (November 13, 1852). Letters from U.S. President Millard Fillmore and U.S. Navy Commodore Matthew C. Perry to the Emperor of Japan (1852–1853). URL: https://afe.easia.columbia.edu/ps/japan/fillmore_perry_letters.pdf
587. Mohl R. Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften. Erlangen: Verlag von F. Enke, 1856. Bd.2. 602 s. ; 1858. Bd. 3. 851 S.
588. Monaque R. Une histoire de la marine de guerre française. Paris: Perrin, 2016, 528 p.
589. Mueller R. Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice. Volume 1: Coins and Moneys of Account. Baltimore, Md.: The Johns Hopkins University Press, 1985. 684 p.
590. Mueller R. The Venetian Money Market; Banks, Panics and the Public Debt, 1200-1500 . Baltimore; London: Johns Hopkins Press, 1997. 711 p.
591. Müller L. Swedish merchant shipping in troubled times: The French Revolutionary Wars and Sweden's neutrality 1793–1801. *International Journal of Maritime History*. 2016. Volume 28. Issue 1. P. 147-164. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0843871415624081>
592. Müller-Jochmus M. Geschichte des Völkerrechts im Alterthum. Leipzig: E. Keil, 1848. 266 p. URL: <https://archive.org/details/geschichtedesvl00jocgoog>

593. Musarra A. La battaglia della Meloria. Roma-Bari: Economica Laterza. 2020. 252 p.
594. Newman S. The Real History Behind the Templars. New York: Berkley Trade Pbk, 2007. 432 p.
595. Nicolle D. The Conquest of Saxony AD 782–785: Charlemagne's defeat of Widukind of Westphalia. Osprey Publishing. 2014. 96 p.
596. Niewiński A. The Treatment of Prisoners of War in the Middle Ages: Western European Examples. *Roczniki Humanistyczne*. 2014. No. 64. Issue 2. P. 7-41.
597. O'Callaghan J. F. Reconquest and Crusade in Medieval Spain. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013. 344 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=6fPSBQAAQBAJ&pg=PA99&hl=ru&source=gbp_toc_r&cad=1#v=onepage&q&f=false
598. Ordonnance de la marine, du mois d'aoust 1681. Commentée & conférée avec les anciennes ordonnances, & le droit écrit, avec les nouveaux réglemens oncernans la Marine. Paris: Avec approbation et privilege du Roi. 1681. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9606758r.texteImage>
599. Ordonnance de Louis XIV Roy de France et de Navarre. Donnée à Fontainebleau au mois d'aôut 1681 (Réédition moderne de l'ouvrage paru en 1681 chez Denys Thierry et Christophe Ballard à Paris). Vienne: Aubin imprimeur à Ligugé, 1993. 273 p.
600. Ortolan T. Règles internationales et diplomatie de la mer. T. 1, 2. Paris : Librairie de Henri Plon, 1864. URL: <https://archive.org/details/rglesinternatio02ortogoog/page/n7/mode/2up> ; <https://archive.org/details/rglesinternatio04ortogoog/page/n9/mode/2up>
601. Palmer A. Metternich: Councillor of Europe. London: Faber and Faber, 2010. 432 p.
602. Paolo P. Vittorio Emanuele II. Il re avventuriero, Milano: Mondadori, 1993. 513 p.
603. Pardessus J.-M. Collection de lois maritimes antérieures au XVIII siècle. Paris: Imprimerie royale, 1839. Vol. 5. 600 p.
604. Parker K. M. Law "In" and "As" History: The Common Law in the American Polity, 1790-1900 . *UC Irvine Law Review*. 2011. N° 587. P. 586-609.
605. Parker T. A discourse occasioned by the death of Daniel Webster, preached at the Melodeon, October 31, 1852. Leopold Classic Library. 2015. 120 p.
606. Passy M. H. Des formes de gouvernement et des lois qui les régissent. Paris: Librairie de Guillaumsn et C°, 1870. 471 p.
607. Phillimore R. Commentaries upon international law. Philadelphia T. J.W. Johnson. London, 1854. Vol. 1. 526 p.
608. Picone-Chiodo M. Battle of Montaperti: 13th Century Violence on the Italian 'Hill of Death'. *Military History Magazine*. 2006. URL:

- <<http://www.historynet.com/battle-of-montaperti-13th-century-violence-on-the-italian-hill-of-death.htm>
609. Poema de mio Cid. Ed., introd., notas y actividades de Eukene Lacarra Lanz. Barcelona: Penguin Clásicos, 2015. 276 p.
 610. Portrait de Mirabeau en citations. URL: <https://www.histoire-en-citations.fr/citations/portrait-de-mirabeau-en-citations>
 611. Prétou P. L'invention de la piraterie en France au Moyen Âge. Paris: PUF, 2021. Vol.1. 228 p. URL: <https://clio-cr.clionautes.org/linvention-de-la-piraterie-en-france-au-moyen-age-pirate.html>
 612. Professor Katchenovsky on International Jurisprudence. *The Jurist*. London ; Dublin, 1863. Vol. VIII. Part 2. P. 249.
 613. Putter K.T. Beitrage Zur Volkerrechts-Geschichte Und Wissenschaft. Leipzig, A. Wienbrack, 1843. 3 p. 1., [III]-VI, 221, [1] p.
 614. Rattigan W. Hugo Grotius. *Great Jurists of the World* / ed. J. MacDonell, E. Manson. Boston: Little, Brown and Co, 1914. P. 169-184.
 615. Rauber J. The United Nations – a Kantian Dream Come True? Philosophical Perspectives On The Constitutional Legitimacy Of The World Organisation. *Hanse Law Review*. 2009. No. 5. P. 49-76.
 616. Remer J. A. Handbuch Der Neuern Geschichte Von Der Kirchenverbesserung Bis Auf Den Aachener Kongress Im Jahre 1818. Charleston: Nabu Press. 2012. Vol. 1. 442 S. URL: <https://www.amazon.com/Handbuch-Geschichte-Kirchenverbesserung-Aachener-Kongress/dp/1273499913>
 617. Remini R. V. Daniel Webster: The Man and His Time. New York and London: W.W. Norton & Company, 1997. 796 p.
 618. Rico E. G. María Cristina, la reina burguesa. Barcelona: Planeta, 1994. 221 p.
 619. Robinson W. M. Jr. The Confederate privateers. Columbia: Univ. of South Carolina, 1990. 388 p.
 620. Rueß K.-H. Konrad IV. (1228–1254). Deutschlands letzter Stauferkönig. Göppingen: Gesellschaft für Staufische Geschichte, 2012. 137 S.
 621. Rújula P. Religión, Rey y Patria. Los orígenes contrarrevolucionarios de la España contemporánea, 1793-1840. Madrid: Marcial Pons, 2023. 294 p. P. 43.
 622. Samwer C. 101. Déclaration réglant divers points de droit maritime, signée par les Plénipotentiaires d'Autriche, de France, de Grande-Bretagne, de Prusse, de Russie, de Sardaigne et de la Porte Ottomane, à Paris, le 16 avril 1856. *Nouveau recueil général de traités, conventions et autres transactions remarquables, servant à la connaissance des relations étrangères des puissances et états dans leurs rapports mutuels*. T. 15, 1853-1857, Gottingue, Librairie de Dieterich, 1857. P. 791-792.

623. Sánchez-Blanco R. B. La expulsión de los Moriscos. *La ciudad de Valencia: historia, geografía y arte de la ciudad de Valencia* / coord. por Jorge Hermosilla Pla., 2009. Vol. 1. P. 11-20. URL: <https://armada.defensa.gob.es/archivo/mardigitalrevistas/cuadernosihcn/61cuaderno/cap01.pdf>
624. Schlotheuber E., Theisen M. Die Goldene Bulle von 1356. Das erste Grundgesetz des römisch-deutschen Reichs. Darmstadt: Edition in Wissenschaftliche Buchgesellschaft (wbg). 2023. 432 s.
625. Schumann M. J. British Foreign Policy During the Seven Years' War (1749-63). *State Papers Online, Eighteenth Century 1714-1782*. Part IV. Cengage Learning (EMEA) Ltd, 2018. 9 p. URL: <https://www.gale.com/intl/essays/matt-j-schumann-british-foreign-policy-during-seven-years-war>
626. Schwarzmaier H. Die Welt der Staufer : Wegstationen einer schwäbischen Königsdynastie. Leinfelden-Echterdingen : DRW Verl., 2009. 237 s.
627. Select theses on the laws of Holland and Zeeland. Capetown [etc.]. J. C. Juta & Co. 1901. URL: <https://archive.org/details/selectthesesonl00walgoog/page/n4/mode/2up>
628. Selected Works of D.I. Kachenovskii: Ukrainian International Lawyer / Compiler and Editor Butler W. E. Talbot Publishing, 2014. XLIV, 270 p.
629. Sen B. Functions of a Diplomatic Agent. *Sen B. A Diplomat's Handbook of International Law and Practice*. Chapte 4. Dordrecht ; Boston, Mass.: M. Nijhoff, 1965. P. 46-79.
630. Shubert A. Baldomero Espartero (1793-1879). Del ídolo al olvido. *Liberales, agitadores y conspiradores. Biografías heterodoxas del siglo XIX*. Madrid: Espasa Calpe. 2000. P. 183-208. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=997190>
631. Shubert A. Espartero, el Pacificador. Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2019. 757 p.
632. Sica A. A Selective History of Sociology. *The Wiley-Blackwell companion to Sociology* / G. Ritzer (ed.). Oxford, etc.: Wiley-Blackwell, 2012. P. 25-54.
633. Sinnerbrink R. Understanding Hegelianism . Stocksfield: Acumen Publishing, 2007. 228 p.
634. Smith J. H. The Great Schism 1378: the Disintegration of the Papacy. New York : Hamish Hamilton. 1970. 302 p.
635. Sondel J. Aleksander Mickiewicz i jego poglądy na tle sporu z początków XIX wieku na temat roli prawa rzymskiego w dawnej Polsce. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* / red. W. Uruszczak i D. Malec. 2004. S. 9-24.
636. Spencer N. Freedom and Order: The Bible and British Politics: History, Politics and the English Bible. London : Hodder & Stoughton, 2011. 392 p.

637. Spencer N. The Bible and Politics: Christian sources of British political thought. *Cambridge Papers*. June 2012. URL: www.jubilee-centre.org/the-bible-and-politics-by-nick-spencer/
638. Stanlis P. J. Edmund Burke and the Law of Nations. *The American Journal of International Law*. 1953. Vol. 47. No. 3 (Jul.). P. 397-413.
639. Starkey D. J. British Privateering Enterprise in the Eighteenth Century. Liverpool: Liverpool University Press, 1990. 344 p.
640. Statuto del Regno. «Statuto albertino», 4 marzo 1848. Regno di Sardegna 1848. URL: https://it.wikisource.org/wiki/Italia,_Regno_-_Statuto_albertino
641. Stepanov T. F. All-People's Law in Aggregate with Diplomacy. *Jus Gentium. Journal of International Legal History*. 2017. Vol. 2, No. 2. P. 612-646.
642. Stern D. Histoire de la Révolution de 1848. Paris: Charpentier, 1862. 520 p.
643. Suchet L.-G. Memoirs of the War in Spain, from 1808 to 1814. London: Henry Colburn, 1829. Vol. 2. 375 p.
644. Tabarrok A. The rise, fall, and rise again of privateers. *Independent Review*. 2007. March. 11 (4). P. 565-577. URL: https://www.researchgate.net/publication/279620967_The_rise_fall_and_rise_again_of_privateers
645. Tabarrok A., Nowrasteh A. Privateers! Their History and Future. *Fletcher Security Review*. 2015. Vol.2. No.1. P. 1-11.
646. Tefft B. F., ed. The Speeches of Daniel Webster and His Master-Pieces. Philadelphia, Penn.: Porter and Coates, 1854. 488 p.
647. The «Berlin Decree» of November 21 1806. URL: <https://www.napoleon.org/en/history-of-the-two-empires/articles/the-berlin-decree-of-november-21-1806/>
648. The 14th Presidential Inauguration: William Henry Harrison, March 04, 1841. United States Senate. URL: <https://www.inaugural.senate.gov/14th-inaugural-ceremonies/>
649. The Congress of 1826, at Panama, and Subsequent Movements Toward a Conference of American Nations. Charleston: Nabu Press, 2011. 396 p.
650. The Constitution of the United States: A Transcription. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript>
651. The Templars: Selected Sources / Trans. M. Barber, K. Bate. Manchester: Manchester University Press. 2002. 368 p.
652. The Ten Best Secretaries Of State. The Editors. *American Heritage*. 1981. December. Volume 33. Issue 1. URL: <https://www.americanheritage.com/ten-best-secretaries-state>
653. The works of Daniel Webster / edited by Edward Everett. Boston: Little, Brown and company, 1854. Vol. 1. 457 p. https://books.google.vu/books?id=yYyZTT3NMQwC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

654. Ticknor G. History of Spanish literature. New York: Harper&Brothers, 1854. Vol. III. 549 p. P. 180. URL: https://books.google.com.ua/books?id=FiUAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
655. Tilly Ch. Coercion, Capital, and European States, A.D. 990 – 1990. Oxford : Basil Blackwell, 1990. XI, 269 p.
656. Timini J. Revisiting the «Cobden-Chevalier network» trade and welfare effects. *Explorations in Economic History*. 2023. Volume 89. July. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0014498322000584>
657. Tocqueville A. L’Ancien Régime et la Révolution. Paris: Michel Lévy Frères. 1856. 288 p.
658. Treaty between Austria, Great Britain, Prussia and Russia for the Suppression of the African Slave Trade, signed at London, 20 December 1841. *Consolidated Treaty Series*. Oxford Law Citator. P. 438-469. URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:oht/law-oht-92-CTS-437.regGroup.1/92_CTS_437_eng.pdf
659. Treaty With France-Address To Her Majesty. Volume 157: debated on Thursday 15 March 1860. URL: <https://hansard.parliament.uk/lords/1860-03-15/debates/569cd1ec-74b3-4324-8182-d601e17db763/TreatyWithFrance%E2%80%9494AddressToHerMajesty>
660. Turkowski T. Daniłowicz Ignacy (1787-1846). *Polski Słownik Biograficzny*. T. IV/1. Zeszyt 16. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937. S. 412-414.
661. Tyerman Ch. The World of the Crusades. New Haven & London : Yale University Press, 2019. 520 p.
662. Universities (Scotland) Bill. *The Glasgow Herald*. 1858. 10 May. URL.: <https://news.google.com/newspapers?id=XVVEAAAIBAJ&pg=4663%2C4472002>
663. Upton-Ward J. M. The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar . Martlesham: Boydell Press, 1997. 208 p.
664. Veitch G. S. The genesis of parliamentary reform. London: Constable, 1891. 444 p.
665. Vidal S. Redescribing the Machiavellian prince. The idea of monarchy in Giovanni Botero’s Della Ragion di Stato (1589). *History of European Ideas*. 2024. No. 51(5). P. 1-16.
666. Vienna Convention on Diplomatic Relations 1961. Done at Vienna on 18 April 1961. Entered into force on 24 April 1964. *United Nations. Treaty Series*. Vol. 500. P. 95.
667. Vilar Ramírez J. B. España en la Europa de los nacionalismos entre pequeña nación y potencia media (1834-1874). *La política exterior de España (1800-2003) : historia, condicionantes y escenarios / coord. por Juan Carlos*

- Pereira Castañares. Barcelona, 2003. P. 401-420. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=757036>
668. Ward R. An enquiry into the foundation and history of the law of nations in Europe, from the time of the Greeks and Romans, to the age of Grotius. Dublin: Printed by P. Wogan, P. Byrne, W. Jones and J. Rice, 1795. 379 p. URL: <https://archive.org/details/enquiryintofound00ward/page/n7/mode/2up>
 669. Ware T. The Orthodox Church: An Introduction to Eastern Christianity (3rd ed.). London Penguin Books, 2015. 368 p.
 670. Warren C. The Supreme Court in United States history. Gale, Making of Modern Law. Volume 1. 2010. 562 p.
 671. Webster-Ashburton Treaty, 1842. URL: <https://history.state.gov/milestones/1830-1860/webster-treaty>
 672. Wheaton H. Histoire des progrès du droit des gens en Europe et en Amérique depuis la paix de Westphalie jusque'à nos jours avec une introduction sur les progrès du droit des gens en Europe avant la paix de Westphalie. Leipzig: F.A. Brockhaus, 1846. VIII, 410 s. URL: https://archive.org/details/bub_gb_0sMvPeofOV8C
 673. Wheaton H. History of the law of nations in Europe and America, from the earliest times to the Treaty of Washington. New York: Published by Gould, Banks & Co, 1845. 797 p. URL: <https://archive.org/details/historyoflawofna00whea/page/n823/mode/2up>
 674. Wheaton H. History of the law of nations in Europe and America, from the earliest times to the Treaty of Washington. Reprint of the 1845 ed. New York; London: Garland Publishing, Inc., 1973. 13, XIV, 797, 304-373 p. URL: <https://archive.org/details/historyoflawofna0000whea/page/n5/mode/2up>
 675. Woods M. E. What Twenty-First-Century Historians Have Said about the Causes of Disunion: A Civil War Sesquicentennial Review of the Recent Literature. *Journal of American History*. 2012. Volume 99. Issue 2. P. 415–439.
 676. Wurm Ch. F. Diplomatische Geschichte der orientalischen Frage. Leipzig: Brodhaus, 1858. 520 S. URL: <https://books.google.de/books?id=F5RBAAAACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
 677. Wyrębska-Đermanović, E. The World Republic, The State of States or The League of Nations? Kant's Global Order Revisited. *International Journal of Philosophy*. 2019. No 10. Diciembre. P. 27-42.
 678. Zey C. Der Investiturstreit. München: Beck, 2017. 128 s.
 679. Zey C., Märkl C. Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie: Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert. Zürich: Chronos, 2008. 382 s.

680. Zieseniss Ch.J. Le congress de Vienn et l'Europe des prince. Paris, 1984. P. 196–209.
681. Zouche R. *Iuris et iudicii fecialis, sive, juris inter gentes, et quaestionum de eodem explicatio : Qua quae ad pacem & bellum inter diversos principes, aut populos spectant, ex praecipuis historico-jure-peritis, exhibentur.* Vol. 1-2. [Washington, D.C.]: Carnegie Institution of Washington, 1911. URL: <https://archive.org/details/iurisetjudiciife12zouc/page/n13/mode/2up>

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ГАВРИЛЕНКО Олександр Анатолійович
ЛИМАН Сергій Іванович

Juris prudens:
міжнародні відносини, держава і право
в творчості Дмитра Каченовського (1827-1872)

Монографія

Підписано до друку 05.04.2026 р. Формат 60х84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк 29. Тираж 100 прим.

Видавничий центр “Кафедра”
м. Київ, пр-т Героїв Сталінграда, 35
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
№4203 від 09.11.2011 р.

Гавриленко Олександр Анатолійович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Коло наукових інтересів — історія міжнародного права, становлення та розвиток права на теренах України у добу античності та середньовіччя, поліцейське (адміністративне) право в українських губерніях Російської імперії, юридична біографістика. Автор та співавтор понад 388 наукових статей, монографій, підручників, навчальних посібників та інших публікацій. Викладає навчальні курси: «Історія міжнародного права», «Історія дипломатії», «Інтеграційні процеси в Європі: історія та сучасність», «Історіографія та джерелознавство історії міжнародного права» та ін.

Лиман Сергій Іванович — доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, академік Академії наук вищої школи України. Коло наукових інтересів — історія міжнародних відносин та дипломатії, історія середніх віків, історія розвідки, історія міжнародного туризму, історіографія. Автор та співавтор близько 388 наукових, науково-методичних робіт, навчальних посібників, монографій та інших публікацій. Викладає навчальні курси: «Історія міжнародних відносин та дипломатії», «Теорія міжнародних відносин», «Міжнародні відносини та світова політика», «Дипломатія та розвідка», «Історія середніх віків» та ін.